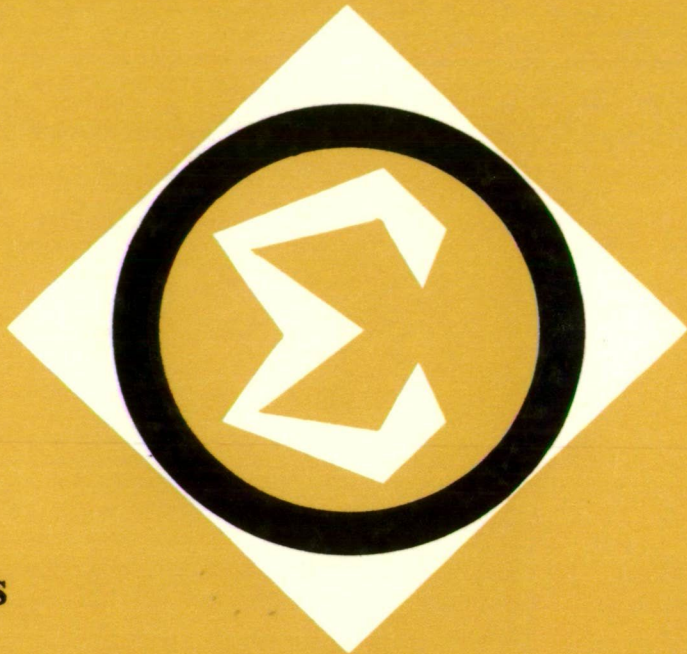

JATE
BOGYIÁSI GYŰJTEMÉNY

HELYBEN
OLVASHATÓ

**ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS
SERIES LINGUISTICA, LITTERARIA ET AESTHETICA**

**PETŐFI S. JÁNOS
BÉKÉSI IMRE
VASS LÁSZLÓ**
szerkesztik

SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

**5. Szövegtani kutatás: témák,
eredmények, feladatok**

JGYTF KIADÓ, SZEGED, 1992

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS
SERIES LINGUISTICA, LITTERARIA ET AESTHETICA

PETŐFI S. JÁNOS
BÉKÉSI IMRE
VASS LÁSZLÓ
szerkesztik

SZEMIOTIKA SZÖVEGTAN

5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok

JGYTF KIADÓ, SZEGED, 1992

**TANULMÁNYOK, RECENZÍÓK, BIBLIOGRÁFIÁK ÉS REPERTÓRIUMOK
A DOMINÁNSAN VERBÁLIS HUMÁN KOMMUNIKÁCIÓ KUTATÁSA KÖRÉBŐL**

**Szerkesztette
PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE és VASS LÁSZLÓ**

**Címlap
PAPP GYÖRGY**

**Technikai szerkesztő
VASS LÁSZLÓ**

Ez a kiadvány az OTKA támogatásával (T 4736) jött létre.

JATE Egyetemi Könyvtár

J000019324

B 139193

**HU ISSN 1215—9387
Acta Acad. Paed. Szeged
Ser. Ling. — Litt. — Aesth.
ISSN 0865—5960 1992**

TARTALOM

Előszó	7
Tanulmányok — válaszok	9
ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA: A társalgás néhány jellemzője és szabálya	9
BALÁZS GÉZA: Szövegvilágok, a szövegalkotó ember (Vélemény a szövegtani kutatásról)	19
BÁNRETI ZOLTÁN: A visszakereshetőségi elv a grammatikában	27
BÉKESI IMRE: A szövegmondatoktól a szöveg egésze felé	35
BENCZE LÓRÁNT: Néhány megjegyzés a szövegtani kutatáshoz	45
DEME LÁSZLÓ: Válaszok helyett	47
FABRICZ KÁROLY: Beszédszöveg és szövegnyelvészet	51
B. FEJES KATALIN: Egy szövegtípus szintaxisának statisztikai vizsgálatáról	59
FÖNAGY IVÁN: A költői kutatásról	77
HONFFY PÁL: Hozzászólás a „Vélemények a szövegtani kutatásról” kérdéssorhoz	119
HUNYADI LÁSZLÓ: Szövegtan és számítógépes fordítás	121
CS. JÓNÁS ERZSÉBET: Gondolatok a dialógus mint szövegtípus vizsgálatai kapcsán	129
KERTÉSZ ANDRÁS: Textológia és tudományelmélet	135
KOCSÁNY PIROSKA: Szövegnyelvészet versus szövegelemzés	145
KONTRA MIKLÓS: Rövid és szelektív válaszok a szerkesztők szövegtannal kapcsolatos kérdéseire	153
LENGYEL ZSOLT: Szöveglingvisztikai kérdések a pszicholingvisztika tükrében	157
R. MOLNÁR EMMA: Vélemények a szövegtani kutatásról (Válaszok a feltett kérdésekre)	161
MURVAI OLGA: A szöveg szintaktikai és szemantikai dimenziójáról	167
PÉTER MIHÁLY: A szövegtani kutatásról (Válasz a kérdésekre)	171
PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ: A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban	177
V. RAISZ RÓZSA: Válasz a „Vélemények a szövegtani kutatásról” kérdéssorra	197
SZABÓ ZOLTÁN: A szövegsemiotika időszéri kérdései és megoldásra váró kérdései	199
SZENDE ALADÁR: A tankönyvi szöveg természetéről	211
SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER: Gondolatok a költői szövegről mint a szöveg sajátos válfajáról, valamint annak interpretációelméleti vonatkozásairól	219
TÖRÖK GÁBOR: Kritikusan, sok oldalról szembeülni a szöveggel	225
WACHA IMRE: Szöveg és (adekvát) interpretáció (Szövegműfaj, szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás)	237
Áttekintések, recenziók	257
A szövegtani kutatás a 90-es években: a kutatási terület jövője [<i>Text, 10—1/2. (1990.)</i>] (PETŐFI S. JÁNOS)	257
A szövegösszefüggőség nyelvi hordozói Halliday és Hasan szerint (PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ) .	260

Bibliográfiák (A), repertóriumok (B). Szerkeszti: VASS LÁSZLÓ	271
(A) Bibliográfiák bibliográfiája (a szövegkutatásról általában, a magyar szövegkutatásról, a szöveg-összefüggőség kutatásáról)	271
Speciális bibliográfiák (szöveg vs mondat, szövegösszefüggőség)	272
(B) Speciális repertóriumok	274
van Dijk T. A. (szerk.): Handbook of Discourse Analysis 1.—4.	274
R. R. K. Hartman: Contrastive Textology	276
M. A. K. Halliday—R. Hasan: Cohesion in English	277
M.—E. Conte—J. S. Petőfi—E. Sözer: Text and Discourse Connectedness	279
Miscellanea	281
Society for Text and Discourse (PETŐFI S. JÁNOS)	281
Tárgymutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	285
Névmutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	293
A kötet munkatársai	297

CONTENTS

Introduction	7
Studies — Responses	9
MÁRIA ALBERT-HERBSZT: Some Properties and Rules of Conversation	9
GÉZA BALÁZS: Text Worlds, Man as Text-constructor (Opinion about the Textological Research)	19
ZOLTÁN BÁNRÉTI: The Principle of Retrievalability in the Grammar	27
IMRE BÉKÉSI: From the Text Sentences to the Text as a Whole	35
LÓRÁNT BENCZE: Some Remarks on the Textological Research	45
LÁSZLÓ DEME: Instead of Responses	47
KAROLY FABRICZ: Speech and Text Linguistics	51
KATALIN B. FEJES: On the Statistic Investigation of the Syntax of a Text Type	59
IVÁN FÖNAGY: On the Poetic Investigation	77
PÁL HONFFY: Remarks Concerning the Questionnaire "Opinions about the Textological Research"	119
LÁSZLÓ HUNYADI: Textology and Machine-translation	121
ERZSÉBET CS. JÓNÁS: Reflection in Connection with the Analysis of the Dialogue as a text Type	129
ANDRÁS KERTÉSZ: Textology and Philosophy of Science	135
PIROSKA KOCSÁNY: Text Linguistics vs. Text Analysis	145
MIKLÓS KONTRA: Short and Selective Remarks on the Questions referring to Textological Research	153
ZSOLT LENGYEL: Text Linguistic Questions in the Mirror of Psycholinguistics	157
EMMA R. MOLNÁR: Opinions about the Textological Research (Responses to the Formulated Questions)	161
OLGA MURVAI: On the Syntactic and Semantic Text Dimension	167
MIHÁLY PÉTER: On the Textological Research (Responses to the Formulated Questions)	171
JÁNOS S. PETŐFI—LÁSZLÓ VASS: The Place and Tasks of the Text Linguistics in the Semiotic Textological Research	177
RÓZSA V. RAISZ: Responses to the Questionnaire "Opinions about the Textological Research"	197
ZOLTÁN SZABÓ: The Actual Questions of the Text Semiotics	199
ALADÁR SZENDE: On the Nature of School-book Texts	211
ESZTER SZIKORA-KOVÁCS: Reflections on the Poetic Text as a Special Text Type and on its Interpretative Aspects	219
GÁBOR TÖRÖK: Critical and Multi-faceted Confrontation with the Text	225
IMRE WACHA: Text and (Adequate) Interpretation (Text Type, Text Form, Text Explication, Text Recitation)	237
Overviews, Reviews	257
Textological Research in the 90ties: the Future of the Research Field (JÁNOS S. PETŐFI)	257
The Linguistic Carriers of Text Connectedness According to Halliday and Hasan (JÁNOS S. PETŐFI—LÁSZLÓ VASS)	260

Bibliographies (A), Repertories (B). Ed. by LÁSZLÓ VASS	271
(A) Bibliography of Bibliographies (on Textological Research in General, on Hungarian Textological Research, on Research Concerning the Connectedness of Texts)	271
Special Bibliographies (Text vs. Sentence, Connectedness of Texts)	272
(B) Special Repertories	274
van Dijk T. A. (ed.): Handbook of Discourse Analysis 1.—4.	274
R. R. K. Hartman: Contrastive Textology	276
M. A. K. Halliday—R. Hasan: Cohesion in English	277
M.—E. Conte—J. S. Petőfi—E. Sözer: Text and Discourse Connectedness	279
Miscellanea	281
Society for Text and Discourse (JÁNOS S. PETŐFI)	281
Subject index. Ed by MÁRIA HORVÁTH-SZÉLPÁL	285
Name index. Ed. by MÁRIA HORVÁTH-SZÉLPÁL	293
List of Contributors	297

ELŐSZÓ

0. 1991 szeptemberében felkértük a szövegtani kérdésekkel foglalkozó kutatók, oktatók zömét, hogy

- a szövegvizsgálat terén szerzett eddigi tapasztalataikat foglalják össze,
- nyújtsanak kitekintést további elképzeléseiket, terveiket illetően,
- ötleteikkel, tanácsaikkal, javaslataikkal járuljanak hozzá a szövegtan összehangoltabb fejlődéséhez/fejlesztéséhez,
- segítsék elő a más kompetenciával rendelkező szakemberek, az érdeklődők, a hallgatók stb. könnyebb tájékozódását.

Felkérőlevelünkhöz csatoltuk a mellékelt kérdéskatalógust, melyet szándékunk szerint úgy állítottunk össze, hogy egységes, de tág keretet biztosítson a szövegtani kutatás helyzetéről kialakult vélemények átfogó kezeléséhez éppúgy, mint súlypontozott, differenciált vagy szelektív kifejtéséhez. Vállalkozásunkat annak reményében kezdtük el, hogy az elért eredmények számbavételével, az álláspontok konstruktív szembesítésével és a problémák orientáló jellegű feltárásával lehetővé váljék egy megalapozott szakmai körkép megrajzolása, majd ennek révén a jövőben különös figyelemmel (elsődleges fontossággal) vizsgálandó kérdések, kutatási témák egyfajta katalógizálása.

A verbális szöveg mint kutatási objektum

Vélemények a szövegtani kutatásról

Kérdések

- (1) Az ön véleménye szerint mik a verbális szöveg szövegszerűségének (textualitásának) kritériumai?
Ha szükségesnek tartja különféle médiumú (hangzó, írott, nyomtatott stb.) verbális szövegek megkülönböztetését, kérjük, válaszoljon e megkülönböztetésnek megfelelően.
- (2) Az ön véleménye szerint melyek azok a fő kérdések, amelyeknek vizsgálatára a szövegkutatásnak irányulnia kell, és mely tudomány (tudományok) feladata kell hogy legyen e kérdések vizsgálata?
  - (a) Ha e kérdések vizsgálata egyetlen tudomány (= szövegtan) kompetenciakörébe sorolandó, milyennek kell lennie e tudomány felépítésének?
  - (b) Ha az egyes kérdések vizsgálata különböző tudományok körébe sorolandó, az ön véleménye szerint hogyan biztosítható/biztosítandó e tudományok optimális/adekvát kooperációja?
- (3) Jellemezze röviden az ön közelebbi kutatási területét, különös tekintettel annak verbális szövegeket érintő aspektusaira.
- (4) Az a diszciplína, amelyet ön képvisel — s közelebbről az ön kutatási területe — mivel és/vagy hogyan járul(hat) hozzá a verbális szövegek kutatásához és/vagy egy szövegtan (mint diszciplína) létrehozásához?
- (5) Az a diszciplína, amelyet ön képvisel — s közelebbről az ön kutatási területe — milyen segítséget kap(hat) a verbális szövegek kutatásától és/vagy egy szövegtantól (mint diszciplínától)?
- (6) Az ön véleménye szerint mik a szövegkutatás (és/vagy egy szövegtan létrehozásának) soron következő legsürgősebb feladatai?

(E kérdés megválaszolását — ha kívánja — kezdheti a verbális szövegek kutatásának eddigi eredményeire/módjára/hiányosságaira utaló megjegyzésekkel.)

(7) Itt (ehhez a ponthoz) sorolva, kérjük, mondja el mindazt, amit a verbális szövegek kutatásáról még el kíván mondani (amire a fenti kérdések nem adtak lehetőséget).

Válaszához (különös tekintettel a 3. kérdésre adothoz) kérjük, csatoljon rövid bibliográfiát.

1. A beérkezett válaszokat a jelen kötet első (*Tanulmányok—Válaszok* című) részében tesszük közzé. Egy részük híven követi a fenti kérdéskatalógust, más részük súlypontozva vagy szelektíven kezelve azt, bizonyos (rész)területekre, illetőleg egyéni kutatási programokra koncentrálnak, ismét más részük a kérdéssor keretében kifejtett vagy az által inspirált, többé-kevésbé önálló, koncepcionális igényű tanulmány, s vannak közöttük hozzászólás jellegű írások is. Tematikai gazdagságuk, műfaji és metodológiai sokszínűségük miatt célszerűnek láttuk a beküldött írásokat a szerzők nevének betűrendjében közreadni, a különböző vélemények egybevetését, a kutatási kérdéskörök, feladatok és témák katalogizálását, e 'pillanatfelvétel' globális elemzését és értékelését, a körkérdésünkkel kapcsolatos tanulságok levonását az olvasóra bízva. A válaszok remélhetőleg ebben a formában is megfelelő alapot szolgáltatnak mindehhez.

2. Ami a *Szemiotikai szöveg*tan kötetének globális felépítését illeti, jelen kötetünk az első rész vonatkozásában speciális jellegűnek tekinthető. (Szeretnénk itt megjegyezni, hogy a jövőben is szándékunkban áll további speciális tematikájú kötetek megjelentetése.)

E kötet további részeibe egyrészt a szövegkutatással kapcsolatos általános jellegű, másrészt a szövegösszefüggőség vizsgálatával kapcsolatos speciális jellegű művekkel foglalkozó írásokat, illetve ilyenekre utaló információkat vettünk fel.

Az *Áttekintések, recenziók* részbe így került bele egyrészt a *Text* című folyóirat 10 — 1/2. számáról egy rövid beszámoló, minthogy ez a kettős szám egy a jelen kötetünk alapját képező felkéréshez hasonló, nemzetközi felkérésre beérkezett válaszokat közli, másrészt Halliday — Hasan *Cohesion in English* című könyvének összefoglaló részéről egy informatív fordítás jellegű ismertetés, minthogy a szövegösszefüggőség kutatásával kapcsolatban ez a könyv a legtöbbet idézett könyvek egyike.

Mind a *Bibliográfia*, mind a *Repertórium* rész felépítése követi a fenti kettős struktúrát, azaz általában a szövegkutatásra, valamint a szövegösszefüggőség kutatására vonatkozó bibliográfiákat tartalmaz, illetőleg e két kutatási területet illető — zömükben alpműveknek tekinthető — művek repertóriumait közli.

A *Miscellanea* rész egy új, a szövegkutatás előmozdítása céljára szolgáló nemzetközi társaság megalakulásáról számol be.

Szeged, 1992. augusztus 31.

P. S. J.
B. I.
V. L.

A TÁRSALGÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE ÉS SZABÁLYA

ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA

Az AUSTIN nevéhez fűződő beszédaktus-elmélet nyomán, annak továbbfejlesztéseként egy sor olyan empirikus kutatás kezdődött, amely a nyelvhasználat jobb megértését szolgálta, s egyben új irányokat mutatott a kommunikációkutatás számára. Egyre határozottabban vetődött fel az az igény, hogy „tágabban kell értelmezni a beszédtevékenységet: szabályozó rendszerének leírásában szociális kategóriákat, a társas viselkedés kategóriáit is fel kell venni.”¹

A 70-es évek elejétől szaporodtak meg a dialógusok szerveződésével kapcsolatos kutatások, melyek a nyelvészeti megközelítésen túlmenően óhatatlanul felvetettek olyan jelenségeket, amelyek vizsgálata a szociolingvisztika kereteibe is jól beleillik (pl. az udvariassági formulák használatának függése az életkortól, az iskolázottságtól, a beszélgetőpartnerek szociális különbségétől stb.). A szociálpszichológia illetékessége a dialógusok kutatásában szintén vitathatatlan, hiszen a dialógus a hétköznapi élet egyik legtipikusabb társas története. A dialógusok nyelvi és pragmatikai szabályainak feltárására irányuló elemzések természetes módon kapcsolódtak össze a szociológia etnometodológiai irányával, amikor a társalgási szabályok kultúrafüggőségének vizsgálatára került sor. A dialógusok elemzése komplexitásuk miatt csak interdiszciplináris keretben képzelhető el, amely módszertanilag a nyelvészet, a szociológia és a pszichológia — PLÉH CSABA elnevezésével — „hibridizálásával”² érhető el.

A dialógusokkal kapcsolatos, empirikus kutatásokra épülő elemzések összefoglaló elnevezése a szakirodalomban: *társalgáselemzés*, amely olyan közismert — ösztönösen vagy (ritkábban) tudatosan betartott — nyelvi és nem nyelvi szabályokat fogalmaz meg, s kísérli meg rendszerezésüket, amelyeket a közember udvariasság és kulturált beszédmod együtteseként tart számon. Vizsgálja az új tudományág azokat az eseteket is, amikor a nyelvi és viselkedésszerű „előírások” nincsenek szinkronban (a tekintet, a gesztus mást „mond”, mint ami verbálisan elhangzik), amikor ez a szinkron a beszélgetőpartnerek között hiányzik (udvarias kérésre durva válasz, viszonzatlanul hagyott köszönés, magázódó megnyilatkozásra tegeződő reakció, az ifjúság polgárpukkasztó beszédviselkedése stb.). A fenti esetek előfordulása egyben azt is bizonyítja, hogy az ösztönösen betartott szabályok meglepte leginkább csak akkor tudatosul bennünk, ha devianciát tapasztalunk.

A kutatások megerősítették azt a hitet, hogy a „társalgás is szabály irányította folyamat: a nyelvten keretein túlmenően is vannak szabályok a nyelvben, ezek azonban voltaképpen interakciós, s nem szigorúan vett nyelvi szabályok. Ez magyarázza a természetes szöveget a beszédaktus-elmélettel.”³ E felfogás jegyében a *társalgás* nem csupán gondolatok cseréje, hanem legalább két (de lehet több is) személyt feltételező interakció, amelynek során a beszélő és a hallgató szerepe többnyire folyamatosan cserélődik, s a személyek egymással dialógust (párbeszédet) folytatnak. A görög ere-

detű *dialogus* szó — hétköznapi értelemben — a magyar nyelvben a párbeszéd, beszélgetés, társalgás szinonimájaként használatos. A társalgáselemzés azonban a társalgást beszédműfajnak (szövegműfajnak) tekinti, melynek építőelemei a dialógusok.

Amikor a társalgás kötöttségeiről, illetve kötetlenségeiről esik szó, érdemes KENESEI ISTVÁN találó párhuzamba állítást idézni. Eszerint a társalgás egyfajta színjátéknak nevezhető, s azon belül is a *commedia dell'arte*-val rokonítható, amelyben az állandóan visszatérő helyzetek, s a velük együtt visszatérő nyelvi fordulatok s azok tipikus nem nyelvi kiegészítői (gesztusok, mimika, távolságtartás stb.) egyfajta szerkezeti vázat biztosítanak a darab menetének.⁴

A társalgás szabályai erősen kontextushoz kötöttek. Ez azzal jár, hogy az egyénnek — amennyiben nem kíván tudatosan konfliktushelyzetbe kerülni — akarva-akaratlanul „el kell játszania” az adott pozícióból adódó szerepeket, melyeket úgy foghatunk fel, mint az egyének tipikus reagálását a tipikus helyzetekben. E szerepeket mindig a társadalom alakítja ki, s az egyénnek el kell fogadnia, meg kell tanulnia, s adott helyzetben a beilleszkedés érdekében el is kell játszania. Az ilyen értelemben felfogott szerep tehát „a szocializáció alapegysége.”⁵

Mint ahogy a színészi szerepalakítást is akció és dikció egységében érdemes értékelni, úgy az egyén hétköznapi szerepjátását is a tágran értelmezett viselkedés és az azt kísérő megnyilatkozás(ok) együtteseként célszerű vizsgálni. Egy példával alátámasztva: az üzletben az egyik fél az eladó szerepét játssza, a másik a vevőt. Az e helyzetben érvényesülő társalgási szabályok egy része kötött, úgy is mondhatnánk kötelezően betartandó (köszönés/visszaköszönés, a vásárolni kívánt áru megnevezése, annak jelzése, hogy meg kívánom-e venni a szóban forgó terméket stb.). A kötetlenebb, kiegészítő (fakultatív) szabályok lehetnek a következők: rákérdezés a minőségre, hosszabb kérdezősködés az áru egyes tulajdonságairól, a vevő hangos hezitálása, az eladó rábeszélése vagy segítsége a választásban stb. (Az önkiszolgáló üzletekben ezek a szabályok redukálódnak, s az interakció minimumra szorításával valóban személytelenné válik a személyközi kapcsolat.)

A társalgási szabályok mindenütt viselkedésbeliakkal egészülnek ki. A fenti példánál maradva: kiszolgálás közben az eladó nem ülhet a pulton, a vevőnek beljebb kell kerülnie, s nem az ajtóból kell közölnie a kívánságát stb.

Mennyiben lehet konfliktus forrása e szerepalakítási kötelezettség elmulasztása? Ha például a vevő és az eladó történetesen barátok, s az üzletben — ahol hosszú sor áll — éppen az előző esti programjukat értékelnék, a várakozó vevők valamilyen módon (köhécselő figyelmeztetés, megjegyzés, rendreutasítás, az üzletből való feltűnő távozás stb.) az adott helyzetben szokásos szerep eljátszására hívnák fel a figyelmüket.

Az alábbiakban néhány társalgási szabályt részletesebben is megvizsgálunk.

A beszélőváltás

A társalgás egyik legfőbb formai szabálya, hogy egyszerre csak egy személy beszéljen. Vannak esetek, amikor nem vitás, hogy ki lehet ez a személy (pl. tudományos dolgozat felolvasása, bírói ítélet kihirdetése, tanári magyarázat). Ha a beszélgetőpartnerek valamilyen értelemben nem egyenrangúak, akkor a fölérendelt személy jelöli ki, szólítja a soron következő beszélőt (iskolában a tanár, a bírósági per esetében a bíró tölti be a megnevező szerepét). Létezik azonban számos olyan több-

személyes társalgás, ahol nincs ilyen irányító személy, s mégsem jellemző (vagy mindössze néhány másodpercig tart) az egyszerre beszélés.

A beszélők egy megszólalása alkot egy *fordulót*, melynek terjedelme nagyon változatos lehet: a hosszú fejtegetéstől az egyszavas reakciókig mindent magába foglal. A forduló végét jelezni szoktuk a partnernek. Legtöbbször a tekintettel vagy a gesztussal érzékeltetjük a szó átadását, de akár kijelölést is alkalmazhatunk (*Nem emlékszem már a film címére, de te, Kati biztosan tudod.*). Az is tipikus, hogy az veszi át a szót (előtte már mintegy ugrásra készen), akinek éppen mondanivalója van az adott témáról. A szó átvételének igényét a partner is leggyakrabban a tekintettel vagy a gesztussal jelzi. Ha a fordulónkat még nem fejeztük be, de elakadtunk, mert gondolataink nyelvi megformálásával még nem készültünk el, akkor gyakran nyökögünk vagy hümmögünk, jelezve, hogy a szót még magunknál kívánjuk tartani. Az is ismert eset, amikor a fordulót szívesen adjuk át a másiknak, csak az éppen nem nagyon kívánja. Ilyenkor kapunk például számunkra nem kielégítő, lakonikus válaszokat (*Jó volt. / Tetszett. stb.*), amik végeredményben alig mondanak valamit. Ha a fordulót mindenáron „rá akarjuk tukmálni” — saját kíváncsiságunkat kielégítendő — a másikra, akkor az ún. *hidak* (kiegészítő kérdés: *És miért volt jó?*; felszólítás: *Mesélj erről kicsit többet! stb.*) bevetése is alkalmazható. Ha ez valamilyen oknál fogva (pl. érdektelenség) hiányzik, akkor beáll a kínos csend. Ezt elkerülendő, néha akkor is átvesszük a fordulatot, ha semmi lényeges mondanivalónk nincs, s maradnak témaként a közterek vagy az időjárással kapcsolatos közhelyszerű megállapítások. (Szerencsére az időjárás változó, így ezek a fordulók „változatos” tartalommal tölthetők ki.) Ez utóbbi eset tipikus példa lehet a kommunikáció fatikus funkciójára, mely csupán a beszélgetőpartnerek közti kapcsolat fenntartását szolgálja.

A dialógusok párba rendeződései

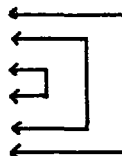
A továbbiakban a társalgás szerkezeti egységei közül az ún. *szoros párokról*⁸, más elnevezés szerint *szomszédsági párokról*⁹ lesz szó. Ezek lényegében különböző beszélők közötti, egymást követő, egymáshoz kötődő, egymást feltételező, párba rendeződő megnyilatkozások (köszönés/visszaköszönés, kérdés/felelet, kínálás/elfogadás stb.). A szoros kapcsolatot az is jelzi, hogy a második párrész mindig feltételezi az elsőt (egy megnyilatkozás például csak akkor minősül feleletnek, ha kérdés előzi meg), de fordítva már nem feltétlenül igaz (nem biztos, hogy köszönésünket fogadják, kérdésünkre választ kapunk, illetve csak abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy a szoros pár egyik tagja nem verbális is lehet). Például a kérés/teljesítés esetén:

A: — *Légy szíves, csukd be az ajtót!*

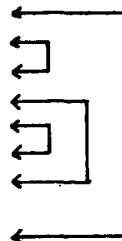
B: — (Nem válaszol, de becsukja az ajtót).

A második párrész néha nem közvetlenül követi az elsőt, hanem — pontosítás végett — csak később. Lássunk két példát a többfordulós, közbeékelte párokat tartalmazó kérdés/válaszra, melynek számtalan variációja létezik.

1) A: — Kölcsönadnál valami jó könyvet?
 B: — Milyen téma érdekelne?
 A: — Van valami romantikusod?
 B: — Néhány Stendhal.
 A: — Ha lehet, történelmi legyen.
 B: — A „Párizsi kolostor”-t vidd el!

2) A: — Kölcsönadnál valami jó könyvet?
 B: — Milyen téma érdekelne?
 A: — Valami romantikus.
 B: — Mit szólnál Stendhalhoz?
 A: — Mi van meg tőle?
 B: — Szinte az összes.
 A: — Tulajdonképpen bármelyik lehet,
       mert nem olvastam tőle semmit.
 B: — Odaadom a „Párizsi kolostor”-t.

Néhány szoros pár Konvencionális kifejezéspárok

E körbe a köszönési formák és egyéb szoros párként jelentkező udvariassági formulák tartoznak:

köszönés/visszaköszönés	<i>Kezét csókolom./Jó napot kívánok.</i>
kínálás/elfogadás (elhárítás)	<i>Vegyél még!/Köszönöm (nem kérek többet).</i>
megköszönés/elfogadás	<i>Hálásan köszönöm a segítségedet!/Igazán nincs mit.</i>
kérés/teljesítés stb.	<i>Kérek még egy almát!/Tessék.</i>

A konvencionális párokban rögzültek olyan szavak és kifejezések, melyek szó szerinti jelentésére már nem is gondolunk, vagy ha mégis, s eszerint is válaszolunk, akkor ez a humor forrása is lehet:

El tetszik jönni?/Tetszik a fenének, de muszáj.
Isten hozott!/Meg az autóbusz.
Mi szél hozott erre?/Nem a szél, hanem a vonat.
Kezét csókolom!/Rögtön, Pista, csak leveszem a kesztyűmet.
Elnézést!/El van nézve.
Csókolom!/Most inkább ne, mert náthás vagyok.

Az egyéni nyelvhasználat (főként az ifjúsági és a családi nyelvben) sajátos módon át is alakíthatja a konvencionális párok egyik vagy mindkét részét. *Éljen a szaloncukor!* (kb. 'kellemes karácsonyt')/Kösz, neked is. (A második párrész itt konvencionális, grammatikailag nem is illik az elsőhöz, de jelzi, hogy a partner megértette a nem konvencionálisan kifejezett konvencionális jelentéstartalmat.) Ilyenek még a *Hálám örökké üldözni fog.* ('hálásan köszönöm')/Ugyan, nincs mit vagy a *Csipátalanítás!* ('ébresztő')/Jól van, mindjárt párok is.

Kérdés/válasz

E dialógustípus KIEFER FERENC szerint „a szöveg egyik elemi formája.”¹⁰ A kérdés/válasz szoros párként való kezelése azt is jelenti, hogy a kérdő mondat nem vizsgálható önmagában, hanem csak a rá adott válasz figyelembevételével; s a válasz is — természetszerűleg — csak a kérdés függvényében minősíthető.

A társalgás során a válasz mindkét beszélgetőpartner számára egyfajta kontrollt is jelent. A kérdező a válasz révén ellenőrizheti, hogy sikerült-e világosan megértetnie magát és szándékát egyértelműen a másik tudomására hoznia. A válaszadó a válaszával kiváltott reakció nyomán arról is meggyőződhet, hogy pontosan fogta-e fel a kérdést s a benne rejlő szándékot.

A kérdés/válasz a szoros párok „talán kanonikus”¹¹ esete, ezért érdemes részletebben is megvizsgálni.

A grammatikában tárgyalt kérdő mondat pragmatikai szempontból igen sokarcú. Erre legtöbb nyelvtanunk utal is a grammatikai forma és a beszélő szándéka közti el-
lentmondás címen. A kérdő mondatallal ugyanis nemcsak

- a) kérdezhetünk (*Van autód?*), hanem
- b) kérhetünk (*Tennél nekem egy kis szíveséget?*),
- c) felszólíthatunk (*Na, mikor indulsz már?*),
- d) felkiálthatunk (*Hát nem megjósoltam előre?*),
- e) óhajthatunk (*Miért is nem vagyok gazdag?*), esetleg
- f) tájékoztathatunk (*Tudod, hogy a busz félóránként jár?*).

A b)–f) eseteket a társalgáselemzés „funkció-fordulások”-nak¹² nevezi, melyek megértése a mindennapi kommunikációban többnyire semmiféle gondot nem okoz, hisz például az indirekt (kérdés formájában elhangzó) felszólításokat a legtöbb nyelv a legudvariasabb formulák közt tartja számon. A *Fel tudnád hívni Jánost?* megnyilatkozást a beszélgetőpartnerek minden körülmények között felszólításként (kérésként) értelmezik (hacsak nem tréfálkoznak: *Hogyne tudnám, már öt éves korom óta tudom kezelni a telefont*).

A funkcióeltolodásnak azonban nemcsak olyan általánosan közismert esetei vannak, mint a b)–f) példák, hanem alkalmiak is, amelyek csak bizonyos kontextusokban rakódnak rá a megnyilatkozásokra. A *Van autód?* általánosságban egyszerű tudakozódás, de bizonyos helyzetekben kifejezhet felszólítást is, méghozzá — a kontextustól függően — többféle értelemben. Jelentheti, hogy: *Légy szíves, add kölcsön az autódat!*, de azt is: *Légy szíves, vigyél el az autóddal!*

A létigét tartalmazó kérdés hathat tehát felszólításként, akár létezését fejez ki: *Van franciakockás füzet?*, akár birtoklást: *Van tüzed?* Viszont a *Van lázad?*, *Van étvágyad?* már nem értelmezhető felszólításként, mert sem a *láz*, sem az *étvágy* nem idegeníthető el. De az elidegeníthető dolgok előfordulása az ilyen szerkezetekben még nem feltétlenül eredményez felszólító jelleget. Pl. A *Van kutyád?*, *Van helyed?*, *Van kabátod?* kérdések felszólításként való értelmezése nem általános, hanem (a *Van autód?*-hoz hasonlóan) alkalmi.

A hatékony, gördülékeny társalgásban a kérdésfeltevés kulcsszerepet játszik, hiszen a kérdéssel irányítjuk a beszélgetést. A kérdések nem csupán az egymás iránti kölcsönös érdeklődés jelei, hanem egyben a társalgás fenntartói is.

A kérdések hagyományos, grammatikai alapú felosztásával szemben (eldöntendő vagy kiegészítendő kérdés mondat, amelyek elnevezésükkel a válasz típusára utalnak, de a kérdés/válasz egymásra vonatkoztatott vizsgálata nem jellemző) a társalgáselemzés más, pragmatikai jellegű kérdéstípusokat is megkülönböztet.

A válasz várható terjedelme szerint különíthetők el a zárt és nyitott kérdések.

A zárt kérdésekre röviden szoktunk reagálni, a konkrét válasz, a határozott állásfoglalás többnyire elkerülhetetlen. Például:

<i>Hol töltöttétek a nyarat?</i>	(A Balatonnál.)
<i>Szokott a férjed mosogatni?</i>	(Soha.)
<i>Milyen volt a film?</i>	(Unalmas.)

Ha a hosszabb társalgás csak ezek sorozatából áll, a kapcsolat fenntartása nehézkesé, esetenként fárasztóvá válik.

Az érdekesebb, elmélyültebb társalgás jobban épít a nyitott kérdésekre. Például:

Hogy sikerült a nyaralásotok?
Szerinted igazságos az, hogy a férfiak a nőkre hagyják a mosogatást?
Miért találd unalmasnak a filmet?

A válaszok ez esetben várhatóan részletesebbek lesznek, s olyan információk is előkerülhetnek, amelyekre a kérdező érdeklődése eredetileg nem is irányult. Persze az is előfordulhat, hogy a nyitott kérdésre is csupán kurta választ kapunk. Ez nemcsak azt jelezheti, hogy partnerünk szűkszavú, hanem azt is, hogy nem kíván velünk hosszabb ideig kommunikálni. Ha mégsem ez utóbbi eset áll fenn, akkor az eredeti nyitott kérdést konkrétan (zártan) is megfogalmazhatjuk, hogy a társalgást fenntartsuk.

A: — <i>Hogy sikerült a nyaralásotok?</i>	(nyitott kérdés)
B: — <i>Kellemesen.</i>	(rövid, a zárt kérdésre jellemző válasz)
A: — <i>Tudtatok pihenni, fürödni, kirándulni?</i>	(kisegítő kérdés)

A kisegítő kérdések (hidak) — mint már említettük — a forduló átadásának szándékát jelzik, s egyben a kérdező érdeklődésének, valamint a kommunikáció fenntartására irányuló törekvésének kifejeződései.

Némileg más értelmezésben használja a nyitott kérdés fogalmát KIEFER FERENC, aki a kérdés mondatot a kérdés/válasz összefüggésben vizsgálja, s négy típust különít el:¹³

1. eldöntendő	<i>Megveszed ezt a pulóvert?</i> (kétféle válasz lehetséges)
2. választó	<i>Péterrel vagy Jánossal mész uszodába?</i> (háromféle válasz lehetséges)
3. kiegészítendő	<i>Hol hirdetik az ünnepi rendezvényt?</i> (rengeteg a válaszlehetőség, de véges számú)
4. nyitott	<i>Miért nem fogadtad el a meghívást?</i> (a válaszlehetőség végtelen)

Ez a felosztás lényegében nem mond ellent a társalgáselemzés zárt — nyitott kérdéstípusainak, hiszen az 1—3.-at zártnak is tekinthetjük, mivel a válaszlehetőségek száma alacsony, illetve behatárolható, s emiatt a rájuk adott válaszok valószínűleg rövidke lesznek. A 4. minden jel szerint hosszabb kifejtést igényel, s így megfelel a fentebb is nyitottnak nevezett kérdés kritériumának.

Jelenleg még elég feltáratlan, hogy mely kérdőszókkal lehet zárt, és melyekkel nyitott kérdést szerkeszteni.

<u>Ki van otthon?</u>	(zárt)	<u>Ki vehette észre?</u>	(nyitott)
<u>Mi esett le?</u>	(zárt)	<u>Mi indokolta ezt?</u>	(nyitott)
<u>Miért álltál fel?</u>	(zárt)	<u>Miért gondolod így?</u>	(nyitott)
<u>Hogy érzed magad?</u>	(zárt)	<u>Hogy tehetted el ilyet?</u>	(nyitott)

A nyitott és zárt kérdések jellemző kérdőszavairól egyelőre még nem tudunk biztosat mondani. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy kérdőszavaink e tekintetben nem különülnek el mereven egymástól, a kérdés nyitott vagy zárt jellegét nem a kérdőszó milyensége határozza meg, hanem sokkal inkább valamilyen szemantikai tényező.

A köznapi társalgásban a kérdező érdeklődése néha oly mértékű, hogy valóságos kérdésdöbönt zúdít a partnerre. *Jól sikerült a nyaralásotok? Tudtatok fürödni? Nem égtél le?* A partner ilyenkor vagy csak az utolsóként elhangzott kérdésre reagál (*Szerencsére nem.*), vagy valamiféle összefoglaló válasszal próbálkozik (*Minden nagyon kellemes volt.*). A kérdések egy része ilyenkor pontos válasz nélkül marad, elvész a társalgás folyamatában, „*eltemetett kérdés*”¹⁴ lesz belőle.

Kérdéseinket az ún. *preferencia-irányulási elv* szerint is megszerkeszthetjük. Preferált a válasz, ha azt halljuk, amit válaszul hallani szeretnénk. Tagadás, elutasítás esetén a válasz nem preferált.

A: — <i>Tudnál szólni az érdekemben a főnöködnek?</i>	
B: — <i>Nagyon szívesen.</i>	(preferált válasz)
B: — <i>Sajnos nem, mert...</i> (magyarázkodás).	(nem preferált válasz)
B: — <i>Szólhatok, de...</i>	(feltételhez kötött preferált válasz)

A preferált válasz mindig rövidebb és direkter, míg a nem preferált mindig hosszabb, bonyolultabb, mentegetőzéssel, magyarázkodással jár.

A preferált választ sugallni is lehet, erre leggyakrabban az *ugye* módosítószó szolgál (*Ugye szólsz majd az érdekemben a főnöködnek?*). Preferált válaszra azonban ekkor sincs garancia.

A nem preferált válasz valahol mindkét félnek kellemetlen (A-nak azért, mert elutasították, B-nek azért, mert magyarázkodnia kell). Az ilyen helyzeteknek elébe is lehet menni, a szakirodalomban *előzékeny kérdésnek*, a köznyelvben csak puhatolózó, tapogatózó kérdésnek nevezett változattal.

A: — <i>Jó viszonyban vagy a főnökoddal?</i> (puhatolózás)
B: — <i>Úgy érzem, hogy nagyon jól kijövünk egymással.</i>
A: — (Elő lehet rukkolni a kéréssel, van esély a preferált válaszra.)
A másik lehetőség:
B: — <i>Borzasztó pasas, valóságos diktátor.</i>

A: — (Célszerű a kéréssel elő sem hozakodni, a válasz valószínűleg nem lesz preferált.)

A kérdés formájában elhangzó indirekt kérések a modalitás szempontjából is jellemezhetők. A legudvariasabb formák igéi feltételes módúak (*Megtennéd?*). A rájuk adott válaszok lehetnek direktek (*Nagyon szívesen megcsinálom.*), de elutasítás esetén indirektek is (*Meg kellene már próbálnod egyedül.*).

Az alábbi válaszban sajátos módon fonódik össze az indirekt elutasítás az indirekt felszólítással.

A: — *Nem segítenél megkeresni a zoknimat?*

B: — *Én mindig a helyére teszem a holnimat.*

B válasza tehát egyrészt azt sugallja, hogy *Jó lenne, ha nem lennél ilyen rendetlen*, másrészt, hogy *Nem segítek, keresd meg magad!* A megnyilatkozása hasonlóképpen komplex, jól bizonyítja, hogy a kérdés, kérés és felszólítás gyakran szétválaszthatatlanul összefonódik a kérdő mondat sokarcúságának, funkció-fordulásainak következtében.

A társalgási implikáció

A műszót a társalgáselemzés a logikától kölcsönözte, de jóval tágabb értelemben használja. GRICE szerint az *implikáció* „arra vonatkozik, ami a kommunikációban hozzáadódik annak a jelentéséhez, amit a megnyilatkozó mondanak. Vagyis az implikáció nem más, mint az, amit a beszélők és hallgatóságuk beleért abba, ami elhangzott.”¹⁵ Az implikáció fogalmába tehát belefér mindaz, amit az indirektségből, a képes beszédből, az átvitt értelműségből, a rejtett célzásból, a közös előismeretekből, a helyzetből stb. adódó többletjelentésnek nevezünk.

A társalgási implikációk a dialógusok felépítését és megértését alapvetően meghatározzák. A megnyilatkozások ugyanis egy gondolatsorból csak a beszélő által legszükségesebbnek tartott információkat tartalmazzák, az összefüggéseknek nem minden láncszeme lesz explicit. A verbálisan ki nem fejezett részeket a hallgatónak kell pótolnia, lehetőleg úgy, hogy a hallottak a beszélő által ösztönösen vagy szándékosan kihagyott részekkel egészüljenek ki. A megértés csak így lehet pontos és teljes. Ha megnyilatkozásaink az adott gondolatsor minden egyes elemét, láncszemét explicit módon is kifejeznék, stílusunk rendkívül körülményessé, sőt elviselhetetlenül dagályossá válna.

A dialógus látszólag össze nem függő megnyilatkozásai között az implikáció teremti meg a koherenciát. Például:

A: — *A jövő héten lakodalomba megyünk.*

B: — *Nem kell felvenned OTP-kölcsönt?*

E párbeszéd implikációi nagyjából a következők: Manapság a lakodalom sokba kerül a meghívottaknak is. Illik ajándékot vinniük vagy pénzt adniuk az ifjú párnak, s éjfélkor a menyasszonytáncnál is illik zsebükbe nyúlniuk. B megszólalása a fenti példában tréfás, de más kontextusban lehet semleges is. Például:

A: — *Ha török, ha szakad, megveszem a mikrohullámú sütőt.*

B: — *Nem kell felvenned OTP-kölcsönt?*

B megszólalása itt azt is kifejezi, hogy A-nak nincs túl sok (legendő?) pénze, s ezt B is tudja.

Az implikációk elválaszthatatlan velejárói többek között az

— indirekt véleménynyilvánításnak:

A: — *Most jövök a kozmetikustól.*

B: — *És nem volt nyitva?*

— bizonyos szójátékoknak:

A: — *Képzeld, Kovács pont száz kilós!*

B: — *Akkor ő lesz az üzemi tanács legoszloposabb tagja.*

— a finom célzásnak:

A: — *Nahát, nem gondoltam volna, hogy kezd ködös lenni az idő!*

B: — *Elnézést, anyuka, de csak a jövő héten lesz időm ablakot tisztítani.*

— a határozott válasz megkerülésének:

A: — *Hogy áll rajtam az új pulóverem?*

B: — *Köttetted?*

A: — *A nagyanyám csinálta.*

B: — *Nagyon ügyes nagyanyád van.*

Az implikációk mindig az adott kontextus függvényei. Ez egyben azt is jelenti, hogy ugyanazok a megnyilatkozások a különféle helyzetekben mást-mást implikálnak. Például:

1) (kilátóban)

A: — *De nagy huzat van itt!*

B: — *Menjünk le!*

2) (szobában)

A: — *De nagy huzat van itt!*

B: — *Rögtön becsukom az ablakot.*

3) (utcán)

A: — *De nagy huzat van itt!*

B: — *Siessünk!*

A sort még folytathatnánk, de az eddigi példák is meggyőzően bizonyítják, hogy a megnyilatkozások szó szerinti jelentésénél szinte fontosabb az, amit a beszélgető-partnerek implikálnak, mert reakcióikat is ehhez, s nem az elhangzottak szó szerinti jelentéséhez igazítják. S bár az implikációk nem részei a szó szerinti jelentéseknek, azokhoz kapcsolódnak, azokra épülnek.

A társalgáselemzés a jelen dolgozatban vázolt jellemzőknél és szabályoknál már jóval többet feltárt, s kísérletet tett a hatékony társalgás alapelveinek (maximáinak) megfogalmazására is. Ugyanakkor rengeteg kérdés maradt még megválaszolatlanul.

Az új tudományterület eredményei remélhetőleg nemcsak a nyelvhasználat jobb megismerését szolgálják, hanem — a szabályok tanításával — a társalgás „művészetének” könnyebb és eredményesebb elsajátításához is hozzájárulnak.

Az ún. „jó társalgó” erényei között már nemcsak azt említhetjük, hogy érdekes témákról élvezetesen tud beszélni, hanem azt is, hogy alaposan ismeri a társalgási szabályokat, és rendelkezik a szavak mögött rejlő tartalom megértésének képességével is.

Jegyzetek

1. PLÉH Csaba—RADICS Katalin: Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. *ÁNyT. XIV.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 97.
2. PLÉH Csaba: A szöveg mint aktualizált nyelv. In: *Dialógus és interakció.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1981. 136.
3. PLÉH Csaba: A szaván fogott szó. In: AUSTIN, John L.: *Tetten ért szavak.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 19.
4. KENESEI István: A társalgás szabályai: a nyelvtudomány egy határterületének újabb eredményei. In: *Az idegen nyelvi nevelés-oktatás néhány iránya és lehetősége.* Kézirat. Budapest, 1986. 149—166.
5. GOFFMAN, E.: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája.* Gondolat, Budapest, 1981. 12.
6. KENESEI István: im. 152.
7. PEASE, A.—GARNER, A.: *Szó-beszéd.* Park Kiadó, Budapest, 1990. 65.
8. KENESEI István: im. 155.
9. GOFFMAN, E.: im. 428.
10. KIEFER Ferenc A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 203—230.
11. GOFFMAN, E.: im. 428.
12. PLÉH Csaba—RADICS Katalin: im. 104.
13. KIEFER Ferenc: im.
14. GOFFMAN, E.: im. 491.
15. TERESTYÉNI Tamás: Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés. In: *Beszédaktus — kommunikáció — interakció.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1981. 82.

SZÖVEGVILÁGOK, A SZÖVEGALKOTÓ EMBER (Vélemény a szövegtani kutatásról)

BALÁZS GÉZA

0. Gondoljunk arra, hogy ki hányféleképpen mond el egy viccet vagy egy történetet. Másként a tömött buszon, ahol nagy a hallgatottság, másként levegő után kapkodva a szaunában. Hányféleképpen jelenik meg egy hír a különböző napilapokban, a napilapokból olvasva, félreolvasva és továbbadva, a szájhagyomány törvény-szerűségeinek megfelelően átalakulva, a „forrás” közelében és attól távolodva? Gondoljunk arra a nyelvi játékra, amikor néhány ember körbeül, s fülbesúgással adnak át egymásnak egy rövid történetet. Mire a történet körbeér, már egészen más, mulatsá-gosan más lesz. És ott vannak életünk történetei, szövegművei, a saját szövegvilágunk. Jönnek ismert és ismeretlen forrásokból, s adódnak tovább. Szilveszterkor a televí-zióban volt egy elgondolkoztató nyelvi játék: óvodásokkal mondtak el szövegeket, magyarázatokat olyan fogalmakról, mint például a környezetvédelem. Hangsúlyozottan és tetszetősen állt előttünk: hányféleképpen él bennünk a világ szövegekben.

1. Életünk szövegművei. Egymásba fonódó és független, alkalmi és ismétlődő, egyedi és hagyományozódó, grammatikus és agrammatikus, logikus és illogikus, befe-jezett és nyitott, végtelenig monologikus és minden hangsúlyával a dialógusra vágyó, a legkülönbözőbb céllal, cselekvési értékkel mondott, kommunikációs helyzetekbe ágya-zott szövegekről van szó. Mindez a sokféleség, sokirányúság, különösen azért, mert a világ dolgainak egyéni leképezéséről, különösségéről és sajátosságáról van szó, aligha erőszakolható egyetlen definícióba. A definíciókba általában csak a „szabályos”, „hagyományos”, „szerkesztett” írott és hangzó szövegek illeszthetők problémamentese-n.

Egyik előadásomban a szövegtani definíciókat hat nagyobb csoportba soroltam: (1) empirikus, tapasztalati, (2) funkcionális, leíró, (3) kommunikációelméleti, szitu-acionális, (4) generatív, (5) cselekvéseméleti, (6) kiterjesztett (szemiotikai) vagy leszűkített szövegfogalom. Önmagában bármelyik megközelítés helyes lehet, s aligha van olyan, amelyiket ne lehetne kiegészíteni. A szövegtani definíciók köre és száma lassan meghaladja a kultúráét; abból több száz van.

A hazai szakirodalomban három igen termékeny, körülírt és kidolgozott szöveg-fogalmat tartok különösen mértékadónak. DEME LÁSZLÓ 1978-ban fogalmazta meg: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy rész-letének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse” (DEME: 1983. 31–32). NAGY FERENC kifejtett definícióban hangsúlyozza, hogy a nyelvi szöveg (beszéd- és írásmű) nyelvi jelek társadalmi érvényű összekapcsolásán alapul, ám kiterjeszthető a nem nyelvi jelek rendszerére is, ha a szöveggé válás együtt jár ezekkel; a szöveg a nyelvi egységek hie-rarchiájának csúcsa; befejezettség, lezártág, teljesség jellemzi; a szöveghelyesség

feltétele a szerkesztettség; járulhat hozzá olvasói ítélet mint poszttextus stb. (NAGY: 1981. 15–17). PETŐFI S. JÁNOS több helyen is megfogalmazott szemiotikai szövegtanában a szöveg terminuson frott vagy nyomtatott fizikai manifesztációval rendelkező dominánsan verbális szemiotikai objektumot ért; bár hozzáteszi, hogy a lehetséges akusztikai manifesztációkat is figyelembe veszi. A szöveget a nyelvhasználat elemének tekinti, különbséget tesz autonóm teljes és részszöveg között, s a szemiotikai objektumot adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben vizsgálja (pl. PETŐFI: 1989. 251).

Nyilvánvaló, hogy aligha képzelhető el egyetlen szövegdefiníció; inkább fő- és aldefiníciók egymás mellett éléséről beszélhetünk. Nem hiszem, hogy egy univerzális szövegdefiníció megalkotása lenne a célunk.

2. A szövegtan kutatásait és témakörét egyik 1991-ben tartott egyetemi előadássorozatom (*Szemiotikai szövegtan*. Előadássorozat az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékén az 1990/91-es tanév második félévében) tematikája alapján címszerűen adom meg.

A szövegtan kutatásának fontosabb állomásai. Előzmények, irányzatok, segédtudományok. Interdiszciplináris jelleg.

Retorikai alapok, előzmények, ismeretek.

A szövegtan alapelvei. Szövegdefiníciók. Szöveg szemiotika vagy szemiotikai textológia. Konnexió, kohézió, koherencia. Szövegegységek. Mondat és szöveg. Logikai formák és szöveg.

A szövegalkotás tényezői és a nyelvi funkciók. A szöveg a közlésben. A különféle médiumok jellemzői.

Szöveggrammatika. Névelő, proformák, forikus elemek, hiányos mondat, egyeztetés, konnektorok, aktuális tagolás, előfeltevések.

Szövegsemantika. Azonosság, felosztás, poliszémia, hiperonímia, hiponímia, globális kohézió, részletezés.

Szövegpragmatika. Dialógus törvényszerűségek, társalgási szabályok. Szövegértelmezés (hermeneutika). Diszkurzuselemzés.

Szövegtipológia. A szövegfajták csoportosítási kísérletei, az egyes szövegtípusok jellemzői. A hagyomány és az egyéni aktivitás kérdése a szövegtípusokban.

Tipikus szövegelemek. Formulaszerűség. A cím kérdései.

Alkalmazott szövegtan. Szövegsajátosságok. Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Íráselemzés. Beszédelemzés. A szövegtan oktatása.

Szövegrestauráció, szövegkritika, szövegközlés.

Szövegvizsgálat, szövegértelmezés. Folklor és mindennapi, valamint művészi szövegek megközelítése, elemzése.

Főként ezeket a kérdéseket, tárgyköröket tartom egy szövegtan vázának, amelyre felfűzhetők a további problémák; érintkezési pontot kínálnak a további kérdésekhez. A fentiekből látszik, hogy az ilyen értelemben vett szövegtanhoz hozzá kell járulnia számos más tudományagnak; a nyelvtudomány sok iskolájának. Csak a legfontosabbak: a filológia, az epigráfia, a stilisztika, a néprajz (folklorisztika, sőt folklórlingvisztika, a kérdéshez lásd BALÁZS megjelenés alatt), a hermeneutika, a kvantitatív szemantika, (tartalomelemzés), az esztétika stb. A jelenlegi állapotban a megközelítések sokféle iránya, sőt célja miatt aligha képzelhető el az, hogy ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata

egyetlen tudomány (a szövegtan) hatókörébe tartozzon; de erre törekedni kell. S a különböző „nagy magányosoknak”, a kristályosodó-szerveződő csoportoknak, munkaközösségeknek (ilyen a *Szemiotikai szövegtan* köre is) törekedniük kell az együttműködésre, a minél gyakoribb eszmecserére, a közös publikálásra, tisztázásra, vitára. A ma szövegtana nemcsak Magyarországon, hanem — amennyire meg tudom ítélni — Nyugat-Európában is sokszínű, tarkabarka tudományág; divatja kint nagyobb, mint nálunk; s várhatóan a magyar egyetemeken is a régi struktúrák megváltozásával vagy oldódásával együtt fog járni az, hogy ilyen tematikájú programok, munkacsoportok szerveződnek. Ezekben pedig éppen a sokfelől, különböző tudományterületek irányából érkező szakembereknek a találkozás, együttműködése lehet gyümölcsöző.

3. A magam területe — e pillanatban — a mai magyar nyelv és folklór (a mai jelzőt ez utóbbira is érve) kapcsolódása, a folklór vagy folklór jellegű események nyelvi tükröződése. (Szerénytelenségnek látszik, hogy elsősorban saját munkáimról adok részletes beszámolót és bibliográfiát, ám a felkérés éppen erre irányult, s ez talán felment a vád alól.) Úgy is mondhatom: a mai különféle közösségi nyelvi jelenségek, nyelvi alkotások. Erre irányított nagyon korai érdeklődésem a néprajz, a folklór, a magyar nyelv iránt; az egyetemen magyar, néprajz és népművelés szakot végeztem el. A magyar nyelvészet és néprajz határterületeinek közös művelése egyébként e két tudomány megszűlése óta csaknem folyamatos; bár kisebb időszakokat leszámítva nem módszeres és elméletileg sem kellően tisztázott. Az azonban biztos, hogy a tudományágak képviselői általában szívesen tekingetnek egymás témái, kérdéskörvetései felé, s ugyancsak szívesen merítenek, vesznek példát egymás anyagából saját témájuk bizonyítására, illusztrálására.

Azt írtam, hogy a magyar nyelvészek és néprajzkutatók, folkloristák tudományközi kapcsolata dicséretes, ám rögtön megszorítást is kell tennem: a vizsgálatok, kutatások sokszor párhuzamosan futottak és futnak, az egymás módszereinek, eredményeinek ismerete sem teljes. Különösen elhanyagolt terület a mai folklór, a városi néprajz (a néprajz szemszögéből), a városi és más közösségi nyelvhasználat kérdésköre (a nyelvtudomány részéről), pedig egy olyan nemzetközileg elismert irányzat, mint DELL HYMES *beszédetnográfia*ja, éppen e területek együttműködését alapozza és szorgalmazza (pl. HYMES: 1962., 1975.). A kapcsolódási pont kitűnő elméleti megalapozását VOIGT VILMOSnak köszönhetjük, aki a *folklórlingvisztika* terminus bevezetésével kívánta ösztönözni az ide tartozó kutatásokat (pl. VOIGT: 1972. 299—325, különösen 303). A mai szövegtan sok esetben nem talált még rá a rokontudományokban elvégzett szövegtani jellegű munkákra. Így kihasználatlan és elemzetlen szövegtani szempontból az a tekintélyes empirikus folklór szöveganyag, amelyet a folkloristák mintegy másfél évszázad alatt gyűjtöttek, archiváltak, rendszereztek, közöltek és elemeztek.

Ha ezek után a saját kutatásaimról részletesebben szólok, azt a szerkesztők határozott ilyen irányú kérése miatt teszem.

Elsőként a *mai folklór*, mai nyelvi jelenségek közül a perifériális, tudományosan inkább lenézett és elhanyagolt területek keltették föl az érdeklődésemet. 1980-ban még egyetemista koromban figyeltem föl a magyar falfirkákra, nemzetközi szóval a *graffiti*-re. Úgy gondoltam, hogy az alkalmi rácsodálkozás nem elég, hanem ennek a tűnékeny, töredezett kisműfajnak a minél teljesebb dokumentálására lenne szükség. Általában graffitit gyűjteni nem lehet (ahogy közmondást és mesét sem), ezért egy kiválasztott területen (előbb a budapest—gödöllői HÉV-en, majd egy velencei ifjúsági sátor táborban), adott időpontban (1982—1983 és 1985), meghatározható „alkotók”

(diákok, fiatalok) által készített firkálásanyag teljes körű gyűjtésére vállalkoztam. A gyűjtőmunka így természetesen kiterjedt a szövegtörödékekre és a teljes szövegekre is, s ezeket — az akkori keleti blokkban egyedülálló módon — az ELTE egyik füzet sorozatában még meg is jelentethettük (szigorúan tudományos célú felhasználásra), természetesen bevezető tanulmányokkal és rendszerezve (BALÁZS: 1983a., 1987a.). A firkálásokról később több tudományterület számára számoltam be (pl. BALÁZS: 1987b., 1987c.). A firkálásoktól egyenesen vezetett az út egy ugyancsak elhanyagolt és periférikus jelenséghez, a *tetoválásokhoz*. Az ennek a megvizsgálására szerveződő informális kutatócsoportba KOVÁCS ÁKOS, napjaink világának érzékeny jelmegfigyelője hívott meg. Munkánk eredménye lett a *Forrás* című folyóirat 1987. 3. száma, egy első magyarországi tetoválásmonográfia (vö. BALÁZS: 1987d.). A tetovált szövegek nyelvészeti-szemiotikai vizsgálatáról egy külön tanulmányban is beszámoltam (BALÁZS: 1988a.), hasonlóan egy mágikus tetoválási szokásról, a nevek tetoválásáról (BALÁZS: 1989a.). Sajnos a kérdésről készült néprajzi összefoglalómat az *Ethnographia* egyik szerkesztője sem jelentette meg — az igen támogató lektori jelentés ellenére sem.

A mai nyelvi jelenségeket gyűjtő munkám, kutatásom ezután is folytatódott, mégpedig a nyolcvanas évek közepi és végi ruhadíszító-divat, a feliratos jelvények nyelvészeti elemzésével (BALÁZS: 1988b., 1991a.). Részben a Soros Alapítvány támogatásával 1989-től folyamatosan gyűjtöttem a közéleti jelszavakat is — ezekből korábban készült egy rádióműsor (BALÁZS: 1991b.), a szemiotikai-nyelvészeti tanulmány most fogalmazódik erről a pillanatnyi, harcos és kordokumentum értékű kisműfajról.

Egy újabb gyűjtőmunka keretében mai húsvéti locsolórigmusok, mondókák százait gyűjtöttük össze egyetemisták és főiskolások segítségével (megjelent róla egy rövid tanulmány: BALÁZS: 1990.), s cédulázott, rendszerezett formában még több más ezekhez hasonló szövegműfaj várja a feldolgozást, megjelenést.

Mivel ezekről a területekről csekély vagy semmi anyag sem jutott el a külföldi tudományos közéletbe, folyamatosan törekszem más nyelveken is bemutatni ezeket a kutatásokat (pl. BALÁZS: 1987e., 1988c.).

VOIGT VILMOS ösztönzésére egy hagyományos folklórlingvisztikai feladatra is vállalkoztam: az egyetemisták által gyűjtött mesei tulajdonnevek rendszerezésére. Az első ilyen füzetet MAROSI TERÉZ jelentette meg, a továbbiakban magam is közreműködtem, két alkalommal társszerzőkkel (BALÁZS: 1983b., BALÁZS—VÁRKONYI: 1987., BALÁZS—BARATI—WOLOSZ: 1989.).

Mint látható, egyéni kutatási területem különösen a rövidebb, apróbb szövegműfajokra vonatkozik: a dokumentáláson, gyűjtésen kívül az elrendezést, a tipológiát, a hagyományozódást, a szemantikai és pragmatikai vizsgálatot tartom fontosnak és gyümölcsözőnek. Itt kapcsolódik ez a terület a szemiotikához, s részben a szemiotikai szövegtanhoz is. Bár a magam részéről nem a szövegeknek a modulrendszerű felépítettségét vizsgálom (mint például PETŐFI S. JÁNOS elméleteiben), hanem inkább a szövegeknek a jelszerű viselkedését, társadalmi megjelenését. Erre ösztönöz a néprajzi szemlélet, de egy másik nyelvészeti irány: a szociolingvisztika is.

Mindezek a kapcsolatok és hatások számomra egymásból következnek és egymás nélkül sokszor nem is értelmezhetők. Ha van egy adott szöveg, rögtön megfog a stilisztikája; elkezd filológusként és nyelvészként érdekelni; majd rögtön következik a hagyományok és az ehhez hasonló, erre reflektáló szövegek számbavétele; a társadalmi megítélés; a jelvilágok egymáshoz való kapcsolódása stb. Ez az „egymásból következés” vezetett oda, hogy 1990-ben javasoltam a *nyelvészeti antropológia* termi-

nus és szemlélet bevezetését: ezen a hagyományos és hagyományozódó szövegekkel élés sokirányú vizsgálatát értve (BALÁZS: 1991c.). Nemcsak divatból javasoltam ezt az új műszót, hanem azért is, mert az antropológiai irányzatok egyre nagyobb tért hódítanak Magyarországon (pl. kulturális antropológia, szimbolikus antropológia), a régi terminusok részben foglaltak, vagy szűkebb körű vizsgálatokra vonatkoznak (nálunk sajátosan ilyen a szociolingvisztika).

Eddig elképzeléseimmel nem arattam nagy sikert.

Fentebb már említettem, hogy a mai folklór, mai magyar nyelvi szövegek irodalmi kapcsolata is foglalkoztat, különösen a „folklór közeli” irodalomé, frásoké. A fentebb leírt szempontok alapján egy mai magyar „nagyregény”, Temesi Ferenc *Por* című munkájának bizonyos kiragadott fejezetei, részletei (címszavai) szövegtani-filológiai elemzését is elvégeztem; különösen azért, mert a *lexikonregény* — a szerző szavaival „szóportár” — valóságos szövegraktár, s a szövegek átvételének, interpretálásának, életének, formáinak stb. kitűnő bemutatására, elemzésére csábít (BALÁZS: 1989b.). A megjelent tanulmányt elküldtem a szerzőnek is, aki ezt írta válaszában: „köszönöm a különlenyomatot. A *Harmadik Könyv* óta nem olvasok többé kritikát, de ez a tanulmány más. Néhol szívet melengető volt, máshol nagyon okos — de az is megesett, hogy mosolyogtam rajta. (Somolyog az ember, ha saját nyelvi leleményeit beszélt nyelvinek, vagy argónak tartják.)”

Úgy érzem, hogy a kisműfajok iránti vonzódásom hozta magával azt is, hogy nyelvészeti szakdolgozatom, későbbi doktori értekezésem egy kommunikációs és szövegtani elemzés lett: *A kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek a mai magyar nyelvben*. Ebben is ötvöződik folklór, nyelvhasználat, múlt és jelen, az emberi kapcsolatok kérdésköre, egyszóval: a nyelvészeti antropológia. (E tanulmány talán 1993-ban megjelenik; most olvastam újra az öt évvel ezelőtt lezárt kéziratot. Bizony sok tekintetben ma már máshogy fogalmaznék, de a teljes átirásra már nem volt mód, s azonkívül az embernek vállalnia kell korábbi tudományos nézeteit, felfogását — ha már egyszer leírta.) Kandidátusi értekezésem látszólag furcsa kitérő: *A magyar égetett szeszes italok története, terminológiája és néprajza*. Aki azonban elolvassa (talán ez is megjelenik), megláthatja, hogy benne a történeti néprajzi és nyelvtörténeti fővonal mellett különösen a frazeológiai megközelítés dominál: bőven találhatók nyelvi adatok az itallal élés nyelvi folklórára a beszédetnográfia követelményeinek megfelelően közreadva. Az ember nem tagadhatja meg önmagát, bármilyen témához is nyúl. A nyelvészet, a nyelvészeti antropológia a szövegekkel, kész beszédművekkel a közép-pontban, a kommunikációs sajátosságokkal és szemiotikai kitekintéssel kitűnően alkalmas a világ leírására, az ember megismerésére.

A leírás és a megismerés pedig rögtön fölveti (legalábbis bennem) a használat, illetve a használni akarás, a hasznosság feladatát. Egyes szövegtani elméleti kérdések mindig a gyakorlattal összhangban érdekelnek; inkább a gyakorlatból indulok el szívesen az elmélet felé (persze ez később még fordulhat). Ilyen alkalmazott szövegtani kérdésnek tekintem az újságírást, s annak is egy sajátos, furcsa területét: a diákújságírást. Azért keltette föl az érdeklődésemet ez a médium (mármint a diákújság), mert benne két érdekes szövegtani szempont figyelhető meg: a szolgai szövegutánzás (a hivatalos lapok mintái alapján) és a teljes műfajtalanság, szabadság, az egyéni sziporkázó ötletek megvalósítása. Ezek sajátos vegyülete a diáksajtó. Még olyan szövegtani jellemző illusztrálására is alkalmas volt e terület, mint az általam korábban a graffiti- és tetoválásanyagból dokumentált *ábratext*, *ábraszöveg* (vö. BALÁZS:

1988a. 466), vagyis vizualitás és verbalitás (a nyomtatott forma, a vehiculum) újszerű (vagy éppen ősi) kapcsolataira.

Egy másik alkalmazott szövegtani terület még a rádió, a rádiózás. Itt is inkább a műfajtaianabb, sok-sok kísérletre teret adó diákrádiózás tetszett meg, s ez vezetett el a kísérleti, modern hangjátékokhoz, hangdokumentumokhoz. E területen iskolapéldának tartom Marschall László hangjátékát, a *Beszélj!*-t, amelyet Hámor János rendezett, s benne ANTAL LÁSZLÓ nyelvészünk is megszólal, nyelvileg kommentálva, magyarázva az éppen elhangzó igen eredeti kommunikációs akciókat (hangok, éneklés, beszédfoszlányok, egy- és kétoldalú „dia”-lógusok). Igazán nagy öröm számomra, hogy a korábbról már ismeretlenül is tisztelt rendezővel, Hámor Jánossal újabban együtt dolgozhatom (pl. *„Jelszavaink valának...” A közelmúlt és napjaink jelszavai nyelvészszemmel*, Magyar Rádió, 1991.; *Kezdetben vala az ige... Anyanyelvi műsor*, Magyar Rádió, 1992-től).

4. Egy diszciplína megszületésében a módszerek és célok megfogalmazása a legfontosabb. A saját munkálkodásom szerény adaléka lehet a szövegtanhoz a jól bevált és következetesen alkalmazott néprajzi és nyelvészeti gyűjtő- és archiválómódszerek gyakorlata. Szemléletemet a magyar néprajzi gyűjtőhagyomány és például a már emlegetett DELL HYMES-i beszédetnográfia (beszédszokások) egyaránt meghatározza; s ezek alapján egy egyébként illékony, rögtön átalakuló, sőt eltűnő szövegvilág (szövegvilágok) dokumentálására teszek kísérletet. Ez a dokumentáció, korpusz nyilvánvalóan mások rendelkezésére is áll; akár abból a célból is, hogy más megközelítéssel, szemlélettel más következtetéseket vonjanak le belőlük.

Úgy érzem, hogy a tudomány véghetetlen országútján ezek kezdeti, de nem nélkülözhető lépések; s benne foglaltatik az is, hogy esetleg nem szövegtannak fogják azt a tudományágat nevezni, amelyik majd fölhasználja apró munkálkodásunk eredményeit — akár névtelenül is. Én ugyan bízom a szövegtan mint részdiszciplína szüntelen erősödésében és magyarországi térnyerésében.

5. Legmarkánsabban éppen Szegeden, a „Szigma”-sorozatban (*Szemiotikai szövegtan*) körvonalazódik egy olyan szövegtani iskola, munkacsoport, melynek munkáit, kutatásait szívesen olvasom; s az is egy szövegtani jellemző, hogy az ember a neki tetsző gondolatokat addig forgatja az agyában, míg egészen a sajátjáévá nem alakítja. Mindig szívesen olvastam és olvasom a magyar szakemberek közül BENCZE LÓRÁNT, DEME LÁSZLÓ, KÁROLY SÁNDOR, KIEFER FERENC, KOCSÁNY PIROSKA, PETŐFI S. JÁNOS, RÁCZ ENDRE, SZABÓ ZOLTÁN, VOIGT VILMOS és mások írásait; a külföldiek közül (ugyancsak mutatóba, s a nem említettektől elnézést kérve) BEAUGRANDE, DANES, DRESSLER, DIJK, HARTMANN, HYMES, SEBEŐK, WEINRICH, WUNDERLICH stb. tanulmányait — sőt mindazokat, akik rájuk gyakran hivatkoznak.

6. A magyarországi szövegkutatás meglátásom szerint sokkal inkább elméleti, tehát részben interpretált, részben egyéni elképzelések bemutatása tendenciózusan kiválasztott anyagon. Ez természetesen szükséges, sőt nagyon sok további gondolatot, elméletet, s olykor gyakorlati javaslatokat is eredményezhet. Magam szívesebben lát-nám a létező szövegvilágokból kiinduló elméleteket, konstrukciókat — részben azért, mert hitelesebbnek tűnnének, részben azért, mert könnyebb lenne a „visszacsatolás” a mindennapi élethez.

A „visszacsatolás” és a szövegkutatás másik nagy problémája éppen az oktatás, hiszen egyeteminkben és főiskoláinkon van szövegtani képzés, ám „életközeli” tétele vagy egyáltalán nem sikerül, vagy nagyon didaktikus. Tehát a második nagy feladat (amely szerintem az elsőből következik) a szövegtani oktatás és az alkalmazott

szövegtan végiggondolása. Nyilvánvalóan ehhez már sokféle utat sokan megpróbáltak, s talán csak az egymásra találás, a megbeszélés hiányzik — amelyre éppen ez a könyvsorozat nagyon alkalmasnak látszik, s ezért is igyekeztem részletesen és alaposan (ám bizonyára nem tökéletesen) válaszolni a foltett kérdésekre.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS: 1983a.=Balázs Géza: Firkálások a gödöllői HÉV-en. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok (MCsopDolg.)* 14.
- BALÁZS: 1983b.=Balázs Géza: Tulajdonnevek a magyar népmesékben II. *Magyar Névtani Dolgozatok (MNévtDolg.)* 18.
- BALÁZS: 1987a.=Balázs Géza: Sátorfirkálások. *MCsopDolg.* 34.
- BALÁZS: 1987b.=Balázs Géza: A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon. *Nyr.* 111. 330—338.
- BALÁZS: 1987c.=Balázs Géza: Remarks on a Graffiti Exhibition in Budapest. *Hungarian Studies.* 3. 298—299.
- BALÁZS: 1987d.=Balázs Géza: „Titok a neved, Suha János...” Magyarországi tetovált feliratok. *Forrás,* 1987. 3. 35—52.
- BALÁZS: 1987e.=Balázs Géza: Die Charakteristischen Graffiti Ungarns. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica (Annales...)*, Tomus XVIII. 109—118.
- BALÁZS: 1988a.=Balázs Géza: Tetovált szövegek Magyarországon. *MNy.* LXXXIV. 460—470.
- BALÁZS: 1988b.=Balázs Géza: „Szólj hozzám!” Mai jelvényfeliratok. *Mozgó Világ,* 14/9. 107—117.
- BALÁZS: 1988c.=Balázs Géza: Linguistic characteristic of Hungarian tattooed texts. In: *Annales...* Tomus XIX. 37—43.
- BALÁZS: 1989a.=Balázs Géza: Tetovált nevek Magyarországon. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai, Zalaegerszeg,* 367—370.
- BALÁZS: 1989b.=Balázs Géza: Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében. *Nyr.* 113. 314—326.
- BALÁZS: 1990.=Balázs Géza: Mai húsvéti locsolórigmusok. *Élet és Tudomány,* 1990/15. (XLV.) 458—459.
- BALÁZS: 1991a.=Balázs Géza: Feliratos jelvények Magyarországon a nyolcvanas évek végén. *MNy.* LXXXVII. 190—201.
- BALÁZS: 1991b.=Balázs Géza (Összeáll.): „Jelszavaink valának...” A közelmúlt és napjaink jelszavai nyelvészszemmel. Magyar Rádió, Budapest, 1991.
- BALÁZS: 1991c.=Balázs Géza: A nyelvészeti antropológia a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. In: Balázs Géza (szerk.): *Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. Nyelvtudományi Dolgozatok* 38. 53—60.
- BALÁZS: megjelenés alatt=Balázs Géza: A folklórlingvisztikai kutatások története különösen az elmúlt két évtizedben (1968—1988). In: *A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának előadásai.*
- BALÁZS—BARATI—WOLOSZ: 1989.=Balázs Géza—Barati Antónia—Robert Wolosz: Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV. *MNévtDolg.* 80.
- BALÁZS—VÁRKONYI: 1987.=Balázs Géza—Várkonyi Ildikó: Tulajdonnevek a magyar népmesékben III. *MNévtDolg.* 72.
- DEME: 1983.=Deme László: A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In: RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 31—60.
- HYMES: 1962.=Hymes, Dell H.: The ethnography of speaking. In: GLADVIN T. és munkatársai (eds.): *Anthropology and Human Behavior.* Washington, 1962. 13—53.
- HYMES: 1975.=Hymes, Dell H.: A beszélés néprajza. In: PAP MÁRIA—SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv.* Budapest.
- NAGY: 1981.=Nagy Ferenc: *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába.* Egyetemi jegyzet. Budapest.
- PETŐFI: 1989.=Petőfi S. János: A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg. *Magyarantítás* 32. 249—288.
- VOIGT: 1972.=Voigt Vilmos: *A folklór alkotások elemzése.* Budapest.

- * (2) János elküldött egy levelet Ica segítségével Marinak,
Erzsinek meg Péter.

Egyetlen „főösszetezőnyi” jelentéskülönbség a két tagmondat között *nem* ele-
gendő a gappinghez.

- * (3) János elküldött egy levelet Marinak,
és Péter.

2.2. Az *antecedens* tagmondatnak meg kell előznie a hiányt tartalmazó tag-
mondatot, és nem követheti azt:

- * (4) Péter Erzsinek,
János meg elküldött egy levelet Marinak.

A hiányt határoló főösszetezőknek nem szükséges operátorpozíciókban lenniük,
ezt mutatta az (1).

2.3. Az *antecedens* tagmondatnak és a hiányt tartalmazó tagmondatnak *szomszé-
dosaknak* kell lenniük, azaz nem lehet közöttük valamilyen más tagmondat, mert ilyen
esetben a hiány nem szüntethető meg.

- * (5) János tegnap este a színházban találkozott a gondnokkal, és az egész
kollégium hűledezett a meglepetéstől, hogy
Ica meg a házmasterrel.

2.4. A *gapping* típusú hiányt a visszakeresés eredményeként betöltő összetevőket
a visszakeresés során nem lehet „tartalmi modifikációkkal” bővíteni, kiegészíteni.

- * (6) János átölelte a szerelmesét,
Péter meg a kedvesét gyengéden.

A *gapping*nek ezek a sajátosságai azzal magyarázhatók, hogy a hiány megszü-
ntetése két ekvivalens módon történhet. Vagy úgy, hogy a hiányos tagmondat explicit
összetezőit behelyettesítjük az előző, *antecedens* tagmondat megfelelő párhuzamos
pozícióiba, és interpretáljuk az eredményt. Vagy pedig úgy, hogy a teljes tagmondat
minden olyan összetevőjét, melynek nincsen explicit megfelelője a hiányos tagmondat-
ban, egyúttal a hiányos tagmondat interpretációja részének is tekintünk, azaz az inter-
pretációhoz változatlan formában átmásoljuk őket az *antecedens* tagmondatból a
hiányos tagmondat párhuzamos pozíciói közé.

A változatlan formában történő „visszahelyettesítés”-hez vagy a változatlan for-
mában történő „átmásolás”-hoz egyaránt szükséges szintaktikai feltételek, hogy a két
tagmondat: (1) *közös* domináns csomópont alatt legyen (szomszédosak legyenek), és
(2) ki legyenek jelölve *formálisan* is a visszahelyettesítés, illetve az átmásolás határai a
paralel szintaktikai pozíciók és kategóriák által. A hiányt megszüntető és az *antecedens*
tagmondatba visszahelyezett vagy az *antecedens* tagmondatból átmásolt jelentések tar-
talmi *modifikálhatatlansága* mutatja, hogy a két tagmondat közös részeinek *változatlan*
másolatát kell alkalmaznunk a *gapping* interpretációjában.

3. A kitöltött operátorpozíciók utáni hiányt *ellipszisnek* nevezzük, az igei csoport anaforáját pedig VPA-val jelöljük. Az ellipszis és a VPA éppen ellenkező tulajdonságokat mutat, mint amelyeket a gapping esetében láttunk. Ezek a következők.

3.1. Az ellipszisnek és a VPA-nak nem feltétlen kell szintaktikai párhuzamosságot mutatnia (szemben a gappinggel).

(7) János elküldött egy levelet Marinak,
de ERZSINEK NEM.

(8) János elküldött egy levelet Marinak,
és PÉTER IS.

A (7)-ben a második tagmondat kontrasztív topikkal kezdődik, és a fókusz pozícióját kívánó tagadószóval végződik. Ezeknek nincsen párhuzamos megfelelőjük az első tagmondatban. A (8)-ban pedig a második tagmondatbeli kvantifikált NP-nek (*Péter is*) nincsen párhuzamos megfelelője az antecedens tagmondatban.

(9) János elküldött egy levelet Marinak,
de nem tudjuk, hogy miért?

A (9)-ben a második tagmondat fókuszpozícióban található kérdőszavának nincsen párhuzamos előzménye az antecedens tagmondatban.

Az utolsó három példánkra egyaránt igaz, hogy szintaktikai párhuzamosság nélkül is megszüntethető a második tagmondatbeli hiány.

3.2. Mind az ellipszis, mind pedig a VPA számára elég egyetlen összetevőnyi jelentéskülönbség az antecedens tagmondatból, eltérően a két főösszetevőnyi különbséget megkívánó gappingtől (a NAGYBETŰ kontrasztív hangsúllyal rendelkező főösszetevőket jelöl):

(10) Nem PÉTER találkozott össze a színházban MARIVAL,
hanem JÁNOS.
(11) Nemcsak PÉTER találkozott össze a színházban MARIVAL,
hanem JÁNOS IS.
(12) Péter egy SZÉP AJÁNDÉKOT vásárolt Marinak,
és János SZINTÉN ezt tette.

3.3. Az ellipszis esetében az antecedens tagmondatnak nem feltétlen kell megelőznie a hiányt tartalmazót, hanem következhet utána is.

(13) János ERZSINEK,
Péter pedig MARINAK vásárolt ajándékot karácsonyra.
(14) János KÉK,
Ödön pedig SÁRGA AUTÓT vásárolt.

Az igei csoportra visszautaló, nyílt anaforikus kifejezés jelenléte esetén az antecedens tagmondatnak meg kell előznie az anaforát tartalmazó tagmondatot:

(15) János elment a könyvtárba kikölcsönözni két, számítógépes könyvet, és Sári is ezt tette.

*(16) Sári is ezt tette, és János elment a könyvtárba kikölcsönözni két, számítógépes könyvet.

3.4. A gapping esetében nem szükséges, hogy a hiány előtt kitöltött operátorpozíciók legyenek, lehet a hiány előtt topik. Míg az ellipszist és a VPA-t tartalmazó tagmondatokban kötelező, hogy a hiány előtt kitöltött operátorpozíciók legyenek, azaz vagy fókuszban vagy pedig kvantifikált NP-nek kell lennie a hiány előtt.

*(17) János Marinak küldött egy levelet, és
T[Péter]

*(18) János Marinak küldött el egy levelet, és
T[Péter] ezt tette.

3.5. Az ellipszis és a VPA esetében az antecedens tagmondatnak és az ellipszist, illetve a VPA-t tartalmazó tagmondatoknak *nem kell szomszédosnak* lenniük:

(19) János MARINAK küldött a különlenyomatokból,
viszont az egész kollégium tudta, hogy
Péter meg ICÁNAK.

(20) János ERZSINEK adott ajándékot,
és az egész család bámult, hogy
Péter IS EZT TETTE.

3.6. Az ellipszis és a VPA esetében a visszautalás tárgyát képező összetevők interpretációja módosulhat, modifikálódhat a hiány megszüntetése során.

(21) Az áriát DOMINGO énekelte el,
mégpedig NAGYSZERŰEN.

(22) Péter átölelte a szerelmesét,
és János is EZT TETTE gyengéden.

4.1. A gapping és az ellipszis, valamint a VPA közti empirikus különbségeket a következőképpen foglalhatjuk össze.

- Gapping: szükséges feltétel a tagmondatok szintaktikai párhuzamossága, az antecedens tagmondatnal való szomszédosság, az antecedens tagmondatnak meg kell előznie a hiányos tagmondatot, két főösszetevőnyi jelentéskülönbség a tagmondatok között, nem szükséges a hiány pozíciója előtt kitöltött operátorpozíció, a hiány rekonstrukciója során az előzmény jelentése nem módosulhat.
- Ellipszis: nem szükséges feltétel a tagmondatok szintaktikai párhuzamossága, az antecedens tagmondattól *eltávolítható* a hiányos tagmondat,

az antecedens és a hiányos tagmondat sorrendje nem kötött, elégséges egy főösszetevőnyi jelentéskülönbség a tagmondatok között, a hiány pozíciója előtt kitöltött operátorpozíciónak kell lennie, az antecedens jelentése módosulhat a hiány megszüntetése során.

A VPA a tagmondatok kötött sorrendjét kivéve, ugyanazokat a tulajdonságokat mutatja, mint az ellipszis.

4.2. Az ellipszis és a VPA, valamint a gapping közötti empirikus különbségeket úgy értelmezhetjük, mint annak következményeit, hogy az ellipszis és a VPA alapvetően *anaforikus jellegű* (például a párhuzamosság szükségtelensége, a távolíthatóság, az anaforizált jelentés modifikálhatósága stb.), míg a gapping nem ilyen, hanem egyszerűen egy felszíni lánc átkopírozásának szintaktikai feltételeit adja meg.

Az anaforikus jelleg az ellipszis és a VPA esetében, illetve ennek hiánya a gapping esetében megmutatkozik az *íránymegszorításhoz* (directional constraint) való viszonyulásukban és a különböző mellérendelő kötőszókkal való összeférhetőségükben.

4.3. Az íránymegszorítás (ROSS értelmében) azt jelenti, hogy valamely szintaktikai összetevő elhagyhatósága („elliptálhatósága”) nemcsak attól függ, hogy fennáll-e az összetevő ismétlődése, hanem attól is, hogy ez *milyen struktúrális pozícióban* történik. ROSS szerint szintaktikai főösszetevő esetében — az írásképf metaforája alapján — a mellérendelés első, *bal oldali* tagjában a *jobb oldali* szerkezeti ágon levő összetevő kerülhet ellipszisbe, míg a mellérendelés második, *jobb oldali* tagjában a *bal oldali* szerkezeti ágon levő összetevő elliptálható.

Ezzel magyarázható például az, hogy az SVO szórendi típust mutató nyelvekben az ismétlődő ige mindig a második, „jobb oldali” tagmondatban hagyható el, és sohasem az első, „bal oldali” tagmondatban. Az ige ugyanis az ilyen szórendi típust mutató nyelvekben *bal oldali* szerkezeti ágon van, tehát csak a második, *jobb oldali* tagmondatból hagyható ki.

(23) János elküldött egy levelet   Marinak,
Péter meg   Erzsinek.

*(24) János   Marinak,
Péter meg elküldött egy levelet Erzsinek.

Ross az íránymegszorítás érvényességét számos nyelvben megvizsgálta, és azt találta, hogy a megszorítás *kvázi univerzális jellegű*. Ez azt jelenti, hogy a tisztán SVO szórendi típust mutató nyelvekben soha nem sérthető meg, míg azokban a nyelvekben, melyek *kevert* szórendi típusúak (mint például a magyar is, amely az SVO és a TFV szórendi típus jegyeit egyaránt mutatja), az íránymegszorítás *megsértése* esetén vagy agrammatikus mondat jön létre, mint például a *(24), vagy pedig a hiány pozíciójában *anaforikus* összetevők jelennek meg. Mivel a magyar *neutrális intonációjú mondatok* az SVO szórendi típus jegyeit mutatják, ezért bennük az íránymegszorítás nem sérthető meg. Viszont a *kontrasztív intonációjú mondatok*, melyekben tehát a topikon kívül a kvantor és a fókusz pozíciója is kitöltött, megengedik az íránymegszorítás megsértését, és ilyen esetben a hiány pozíciójában anaforikus tulajdonságokat mutató elemek jelennek meg, vagy pedig a hiány pozíciójában fonetikai formában meg nem jelenő, anaforikus összetevőt (*pro*-t) kell feltételeznünk.

A kontrasztív intonációjú mondatok pontosan azok, melyekben az ellipszist és a VPA-t találtuk. A (25) követi, viszont a (26) megsérti az íránymegszorítást. Az utób-

biban anaforikus funkciójú főnévrág jelenik meg a melléknév utáni, nulla fonetikai formájú főnéven:

(25) János KÉK
Péter pedig SÁRGA AUTÓT vásárolt.

(26) János KÉK AUTÓT vásárolt,
Péter pedig SÁRGÁT.

Hasonlóképpen a (27)-ben, az iránymegszorításnak megfelelően a bal oldali tagban a jobb oldali szerkezeti ágon levő összetevőt hagytuk el a birtokos szerkezetből, míg a (28)-ban az iránymegszorítást megsértve a jobb oldali tagban a jobb oldali szerkezeti ágon levő összetevőt hagytuk el. Az utóbbi esetben csakis akkor lesz grammatikus a mondat, ha a hiány pozíciójában az anaforikus funkciójú -É birtokjel jelenik meg: (28).

(27) János ANNÁNAK,
Péter meg ERZSINEK AZ ÍZLÉSÉT vitatta az utóbbi időben.

*(28) János ANNÁNAK AZ ÍZLÉSÉT vitatta az utóbbi időben,
Péter meg ERZSINEK.

(29) János ANNÁNAK AZ ÍZLÉSÉT vitatta az utóbbi időben,
Péter meg ERZSIÉT.

Megjegyzendő, hogy az iránymegszorítás megsértése esetén jelentkező anaforikus összetevő csakis az eleve anaforikus módon visszautaló ellipszis és VPA pozícióiban jelenhet meg, a neutrális intonációjú mondatokban található, „kopírozó” (ennyiben tehát nem visszautaló) gapping esetében *nem*. Itt ugyanis az iránymegszorítás megsértése agrammatikus mondatot eredményez. (Vö. (24)):

*(24) János Marinak,
Péter meg elküldött egy levelet Jánosnak.

4.4. A gapping nem anaforikus jellegét mutatja az is, hogy az anaforikus IS nem jelenhet meg a gapping pozíciójában és kontextusában akkor sem, ha egyébként az igei csoportra vagy annak egy részláncára való visszautalás lehetséges lenne.

*(30) János kedvesen elbeszélgetett Marival a klubban, és
Péter IS az előcsarnokban.

(31) János kedvesen elbeszélgetett Marival a klubban, és
Péter IS.

Nyílt anaforikus kifejezés csakis akkor lehet „gappingszerűen” elrendezve, ha a nyílt VPA-t jobb oldalról határoló összetevő *kívül esik* a tulajdonképpeni igei csoporton, azaz nem argumentuma az anaforizált igének, hanem mondathatározó:

*(33) János ajándékot küldött tegnap délután Marinak és Péter IS EZT TETTE **Icának.**

(34) János elküldött egy levelet tegnap a postáról Marinak,
 *ugyanis
 *mivel
 *tehát Péter
 *pedig
 *ezért

Erzsinek.

(35) János MARINAK küldött el egy levelet tegnap a postáról,
ugyanis
mivel
tehát Péter ERZSINEK.
pedig
ezért

5. A grammatika modelljének homogenikus vagy moduláris felépítésével kapcsolatban az előbbieket a következő empirikus érveket adják. Minden nyelvben vannak olyan mondatok, amelyek *hiányosak* abban az értelemben, hogy a nyelvi és/vagy nem nyelvi kontextusból vezethető le annak a „tartalma”, hogy mi az, ami hiányzik, és a hiányos mondatoknak a szintaktikai szerkezete és a grammatikának a szintaktikai komponense által megjósolható, hogy milyen *kategóriájú* összetevők hiányoznak. Elvileg feltételezhető, hogy a hiány megszüntetésének, a hiányzó összetevő rekonstruálásának szabályai azonosak bármely mondat esetében, ha a hiány szintaktikai típusa megállapítható. Ez azonban nincsen így.

A magyar ellipszis és a VPA egyaránt anaforikus tulajdonságokat mutat, azaz minden olyan sajátossággal rendelkezik, melyekkel a tagmondatok között visszautaló anaforikus kifejezések (például személyes névmások) is rendelkeznek.

33

mert gyökeresen más a szintaxisuk. A visszautalási szabályok megengedik a szintaktikai párhuzamosság hiányát, az antecedens tagmondat távolíthatóságát, az előzmény—tartalom modifikálását a visszautalás során, az íránymegszorítás megsértését és anaforikus funkciójú összetevő megjelenését a hiány helyén, föltéve, hogy a hiány előtt kitöltött operátorpozíciók vannak a tagmondatban.

A másolási szabályok pontosan az ellenkezőjét kívánják meg: a szintaktikai párhuzamosságot, az antecedens tagmondat szomszédosságát, az átmásolandó lánc modifikálatlanságát, az íránymegszorítás megtartását, és a két főösszetevőnyi jelentéskülönbség megléte esetén nem kívánják meg az operátorpozíciók kitöltöttségét.

Ha pedig egyetlen jelenségkörre, tudniillik a hiányt tartalmazó mondatokra vonatkozóan két, különböző típusú, és különböző feltételek között működő szabályhalmazt találunk, akkor ez a grammatika moduláris felépítését motíválja, feltételezve, hogy a jól formált mondatok a modulok együttműködésének eredményeként állnak elő.

Irodalomjegyzék

- BÁNRÉTI, Z.:
1990. A mellérendelés, in: KIEFER Ferenc (szerk.): *Fejezetek egy strukturális magyar mondatтанból*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 864—1024. (Előkészületben.)
- BÉKÉSI, Imre:
1986. *A gondolkodás grammatikája*, Tankönyvkiadó, Budapest, 374.
1991. A kettős szillogizmus tipikus 'világai', in: *Szemiotikai Szöveg* 3. 41—61.
- KUNO, S.:
1976. Gapping, A Functional Analysis, in: *Linguistic Inquiry* 7. 300—318.
- POLÁNYI, L.:
1986. The Linguistic Discourse Model: Towards a Formal Theory of Discourse Structure, BBN Report No. 6409.
- PRÜST, H.—SCHA R.—van den BERG M.:
1991. A Formal Discourse Grammar tackling Verb Phrase Anaphora, Draft, 1991. June.
- SAG, I. A.—HANKAMER J.:
1984. Toward a Theory of Anaphoric Processing, in: *Linguistics and Philosophy* 7. 325—345.
- SAG, I. A.—GAZDAR, G.—WASOW, T.—WEISLER, T.:
1985. Coordination and How to Distinguish Categories, in: *Natural Language and Linguistic Theory* 3. 117—172.
- SIDNER, C.:
1984. Focusing in the Comprehension of Definite Anaphora, in: *Computational Models of Discourse*, (eds.) BRADY, M., BERWICK, R., The MIT Press, Cambridge.
- SZABOLCSI, Anna:
1990. Across-the-board meets verb second, manuscript, appear, in: MASCARO-NESPOR (eds.): *Grammar in Progress*, GLOW paper for Henk van Riemsdijk. Foris, 1990.
- TALMY, G.:
1978. Relations Between Subordination and Coordination, in: *Universals of Human Language*, GREENBERG-FERGUSON, MORAVCSIK E. (eds.), Stanford University Press.
- WILLIAMS, E.:
1977. Discourse and Logical Form, in: *Linguistic Inquiry* 8. 101—139.

A SZÖVEGMONDATOKTÓL A SZÖVEG EGÉSZE FELÉ

BÉKÉSI IMRE

0. A szövegmondatokból kiinduló — elsősorban nyelvészeti indíttatású — szövegkutatás egyik alapkérdése, hogy milyen szintaktikai és/vagy szemantikai megközelítéssel lehet szövegmondatoknál nagyobb egységeket elemezni, leírni. Ezt az alapkérdést egy általam feltételezett jelentésszerkezet megjelenési formáinak áttekintésével igyekszem az alábbiakban megvilágítani.

Az itt elemzendő jelentésszerkezet a DE kötőszóval modellált ellentétfajtára épül; megjelenési formáit két vonatkozásban vizsgálom. Egyik az alakulat elő- és utótagján belüli 'tömbök' sorrendje; másik vonatkozás a jelentésszerkezet komponenseinek explicit/implicit jelenléte.

1. A 'tömb' és a 'tömbösödés'

1.1. A tömbbel mint 'tagmondattömb'-bel (clause complex), valamint ennek szemantikai párhuzamaként felfogott 'közleménytömb'-bel (message group) a legtöbb olyan kutatásban találkozunk, amely természetes nyelvek nyelvhasználatát kommunikációs-funkcionális szemlélettel közelíti meg (pl. HALLIDAY—MARTIN: 1981. 311, HALLIDAY: 1985. 192).

Ha az ilyesféle vizsgálatot nem annyira a 'struktúra', mint inkább a 'procedúra' (azaz a lefolyás, működés) érdekli (PETŐFI: 1990. 49), akkor figyelmének előterébe a tagmondatok/tagmondattömbök sorrendi kombinálódása (clause combining, sentences as combination of clauses), azaz — magyar szóhasználattal — 'tömbösödés'-e kerül (LONGACRE: 1985. 235, HAIMAN—THOMPSON: 1988. 275).

1.2. E tárgykör egyik első (lényeges vonatkozásaiban legelső) kutatója DEME LÁSZLÓ. Az elbeszélő, az értekező stb. műfajú (és statisztikailag megfelelő mennyiségű) szövegrészletek mondat szerkezeti sajátosságainak elemzéseiben a 'tömb' és a 'tömbösödés' — ha alulról fölfelé haladva tekintjük át a jelenségek kört — a mélyen részletezett szintagmákban tűnik először szembe: „(...) a hierarchia linearitása nem abszolút, hanem szakaszos” — állapítja meg (DEME: 1971. 66), s ez a szakaszolódás „(...) fogódzókat, relatív nyugvópontokat ad a hallgatónak (...)” (DEME: 1971. 65). Formai oldalról ez a szakaszolódás a 'tömbösödés', és nem csupán a mélyen részletezett (vagy a halmozott) szintagmákban jelenik meg, hanem minden olyan komplex alakulatban (többszörösen összetett mondatban: elemi, illetőleg komplex szövegegységekben), ahol a komponensek kettőnél több mennyisége miatt a megértés számára ez hasznos.

DEME LÁSZLÓ a 'tömbösödés' jelenségét — mint mondat szerkezeti sajáttságot — is bevonta az egyes szövegtípusokhoz tartozó szövegrészletek gyakorisági vizsgálatába, s egy szöveg mű átlagos 'tagoltságán' a 'mondat egyszék'-re (= 'szöveg mondatok', 'megnyilatkozások') eső 'tömbök' átlagos arányát érti. Ez a szövegsajátság még többet árul el az adott szövegtípushoz tartozó szöveg műről, ha egy másik szövegsajátsággal, egy szöveg átlagos 'zsúfoltság'-val (a 'mondat egyszék'-re átlagosan jutó 'mondat egyszékek'-kel) hasonlítjuk össze. DEME LÁSZLÓ itt a 'szöveg mondatok' hosszúságának „kommunikációs korlát”-ját tárta fel: az információ növekedésével nem a 'tagoltság' nő, hanem a 'zsúfoltság'; s az további külön tanulság, hogy ez a felismerés mely szövegtípusokra milyen mértékben jellemző. További szöveg jellemző összefüggések feltárására — szöveg tipológiai, szociolingvisztikai, fejlődés lélektani stb. vonatkozásokban — már csak matematikai statisztikai apparátussal érdemes vállalkozni. Ilyen természetű vizsgálatokat B. FEJES KATALIN végez (lásd a jelen kötetben közölt anyagát).

A különféle szintű komplex alakulatok további kutatása számára fontos sajátossággént adta meg DEME LÁSZLÓ, hogy „(...) a tömbösödés mindig valamivel szemben keletkezik (...)” (DEME: 1971. 71), érdemes tehát vizsgálni, hogy „(...) mi mivel kapcsolódik szorosabb egységbe mivel szemben (...)” (uo.). Saját vizsgálataim, valamint az itteni áttekintés tárgya szempontjából jegyzem meg, hogy az ún. 'tartalmi logikai' (logikai-szemantikai: HALLIDAY: 1985.) viszonyfajták egybetartozóbb-elkülönülőbb kapcsolódásaira fordítottam s fordítok nagyobb figyelmet (BÉKÉSI: 1986., 1989., 1991.).

2. Az ellentétes viszonyfajták

Ha a jelentésszerkezetben játszott szerepét nézzük, akkor ellentétes viszony állhat fenn két 'topic' közt, s ennek következtében az ilyen ellentétfajtára épülő jelentésszerkezet

2.1. Szimmetrikus (BÁNRETI: 1983. 35):

2.1.1. [_T Ez] akkor úgy, [_T Ez] most VISZONT így... ('egyszerű' vagy 'szembeállító' ellentétfajta),

2.1.2. [_T Ez] nem úgy, HANEM [_T Ez] így... ('kizáró' ellentétfajta).

2.2. Aszimmetrikus lesz a jelentésszerkezet az olyan ellentétfajta következtében, amelyben egyetlen 'topic'-hoz rendelünk két 'comment'-et:

2.2.1. E két 'comment' lehet ugyanannak a 'topic'-nak kétféle vonatkozása, például feltételes, illetőleg kijelentő módja (egyaránt múlt időben):

[_T Én] „Lehettem volna oktató, ... DE nem lettem...”

2.2.2. A 'topic'-ból (valamint egy implicit előfeltevésből) konvencionálisan következnek egy konklúzió/elvárás, ami azonban nem valósul meg:

A miniszterek változtak, [Elvárható lett volna, hogy a titkárnők is kicserélődjenek], DE ő (a titkárnő) *megőrizte állását* (DORFMÜLLER—KARPUSA: 1982. 100—123).

2.2.3. Ha az előző esetben szemléltetett típusban kötőszó jelzi előre (BÁR, UGYAN, JÓLLEHET), hogy a konvencionálisan elvárható következtetés ez esetben nem fog realizálódni, akkor az ellentét 'megengedő' fajtájáról beszélünk (BÁNRETI: 1983.):

A miniszterek változtak UGYAN, DE a titkárnő megőrizte állását.

3. A DE kötőszóval modellált ellentétfajta

A következőkben vizsgált jelentésszerkezet a 2.2. számú alpontban előrebocsátott ellentétfajtára épül, amin azt értem, hogy a DE nem pusztán két tag, hanem két szillogisztikus jellegű (pragmatikus) következtetés közti viszonyra hívja fel a partner figyelmét (KIEFER: 1984., WRIGHT: 1983., BÉKÉSI: 1991.).

3.1. A szillogisztikus következtetéseknek három komponensük van: ÁLTALÁNOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS); jelölése az alábbiakban: [pr*], ahol a * e jelentéskomponens jelenlétének implicit voltára utal. DORFMÜLLER—KARPUSA idézett példáját továbbra is alkalmazva:

[pr*] Ha a miniszterek változnak, akkor (általában) velük együtt változnak a titkárnők is.

A szillogisztikus következtetés második komponense az EGYEDI CONDITIO (TÉNY); jelölése az alábbiakban [p]. A fenti példát folytatva: [p] A miniszterek változtak.

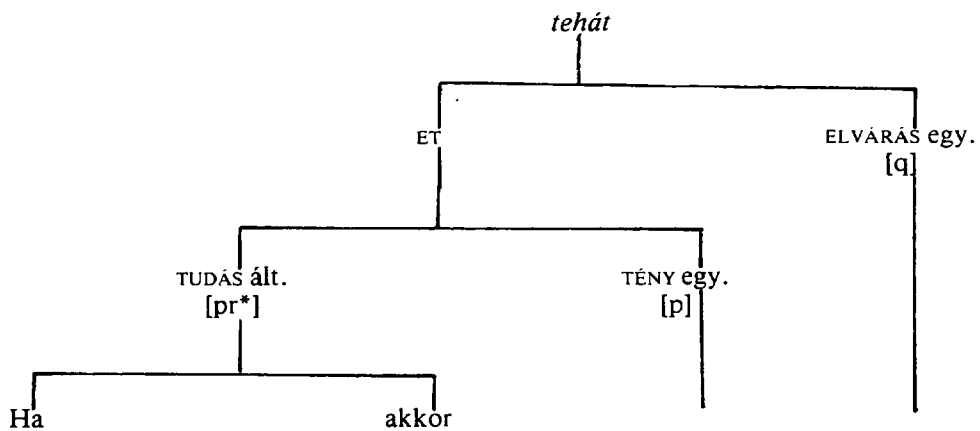
Harmadik komponense a szillogisztikus következtetésnek az EGYEDI IMPLIKÁTUM (KONKLÚZIÓ, ELVÁRÁS); jelölése az alábbiakban [q]. A fenti példa részleges lezárása tehát így alakul: [q] Arra lehetett számítani, hogy a (szóban forgó) titkárnő is elveszíti állását.

3.2. A jelen írás 0. pontjában jelzett „megjelenési formák” a tárgyalt jelentésszerűség előtagjában és utótagjában elvileg megjelenhető sorrendi változatokra utalnak. A példával szemléltetett (az eddigiekben csupán részleges) jelentésszerkezet — a fenti három komponens sorrendi lehetőségei szerint — az alábbi megjelenési formákat (tömbösödési variánsokat) adják.

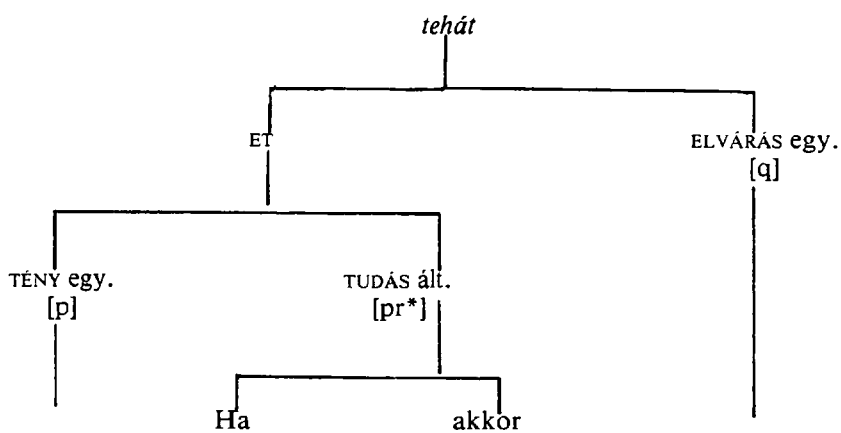
3.2.1. Lineárisan folytonosnak nevezhető struktúrák keletkeznek, amikor a nyelvhasználatban az ÁLTALÁNOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS) és az EGYEDI CONDITIO (TÉNY) egymás után következnek, közöttük ET-kapcsolat van, így az EGYEDI IMPLIKÁTUM (ELVÁRÁS), azaz a 'konklúzió' megelőzi, vagy pedig követi kettejük egységét. Példamondatunk összes eddigi szerepében csupán az EGYEDI TÉNY explicit: [p] *A miniszterek változtak*; a szillogisztikus következtetés másik két komponense implicit, amit a csillag szimbólum reprezentál: [pr*], [q*].

A lineárisan folytonos struktúráknak 4 elvi megjelenési formájuk van:

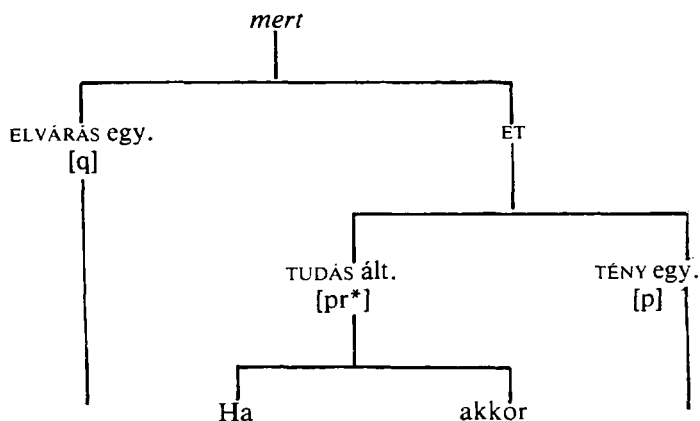
3.2.1.1.1.

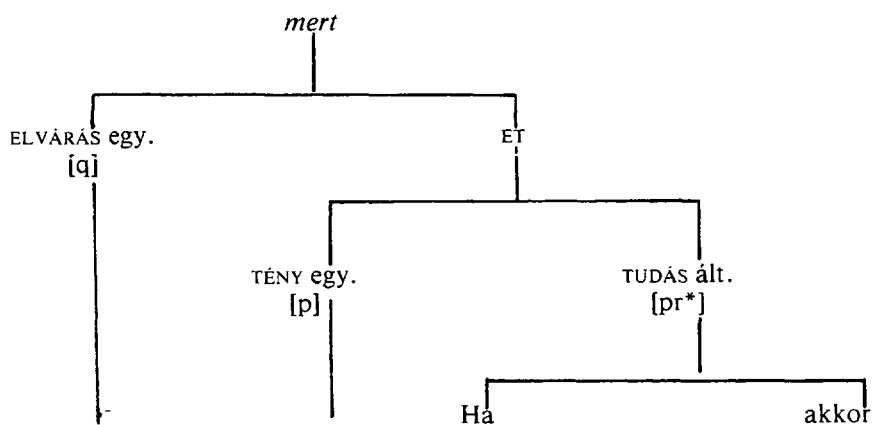
3.2.1.1.2.

3.2.1.2.1.

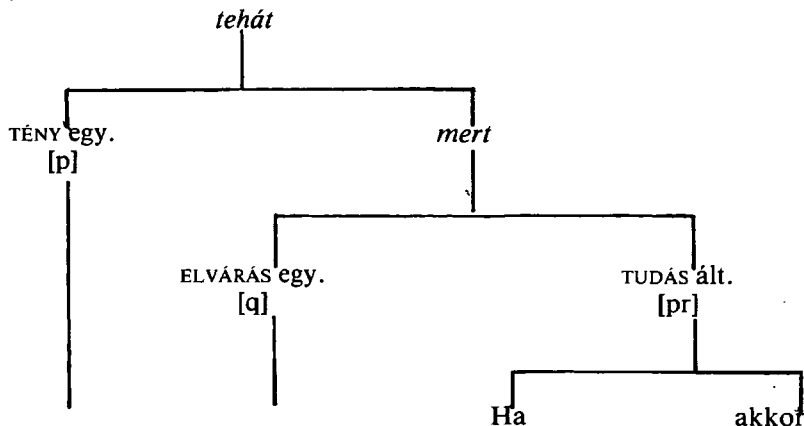

3.2.1.2.2.

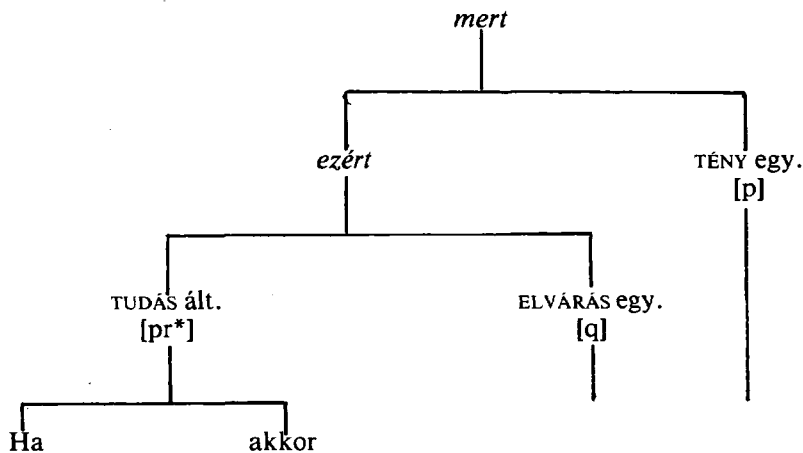

3.2.2. Lineárisan nem folytonos típusok keletkeznek, amikor az EGYEDI IMPLIKÁCIÓ (ELVÁRÁS), azaz a 'konklúzió' beékelődik az ÁLTALÁNOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS) és az EGYEDI CONDITIO (TÉNY) közé. Ennek csak két sorrendi lehetősége van:

3.2.2.1.

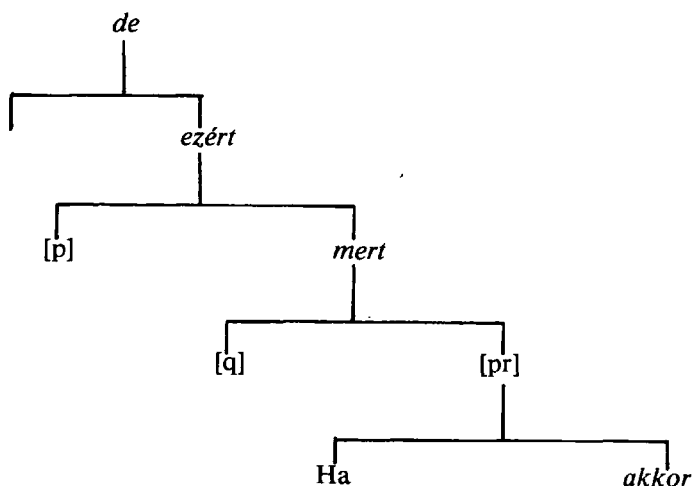

3.2.2.2.

3.3. A lehetséges megjelenési formák harmadik konstituáló szempontja a tételek/konklúziók, valamint az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' *explicit-implicit* szereplése.

Elvi természetű megállapítást ebből a szempontból legkönnyebben a preszuppozíció szerepű, [pr*]-rel jelölt felső tételekre tehetünk. Ezek ugyanis mint a beszélőnek a partner által (re)konstruálandó ismeret/hiedelem- stb. TUDÁS-szubvilágiai tipikusan implicit részei a jelentésszerkezetnek. Az alábbiakban felvázolt elvi sorrendi változatok közül csupán a lineárisan nem folytonos két esetet, közülük is főként az alábbi az, amelyikben érvként kap szerepet a [pr], ezért *explicit*nek kell lennie:

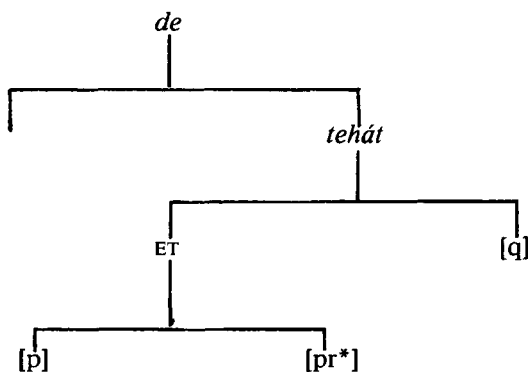

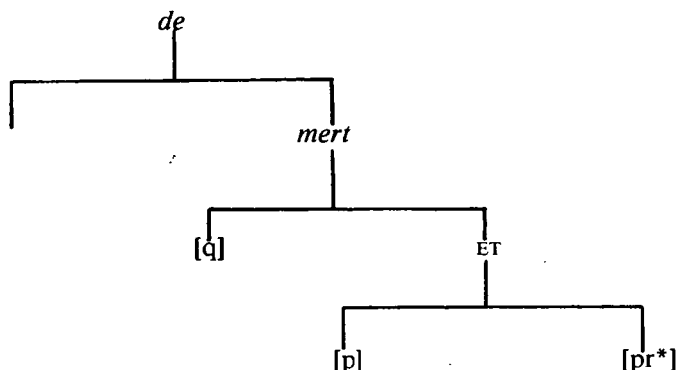
4. Az áttekintett elvi sorrendi változatok (a megjelenési formák) a tárgyalt jelentésszerkezetnek csak egyik tagját (vagy az elő- vagy az utótagját) képviselik. Az itt tárgyalt jelentésszerkezet egészét azonban két, egymással elvárástörő ellentétben álló szillogisztikus jellegű következtetés alkotja:

A miniszterek változtak, DE [p] őt (a szóban forgó titkárnőt) az új miniszter is sokra értékelte, TEHÁT [q] megőrizte állását.

4.1. Az utótag tipikusan az alábbi két módon tagolódik szét:

4.1.1. *de...(te)hát*

5. Összegzés és kitekintés

Miként az 1. pontban hivatkozott irodalmakból tudhatjuk, a nyelvhasználat kutatása különféle nyelvekben követ egy lényegében azonosnak tekinthető irányt. E törekvésükben — kifejezetten nyelvi eszközökkel — a nyelvi rendszer részének tekintett, azaz absztrahált 'összetett mondat'-ból szeretnék feljutni a valamilyen szempontból még rendszerszerűnek tekinthető 'mondattömb'-ig. Ez a törekvés — elsősorban DEME LÁSZLÓ szövegszintaktikai kutatásainak hatására — a magyar szövegtudományban domináns szerepben terjedt el, s a magyar retorikai-stilisztikai hagyományokat megújítva (BALÁZS: 1985., SZABÓ: 1988., SZATHMÁRI: 1983.) közzérthető s az anyanyelvi oktatásban is közvetlenül használható eredményeket hozott létre.

Ennek a szövegtudományi irányzatnak bőven van még részleteznivalója. A magyar szövegek 'szövegségének' nyelvi eszközeiről, pl. az egyes tartalmi-logikai viszonyfajtaikat modelláló kötőszókról; a névmások, a névelők, a különféle személyjelek és személyragok stb. szövegszervező szerepéről — különösen az egyes szövegtípusok vonatkozásában (KOCSENY: 1989.) — még sok minden vár feltárára.

Az eddigi s a még várható eredmények egyúttal azonban az eddig járt út végének közeledtére hívják fel az előre tekintő kutatók figyelmét. Elégge egyértelmű ugyanis, hogy egy 'rendszerszerű mondattömb'-nek tekintett szövegegység nem szintaktikai, hanem szemantikai természetű szerkezet, amelynek összes komponense csak egy elméletileg konstruált alakulatban van meg együtt. A használatban számos komponense implicit, s ezek csak olyan partner (kutató) számára léteznek, aki (önmaga számára elfogadható módon) interpretálni tudja őket. Az interpretációhoz — a szóban forgó témáról — valamilyen mértékű tájékozottság (ismeret, hiedelem stb.) szükséges, ezen épülnek fel azok az előfeltevések (KIEFER: 1983.), amelyek a megnyilatkozásban explicit tényállásleírással együtt elvárásokhoz, következtetések levonásához vezethetnek az interpretáló tudatában.

Ezek, láthatólag, már olyan komponensek, amelyek hiányoznak a grammatikából; így az a nyelvész szövegtudató, aki nyelvészeti eszközökkel dolgozik, erre a területre óvakodik átlépni. Ha mégis megteszi — kényszerből vagy kíváncsiságból —, akkor

ajánlatos olyan jelentésszerkezettel próbálkoznia, amelynek van néhány biztos nyelvi komponense. Ilyenként került dolgozatomba az alapul vett 'megszorító' (elvárástörő) ellentétfajta. Benne a DE kötőszó utasítást ad a partnernek, hogy a tipikusan explicit tényálláshoz rekonstruáljon egy implicit előfeltevést s egy — ugyancsak implicit — konklúziót.

Különböző előismeret (különböző tapasztalat, hiedelem aktuális felmerülése) természetesen más és más előfeltevéseket hívhat elő akár azonos partnerből is, aki így az ellentét utótagjával más és más konklúziókat fog 'megszorítani' (törölni). Nem reménytelen azonban legalább egy elnagyolt rendszert adnunk a tényállásleíráshoz kapcsolható előismereteinknek, s ezek aktuális valószínűsége — ahogy a mindennapi életben — a kutatásban is használható eszközöket kínál.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS János:
1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÁNRÉTI Zoltán:
1983. *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. *NyudÉrt.* 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI Imre:
1986. *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
1989. Der logische Hintergrund des konstruktionsbildenden Zusammenhangs der Gegensatzlichkeit und der Kausalität. In: *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis*, 35—40.
1991. A kettős szillogizmus tipikus 'világai'. In: PETŐFI S. János — BÉKÉSI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából*. JGYTF Kiadó, Szeged, 41—61.
- DEME László:
1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DORFMÜLLER-KARPUS, KÁTHY:
1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: FRITSCH, J. (Hg.): *Konnektivausdrücke — Konnektiveinheiten*. Grundlelemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. Hamburg, Buske, 100—123.
- B. FEJES Katalin:
1991. A matematikai statisztika térhódítása a nyelvhasználat kutatásában. In: KISS Jenő és SZÜTS László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 160—167.
- FRITSCH, Johannes (Hg.):
1982. *Konnektivausdrücke — Konnektiveinheiten*. Grundlelemente der semantischen Struktur von Texten I. Hamburg, Buske, Verlag.
- HAIMAN, John—TOMPHSON, A. Sandra:
1988. *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins.
- HALLIDAY, M. A. K.:
1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London, Edward Arnold.
- HALLIDAY, M. A. K.—MARTIN, J. R. (ed.):
1981. *Readings in Systemic Linguistics*. Batsford Academic and Educational LTD.
- KIEFER Ferenc:
1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1984. A tud segédige jelentéséről. *MNy.* LXXX. 144—160.
- KOCSÁNY Piroska:
1989. Szövegnyelvészeti vagy szövegtípusok nyelvészete. *Filológiai Közöny*, 1989. 1. 26—43.
- LONGACRE, E. Robert:
1985. Sentences as combination of clauses. In: SHOPEN, T. (ed.): 1985. 235.
- PETŐFI S. János:
1990. A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg. In: *Szöveg, szövegtan, műelemzés*, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 3—75.
- RÁCZ Endre—SZATHMÁRY István (szerk.):
1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- SHOPEN, Timothy (ed.):
1985. *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. II. Complex constructions. Cambridge, University Press.
- SZABÓ Zoltán:
1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRY István:
1983. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? RÁCZ Endre—SZATHMÁRY István (szerk.): 1983. 320—355.
- WRIGHT, Georg H.:
1983. *Practical Reason*. Philosophical Papers, vol. I. New York, Cornell University Press, Ithaca.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A SZÖVEGTANI KUTATÁSHOZ

BENCZE LÓRÁNT

Az eddigi szövegtani kutatásokat három csoportba sorolom. Az elsőbe tartoznak azok a kutatások (munkák, tanulmányok), amelyeknek középponti kérdését az egyes *szövegjelenségek* alkotják, például az anafora, a kohézió stb. A másodikba azok, amelyek a szövegtan *interdiszciplináris* jellegéből következően egy, esetleg több más tudományág bevonásával vizsgálják a szöveget, például a filológia, a retorika, a pszichológia, a szociológia, a bibliai hermeneutika, az irodalmi kritika, a szemiotika, a logika stb. segítségével. A harmadik csoportba azok, amelyek *szövegtípusonként* elemzik a szövegeket, azaz orvos-beteg párbeszédet, politikai megnyilatkozásokat (lásd például „Discourse and Society” Európában, „beszédszöveg és szociokritika” Kanadában), írott szövegeket, társalgások szövegeit elemezik stb. A negyedik csoportba sorolhatók végül a *bevezető (Einführung, Introduction) jellegű művek*, de ezekből kevés van.

Ezek után mi lehetne a jövő útja? Mik legyenek a szövegtan feladatai?

(1) Magyar nyelvű, középiskolás szinten is érthető, tehát bizonyos fokig közhírhető *Bevezetés a szövegtanba* megírása, különös tekintettel a magyar nyelv szövegtanára. Egyetemistáknak sem ártana, főként pedig a magyar társadalomnak nem, egy ilyen áttekintés. Sajnos, sok más nyelvészeti és nem nyelvészeti tudományág (stilisztika, grammatika, retorika, jelentéstan, szemiotika stb.) is nélkülözi az effajta „Bevezetést”. Egy ilyen Bevezetést egy év alatt kellene elkészíteni és megjelentetni, hogy el ne avuljon. (Ez ma már pusztán pénzkérdés.) A másodikat ugyenebből öt vagy tíz év múlva már könnyebb lesz megírni ugyanazon vagy más szerzőnek.

(2) Szükségét és igényét érzem továbbá egy *Szövegtani lexikon* elkészítésének. E lexikon elkészítésének alapkövetelményeit a következőkben látom.

a) Legyen általánosan érthető annyira, mint egy nem szaklexikon igényével készült nagylexikon. Ezzel a szövegtan egyrészt biztosítaná, hogy megismerjék és értékeljék (hírnévre és presztízssre tenne szert), másrészt maguknak a szövegtan művelőinek tenne jót, hiszen leüleptítené és elmélyítene ismereteiket. Az ilyen ismeretnek sine qua nonja a közérthető megfogalmazás, amely egyúttal hozzá is segíti ehhez a kutatót. (NB. A készülő akadémiai Magyar Nagylexikon egyetlen címszavát ilyen módon megpróbáltam megírni, de olyan keveset fizettek érte, hogy többre nem vállalkoztam.)

b) Következésképpen a címszavak ne legyenek oly módon rövidek és tömörek, mint a nyelvészeti szaklexikonok címszavai.

c) Ne legyen egyetlen szövegtani elméletnek, egyetlen szövegtanos szövegtanának lexikona.

(3) Továbbá jelentős feladatnak tartom a szövegtan vonatkozásában is az utánpótlás, vagyis a magyarországi fiatalok megfelelő számú és színvonalú képzését itthon, Nyugat-Európában és a tengerentúlon.

(4) Végül tovább kell folytatni azt a gyűjtő-rendszerező munkát, amelyet a *Szemiotikai szövegtan* kötetei végeznek, és amelyek háttéranyagot is nyújtanak a fenti három feladat megoldásához.

[Ami az én szövegtani kutatásaimat illeti, ahhoz lásd „Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete” című tanulmányomat, valamint ennek bibliográfiáját a *Szemiotikai szövegtan* 3. kötetében.]

VÁLASZOK HELYETT

DEME LÁSZLÓ

Az általam igen sokra becsült szerkesztők körkérdéseire a magam botladozó próbálkozásai és csekélyke tapasztalata alapján nem merek válaszokat adni. A szöveg problematikáját annyira komplexnek, sokoldalúnak, ezerarcúnak érzem, látom, tapasztalom, hogy a multidiszciplinaritás igényére ezt a jelenséget hoznám fel iskolapéldának. Ugy gondolom: a feltett kérdésekre főleg azok tudnak és mernek válaszolni, akik nálam sokkal többet tudnak a szövegről — vagy sokkal kevesebbet. Magamat épp abban a köztes kategóriában érzem, melynek tagjai annak tudásáig értek csak el, hogy mi mindent nem tudnak még.

Válasz helyett csak azért fűzök mégis legalább néhány gondolatot a körkérdésben foglaltakhoz, mert a megtisztelő felkérést még megtisztelőbb sürgető (kör)levél követte; és az illusztris szerkesztőket nem szeretném annak hitében hagyni, hogy hallgatásom irántuk való tiszteletlenségre utal, s nem pusztán magam iránti kétségeim jele.

Nos tehát:

ad. 1. A verbális szöveg szövegszerűségének kritériumairól egyet és más próbáltam kitapintani *A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője* címen (RÁCZ—SZATHMÁRI (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*), de egyebütt is (bibliográfiáját lásd a *Szemiotikai szövegtan* 2. számában, MÁTÉ JAKAB gondos összeállításában, 111). A szövegszerűség megállapításához szemléletem szerint nem a formális jegyek adnak fogódzót, hanem az a funkcionális megközelítés, amely szerint a szövegnek mindig az adott helyzetben kell betöltenie — az önkifejezés, a tájékoztatás és a befolyásolás funkciója mellett — a teljesség és lezártág érzetét keltő szerepét is (először: *A szöveg alaptermészetéről*. In: SZATHMÁRI—VÁRKONYI (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*). Hogy ez az „adott helyzet” valójában bonyolult függvényrendszer, mely a közös nyelvüségétől a közös előismereteken és előzményeken át a situációt, intertextust és kontextust is magában foglalja, többször jeleztem; nehogy félreértésnek (vagy épp félremagyarázásnak) legyen forrásává az a ballisztikus kommunikációs görbe, amelyet kiindulópontként, alapsémaként felrajzoltam (egyebek mellett — ismeretterjesztő szinten, laikusok kedvéért egyszerű megfogalmazásban — *Szónokok, előadók kézikönyve* című gyűjteményes kötetünkben is). — Hogy mások — nevemben — mégis merev sémának értelmezik ezt, s érvényét olyan „antiszövegek” bemutatásával kívánják cáfolni, amelyeknek verbális vagy egyéb jellegű csonkaságát épp az „adott helyzet” magyarázza, — nos, ez nem engem jellemez.

Aki e tárgyban való felfogásomról ennél többre kíváncsi, annak ajánlom figyelmebe MÁTÉ JAKABnak ímént idézett áttekintését (a periodika 2. és 3. számában), s a két részhez csatolt irodalomjegyzéket.

ad 2. Véleményem szerint a szövegtani kutatásoknak, fő kérdésként, a szövegre kell irányulniuk. Kénytelen vagyok visszakérdezni: itt és a körkérdés címében mit kíván jelenteni az állandóan használt s így terminusnak ható „verbális szöveg” kifejezés. Erről nekem KNEZSA ISTVÁN tréfás szavajárása jut eszembe: a „női hölgy”. Mert hiszen a szövegségnek definitív sajátága, jellemzője, kelléke a verbalitás. Legalábbis az én szemléletemben; amely funkcionális ugyan, de a formai minimumtól nem tartja elszakíthatónak a szöveg fogalmát. Ezért szövegmeghatározásom így kezdődik: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének (...)” (A szöveg alaptermészetéről című idézett tanulmányban először); sőt a szövegnek mint egységnyi megjelenésformának főlérendelt jelenségnek, a beszédnek a meghatározásakor is így éreztem indítandónak a — folytatásban funkcionális — megközelítést: „A beszéd az egyénnek t á r s a d a l m i é r v é n y ű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre (...)” (először: *Az általános nyelvészet alapjai* című egyetemi tankönyvben, Pozsonyban; hazai változata *A beszéd és a nyelv* címen forog közkézben). S itt a hangosságot (vagyis az objektivációnak elsődlegesen akusztikus úton való megvalósítását) előíró és a konvencionálisra utaló megszorítást tartalmazó kitétel is valójában a nyelviségre utal; s így — mondjuk — a „nyelvi beszéltség” kifejezés is pleonazmus volna.

Így hát érdeklődésemnek a „verbális szövegek” vizsgálatához való viszonyáról nem tudok mit mondani, mert nem tudom: mi áll szemben a „nyelvi beszéddel”. Ha meg a „verbalitás” szóbeliséget kívánna jelenteni az írásbeliséggel szemben, akkor meg kell vallanom: ellenezném az effajta kettéválasztást és elhatárolást. Sokat foglalkoztam azzal, hogy az írott és a beszélt kommunikációs forma mondat- és szövegszerkesztési szisztémája eléggé eltér egymástól; ám mégis egyetlen papírlapnak két oldala, amelyeket sem azonosítani nem lehet egymással, sem elválasztani nem lehet egymástól.

Érdeklődéssel várom a kötet megjelenését, hogy a nálam avatottabbaktól megtudjam majd: mi a „verbális szöveg”, s mihez képest „verbális” (mert azt, hogy a verbalitáson belül mihez képest „szöveg”, nagyjából azért tudni vélem).

Másik — és nem kevésbé súlyos — kétségemet az „egyetlen tudomány (= szövegtan)”, illetőleg „különböző tudományok” kompetenciájának kérdésével kapcsolatban kényszerülök kinyilvánítani. Régi és lelkes híve vagyok a rendszerezéseknek, besorolásoknak, fel- és elosztásoknak; egyes kérdésekben még a címkézéstől és beskatulyázástól sem riadok vissza. E téren tehát vannak előzményeim, tapasztalataim; — de épp ezért kétségeim is jócskán. Másfél évtized távlatából idézem önmagam (a részletezések kihagyásával): „A tudományos kutatásban a fejlődés során sokféle vizsgálati eljárás alakult ki. A vizsgálati eljárások egy csoportjának összeilleszkedő együttese kutatási módszerré áll össze (...) A vizsgálat tárgyának általában többféle megközelítése lehetséges, s minél komplexebb a tárgy, annál többféle. E megközelítések egy-egy terület vagy aspektus felderítéséhez reális kiindulásul szolgálhatnak. A megközelítések közül az, amelyikhez alapként lekötjük magunkat, szemléletként emelkedik a többi fölé (...) Szemlélet és módszer ritkán választható el egymástól (...) A módszer — mint vizsgálati eljárások egy csoportjának összeilleszkedő együttese — megmaradhat nyitottnak, de törekedhet zártásra is. Az önmagához képest következetesen végigvitt és a vizsgálat tárgyának egészét felölelni törekvő módszer előbb-utóbb rendszerezésig juthat (...) E rendszerezés helyességének, valóságának kulcskérdése a módszer alapjául szolgáló szemlélet.” (*A nyelvészeti kutatómunka szemléleti és módszertani kérdéseiről*. In: *Szegedi bölcsészeműhely '77.*)

A hosszú idézetből, az eredeti kiemelések meghagyásával, most ezt a részletet emelném ki: „minél komplexebb a tárgy, annál többféle” megközelítése lehetséges és jogos. S ezzel intem magamat arra: bármilyen csábítóan hangzik is egy-egy új, önállóságra törekvő stúdium neve, nézzek alaposan mögé, mielőtt utánamondom a kitalálónak. Mindig erőlyesen tiltakoztam, amikor az általam hirdetett „funkcionális szemlélet” terminust egyesek (nem rosszindulatból, csak rájuk jellemző beszűkítő látásmódjuk kényszere folytán) „funkcionalizmus” névvel illették. Úgy láttam ugyanis: „Az »irányzatok« és »izmusok« túlnyomó részét az jellemzi, hogy nem áll meg a (szemléletében gyökerező) módszer alkalmazásának-alkalmazhatóságának határainál, hanem rendszerezést kíván adni (...) Minél szűkebb érvényű a szemlélet alapjául vett — akárha egyébként reális — megközelítésmód, annál kisebb a vizsgált valóságterületnek az a része, amelyet a rendszerezés helyesen képes feltárni, s annál nagyobb az a rész, amelyet a rendszerezésnek — módszeres lépésekkel s a maga szemszögéből szükségszerűen — az alapul szolgáló szemlélethez hozzá kell torzítania” (uo.).

A „szövegten” terminussal tehát — közép-, de akár felsőfokú oktatási szint fölött, a tudományos vizsgálódás szintjén — félnék bármit is kezdeni. Amennyire visszaemlékszem (lehet bár, hogy egyszer-egyszer félrecsúszott a nyelvem vagy a kezem), magam mindig igyekeztem szövegvizsgálatnak titulálni azt, amibe az utóbbi évtizedekben olykor beleártottam magamat; kivéve a didaktikusabb szintű vagy szándékú megnyilatkozásokat.

Ezért nem tudok válaszolni arra a kérdésre: melyik az igaz hit a szöveg tanulmányozásának dolgában, s mi légyen annak a kánonja. Nem is egészen értem: mik azok a „különböző tudományok”, amelyek között meg kellene osztani a szövegvizgálatra irányuló feladatokat, ha nem vagyunk hajlandók „egyetlen tudomány (= szövegten)” Prokrusztész-ágyába gyömöszölni. Szerintem „A tudomány a valóságról szerzett igazolt ismereteknek rendszerbe foglalt együttese; a tudományos kutatás a valóság valamelyik részletének megismerésére, a szerzett ismeretek igazolására és rendszerezésére irányuló emberi tevékenység” (uo.); tehát valójában egy és oszthatatlan; de még részleteiben is a vizsgálódás tárgyához idomulóan komplex, sokarcú és sokirányú.

Érdeklődéssel várom hát a kötet megjelenését, hogy nálam illetékesebektől megtudjam pályám végén: mit is műveltem tulajdonképpen, amikor azt hittem, hogy a valóságnak egy darabját próbálom megérteni a maga (s nem a magam) természetének megfelelően.

BESZÉDSZÖVEG ÉS SZÖVEGNyelvészet

FÁBRICZ KÁROLY

0. A *Szemiotikai szöveg*tan szerkesztői által a jelen kötet összeállításához útmutatóul kiadott kérdéscsokor témakörét szem előtt tartva, de sorrendiségét figyelmen kívül hagyva kísérlek meg felmutatni a szöveggel mint nyelvészeti kutatási objektummal összefüggő néhány alapvető vonatkozást. Elsősorban a beszédszöveg fogalmát járom körül, majd röviden az írott szöveg kutatásának lehetséges főbb irányait veszem számba.

1. A szövegkutatás szűkítése

A szöveggel mint számos tudományág tárgyával kapcsolatosan heterogén és meglehetősen összetett fogalomrendszer alakult ki, melyhez egységesnek nem nevezhető terminológia párosul. Ez a sokszínűség persze nemcsak a szövegkutatást egyedíti, a tudományterületek közötti mezsgyék eltűnése minden interdiszciplináris megközelítés esetén a fogalomrendszerek összebékítését, a terminológiai egyöntetűség megteremtését szükségeltetné.

Mint ahogy egyértelmű az, hogy a szövegnek valamilyen módon a nyelvészeti kutatások sorában (is) meg kell jelennie, úgy azt az álláspontot is kevésbé kell védeni, hogy *szövegnyelvészet*ről beszélve a *szöveg* terminus előtti *verbális* jelző redundáns, értelemzavaró, s azt az érzést kelti, mintha a nyelvésznek a nem nyelvészt meg kellene követnie azért, mert ő kutatásának tárgyát (ez esetben a szöveget) nyelvi produktumnak tekinti. A fentiekből kiviláglik, hogy a szöveget *szövegnyelvészeti* szempontból közelítve meg, a szöveg fogalma ebben az aspektusban nem terjeszthető ki a különféle műalkotások vizsgálatára.

A képzőművészeti alkotást, a zeneművet, a viselkedésbeli megnyilvánulásokat, egyáltalán a nem (kizárólag) verbális szöveg formájában megjelenő produktumokat, mi több, az irodalmi alkotások teljes körét kirekesztem a *szövegnyelvészet*-ből azon az alapon, hogy mindezek nem *prima facie* szövegek. Ebből adódóan a szövegnyelvészetnek nem része a stilisztika. Mindezt egyrészt a szövegnyelvészet mint önálló tudományág belső szerkezetének és fogalomrendszerének világosabbá tétele, másrészt pedig a szövegnyelvészet és a szövegelmélet közötti viszony tisztázása teszi szükségessé.

Mindezek alapján a szöveget nyelvészeti szempontból vizsgáló kutató számára teljesen közömbös, hogy milyen szöveg alapján teszi megfigyeléseit, vonja le következtetéseit, elemez, általánosít stb., a lényeg az, hogy az adott objektumot mint szöveget értelmezze. Ez esetben az irodalmi mű szöveggént való kezelése egyfajta

kényelmi megoldást jelent: a kutató a megfigyelt jelenséget jól hozzáférhető szöveg-képződményen kívánja bemutatni.

Azt gondolhatnánk, hogy az irodalmi művek mint olyanok kirekesztése a szövegnyelvészetből az utóbbi elszegényítését jelenti. Vélekedésem szerint az eredmény fordított: a nyelvészeti szempontból feltárt szövegalkotási törvényszerűségek olyan fogódzókat kínálhatnak a szöveg irodalmi műként való interpretációjához, amelyek a nyelvészeti szövegelemzés és az irodalmi szövegelemzés éles elhatárolása nélkül nem lennének feltárhatók. Más kérdés, hogy autonóm területekről lévén szó, ez a kapcsolat csak a szövegelmélet mint átfogó keret dimenzióiban érvényesül.

2. Az írott szöveg és a beszédsszöveg

A fenti alapállásból következik, hogy szövegnyelvészeti szempontból szövegnek csak az *elsődleges* szöveg tekintendő. Elsődleges vagy primér szöveg a *másodlagos* vagy szekundér szöveggel szemben minden olyan verbális produktum, amely valamely kommunikatív tartalmat valamiféle köztes feldolgozás beiktatása nélkül közvetít. Másodlagos tehát az a verbális produktum, amely a kommunikatív tartalom közvetítéséhez különféle tartalmi és/vagy formai megfontolásokból eszközként külön feldolgozási lépéseket vagy közvetítőket iktat be. Ennek bonyolultsága rendkívül eltérő lehet, kezdve az olyan formai jellegzetességekkel, mint amilyen a megjelenítés, a tagolás stb., egészen az olyan tartalmi megoldásokig, mint a metafora alkalmazása vagy az időrend megbontása.

Tudvalevő, hogy *per se* elsődleges szöveget a *hangzó beszéd* szolgáltat. Ezt a vélekedést talán nem szükséges hosszasan indokolni, néhány ebből adódó következményt azonban célszerű felvillantani.

Ha voltaképpen a hangzó beszéd az, ami az elsődleges szöveg lelőhelyét adja, akkor nem tekinthetők-e a (korábbi?) szövegtani vizsgálódások némileg célt tévesztetteknek? Bizonyos értelemben igen. A céltévesztés nem annyira abban látható, hogy a kutatók nem az élőbeszédhez fordultak/fordulnak, mint inkább abban, hogy (kényelmi okokból vagy a tudományos objektivitás látszatának fenntartása érdekében) írott szöveghez fordulva annak olyan sajátosságait is belevonják elemzésük eredményébe, amelyek annak írásosságából, nem pedig szövegszerűségéből fakadnak.

A modern nyelvészetben a beszédből mint elsődleges objektumból való kiindulás viszonylag újkeletű. Igaz ugyan, hogy a hangtani vizsgálódások nemigen támaszkodhattak volna egyébre, mint magára a beszédre, a felsőbb nyelvi szintek vizsgálata azonban — érthető, technikai okból — túlnyomórészt írott anyagból merített, ami oda vezetett, hogy a felsőbb nyelvi szinteken a leírás az írott nyelvet tükrözte, nem pedig a beszéltet.

Nem túlzottan erőltetett-e a beszédsszöveg és az írott szöveg közötti különbségtétel szükségességének hangoztatása? Ha a szöveg szövegszerűségének mibenlétét szeretnénk megragadni, kettős veszéllyel találjuk magunkat szemben. *Formai* szempontból vizsgálva a fogalmat, írott szövegből kiindulva hajlamosak lehetünk azt a produktumot tekinteni szövegnek, amelyre valamiféle az írott szövegeket „köztudottan” jellemző megformáltsági tényezők érvényesek. Elég utalni arra, hogy a szövegnyelvészet rövid történetének bizonyos korszakában a formai jegyek mennyire meghatározták a szövegszerűséget. Olyan kulcsszavakra kell emlékeznünk, mint amilyen például a *bevezetés*, de ide kapcsolhatók a tartalmilag elkülönített szövegegységek is, pl. a *frázis fölötti*

egység, a komplex szintaktikai egész stb. A formai oldal illetően abszolutizálása aligha lenne bármiféle érvennyel átvihető hangzó beszédre, de akár bizonyos, kevésbé áttetszően strukturált írott szövegtípusokra sem. Ennek abszolutizálása ugyanis azt sugallja, hogy egy szöveg formai ismertetőjegye annak bekezdésekre való tagolásában mutatkozik meg, ez a tagolás pedig természetesen vezet át az analóg tartalmi-logikai felépítéshez.

Tartalmi szempontból a veszély abban nyilvánul meg, hogy írott szövegből indulva ki, adottnak vesszük az olyan szövegbeli tulajdonságokat, amelyek a vizsgált szövegbe igazából a beszédészöveg írott szöveggé kódolása során kerültek bele. Az írott szöveg valóban jellemezhető olyan jegyekkel, mint a formai kohézió, a tartalmi koherencia, az informativitás, az intertextualitás, a befogadhatóság/értelmezhetőség stb., stb. Csakhogy ezek komplex kimutatása olyan anyagon történik, amely — esetleg többkevesebb sikerrel, de mindenképpen a kutató hosszas utánajárása eredményeként — választatott ki az adott tulajdonságok bemutatására. Ez egyben magában hordozza a következő veszélyt. Míg egyes tesztmondataink elfogadhatóságát egy-egy jelenséget vagy szabályt illetően viszonylag könnyen mérlegre tehetjük, addig szöveg esetén az ellenőrzés lehetősége sokkal kevésbé adott. Ez azt jelenti, hogy az írott szövegre vonatkozó megállapítások általános érvényét hajlamosak vagyunk formai/tartalmi ellenőrzés nélkül elfogadni, megfedkezve (vagy nem értesülve) arról, hogy az adott jelenség bemutatásához az adekvát szemléltető anyag megtalálása a kutató mekkora fáradtságába került (ami köztudottan fordított arányban áll az illusztrált jelenség általános érvényével).

Mindezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a szövegszerűség meghatározását írott szövegen csak úgy tehetjük meg, ha eltekintünk annak írott voltától. Ez olyan ellentmondásnak tűnik, amely eleve kizárja azt, hogy szövegnyelvész írott szöveggel foglalkozzék. A megoldást nem az írott szöveg teljes kirekesztésében kell keresnünk, a beszédészöveg elsődlegessége azonban olyannyira döntőnek tűnik, hogy eddigi szinte teljes figyelmen kívül hagyása a szöveggutató kiteljesedésének egyik gátját jelenti.

Az írott szöveg tanulmányozása ugyanis kivitelezhetetlen úgy, hogy az annak írott voltából adódó specifikus jegyeket tekintetbe ne vennénk. Ily módon viszont a szöveg vizsgálata nem steril, nem annak öntörvényeire irányul, hanem írott egységként látva és láttatva tárgyát hol retorikai, hol logikai köntőssel ruházza azt fel.

Ezzel összefüggésben olyan megállapításra jutunk, hogy a szövegszerűség beszédészöveg alapján való meghatározásakor az elkülönítendő ismérvek között foglalkoznunk kell a szöveg reprodukálhatóságával, lehetséges és valóságos terjedelmével, szerkezetének mibenlétével, felépítésének törvényszerűségeivel és egy sor olyan kérdéssel, mely a szöveget a kommunikáció eszközeként annak funkcionális sokrétűségében veszi górcső alá.

A szövegszerűség fogalmát ezek után a beszédészövegre korlátozva, annak kritériumát egyetlen jegyben ragadnám meg: *szöveg az, ami szóbeli gondolatközlésre szolgál*. Ez a megfogalmazás természetesen túlzottan általános ahhoz, hogy világossá váljék, mennyiben járul ez a kritérium a beszédészöveg lényegének megragadásához. Az alábbiakban ezt a kérdést járom körül.

3. A beszédszöveg jellemzése

A beszédszöveget három jellemző fogalommal közelítettük meg.

Ezek közül kettő viszonylag egyértelműen megvilágítható. A beszédszöveg *szóbeli*, ami mint megszorítás nem a hangzóság-írásosság oppozíciót helyezi előtérbe, hanem a hangzós beszéd—belső beszéd szembenállását. A belső beszéd jelenlegi esz-közeinkkel nem kutatható, így a beszédszöveg vizsgálatakor azzal a megszorítással kell eredményeinket interpretálnunk, hogy azok olyan produktumra vonatkoznak, amely a hangzóság érdekében bizonyos változtatásokon ment keresztül. Ebben az értelemben a beszédszöveg és a belső beszéd, valamint az írott szöveg és a beszédszöveg közötti különbségtétel a beszédszöveget olyan képződményként értelmezi, amely elsődleges írott megjelenítéséhez képest, ugyanakkor létrejöttének előfeltétele a belső beszéd.

Különbözőbb nehézséget a beszédszövegnek a közlés szempontjából való értelmezése sem jelent. A beszédszöveg mint közlés formailag jellemezhető hangzósága alapján. Tartalmilag közlésként az olyan beszédalkészítés értelmezhető, amely közvetlen információközvetítésre szolgál. Az információközvetítés akkor közvetlen, ha — mint fentebb más vonatkozásban szoltam róla — a közvetítendő tartalom interpretációs közvetítő lépcsők beiktatása nélkül jut el a címzetthez. Ez azt jelenti, hogy a gondolat-közlés eszköztárából szövegnyelvészeti szempontból kikerül, mondjuk, az éneklés, a szavalás, a mesemondás stb.

A beszédszöveg szóbeli volta és közlés jellege a forma és a funkció kettősségét tárja elénk. Ami igazából izgalmas, az a tartalom, illetőleg a beszédszöveget meghatározó harmadik tényező körvonalazása.

Ha a beszédszöveg szóbeli gondolatközlés, akkor annak tartalma maga a *gondolat*. Ha ezt elfogadjuk, akkor a szövegnyelvészet természetes érintkezési felülete a pszicholingvisztika. Amennyiben pedig a szövegnyelvészet feladata a gondolat szövegbe öntésének kutatása, akkor ugyancsak természetes módon adódik a másik, vele érintkező diszciplína, a jel(ölés) tudománya: a szemiotika.

Ami a pszicholingvisztikával való kapcsolódást illeti, a szövegnyelvészet eredményeit a kognitívnyelvészettel való érintkezésében teheti mérlegre. Szemiotikai oldalról a szövegnyelvészet számára különleges figyelmet érdemel az információelmélet (informatika) tényérése.

4. A beszédszöveg szövegszerűsége

A beszédszöveg fent vázolt szűk értelmezése kapcsán megfogalmazható a terjedelemre vonatkozóan az alábbi feltételezés. A szöveg valamely gondolat nyelvi eszközökkel való megjelenítése. Ennek alapján a szöveg nem egyéb, mint gondolathordozó, terjedelmét pedig a gondolat bonyolultsága, összetettsége, valamint egyéb olyan tényezők határozzák meg, amelyek a gondolat közvetítésének feltételeivel állnak összefüggésben. Ilyen feltétel lehet pl. az elhangzás körülménye.

Ebből következik, hogy a szöveg terjedelmét nem mondathatárok (megnyilatkozáshatárok), hanem gondolathatárok szabják meg — a gondolati tevékenység sajátosságainak megfelelően. Párbeszédes beszédszöveg esetén a szerepcsere könnyebben ad támpontot a gondolathatárok kijelöléséhez, bár megjegyzendő, hogy ez a formai jegy sem elégséges ahhoz, hogy a szövegtagolást akár csak megközelítő biztonsággal elvégezhessük. Monologikus beszédszöveg esetén a tagolás önkényessége csak növe-

szik. Mit bizonyít ez? Azt, hogy a gondolatról, magáról a gondolkodásról mint gondolatalkotó tevékenységről keveset tudunk ahhoz, hogy beszédszöveggént való megtestesülését megbízhatóan tagolni tudjuk.

Értelmezésem szerint a szövegterjedelem határai beszédszöveg esetén sokkal kisebb egységeket engednek meg, mint amilyet a „szöveg” elnevezés sugall. Ezzel nem kívánom azt mondani, hogy nem fordulhatnak elő rendkívül hosszú beszédszövegek. Csak arra szeretnék rávilágítani, hogy bármennyire szeretnénk, egy-egy gondolat mentális megformálását és megformálhatóságát, következésképpen a beszédszöveg határait nem tolhatjuk ki a szövegről elképzelésünkben hagyományosan megjelenő határokig. Látnivaló, hogy a kérdésfeltevés sarkalatos pontja a gondolat fogalmának meghatározása. Mivel magát a gondolatot jelenlegi eszköztárunkkal egzakt módon nem tudjuk sem megragadni, sem leírni, ezért csak feltételezésekre szorítkozunk.

5. A gondolat és a szöveg

A gondolat fogalmát közvetetten megközelíthetjük negatív módon. Tagadhatjuk azt, hogy egy gondolat két beszédszövegnyi terjedelemben helyezhető el. Tagadhatjuk azt is, hogy egy beszédszövegben több gondolat jelentethető meg. Ezzel feltételezhetjük azt, hogy egy gondolat és a közlésére létrehozott beszédszöveg között bizonyos *izomorfizmus* áll fenn. Ez azt jelenti, hogy egy beszédszövegnek nem a megszólalás vége jelzi befejeződését, mint ahogy egy írott szöveg sem egyetlen gondolat leírásával ér (szükségképpen) véget. Ismertek az irodalomból olyan terminológiai megoldások, amelyek a gondolat–szöveg közötti megfelelést éppen újabb műszavak bevezetésével akarták úgy kiterjeszteni, hogy a gondolati egységek egymáshoz való viszonyát (pl. lineáris elrendeződését, hierarchiáját) nagyobb tartalmi egységekbe fogják (gondolok itt pl. a *beszédmű*, a *beszédegész* fogalmakra).

Mint ahogy nem tudjuk azt, hogy egy adott gondolat közléséhez miért pontosan a megjelenő szavak jutottak a beszélő eszébe, és azt sem tudjuk, pontosan milyen mechanizmus alapján történt a verbalizáció, úgy arról sem mondhatunk semmi bizonyosat, hogy a gondolat megjelenése (megjelenik egyáltalán?), kialakulása (kialakul egyáltalán?) stb. miként megy végbe. Azt tudjuk, hogy a gondolat nem verbalizált alakban jön létre. Azt is tudjuk, hogy a verbalizálás egyik momentumja a szekvenciába rendezés. A neurolingvisztikai vizsgálódások eredményei viszont egyaránt megengedik a párhuzamos és a szekvenciális feldolgozást, így legalábbis elvben nem zárható ki a gondolati tevékenység alapvetően párhuzamos jellege, amelynek konkrét mechanizmusáról annyira nincsenek adataink, hogy bármiféle feltételezés akár a neuronok tényleges kooperációját, akár a gondolat megjelenési formáját illetően merő találgatás.

Amit a gondolatról tudunk, az — a nem verbális közléseket továbbra is figyelmen kívül hagyva — a szövegen keresztül a gondolatról szerzett információ. Pontosán nem tudjuk megmondani, hogy a beszédszöveget mint nyelvi köntöst hogyan kell lehántani, hogy a gondolat sértetlenül és ugyanakkor nyelvi sallangoktól mentesen vizsgálható objektumként megmaradjon.

Szintén negatív eredményre jutunk, ha megkíséreljük az egyik gondolatot a másiktól nyelvi alapon elkülöníteni. Azt tudjuk, hogy a beszélő különféle módon jelzést adhat a beszédszöveg címzettjének két gondolat határát illetően, pl. nyelvi kötőelemek beiktatásával. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy ezen nyelvi elemek más

esetekben, mi több, az esetek többségében éppen a gondolat folytonosságát hivatottak kifejezni.

Miféle objektum hát a beszédszöveg? Hogyan tehető tanulmányozhatóvá, ha egyszer az előállítását meghatározó gondolat csak kikövetkeztethető?

A beszédszöveg alapján nem a gondolat, hanem a gondolatközlés az, ami vizsgálat tárgyává tehető.

6. A gondolatközlés és a beszédszöveg

A beszédszöveg nyelvi képződmény, a gondolatközlés pedig mentális kommunikációs tevékenység. A beszédszövegből *következtethetünk* a közlés *tartalmára*. A beszédszöveget megfeleltethetjük egy környezetnek, ebben az esetben értelmezési (interpretációs) keretet rendelünk hozzá. Enélkül nem állapítható meg a szövegben közölt gondolat viszonya egyéb gondolatokhoz, vagyis nem állapítható meg a közlés *célja, értelme*. Ugyancsak a szöveggörnyezet teszi lehetővé a beszédszövegek összerendezését, tartalmi-logikai elemzését, vagyis a szöveggörnyezet adja meg azt a dimenziót, amely a (beszéd)szöveget interpretálhatóvá teszi.

A szövegben a gondolatközlés megformáltsága, szerkezete és tartalma érhető tetten. Mivel ez utóbbit — nyelvi jellegű entitásról lévén szó — csakis önmaga metanyelvén tudjuk értelmezni, ezért a gondolattal kapcsolatos bizonytalanságunkat (tudatlanságunkat) úgy kerüljük meg, hogy a beszédszöveget az őt alkotó elemek felhasználásával valamilyen absztrakt szinten újból összerakjuk. Ez az absztrakt szint leginkább valamiféle logikai nyelvre való leképezés. Az írott szöveg szembenállása a beszédszöveggel leginkább ezen a ponton válhat a beszédszöveg kutatója számára hasznos fogódzóvá: az írott szövegre vonatkoztatott törvényszerűségek a beszédszövegre nem, vagy csak különféle áttételekkel érvényesek. Ezek alapján a diskurzus mint szöveg az írott szöveghez képest relaxált struktúraszerveződést mutat, az írott szövegek többségében megállapítható, logikusnak mondott felépítés a beszédszövegben inkább nyomokban, mintsem következetesen valósul meg. Ez nemcsak a beszédelőállítás sajátosságaira hívja fel a figyelmet, hanem arra a tényre is, hogy a beszédszöveg értelmezhetőségi kritériumait nem a logikai elrendezettség, illetőleg annak hiánya alapján kell megfogalmaznunk.

A gondolatközlés sikerességét bizonyítottan elősegíti a logikus szövegépítkezés. Ugyanakkor nem világos, hogy szöveg (azaz beszédszöveg) esetén a konzisztens szövegszerkezet elmaradása meddig és milyen mértékben hátráltatja, illetve teszi továbbra is lehetővé a szövegértést.

7. A beszédszöveg helye a szövegnyelvészetben

Ma már világosan látható, hogy a nyelvtudomány történetében a beszéd bekapcsolása a vizsgálandó objektumok sorába nemcsak serkentőleg hatott a nyelvészetre, de előfeltétele is volt egy sor olyan kutatási terület létrejöttének, amely ma a nyelv vizsgálatának központi kérdésévé vált.

A szövegnyelvészet célja a szövegalkotás nyelvi eszközökkel zajló folyamatának, szabályszerűségeinek leírása. Mivel más-más szabályszerűségek hatnak az írott szöveg és a beszédszöveg előállításán, ezért az írott szöveg és a beszédszöveg kutatásának

egymással karöltve kell haladnia. Az írott szöveg közelebb visz a beszélésből elvonható absztrakt rendszer törvényeinek megértéséhez. A beszédsszöveg vizsgálata a szöveg keletkezésének és befogadásának jobb megértését tárja elénk.

A beszélt nyelv vizsgálatának gyermekbetegsége az (volt), hogy fogalomrendszert és terminológiáját a nyelvelírásról kölcsönözve nem volt képes tárgyat másként kezelni, mint a nyelvelírás által feltárt tényekhez viszonyított devianciát. Ennek fényében a beszélt nyelv elemzése leginkább a nyelvművelők nyelvhasználatot javító igyekezetének volt tárgya, nem pedig olyan tárházként tűnt föl, amelyből a nyelv másodlagos, lecsupaszítottan elvont képződményként keletkezett.

A beszédsszöveg elsődlegessége az írott szöveggel szemben kevés hangsúlyt kap, ami magának az írott szövegnek a pontosabb megértését is akadályozza. Az előző intenzívebb kutatását elsősorban azon nyelvészeti diszciplínák fejlődése ösztönözheti, amelyek a beszédet, a beszédképzést és beszédértést, a gondolkodást mint megfigyelhető és ténylegesen megragadható tevékenységet vizsgálják.

Mivel a beszédsszöveggel összefüggő vizsgálódás csak mostanában veszi kezdetét, ezért konkrét szakirodalmat a témához nem mellékelhetünk.

8. A szövegnyelvészet horizontja

A szöveg tanulmányozása a kilencvenes évtizedben semmiképpen sem a belterjesség jegyében fog zajlani.

Napjainkban a szöveg kutatása rendkívüli intenzitással folyik. A szöveg vizsgálatát nem csupán a tudomány, de a gazdaság, a kommunikáció, az informatika támasztotta igények is ösztönzik.

A szövegnyelvésztől halaszthatatlanul eredményeket vár és remél a számítógépes nyelvészet. Ezen belül mindenekelőtt kiemelendő az a korábban elképzelhetetlen összefogással megkezdett nemzetközi kutatási vállalkozás, amely a Számítógépes Nyelvészeti Társaság keretén belül zajlik, és amelynek célja a világ nyelvein keletkező (egyelőre csak [elektronikusan] írott) szövegek egységes kódolásának kidolgozása. A TEI (Text Encoding Initiative) eredményessége esetén a kutatók olyan mennyiségű vizsgálati anyaghoz jutnak, amelynek a géppel segített feldolgozása az eredményfeltárás hatékonyságát megsokszorozhatja.

A számítógépes nyelvésztől várható másik számottevő eredmény a gépi fordító-rendszerek tökéletesítésétől, a fordított szövegek elemzésének tapasztalataiból származhat.

A fordítás az a tevékenység, amely eleve szövegközpontú, mégis mindeddig a nyelvészet és a szövegtudomány periferiáján maradt. Ennek oka elsősorban talán nem a figyelem hiánya, mint inkább az a felismerés, hogy a szöveg és a gondolat közötti kapcsolat pontosabb megértése híján a fordítási tevékenységet sem lehet adekvát módon leírni. Ez pedig azzal a nem triviális összefüggéssel hozható kapcsolatba, amely a forrásnyelvi szöveg és a célnyelvi szöveg közötti megfelelések rendszerének bonyolultságában ölt testet. Annyi bizonyosan állítható, hogy a számos kutató által sokféleképpen definiált ekvivalenciaviszony nem két szöveg, hanem két gondolat szintjén értelmezhető.

Ez utóbbi kérdés vizsgálata ismét csak a gondolat és a szöveg jobb megértéséhez vihet közelebb. Ha a fordítás nem szövegszinten zajlik, hanem a gondolat szintjén, és ha — amint a beszédsszövegről szólva már utaltunk rá — a gondolat és a verbalizáció

közötti kapcsolat egyelőre rejtve marad előttünk, akkor talán sikerült rámutatnunk az automatikus számítógépes fordító rendszerek megalkotásával kapcsolatos alapvető fogyatékosagra: a mai programok nem képesek az input szöveget emberi módon újrafogalmazni.

Ehhez kapcsolható mindaz az ösztönzés, ami a szövegnyelvést a mesterséges intelligenciával kapcsolatos kutatások felől éri. Az információfeldolgozás, a megnövekedett kommunikációs igények, de a mind nagyobb léptekkel fejlődő kognitív nyelvészet és az agytevékenységről mind többet megtudó neurolingvisztika is azt igénylik, hogy a szövegnyelvészet konkrét eredményeket mutasson fel a szöveg komplex nyelvi kezelését illetően.

Ehhez járulhat némiképp hozzá az írott szöveg és a beszédsszöveg közötti következetes különbségtétel, s a szövegnyelvészet tárgyának illetően kettéválasztása.

EGY SZÖVEGTÍPUS SZINTAXISÁNAK STATISZTIKAI VIZSGÁLATÁRÓL

B. FEJES KATALIN

0. A szövegtipológia értelmét, azaz pl. az érvelő, a leíró, az elbeszélő stb. szövegek típusonként való megkülönböztetését és jellemzését — nem is kis mértékben — statisztikai (vagy statisztikát is alkalmazó) szövegelemzések indokolják. Az ilyen elemzések irányulhatnak valamely szövegtípus egy-egy már ismert szövegszervező elvének megvalósulási módjára, pl. egyes elbeszélések időszerkezetének, egyes leírások térviszonyainak, egyes érvelések oki-okozati összefüggéseinek stb. eszközhasználati arányaira/aránykülönbségeire. Saját elemzéseim nem egy-egy szövegszervező elvet s eszközeit, hanem a szövegszerveződés grammatikai közegének felső szintjét, a szövegek szintaktikai szerveződését ölelik át. Vizsgálataim ugyanis az elemzett szövegjelenségeknek nem csupán szövegtipológiai jellemzését akarják adni, hanem a szövegalkotók életkori összefüggéseiben, azaz fejlődéslélektani tanulságaival együtt szeretnék feltárni a szövegalkotás szintaktikai vetületét.

1. Mivel e vizsgálatok több részeredménye már olvasható (B. FEJES: 1981., 1985., 1986., 1987., 1988., 1991.), itt elegendőnek vélem csupán a tárgyszavakat felsorolni. Esetünkben a szövegtípus: elbeszélés (narráció), közelebbről fogalmazások az általános iskola 4. osztályában, szerzői 9—10 éves tanulók. A fogalmazások adott témája: *A baleset*. A vizsgálat korpusza: a korosztályt országosan reprezentáló 310 db fogalmazás.

A vizsgálat apparátusát, vagyis a korpuszt alkotó elbeszélések átlagos hosszúságát, terjedelmét, kapcsoltságát, szintmélységét, szintnépességét DEME LÁSZLÓ alapvizsgálataiból vettem át (DEME: 1971.). Jóllehet külföldi műhelyekből is számos hasonló célú kutatás ismeretes, DEME LÁSZLÓ munkája nemcsak egyik legkorábbi, hanem a legalaposabb és a legkövetkezetesebb is.

Vizsgálataim arra a feltevésre épülnek, hogy 9—10 éves tanulók számára már létrehozható olyan közlési helyzet, amelyben — az elbeszélés műfajában — koherens, kohezív és konnex, azaz szövegnek minősíthető fogalmazásokat írnak. Ha ez így van, akkor — az életkorra jellemző mértékben — kölcsönös összefüggés érvényesül a szintaktikai hierarchia eszközrendszerében, abban tehát, ahogyan e 310 db elbeszélés jellemzően folyamatos és tagolt. Elemzésem a fogalmazások mint szövegművek kommunikációs-tematikai tagolódásával, azaz a 'bekezdések' számbavételével kezdődik, majd a bekezdések 'szövegmondatok'-ra (DEME LÁSZLÓ kategóriájával: 'mondategységek'-re), ezeknek 'mondategységek'-re (tagmondatokra és egyszerű mondatokra) történő tagolódásával folytatódik; végül a mondategységek 'mondatfunkciós részek'-re (mondatrészekre) s ezek 'szerkezzettagok'-ra való tagoltóságának feldolgozásával fejeződik be.

Mindebben ezen mondatszerkezeti sajátságok kölcsönös összefüggésének feltárása volt célom, ennek ismeretében pedig olyan tankönyvszöveg írása, amely megfelel a

nyelvhasználat életkori sajátosságainak (vö. *Anyanyelvünk*. Tankönyv az általános iskola 2. osztálya számára. Tankönyvkiadó, 1992.).

2. Itt, a jelen dolgozatban a vizsgálat matematikai statisztikai apparátusát mutatom be, elsősorban azok számára, akiknek — hasonló munkáik során — az egyszerű százalékszámítás már nem elegendő; és azoknak, akik egy szövegtípus több sajátosságát együttesen, kölcsönös összefüggéseiben egy gyűjtött (vagy kísérletileg létrehozott) korpuszban akarják vizsgálni.

2.1. A vizsgált komponensek a számítógépre feldolgozott korpuszban 310 db elbeszélő fogalmazás: 3551 db szövegmondat, 6054 db mondategység, 20172 db tartalmas szó.

Az elbeszélések szintaktikai sajátosságainak feltárásához az alábbi komponenseket vettem figyelembe az egyes szerkezeti szintek sorrendjében haladva.

A bekezdések szintjén.* Milyen a bekezdésekre tagoltság; nem hiányzik-e, illetőleg nem indul-e fölöslegesen új bekezdés; mifélek a bekezdések közötti kapcsolásformák (a mellé- és alárendelés fajtái szerint), s ezek jelöltek-e vagy jelöletlenek?

A mondategységek szintjén figyeltem a bekezdést alkotó mondategységek közötti szerves kapcsolódást, a kapcsolásforma jelöltségét-jelöletlenségét, tartalmi-logikai fajtáját. A mondategész szövegbe ágyazottsága szempontjából azt néztem: szerves része-e a mondategész a gondolatmenetnek, vagy éppen fölösleges eleme; esetleg párbeszéd részeként épül-e a szövegbe. A mondategységek szerkezeti tagolódását aszerint is minősítettem, hogy van-e tömbösödés benne (ez természetesen csak a három vagy annál több tagmondatból álló mondategységeknek lehetett szempont), s ha van, milyen tömbösödési típusba tartozik: mellérendelő vagy alárendelő típusú-e.

A mondategységek (tagmondatok) szintjén komponensekként vizsgáltam a tagmondat szintbeli elhelyezkedését (főmondat-e, illetőleg mely szinten álló mellékmondat); a mellékmondatok elhelyezkedését a főmondatukhoz (relatív főmondatukhoz) viszonyítva (előtte, utána, illetőleg közébeekelve állnak-e). Vizsgáltam a mondategységek szerkezeti hiányosságát: okszerű vagy okszerűtlen-e a szerkezeti hiány; melyik mondatrész hiányzik, továbbá, melyeket ismétli a tanuló fölöslegesen. Figyelembe vettem a mondategységek közötti viszonyfajtákat, ezek jelöltségét-jelöletlenségét, valamint azt, hogy megfelelő kötőszót használt-e a tanuló a kapcsolat jelölésére. Vizsgáltam továbbá a mondategységeket: fölöslegesek-e vagy éppen hiányoznak a mondat tagolódása szempontjából. Külön feltüntettem, ha a szegmentum módosító szerepű, tagmondat értékű rész volt. A három vagy több mondategységből álló mondategységekben a megfelelő mondategység kapcsoltságában jelöltem a fő kapcsolat helyét, valamint figyelembe vettem, hogy van-e sajátos jelentésárnyalat a mellékmondatokban.

A mondatrészek szintjén vizsgáltam az egyes mondatrészek minőségét; megkülönböztettem az igei és névszói állítmányt; jelöltem, hogy igei természetű-e az adott mondatrész (főnévi igenévvel és határozói igenévvel kifejezett mondatrészek). Figyelembe vettem a mondatrészek halmozottságát, szerkezetességét, vagyis azt, hogy hány tartalmas szóval fejeződnek ki; a mondategységben az adott mondatrész utalószava-e a hozzá kapcsolódó mellékmondatnak, illetőleg anaforikusan utal-e az előzményekre (a mutató névmás anaforikus használata). A halmozott mondatrészekben néztem a kapcsolat jelöltségét-jelöletlenségét.

* A szint itt nem nyelvészeti terminus technicus; csupán azt jelöli meg, hogy az itt felsorolt komponenseket ebben a tartományban volt célszerű kódolni.

A szerkezettagok szintjén vizsgált komponensek lényegében megegyeznek a mondatrészekével. Különbség abban van, hogy az állítmány ezen a szinten nem jelenhet meg, csak a jelző; s az igei természet jelölésében a melléknévi igenév is helyet kap. A mondategységek szintjéhez hasonlóan jelöltem a szerkezettagok szintbeli fekvését. Ezen a szinten is vizsgáltam a halmazott szerkezettagok közötti viszonyfajtákat, kapcsolódásukat az alaptaghoz (relatív alaptaghoz); s figyelembe vettem, hogy az adott szerkezettag utalószó-e vagy pedig anaforikus elem.

2.2. A mondat szerkezeti sajátosságok körének kibővítése a számítógépben feldolgozott szövegek vizsgálatában

A részletesen feltárt szintaktikai komponensek alapján a számítógépes vizsgálat lehetővé tette, hogy a DEME LÁSZLÓtól számba vett mondat szerkezeti sajátosságokra építve ezeket tovább árnyaljam, részletesebben is vizsgáljam.

A szerkesztettség mutató árnyalása

A szövegek (fogalmazások) mondategészeire jutó mondategységek átlagos aránya (a szerkesztettség mutató) nem tükrözi, hogy az adott viszonyszámban kifejezett arányokon belül milyen eltérő tagolódás van az egyes szövegekben. Vagyis: ha egy tíz mondategészből álló szöveg mondategységeinek száma 18, az átlagos szerkesztettség 1,8. Ez akkor is igaz, ha a 10 mondategészből 9 egy mondategységnyi, azaz egyszerű mondat, és a 9., 10. összetett, és így tovább. Tehát a szöveg belső tagolódási különbségeit csupán az átlagos szerkesztettség mutatóval nem lehet megfelelően jellemezni. Ezért célszerűnek láttam benne a részesedési viszonyokat is kifejezni. A szerkesztettség belső arányait ki lehet fejezni, ha a szöveg (fogalmazás) összes mondategészehez viszonyítjuk az egyszerű mondatok (egy mondategységnyi mondategységek) számát, ezzel megkapjuk az egyszerű mondatok mondategész-részesedési mutatóját. Ugyancsak a szövegek szerkesztettség képét árnyalhatjuk, ha az egyszerű mondatok részesedését mint tagmondatrészesedést vesszük figyelembe, azaz a szöveg (fogalmazás) összes mondategységéhez viszonyítjuk az egyszerű mondatok mint mondategységek számát.

Az információ széttagolódása szempontjából azonban az is fontos lehet, hogy a szöveg összetett mondatai szintaktikailag hogyan épülnek fel. Ezért az általános képet tovább gazdagítja, ha a beszerkesztett tagmondatok arányát is figyelembe vesszük, azaz külön is megnézzük a szöveg összetett mondatainak az átlagos szerkesztettségét: a szöveg összetett mondataira jutó mondategységek átlagos arányát.

A szintagmák átlagos szintmélysége

Vizsgálatomban a szintmélységet nemcsak a mondategységekre vetítve néztem meg, hanem a szintagmákban is. E mélységi mutató elvi megalkotása megegyezik DEME LÁSZLÓ szintmélység-mutatójának kiszámítási módjával. Gondot az okozott, hogy miként tudnám megőrizni, s a képletben is érvényesíteni azt a minőségi különbséget, amely a szintagma abszolút alaptagja mint mondatfunkciós rész és determinánsa(i) között fennáll. Végül úgy döntöttem, hogy a szintjelző számozást nem a mondatfunkciós rész szintjén kezdem, hanem az első determináns megjelenési

szintjén, vagyis az alárendelés első szintjén. Az általános képlet tehát így alakult a szintagmák mélységmutatójában:

$$\frac{Sx_1 + S_1x_2 + S_2x_3 + \dots + S_nx_n}{S + S_1 + S_2 + S_3 + \dots + S_n}$$

(Az 1-n a szintek jelzőszáma, S—S_n az adott szinten talált szerkezettagok mennyisége.)

A szintagmák mélységmutatójának kiszámításához természetesen szükség volt szintnépességük vizsgálatára is. Ezért néztem azt is, hogy az összes szerkezettag közül mennyi található az alárendelés első szintjén, illetőleg az alsóbb szinteken, azaz a teljes mennyiségnek hány százaléka kapcsolódik mondatfunkciós részhez, s hány százalék található az alsóbb szinteken.

A mondategységek telítettségi, tagoltsági és zsúfoltsági mutatójának szintenkénti vizsgálata

Ez a vizsgálat azt jelenti, hogy külön vizsgáltam az egyszerű mondatoknak mint mondategységeknek, a beszerkesztett helyzetű, főmondati szintű tagmondatoknak és az alárendelt tagmondatoknak a telítettségét, tagoltságát és zsúfoltságát. Érdekelt, hogy a mondategységekbe való beszerkesztettség tükröződik-e a tagmondatok megszerkesztettségén, s ez miben jelentkezik.

A mondategységek szerkezeti kérdései

Eddigi vizsgálataimban is néztem a mondatrészek zsúfoltságán belül a szerkezetes mondatrészek zsúfoltságát. A számítógépes vizsgálat azt is lehetővé tette, hogy külön is nézzem az igeneves mondatrészek szerkezeti sajátosságait. Kísérletképpen arra is választ kerestem, hogy változik-e a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsága, ha e mutatót szintbeli fekvése szerint is figyelembe veszem. Tehát külön vizsgáltam az egyszerű mondatoknak, a főmondati szintű beszerkesztett tagmondatoknak és az alárendelt tagmondatok mondatrészeinek a zsúfoltságát.

A megoszlási mutató egyszerűsítése

Ha eltekintünk attól a véleményről, hogy a mellérendelő kapcsolást egyszerűbbnek, az alárendelőt pedig bonyolultabb kapcsolásnak tekintjük, akkor egyszerűsíthetjük a megoszlási mutató kiszámítását is. A megoszlási mutató általános képlete így a

következőképpen alakul ki: $M = \frac{Ca}{Ca + Cm}$ (M=a megoszlási mutató; Ca=az alárendelő

kapcsolások száma; Cm=a mellérendelő kapcsolások száma). Az eredmény végül is ugyanaz lesz, csak például nem 1,48 lesz a megoszlási mutató értéke, hanem 0,48. Megfogalmazhatjuk a kapott eredményt úgy is, hogy az összes kapcsolat 48%-a az alárendelő, és 52%-a a mellérendelő.

Egyéb viszonyítási lehetőségek a számítógépes vizsgálat során

A szövegek mondat szerkezeti sajátosságainak gépi vizsgálata lehetővé tette, hogy minden fogalmazást mint önálló szöveget is figyelembe vehessék. Így például a mondatrészek esetében viszonyítási alap lehetett az adott szöveg összes mondatrésze. Ehhez a mennyiséghez viszonyíthattam a szerkezetes mondatrészek, illetőleg az igeneves mondatrészek mennyiségét; valamint azt is az összeshez viszonyíthattam, hogy hány mondatrész található az egyszerű mondatokban, a főmondati szintű beszerkesztett tagmondatokban és a mellékmondatokban; végül ugyanezt megnézhettem a szerkezetes mondatrészek esetében is. Így már a részesedési mutatókban kifejezett szerkezeti jellemzőket össze lehetett hasonlítani szövegenként.

Hasonló módon egybevettem az egyes szövegek szerkezeti sajátosságait a szerkezettagok szintjén is.

A szövegek tartalmasszó-mennyiségéből kiindulva is összehasonlítható részesedési mutatókhoz juthattam. Néztem azt, hogy az egyes fogalmazások mint szövegek összes tartalmas szavából mennyi található az egyszerű mondatokban, a főmondati szintű beszerkesztett tagmondatokban, illetve a mellékmondatokban.

A vizsgált összes komponenst figyelembe véve a számítógép a következő jellemzőket adhatta meg az egyes szövegekről:

- az átlagos szerkesztettséget,
- az összetett mondatok átlagos szerkesztettségét,
- az egyszerű mondatok a mondategész-számhoz viszonyított arányát,
- a szövegek bonyolultságát (külön az összetett mondatokat is figyelembe véve),
- a kapcsolások megoszlási arányát,
- a főmondati szintű tagmondatok szintnépességét (az egyszerű mondatokét és a beszerkesztett helyzetű főmondatokét),
- az alsóbb szintek népességét,
- az egyszerű mondatoknak mint mondategységeknek a népességét,
- a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek népességét,
- a mondategészek, mondategységek, mondatrészek átlagos telítettségét,
- a mondategészek és mondategységek átlagos tagoltságát,
- a mondategységek és mondatrészek átlagos zsúfoltságát,
- a szerkezetes mondatrészek és az igenévi alaptagú szintagmák átlagos zsúfoltságát,
- a mondategységek és a szerkezettagok szintbeli fekvése alapján számított átlagos mélységmutatót,
- az egyszerű mondatok, a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek, valamint az alsóbb szintű mondategységek átlagos telítettségét, tagoltságát, zsúfoltságát,
- az egyszerű mondatok, a főmondati szintű beszerkesztett mondategységek és a mellékmondatok mondatrészeinek és szerkezetes mondatrészeinek átlagos zsúfoltságát,
- a mondategészekre és mondategységekre jutó szerkezettagok átlagos mennyiségét,
- a szerkezetes mondatrészek részesedését a teljes mondatrészmennyiséghez viszonyítva,
- az igeneves mondatrészek részesedését a teljes mondatrészmennyiséghez viszonyítva,
- az egyszerű mondatokra, a főmondati szintű beszerkesztett mondategységekre és az alárendelés első szintjén álló mondategységekre jutó tartalmas szavak részesedését a teljes tartalmasszó-mennyiséghez viszonyítva,

- az egyszerű mondatokra, a főmondati szintű beszerkesztett mondat egységekre és az alárendelés első szintjén álló mondat egységekre jutó mondatrészek, szerkezetes mondatrészek és szerkezettagok részesedését a teljes mondatrészmennyiséghez, a teljes szerkezetes mondatrészmennyiséghez és a teljes szerkezettag-mennyiséghez viszonyítva.

2.3. A kutatás módszere

Az egyes szintaktikai komponensek meglétét és kölcsönös összefüggéseit a fogalmazások (s így a gyerekek nyelvhasználata) mennyiségi tulajdonságainak tekintjük; a kutatás módszere tehát magától értetődően statisztikai. Az adatok matematikai statisztikai elemzését a JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratórium számítógépén végeztük el. Az anyag számítógépes előkészítése a közösen kialakított kódolási szisztema alapján magára a kutatóra várt, a programtervezést a laboratórium két munkatársa, Vas Zoltán tudományos munkatárs és Tóth Éva programtervező matematikus végezte el. A statisztikai elemzéshez a laboratórium az OSIRIS statisztikai programokat használta fel (Judith Rattenbury — Neal Van Eck: OSIRIS architecture and design. Survey Research Center. Institute for Social Research. The University of Michigan. Ann Arbor, Michigan 1973.) kiegészítve az ilyen típusú adatstruktúrákat kezelő programokkal.

A továbbiakban részletesen ismertetem az anyag előkészítését és a kódolás módját.

2.3.1. Az anyag előkészítése

A szövegek előkészítésében a feltáró vizsgálatból ismert (FEJES: 1981.) feldolgozási módot követtem. Minden egyes fogalmazásról készült egy munkalap. (Ezt a feladatot munkatársaim segítségével végeztem el (Köröcsi Eszter, Mucsányi János, Nagy L. János), hozzá anyagi támogatást kaptam a 6-os főirány keretéből.) Mi került fel egy-egy munkalapra? Az adott szöveg szintaktikai elemzése (lexikai-szemantikai kiegészítésekkel) a DEME-féle lineáris leírással. Ennek bemutatására itt olyan szöveget választottam, amelyben sokféle szintaktikai-lexikai sajátosság lejegyzésére van példa.

Baleset látam

- (1) Ez a baleset, aminek én szemtanúja voltam, november 10-én történt. (2) Egy hűvös, őszi reggelen anyuka elküldött a boltba, hogy vegyek 1 kg kenyeret. (3) Amint elindultam, hirtelen egy fiú száguldott el mellettem versenybiciklivel. (4) Utána kiáltottam, hogy ne menjen olyan gyorsan, mert ebből baleset következhet. (5) De ő rám sem hederített, és a meredeken egyenesen az útestre hajtott, ahol éppen egy kocsí állt meg. (6) A fiú az autónak a közepében kötött ki. (7) A kocsinak a vezetője, ahogy meglátta a betört üveget és a fiút, akinek már csupa vér volt a keze, és az összetört biciklit, azt hitte, hogy szívbajt kap. (8) Rögtön szaladt hívni a mentőket. (9) A járőrök mind odarohantak, és nézték a vérben fekvő fiút, aki segítségért kiáltozott. (10) A mentők hamar megérkeztek. (11) Elővették a hordágyat, és ráfektették a fiút. (12) Az orvos megvizsgálta. (13) A keze van neki eltörve, mondta, és beszállt a mentőautóba. (14) A nagy tömeg lassan szétszórt. (15) De gondolom, sokan elmondták otthon, amit láttak az országúton. (16) Engem is annyira meglepett ez az eset, hogy el is felejtettem megvenni a kenyeret. (17) Szaladtam haza, és elmondtam anyukámnak ezt a háborzongató esetet. (F. K. Harta/4., 4. b osztály, 1980.)

A fogalmazások szintaktikai komponenseinek s a komponensek viszonyainak ábrázolása. (Jelmagyarázat: (F)=főmondat, ill. mondategész értékű egyszerű mondat; (m₁)=első mélység szintű mellékmondat, (j_m)=jelzői, (j_k)=kijelölő jelzői stb. mellékmondat. Az egyes mondatrészek és szerkezettagok jelölésére pl.: Á=állítmány, Hh=helyhatározó stb.; a ferde vonal az alárendelő viszonyt jelöli, pl.: (j_b₁\Hh), a vízszintes vonal a szinttartó (mellérendelő, ill. közvetett heterogén) viszony jele, pl.: (Hh — Hh), (Háp — Hr). Egy szegmentum közbeékelődöttségét az ék alatti helyzet fejezi ki.)

Az összetett mondatokat kétféleképpen: tagmondati, valamint ezek mondatrészi/szerkezetrészi összefüggéseiben ábrázolom. A fenti elbeszélés számítógépre került komponensei tehát az alábbiak:

- (1) $(F \widehat{j m_1} F; (\widehat{j k_1 \backslash A} \widehat{H r - A \overset{an}{\Delta^2} H i^3 \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta}}))$
- (2) $(F/hc_1); ((j m_1 + j m_1 \backslash H i) - A \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / H h) /_{hogy} ([A] \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / (j m e_1 \backslash T))$
- (3) $(h i_1 \backslash F); (\underset{amint}{(H i \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / [A] / (H m - A \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta^2} / H m - H m))}$
- (4) $(F/hc_1/hok_2); ((H h \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / [A]) /_{hogy} (\overset{\ddot{o}}{\Delta^2} / (h f m_1 \backslash H m) - A) /_{mert} (\overset{an}{H e r - A \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta}}))$
- (5) $D e (F \text{ és } (F/hh_1)); ((A - H \overset{\ddot{o}}{\Delta} n \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta^2}) \text{ és } ((H h - H m - H h - [A] \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta}) /$
 $/_{ahol} (H h - H i - A \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta^2}))$
- (6) $(F); (A - (j b_1 \backslash H h) \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta^2})$
- (7) $(F/h i_1 \widehat{j m_2} h i_1 \backslash F) / (t_1); ((j b_1 \backslash A) /_{ahogy} (H i - A \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / (j m_1 \backslash T) \text{ és } T) /$
 $/_{akinek} (\widehat{H r - H i - H f m \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta^2} / A} \text{ és } (j m_1 \backslash T)) \backslash (T \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / A) /_{hogy} (T - [A] \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta}))$
- (8) $(F); ((H i - [A] \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / (H c / t_1))$
- (9) $(F \text{ és } (F /_{aki} (j m_1))) ; ((A - H \overset{\ddot{o}}{\Delta} p \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / [H h]) \text{ és } (A \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / h h_2 \backslash j m_1 \backslash T) /_{aki} (A - H c \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta}))$
- (10) $(F); (A - H i \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta})$
- (11) $(F \text{ és } F); ((\overset{\ddot{o}}{\Delta} / [A] - T) \text{ és } ([A] \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / T - H h))$
- (12) $(F); (A - [T] \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta})$
- (13) $((t_1 \backslash F) \text{ és } (F)); (((A \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / H \overset{\ddot{o}}{\Delta} p - H r) \backslash (\overset{\ddot{o}}{\Delta} / A)) \text{ és } ([A] \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta} / H h))$
- (14) $(F); ((j m_1 \backslash A) - H m \backslash \overset{\ddot{o}}{\Delta})$
- (15) $\sqrt{\quad}$

- (16) $De (F/(t_1 /_{amit} t_2)); \left(([A] \setminus \dot{A}) / \left((H\acute{a}p \setminus \dot{A} / Hh - Hr) /_{amit} (T - A \setminus \dot{A} / Hh) \right) \right)$
- (17) $(F/_{hogy} (hfm_1)); \left((T - Hfm \setminus \dot{A} / (j k_1 \setminus A) /_{hogy} ([A] \setminus \dot{A}^2 / (T / t_1)) \right)$
- (18) $(F \acute{e}s F); \left(([A] \setminus \dot{A} / Hh) \acute{e}s ([A] \setminus \dot{A} / Hr - j k_1 \setminus (j m_1 \setminus T)) \right)$

A példaszöveg felszíni szakaszolódása:

$((1) - ((2 - 3) - 4) De ((5 - 6) - (7 - 8) - 9)) - ((10 - 11) - (12 - 14)) \sqrt{([15] De (16 - (17 - 18)))}$

(A hiányjel arra utal, hogy a tanuló nem tagolta új bekezdésbe az új témát.)

Az anyag előkészítése során többször okozott gondot bizonyos tartalmi-logikai, szemantikai kérdések eldöntése: jelöletlen mellérendelő viszonyok megítélése, határozók szemantikai besorolása, vonatkozó mellékmondatok kérdése stb., szintaktikailag azonban ezek nem jelentettek problémát: mellérendelő viszony, mondat-funkciós rész, mellékmondat stb.

2.3.2. Az anyag kódolása

A fent leírt módon minden szövegről készült szintaktikai-lexikai séma. Fáradtságos munka volt elkészíteni ezt a lineáris szerkezeti leírást, de a kódoláskor nagy hasznát vettem. A kódolás alapján ugyanis legcélszerűbbnek és legegyszerűbbnek az ún. *fastruktúra* szerinti leírás kínálkozott. Ez azt jelentette, hogy a magasabb szint felől haladtunk a széttagoltság irányába. A csúcspontok felsorolása után az ún. *inorder* bejárást választottuk, vagyis mindig a bal oldalt jártuk végig, s úgy néztük a további elágazásokat. Így végeredményben a fastruktúra linearizálása sok vonatkozásban megegyezett az előkészítés menetével. Az eltérésekről s ezek megoldásáról a későbbiekben még szólok.

A kódoláskor minden szükséges információ kódértéket kapott. Az egyes szerkezeti ismétlések leírására — természetesen — azonos kódértékeket használtam.

2.3.2.1. Az egyes szerkezeti szintek kódértékei:

A bekezdések szintjén: *B

— hiányzik az új bekezdés: V

— a bekezdések közötti tartalmi-logikai viszony fajtái:

kapcsolatos	11
választó	12
következtető utótagú	13
magyarázó utótagú: kifejtő	14
okadó	15
ellentét: szembeállító	16
megszorító	17
kizáró	18

— a tartalmi-logikai viszony jelöltsége esetén: JM

— főlősleges a bekezdés: FS

A mondategészek szintjén: *M

— a mondategész nem illeszkedik szervesen a gondolatmenetbe: V

— a mondategészek közötti kapcsolat fajtái:

kapcsolatos	11
választó	12
következtető utótagú	13
magyarázó utótagú: kifejtő	14
okadó	15
ellentétes: szembeállító	16
megszorító	17
kizáró	18

— a mellérendelés jelöltsége esetén: JM

— ha a mondategészek között nem mellérendelés van:

burkolt alárendelés BA

burkolt fölérendelés BF

— a nem mellérendelés minősége:

állítmányi	20
alanyi	21
tárgyi	22
határozói: hely	23
idő	24
mód	25
állapot	26
állandó	27
jelzői: mennyiség és minőség	28
birtokos	29
értelmezői	30

— ha a nem mellérendelés jelölt: JA

— a mondategész párbeszéd része: P

— tömbösödés van a mondategészben:

alárendelő típusú mondategészek:

$yF/m = A1$	$yF/ym = A5$
$F/xm = A2$	$yF/xm = A6$
$F/ym = A3$	$xF/xm = A7$
$F/zm = A4$	$xF/ym = A8$

mellérendelő típusú mondategészek:

$yF-F = M1$	$xF-yF = M5$
$F-yF = M2$	$yF-yF = M6$
$xF-F = M3$	$xF-xf = M7$
$F-xf = M4$	$yF-xf = M8$

— a gondolatmenet szempontjából fölösleges az egész mondat: FS

A mondategységek szintjén: *T, *T1, *T2, ...

— a mondategységek jelentésárnyalata:

hasonlító	H
feltételes	F
következményes	K
megengedő	M
feltételes hasonlítás	S

- a mondategység párbeszéd része: P
- a mondategység helyzete a főmondathoz képest:

utána áll	U
előtte áll	E
közbeékel	B
- a mondategység kapcsolása a mondategészen belüli fő kapcsolás helye: —
- a mondategység hiányossága:

okszerű	OK = ...;
okszerűtlen	OT = ...;
- a mondategység valamely eleme fölöslegesen ismételt: IS = ...;
- az alárendelés jelöltsége esetén: JA
- a mellérendelés jelöltsége esetén: JM
- a viszony fajtái: közömbös IO

mellérendelés (lásd az előzőekben)
alárendelés (lásd az előzőekben)
- rossz kötőszó a viszony jelölésére: R
- fölösleges az egész tagmondat: FS
- a nyelvi elem módosító szerepű, tagmondat értékű rész: MO
- a gondolatmenet szempontjából hiányzik egy tagmondat: V
- A mondatrészek szintjén: *R**
- a mondatrész fajtája:

állítmány: igei	LI
névszói	LN
alany	A
tárgy	T
határozó: hely	HH
idő	HI
mód	HM
állapot	HP
állandó	HA
- a mondatrészt igenév fejezi ki:

főnévi igenév	IF
határozói igenév	IH
- a mondatrész halmozott: Y

(A halmozás fajtája a mellérendelés kódszámait kapja.)
- a mondatrész egynél több tartalmas szóból áll: S2, S3 stb.
- a mondatrész utalószó: UT
- a mondatrész mutató névmási anaforikus elem: F
- A szerkezettagok szintjén: *S, *S1, *S2,...**
- a szerkezettag igenévvel fejeződik ki:

melléknévi	I
főnévi	IF
határozói	IH
- a szerkezettagok között jelölt mellérendelés van: JM
- a szerkezettagok közötti viszonyfajták: közömbös, mellérendelő, alárendelő.
(Részletesen lásd a mondategységeknél!)
- Jelzői alárendelés esetén a névmási kijelölő jelző kódszáma: 31.

- a szerkezettag egynél több tartalmas szóból áll: S2, S3 stb.
- a szerkezettag utalószó: UT
- a szerkezettag mutató névmási anaforikus elem: F

2.3.2.2. A kódolás legáltalánosabb szabályai:

- a fastruktúra csúcspontjait jelző kódértékek semmiképpen sem hagyhatók el, kivétel a mondategységet jelző *T abban az esetben, ha a mondategész egyetlen mondategységből áll;
- az adott egységre (szövegegység, mondategész, mondategység, mondatrész, szerkezettag) vonatkozó információk zárójelben állnak az egységet jelölő szimbólum (*B, *M, *T, *R, *S) után;
- a zárójel elhagyható, ha nem kerül bele információ;
- a zárójelen belül a kódérték sorrendje tetszőleges, a kódértékeket vesszővel kell elválasztani egymástól.

Álljon itt szemléltetésül a már bemutatott tanulói szöveg kódolása:

```
*B*M*T*R(A)*S(28,F) *R(HI,S3) *R(LI) *T(B, JA, 28) *R(HA)
  *R(A) *R(LN, S2)
*B(14) *M *T *R(HI) *S(Y,28) *S(11,28) *R(A) *R(LI) *R(HH)
  *T1(JA, 25,U,OK=A) *R(LI) *R(T) *S(28,S2)
  *M(11) *T *R(HI) *R(A) *R(LI,S2) *R(HH) *R(HM)
  *T1(JA,24,E,OK=A) *R(HI) *R(LI)
  *M(11,A2) *T(OK=A) *R(HH) *R(LI) *T1(JA,—25,U,OK=A)
  *R(LI,S2) *R(HM) *S(25) *T2(JA,25,U) *R(HP,F) *R(A) *R(LI)
  *M(JM,16,M4) *T *R(A) *R(HA) *R(LI,S2) *T(JM,—11,OK=A)
  *R(HH) *R(HM) *R(HH) *R(LI) *T1(JA,30,U) *R(HH) *R(HI) *R(A)
  *R(LI,S2)
  *M(11) *R(A) *R(HH) *S(29) *R(LI,S2)
  *M(11,A4) *T *R(A) *S(29) *R(T,UT) *R(LI) *T1(JA,24,B,OK=A)
  *R(HI) *R(LI) *R(T,Y) *S(28,I) *R(T,JM,11) *S(28,I)
  *T2(JA,28,B) *R(HA) *R(HI) *R(HM) *R(LN,S2) *R(A)
  *T1(JA,22,U,10,OK=A) *R(T) *R(LI)
  *M(11,OK=(A) *R(HI) *R(LI) *R(HM,IF) *S(22)
  *M(11,M4) *T(OK=HH) *R(A) *R(HP) *R(LI) *T(JM,—11,OK-A)
  *R(LI) *R(T) *S(28,I) *SL(23) *T1(JA,28,U) *R(A) *R(HM) *R(LI)
*B(11) *M *R(A) *R(HI) *R(LI)
  *M(11) *T(OK=A,HH) *R(LI) *R(T) *T(JM,11,OK=A,HH) *R(LI)
  *R(T)
  *M(11,OK=T) *R(A) *R(LI)
  *M(11,M3) *T(OK=A,HA) *R(LI) *T1(22,E) *R(A) *R(LI) *R(HA)
  *R(HP) *T(JM,—11,OK=A) *R(LI) *R(HH)
  *M(11) *R(A) *R(LI) *R(HH,S2) *R(HH)
*B(V) *M(OK=HH) *R(A) *S(28) *R(HM) *R(LI)
  *M(JM,17,A2) *T(OK=A) *R(LI) *T1(—22,U,OK=A) *R(HP)
  *R(LI) *R(HH) *T2(JA,22,OK=A) *R(T) *R(LI) *R(HH)
```

*M(15) *T *R(T) *R(HM,UT) *R(LI) *R(A) *S(31,F)
 *T1(JA,25,K,OK=A) *R(LI,S2) *R(T,IF) *S(22,F)
 *M(18) *T(OK=A) *R(LI) *R(HH) *T(JM,11,OK=A) *R(LI)
 *R(HA) *R(T) *S(28,I) *S(31,F,10)

2.3.2.3. Az ábrázolási és kódolási mód közötti főbb különbségek

A fastruktúrára épülő kódolási mód és a DEME LÁSZLÓ által kidolgozott (a szinteződést és tömbösödést egyaránt kifejezni képes) szerkezeti leírás között alapvetően két lényeges eltérés mutatkozott, mégpedig a sorrend és a tömbösödés kódolásában.

2.3.2.3.1. A sorrendben jelentkező kódolási eltérések

Az alaptag és a determináns sorrendje

A magyar nyelvben a szintagmatikus építkezés jobbról balra halad: beszédben-írásban előbb jelenik meg a determináns, mint az alaptag. A fastruktúrának megfelelő (függőségi) kódolásban azonban egy szerkezettag (*S) megjelenése szükségszerűen feltételezi az előtte álló mondatrészt (*R). Ez elsősorban azzal a következménnyel jár, hogy a kódolásban eltűnik a főnévi és az igenévi alaptagú szintagmák közötti szintaktikai különbség.

Példával szemlélítve:

...el (akartam) menni a kiserdőbe....:	*R(T,IF,S2) *S(23)
a kiserdőbe (akartam) elmenni:	*R(T,IF) *S(23)
...egy őszi reggelen....:	*R(HI) *S(28)

Mivel azonban szórendi, sorrendi kérdéseket (így aktuális tagolást) sem vizsgáltam, nem kellett vállalnom e különbség kódolásának megoldását.

A főmondat és a mellékmondat sorrendje

Helyzetét, beépültségét tekintve a mellékmondat állhat főmondata előtt, mögött és beékelve. A függőségi ábrázolásban azonban előbb kell a főmondatot kódolni, mint a mellékmondatokat. Ezért külön kódértéket kell adni a mellékmondatoknak helyzetük szerint. Például:

Az m\F tagolású mondategész kódolása: *T... *T1(E,...), azaz a T1 szintű tagmondat a főmondata előtt (E,...) áll;

Az F/m\F tagolású mondategész kódolása: *T... *T1(B,...), azaz a T1 szintű tagmondat a főmondatba be van ékelődve (B,...);

Az F/m tagolású mondategész kódolása: *T... *T1(U,...), azaz a T1 szintű tagmondat a főmondat után áll (U,...).

2.3.2.3.2. A tömbösödésben jelentkező kódolási eltérések

A gondolatrészek szorosabb-lazább tartalmi-logikai kapcsolódásait a szerkezet ábrázolásával (zárójelk használatával) ki tudjuk fejezni, de a tömb nem tekinthető olyan szerkezeti egységnek, amely minden mondategészben, illetőleg nagyobb vagy kisebb szerkezeti egységekben minden esetben jelen van. Azaz nem építhető be a fasztruktúrába állandó csúcspontnak, ezért ennek a kódolása is gondot okozott.

Tömbösödés a mondatrészek és szerkezettagok szintjén

Mivel a szerkezettagi és a mondatrészi halmozottságon belüli tömbösödés a 10 éves tanulók írásbeli nyelvhasználatában még nem számottevő jelenség, a változók számát nem szaporítottam vele, hanem egyszerűen csak kódoltam, hogy az adott determináns milyen viszonyban áll a fölrendeltjével, és megadtam az előtte álló halmozott taghoz való kapcsolatát. Alábbi példát a szintagmák köréből választottam, a mondatrészek szintjén ugyanis nem találtam jellemző példát. (Csupán néhány esetben szerepelt három mellérendelt mondatrész, de a közöttük levő viszony kapcsolatos volt.)

Tömbösödés a szintagmák szintjén: *bájos, szép, de figyelmetlen kislányt...*

Ábrázolva: $((jm_1 + jm_2) \leftrightarrow jm_3) \setminus T$

A kódolásban: *R(T) *S(28,Y) *S(28,11) *S(28,JM,16)

Gyakoribb eset volt a szintagmák szintjén az a jelenség, hogy a determináns egy, már szerkezetes alaptaghoz kapcsolódott. Részletesen bemutatott szövegünkben is találunk ilyen esetet (az utolsó mondatban): *Szaladtam haza, és elmondtam anyukámnak ezt a hátborzongató esetet.*

Ábrázolva: $jk_1 \setminus (jm_1 \setminus T)$ (...ezt a hátborzongató esetet...)

Kódolva: *R(T) *S(28) *S(31,F,10)

Vagyis a kódolásban a szerkezettagok sorrendjével fejeztem ki, hogy melyik determináns kapcsolódott az alaptaghoz előbb. Ez a típus az egymással közömbös viszonyban álló determinánsok esete. Ide soroltam még a következő szintagmákat is: *a szomszédunk kétéves kislánya...*

Ábrázolva: $jb_1 \setminus (jm_1 \setminus A)$

Kódolva: *R(A) *S(28) *S(29,10)

néhány perc múlva a helyszínre érve

Ábrázolva: $(jm_2 \setminus hi_1) - hh_1 \setminus Hi$

Kódolva: *R(HI, IH) *S(23) *S(24,10) *S1(28)

(Egy megjegyzés. A fenti szintagmák elemzését a hagyományos módon végeztem el. A feldolgozás során azonban egyre jobban megerősödött bennem az a felismerés, hogy ezek a típusok nem azonosak. El kellene különíteni az igenévi alaptagú szintagmákban található közömbös viszonyban álló (KÁROLY SÁNDOR megnevezésével: 'közvetett heterogén viszonyú') szerkezettagokat a névszói alaptagú szintagmákban jelentkezőktől. Szinteződésük alapján ugyan valóban lehetnek egymással közömbös viszonyban a névszói alaptagú szintagma determinánsai is, viszont a kettő között lényeges a különbség abból a szempontból, hogy az igenévi alaptagú szintagmába azonos transzformációs lépéssel kerül a két determináns alsóbb szerkezeti szintre, míg a névszói alaptagú szintagmákban két külön transzformációs lépés eredményeként kerül

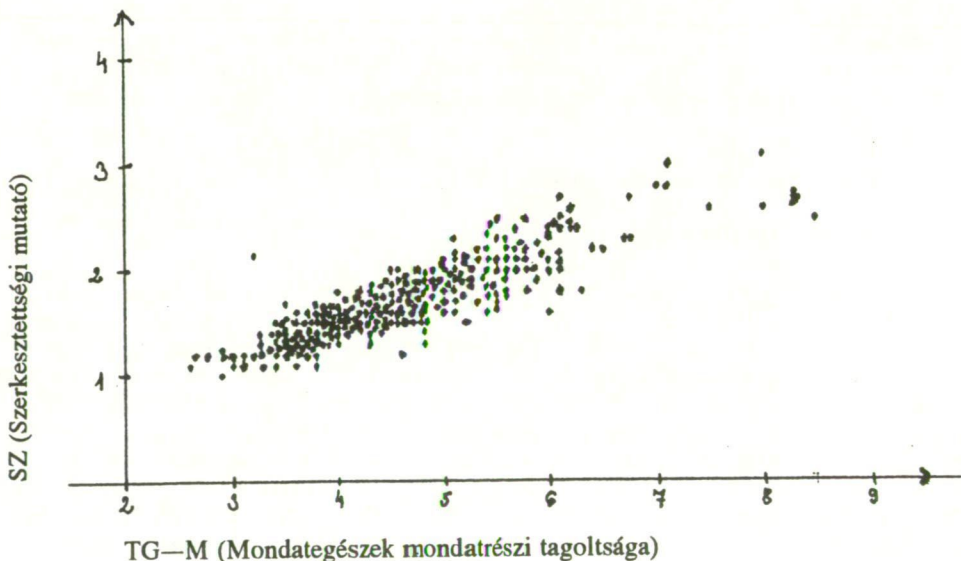
a két determináns (pl. a birtokos jelző és a minőségjelző) szerkezeti szintre. Elkülönítésüket vizsgálatomban a szófaji háttér kódolásával valósítottam meg.)

Tömbösödés a kettőnél több mondategységre tagolódó mondategyszek szintjén

A mondategész szerkezeti vizsgálatában már fontos szempont a tömbösödés. Ebben az életkorban ugyanis a gyerekek már viszonylag sok összetett mondatot használnak. Lényegesek tehát a felvetődő kérdések: Hogyan tömbösödnek a tanulók összetett mondatai? Van-e összefüggés a fő kapcsolás minősége és a tömbösödés típusa között? stb. Mivel azonban a tömbösödést külön nyelvi elem itt sem jelöli, kódoláskor ugyancsak sajátos megoldást kellett választanom. Sorra vettem a várható szerkezeti variációkat, s ezeknek típusonként megkülönböztető kódszámot adtam. Ez a kódérték a mondategészre vonatkozó információként szerepelt: *M(M4). Hogy a fő kapcsolás minőségét is ismerjem, a viszonyfajta kódszáma elé „—” (mínusz) jelet tettem, jelezve, hogy az adott mondatkonstrukcióban itt van a fő kapcsolás. Például a bemutatott szöveg 13. mondategységében: *M(11,M3) *T(OK=A,HA) *R(LI) *T1(22,E) *R(A) *R(LI) *R(HA) *R(HP) *T(JM,—11,OK=A) *R(LI) *R(HH)

3. Az egyes szövegek mondat szerkezeti jellemzőinek összefüggésvizsgálata

Ha az egyes fogalmazások mondat szerkezeti jellemzőit mint változókat tekintjük, akkor vizsgálhatjuk, van-e korreláció a változók között; ha van, akkor milyen irányú (a változók azonos irányban, illetőleg ellentétes irányban változnak-e), továbbá mennyire szoros a változók kapcsolata.

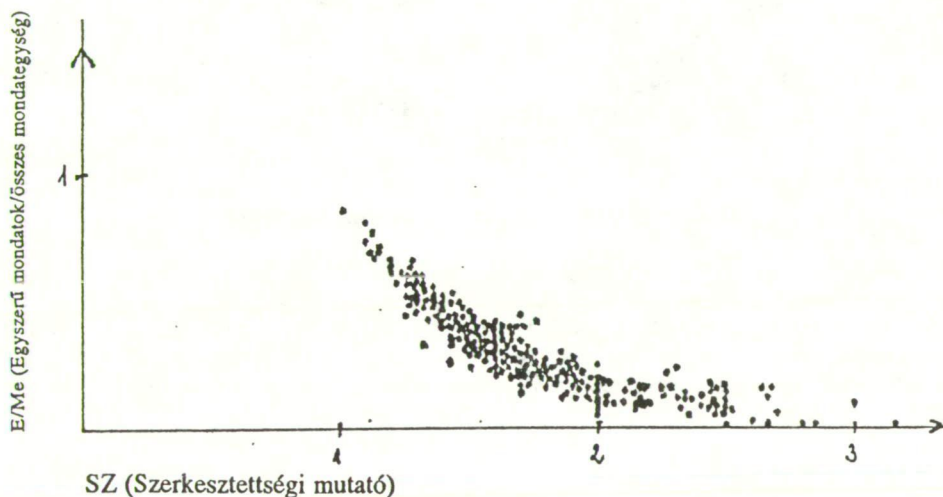

1. ábra

Ez a vizsgálat azt jelenti, hogy minden olyan két mondatszerkezeti jellemzőről, amelyek között korrelálást sejtünk, pontdiagramot készítettünk. Lineáris korrelálás esetén a pontok egyetlen egyenes mentén helyezkednek el, a kapcsolat szorosságát pedig az mutatja, hogy a pontok mennyire szóródnak szét, illetve mennyire tömörülnek az egyenes köré. Az elemzés — statisztikailag számottevő korpusz esetén — számítógép nélkül nem végezhető el, a géptől kapott adatok pontdiagramon való kézi ábrázolása maga is rendkívül sok időt vesz igénybe. (Két-két mondatszerkezeti jellemző pozitív összefüggésének erősségét a 0,00-tól 1,00-ig terjedő értékskálán adjuk meg; az egymással ellentétesen mozgó sajátosságokét pedig a 0,00-tól -1,00-ig. A kapcsolat 0,00-tól 0,3-ig gyenge, 0,31-től 0,6-ig közepes erősségű; 0,61-től 1,00-ig (pozitív és negatív előjellel egyaránt) erős.) Az összefüggésvizsgálat szemléltetése érdekében két pontdiagramot elkészítettem.

Az 1. ábrán a 310 fogalmazás 310 szerkesztettségi mutatójának kapcsolatát láthatjuk a 310 fogalmazás mondategységeinek tagoltsági mutatójával. (Az ábrán nem lehetett mind a 310 pontot elkülönítve feltüntetni, mert az azonos értékek pontjai egybeestek.)

Az 1. ábrán pozitív irányú erős kapcsolatot (0,87) jelez a pontdiagram; jól látszik ez a pontok tömörödéséből, a meghúzható egyenes körüli elhelyezkedésükből: a korreláció tömör elliptikus formát mutat.

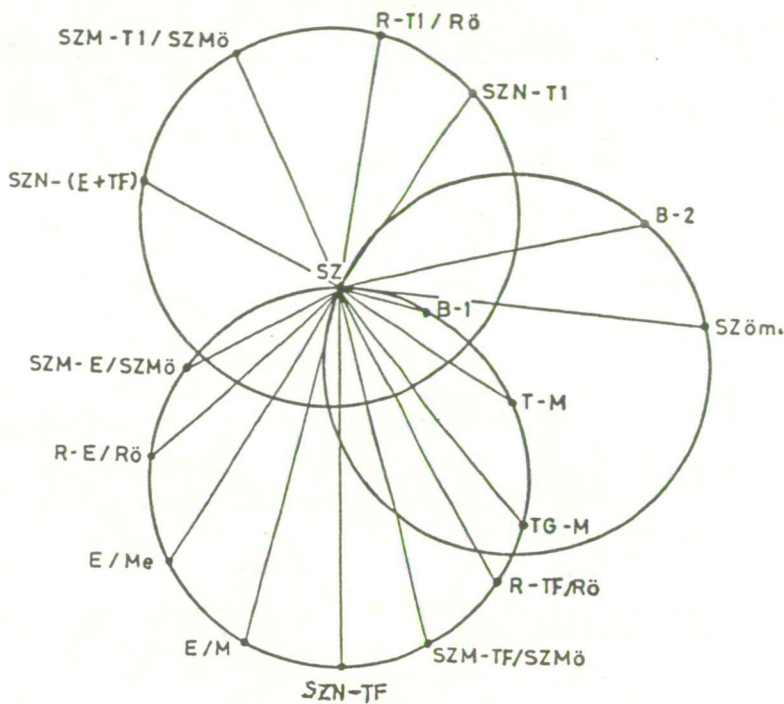

2. ábra

A most következő 2. ábrán ugyancsak erős, de ellentétes irányú kapcsolatot szemléltetnek ($-0,87$): a lineáris korrelációs együttható értéke megegyezik a fenti példáéval. Ezért hasonló a pontok elhelyezkedése a meghúzható egyenes körül, de az itt meghúzható egyenes iránya merőleges az 1. ábra egyenesének irányára, hiszen itt ellentétes irányú a kapcsolat.

A fenti pontdiagramokon csupán 2-2 mutató kapcsolata jeleníthető meg. Ha azt akarjuk tudni, hogy pl. a szerkesztettségi mutató még mely további mutatókkal áll korrelációs viszonyban, akkor ezek olyasféle kivetítése látszik célszerűnek, mint pl. amit a 3. ábra mutat.

3. ábra

A szerkesztettségi mutató környezetstruktúrája

Vizsgálataim alapján valószínűnek tartom, hogy — miként a kördiagramról látható — a szövegszerkesztettség átlagos mutatója más szövegtípusokban is hasonlóan informatív, azaz a szintmélységgel, szintnépességgel, telítettséggel stb. kölcsönös összefüggése típusonként jellemző mértékben más és más. Ezek feltárásához, s hasonló jellemzéséhez nagyon sok munka és — meglehetősen drága — gépidő kell. A vizsgálat eredménye azonban különféle metodikájú jelenségvizsgálatokhoz egyértelmű viszonyítási alap lehet.

Irodalomjegyzék

DEME László:

1971. *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

B. FEJES Katalin

1981. *Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása*. Tankönyvkiadó, Budapest.

1985. A szerkesztettségi mutató környezetstruktúrája a korrelációs együthetők tükrében. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXIX—XXX. 37—49.

1986. Lebensalter — Text — Syntax: *Grazer Linguistische Studien* 27. 21—27.

1987. A mondatgyiség telítettség mutatójának környezetstruktúrája. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXI—XXXII. 49—61.

1988. A nemzetiségi környezet és a mondat szerkezeti sajátságok néhány összefüggése. In: *A magyar nyelv rétegződése* (szerk. Kiss Jenő és Szűts László). Akadémiai Kiadó, Budapest, 308—311.

1991. A matematikai statisztika térhódítása a nyelvhasználat kutatásában. In: *Tanulmányok a magyar nyelv tudomány történetéből* (szerk. KISS Jenő és SZÜTS László). Akadémiai Kiadó, Budapest, 164—167.
- GOPNIK, Myma:
 1986. The Development of connexity in young children. In: *Text Connectedness from Psychological Point of View* (ed. János S. PETÓFI). Hamburg, Buske verlag, 64—95.
 1989. The development of text competence. In: *Text and Discourse Connectedness* (eds. M—E. CONTE, J. S. PETÓFI, E. SÓZER). Amsterdam—Philadelphia, J. Benjamins, 225—244.
- HUNT, K. W.:
 1965. *Grammatical Structures Written at the Three Grade Levels*. NTCE Research Report No 3.
 1964. *Differences in Grammatical Structures Writte at the Three Grade levels, the Structures to be Analyzed by Transformational Methods*. Florida, Tallahassee.
- NAGY Ferenc:
 1972. *Kvantitatív nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PAPP Ferenc:
 1966. On the Depht of Hungarian Sentences: *Linguistics* 25.

A KÖLTŐI KUTATÁSRÓL

FÓNAGY IVÁN

A címben szereplő 'kutatás'-t a szó szoros értelmében használom. Igyekszem költeményekről szólva kerülni a metaforákat, ha ez a jó szándék nem is jár mindig sikerrel. Azt hiszem, helyes alapelv, hogy versek elemzésénél óvakodjunk attól, hogy a költői nyelvet *metanyelvként* használjuk, azaz költői eszközökkel elemezzük a költői szöveget.

Meglepőbb, ha ezt a költő mondja saját verseiről szólva:

Sose *daloltam* rólad: köznapi
nyelven szól ma is idegem s agyam:

.....
..... költőd nem pengeti
lantját, de vizsgál s ítél...
...s szava olyan
biztos, mint a számok képletei.

A *Huszonhatodik év* 14. szonettjében (*Emlék a szivednek*) írja ezt Szabó Lőrinc. A költő egyetlen kutatási eszköze maga a nyelv. Feltehető, hogy ha szándéka szerint 'köznapi nyelven szól' is, másféleképpen használja a nyelvet, mint a köznapi beszéd vagy a tudományos próza.¹

A *Huszonhatodik év* 65. szonettjében egymást keresztezi két szólam. Az álló betűs versrészek az Erzsikének szóló költői gondolatfoszlányokat tartalmazzák, a zárójelbe tett, dőlt betűs részek a hétköznapi valóságból kerülnek a versbe: a költő gondolatait meg-megszakító beszédtrödékek. A két szólam nemcsak tartalmában különbözik, de elüt hangvételében, nyelvi regiszterében is.

egy idegben most ezer hang zizeg...
Rózsáidhoz... (*Nem. Trafikba megyek.*)...
Ez volt az utcád... (*Olvastam a versét!*)...
Arany Oféliát mondott a kertész...
(*Csak.*)... S ahogy hálóingben... (*Még tized.*)
kinyúlva... (*Igen, és hát.*)... Soha többé!...
(*Sajnos, átszállok.*)... S rettenetesebbé
tesz majd a csók ujjamra, a kereszté...
(*Ajánlom magam.*)
(65. Pókhálók)

„Újdonság a két beszédmód és témakör brutális különmaradása. (...) A tetőpontja a ridegségnek és költőietlen közönségségnek az elköszönő formula gépiessége”, írja kommentárjában Szabó Lőrinc (1990. 2. k. 127).

A kifejezések *gépiessége* teszi ezek szerint költőietlenné, közönségesé a dialógust, ez különbözteti meg a költőietlen köznapitól (vagy köznapian költőtől). A hétköznapi beszédet nem köti sem rím, sem metrum, de kötött a köznap nyelvjelentés szintjén. A vers formájában kötött, de kötetlen tartalmában. Ez könnyen igazolható, és a különbség számszerűvé is tehető.

A mondat felszabadítása

Utálnék negyven év távlatából egy vasárnap délutáni kísérletünkre. Különböző típusú szövegeket kellett a játékosoknak kitalálniuk hangonként (fonémánként): magnetofonszalagon rögzített beszélgetést, vezércikkeket és Ady-, Tóth Árpád- vagy József Attila-verseket. A verssorok kitalálását megkönnyíti a versforma kötöttsége, a metrum, a rím, az eufónia, egyszóval a hangvilág redundanciája.²

Ennek ellenére a politikai szövegek és a köznap beszéletek mondatait találták ki lényegesen kevesebb kérdéssel a játék résztvevői.³ Az eredményekről annak idején (1960-ban) részletesen beszámoltam.

Kiderült egyebek közt, hogy a *Tettekkel* című *vezércikk*⁴ esetében 100 fonémából 65 volt redundáns, a két fiatal lány közötti *beszélgetés*ből 71 hangot találtak ki 100-ból a játékosok, ezzel szemben 100-ból csak 39-et egy Ady-versből (*Valaki útravált belőlünk*).⁵

Amikor Tóth Árpád *Orgonájából* a *szobához* járuló jelzőből adva volt már a *fa...szobát*, különböző javaslatok hangzottak el: *fagyos, fapados, fakó*, de még az *ny* megadása után sem gondolt senki *fanyar szobára*. Természetes, hogy a *f...hír* alapján inkább gondoltak a játékban résztvevők *fontos*, semmint *forró hírre* (Tóth Árpád: *Március*). Ugyanakkor a „*Forró szeretetünket küldjük a román testvérpártnak*” mondatban a kipontozott jelzőt a tesztelők 60 százaléka minden további információ nélkül kitalálta (szótagszám alapján további 30 százalék).

A *súlyos tévedés* vártabb, mint József Attila *Alkalmi vers...*-ében a *szerető tévedés*. Megkapaszkodni *görcsösen* szoktunk; ettől a várttól esik igen távol a 'bágyatag kapaszkodás' (*aranszörnyek sötét hajába / kapaszkodom meg bágyatag*. Kosztolányi: *A komédiás dala*). Egy gyakori, önmagában banális jelző, mint a *rossz*, is lehet váratlan, mégha nem is üt el tartalmában a jelzett szótól: a *bús kor rossz viharja* (Tóth Árpád: *Prospero szigete*). Egyszerűen szokatlan, váratlan.

Nem véletlenszerű, periférikus jelenségekről van itt szó, hanem a nyelv köznyelvi és költői használatát alapjában meghatározó lényegi eltérésről. A költői nyelvben a minősítők használata csak tartalmi tényezőkhöz kötött. A köznap nyelvhasználatban eleve adott melléknevek és határozószók közül választunk („a nem kívánt törlendő” elve alapján). A köznyelvi minősítés modellje egy olyan naprendszer, melyben a minősítők kisebb vagy nagyobb távolságban keringnek a minősítendő főnevek és igék körül a szemantikai térben. A minősítő és a minősített szó közötti szemantikai távolság fordítva aránylik a minősítő gyakoriságával. A leggyakoribb egy vagy két minősítő már nem minősít, nem hoz új információt, csak megerősíti a minősített igét vagy főnevet: csak fokozó szerepe van.

Más szemszögből, hasonlóan kívül: a minősítő és a minősített kifejezés közös megkülönböztető, *disztinkatív* jegyein is mérhető a szemantikai távolság. Amikor a minősítő mint *fokozó* működik, nem tartalmaz olyan jegyet, amivel a minősített kifejezés nem rendelkezne. A *súlyos* jelző értékes információval gazdagítja a *poggyászt*, de semmit nem tesz hozzá a *veszteség*hez a *súlyos veszteséget* szerkezetben. Nem lehetne különben értelmi szinten egyenértékű a helyére lépő *őrült* szóval (*őrült veszteség*); az utóbbi pedig kifejezetten zavaró lenne, ha az *őrült okosban* nem veszítené el megkülönböztető jegyeit.

Költői szövegben a minősítő hiánytalanul megőrzi szemantikai jegyeit; a jelzett szó ezeket elfogadja, de nem tartalmazza.

.....szebb,
elvezethetőbb, hívóbb, beszédesebb
a csodálatos-rémületes élet.
(46. Csodálatos-rémületes)

A felsorolt jelzők nemcsak a jelzett szótól, de egymástól is függetlenek. Nem vonzzák egymást; egyikük jelentése sem fedi, még részben sem, a többiét.

A köznyelvi *felsorolás* megköveteli, hogy a felsorolt melléknemek, határozószók, főnevek vagy igék ne váltsanak szemantikai dimenziót. A költői szabálysértések alapján lehetne legkönnyebben megírni a felsorolás szemantikáját.⁶

Ady *Bosszús, halk virágéneke* már címében is szabálytalan sorozatot tartalmaz. Mindkét jelző külön-külön szabadon társulhatna a jelzett szóhoz, csak egymást követve keltenek disszonáns hatást. A felsorolás párhuzamba állítja az énekes bosszús attitűdjét az ének fizikai kvalitásával (csekély intenzitásával), a *halkkal*. Ez a hirtelen szintváltás okozta *szemantikai sokk* nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a két jelző ne fődje el egymást, hogy mind a kettőt maradéktalanul érzékeljük. A szabálysértés ugyanakkor szemantikai jellegcserét, chiasmust hoz létre: az egymás mellé állítás fizikai kvalitást kölcsönöz a *bosszús* melléknévnek, és ugyanakkor eszmei szintre emeli a *halkságot*. Kölcsönhatásukkal, ha enyhén is, módosul mindkettő jelentéstartalma.

Még szabálytalanabb, s így még élénkebb szemantikai mozgást kelt a mód-határozó és időhatározó egy szintre hozása. *Bűnben és ezen a napon lettem, huszonöt éve, az övé.* (80. *Kár volt, vagy megérte?*). A disszonancia feloldására mindkét minősítőt képes helyhatározónak tekintjük, s ezáltal a bűnösség (*bűnben*), akárcsak a sorsdöntő nap (*ezen a napon*), az első testi együttlét keretévé válik.

Nehéz éles határt vonni a sorozatok *szemantikai disszonanciája* és a *metafora* között. Mindkét esetben hírértéket növel a határsértést követő szemantikai folyamat. A metafora a valósággal kerül ellentétbe; a költői sorozat a valósághoz közeledve sérti meg a választás szabadságát korlátozó szemantikai szabályt. A metafora mélyreható fogalmi átszervezést kíván. A jelentés módosulása felszínesebb a költői felsorolásokban. A disszonancia gyakran feloldható elhalványult szemantikai jegyek felfrissítésével, előtérbe állításával.

Ha sor kerül a sorozatok szemantikájának kidolgozására, az esztétikát nem utolsósorban az érdekli majd, hogy milyen mennyiségi, esetleg minőségi, változás következtében kelt komikus hatást a hírérték megugrasztása. Gondolok itt Heine jelzőpárjára, amikor egy kevésbé vonzó hölgy ruhájával kapcsolatban azt írja, hogy *mélyen és hiába* volt kivágva (*tief und vergeblich ausgeschnitten*). A komikus felsorolás alighanem a viccek mechanizmusához igazodik: rejtett üzenetet tartalmazó

szándékos tévesztés. Heine mondatának felszíni struktúrája leplezi a valóságos nyelvi-fogalmi összefüggéseket: *mély volt a kívágás, és: hiába hord mélyen kívágott ruhát.*⁷ A szándékos tévesztés, a nyelvi és logikai szabályok provokatív áthágása — a 'komisz költők' attitűd — a viccekre emlékeztet. A vicces párosítás, akárcsak a vicc, szellemi energiát takarít meg távirati stílusával: azzal, hogy a lényeges információra csak utal (*senkit sem érdekelnek kétes bájai*). Nem hiányzik a heinei komikus felsorolásból a viccekre jellemző támadó él.

Nincsen ellentmondás a gondolat és mondat felszíni struktúrája közt Heine tipikus felsorolásainak java részében:

„Ugyanis akkoriban az almatortácska volt a szenvedélyem — most a szerelem, az igazság és a rákleves.” (Das Buch Le Grand, 1826. Werke (Bongs) 7. k. 131.)

A hirtelen szintváltás ezúttal is arra ösztönzi azonban az olvasót, hogy a kimondatlan, 'mögöttes' gondolatok közbeiktatásával oldja fel a feszültséget. Az egy szintre hozás biológiai szükségletként tünteti fel az igazságkeresést, a szerelmet. Ugyanakkor devalválja, a rákleves kedvelésével azonosítja a fennkölt törekvéseket, érzelmeket. ('A szerelem testhez kötött szenvedély, az igazságért való kiállás számomra belső kényszer. De semmi ok sincs arra, hogy 'fennkölt szellemiségünkkel' büszkélkedjünk. Ahogy senki sem különösen büszke arra, hogy szereti a ráklevest.')

Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ezek a formai és tartalmi sajátosságok szükséges és elégséges feltételei-e a komikus párosításnak.

A jelzői vagy határozói minősítésnél szabadabb a köznapis beszédben is az alany és állítmány közötti kapcsolat. De a megszokás ezúttal is szűkebbre vonja a valószínű választások körét, mint ahogy ezt a kijelentés értelme megkívánná. Ezúttal is a (CLOZE procedure típusú) szemantikai tesztek mutatják ki legvilágosabban a szerkezet kötöttségét és a kötöttség fokát. Amikor egy ilyen kísérlet keretében felkértük a résztvevőket, hogy töltsék ki a kipontozott részt a „nem is sejtve, milyen nagyon.....jükk egymást”, 30 résztvevő közül 26 *szeretjükkre* egészítette ki a töredéket, 4-en *kedveljükket* javasoltak. A *Huszonhatodik év* 39. szonettjében másképp egészül ki a mondat.

..... Óh, hány ily forró napon
jártunk itt, nem is sejtve, mily nagyon
teremtjükk egymást!....
(39. Kéküveg nyár)

A költemény címével kapcsolatban írja Szabó Lőrinc: „A kéküveg jelzőt (ahogy minden egyebet már régóta) a tömörítés vágya hozta a versbe” (106).⁸

Bátran mondhatjuk, hogy a mondatrészek közötti függés, a *horizontális vonzás*, az alany és állítmány kapcsolatát is beleértve, lényegesen szorosabb a köznapis, mint a költői szövegekben.

Jelentés és beszédhelyzet

Az 1950-es évekből idézett bikkfanyelvi mondat esetében világos, hogy nemcsak a szavak közötti szemantikai és szintaktikai vonzás könnyíti meg a találgatást, hanem a kijelentés egészének egy adott helyzetből való következtetése. Ilyen helyzet volt az évforduló alkalmából a román testvérpártnak küldött hivatalos távirat. A politikai rendszer merevsége óhatatlanul tükröződik a kötöttebb nyelvhasználatban. Roland BARTHES írta 1974-ben (Le Monde május 24.) *Alors la Chine?* című cikkében, hogy plakátokon a gyakori politikai jelmondatokat rövidítve, egyetlen írásjellel fejezték ki.

De a bikkfanyelv karikatúrája csak egy alighanem általános köznyelvi tendenciának. A rövidítéseknek maradványai: számos szövegszerkesztő gépi program is lehetővé teszi, hogy egyetlen betű lenyomásával írja le a gép a gyakori levélnyitó és levélzáró formulák egyikét. Hasonló *kötött formulával* fogadják és búcsúztatják vendégeit a háziasszony. Nem sokkal kevésbé kötött — tagmondat és mondat méretű — formulák töltik ki a megérkezés és elválás közötti beszélgetések jó részét.

A rendszeresen visszatérő köznapki kijelentéseket kettős kötöttség jellemzi: köti a kijelentést a mondanivaló, de köti egyúttal a beszédhelyzet is.⁹ Ez a kettősség akkor tűnik fel, amikor a kijelentés helyzethez fűződő értelme összeegyeztethetetlen a mondat jelentésével vagy legalábbis erősen levon a hiteléből. „*Hát van telepátia!*”, mondja a telefonban egy igen racionális asszony, „éppen ma reggel beszélünk magáról” (1991. október). Ez a helyzet könnyen váltja ki a fenti kijelentést anélkül, hogy a beszélő hinne a telepátiában. A tipikus 'helyzetmondatnak' nincs igazságértéke. Nem lehet igaz vagy hamis, mert nem kijelentés a szó szoros értelmében, hanem a helyzet által automatikusan kiváltott verbális megnyilvánulás.

A helyzethez kötött kijelentések nem tévesztendőek össze az idiomatikus (képes) kifejezésekkel. Az idiomatikus kifejezés (*lová tesz*) valóságos jelentése ('becsap') lényegesen eltér a szó szerinti jelentésétől. A helyzethez kötött kijelentések nem jelennek meg más, csak *kevesebben*, mint amit a szavak eredeti jelentése alapján mondanának. Jól illusztrálják a szemantikai veszteséget az olyan kijelentéspárok, melyek csak helyzethez kötöttségük fokában térnek el egymástól.¹⁰

Teljes jelentéssel

Tu peux pas savoir
'Nem tudhatod.'

Si tu veux.
'Ha akarod.'

Je suis très sensible.
'Nagyon érzékeny vagyok.'

Csökkent jelentéssel

Tu peux pas savoir!
'Fantasztikus!'

Si tu veux.
'Ahogy vesszük.' (= Vállrándítás.)

Je suis très sensible.
'Nagyon kedves, nagyon köszönöm.'

Nyelvközi tesztek segítségével könnyen elválasztható a helyzethez kötött jelentés a mondathoz kötöttől. A *Je suis très sensible*-t 20 franciából 14 köszönetként fogta fel. A megfelelő *Érzékeny vagyok* mondatot a megkérdezett 37 magyar résztvevőből egy sem helyettesítette persze 'köszönömmel'.

Egyetlen kijelentésen belül követheti egymást a kettő, a csökkent és a teljes értékű kijelentés. Az 50-es években a villamoson hallottam a következő mondat-

foszlányt: „Na mindegy”, mondta egy idősebb nő a barátnőjének. „Nem mindegy, de mindegy”, tette hozzá. Ebben az időben mondta a lányom sárga szemű, fekete macskáknak: „Ronda dög, de szép vagy!”

Ha a két homonim kijelentés között elég nagy a szemantikai távolság, a kettő egybevetése hasonló hatást kelt, mint a (szavak átvitt és szó szerinti értelmének ütköztetésén alapuló) szójáték. Vagy másfél évtizeddel ezelőtt hallottam francia változatban a következő, talán Pesten régtől fogva ismert, aktualitását veszített anekdotát.

Az újonnan érkezett disszidenstől megkérdezi a televízió riportere, miért hagyta el az országot. „Nélkülöznie kellett?”

— Nem, *nem panaszkodhatok*, felelte a disszidens.

— Üldözték politikai elvei miatt?

— Nem, *nem panaszkodhatok*.

— Akkor miért jött Franciaországba?

— Azért, mert *itt panaszkodhatok*.

A kijelentés két ízben mint csökkent jelentésű — mimikával, hanglejtéssel is helyettesíthető — 'helyzetmondat' szerepel. Harmadszorra a mondat hirtelen visszanyeri eredeti, helyzettől független jelentését.

Heine nem felejtkezett meg erről a humorforrásról sem. Az *Útiképek* (*Reisebilder*) negyedik részében (*Englische Fragmente*) írja Walter Scott akkoriban megjelent 'Life of Napoleon Bonaparte'-jával kapcsolatban:

„Szegény Walter Scott! Ha gazdag lettél volna, nem írtad volna ezt a könyvet, és nem lett volna belőled szegény Walter Scott.” (Werke (Bong) 8. k. 216.)

Agresszív tartalmán túl többszörös implicitásának, rejtett komplexitásának köszönheti humoros hatását az áttetszőnek tűnő mondat. A *szegény* szó a mondat elején is, végén is sajnálkozáshoz és első személyhez kötött (illokutív) beszédaktus (1969. 54). Mint ilyen szerepel nyíltan első ízben, és leplezetten, rejtett idézetként a másodikban. A *szegény Walter Scott* másodikízben kettős szerepet játszik. Egyfelől jelzős szerkezet; kijelentésekiválense: 'Walter Scott, szegény'. Ugyanakkor áttetszik a jelzős szerkezeten a *Szegény Walter Scott!* felkiáltás, melyben a *szegény* nem játszik minősítő szerepet; a beszélő sajnálkozását tükrözi. Pragmatikus funkciót tölt be egy illokutív beszédaktusban. Szójáték a szónak tágabb értelmében, szellemi energiát takarít meg. A viccel való rokonsága nyilvánvaló.

A költemény olyan beszédaktus, mely kívül esik a nyelvi forgalmon, és így nem érheti az ismétlődésből eredő szemantikai veszteség. De már keletkezésekor kívül áll rajta, amikor nem enged a szabadságát korlátozó tehetetlenségi erőnek, a kontextus és a helyzet vonzásának. Ha a minősítő a minősített szótól függ, akkor alkalmatlanná válik arra, hogy pontosan fejezze ki a minőségi különbségeket. A kötött jelzői és határozói szerkezet durva rasztart képez. — Ha a kijelentést szinte gépiesen kiváltja egy tipikus beszédhelyzet, akkor képtelen arra, hogy a helyzetet elemezze, összetevőire bontsa.¹¹

Mindezt költőibben, azaz pontosabban megírta Shelley *A költészet védelmében*: a költő, mondja Shelley, elhárítja útjából a köznapi formulákat, letépi a megszokás és a hétköznapiság fátylát a valóságról, és felfedi a csodák világát, melyhez képest köznapi szavaink világa merő zűrzavar.¹² Márai Sándor a precizitást költői privilégiumnak te-

kinti: „szavai olyan varázslatosan pontosak”, írja Krúdy Gyula prózájáról, „ahogy csak egészen nagy versekben fejezik ki a szavak a valóságon túli értelmet” (*Föld, föld, föld*, 1972. 271).

Ezt a pontosságot bátran nevezhetjük *költőinek*, már csak azért is, mert köznapi társalgás keretében az egyéni élményt költői precizitással fedő minősítő (így nem mondhatjuk József Attilát követve: „ne haragudj, öregem, a szerető tévedésemért”) elfogadhatatlan lenne — disszonáns, indecens, szinte agrammatikus.

A költői köznapiság: a klisé megbontása

A tehetetlenségi nyomaték hatására egybetapadt szerkezetek megbontása tetemes szemantikai energiát szabadít fel. A költői nyelv fejlődése során kialakult mechanizmusok lehetővé teszik a köznyelvi klisék felbontását.

jaj, naponta nehezebb a nehéz!

Így válik érzékelhetővé a köznapi 'nehéznél nehezebb' szerkezetben rejlő paradoxon. — „Huszonöt éve ismerem, és úgy tűnik, mintha most látnám először”, mondhatná bárki. Ezt a kijelentést is egy sorrendi változás teszi hitelessé, élővé.

..... Száz alakban
jössz ilyenkor, új tündérem, te régi:
(13. A meghitt perc)

Csak így hiteles a kijelentés. A beszélő tényleg újnak látta, mielőtt felismerte volna az újban a már ismertet.

A megbontás másik módja egy minősítő közbeiktatása. Vörösmarty az 'arcának rózsái' halott metaforáját kelti életre a szintagma lazításával, és azáltal, hogy egy új (eleven) metafora tágabb keretébe illeszti.

..... s a halál
Leszedte róla szép rózsáidat.
(Kis gyermek halálára).

A piros jelzővel éleszti fel a 'dalra gyújt' idiómát Ady: *Piros dalra gyujtott a vér* (*Májusi zápor után*).

Az újjáélesztés (remotiválás) hagyományos eszköze a *szillepszis*. Ugyanaz a szó áll egy kötött és egy kötetlen kifejezés tengelyében, egyszer a szó 'átvitt', másszor a szó szoros, eredeti értelmében.

Hegyek párája rezg
a halmokon s dalom.
(József Attila: Harmatocska)

La mère avec ses pleurs voit s'écouler sa vie
(Látja az anya, hogy könnyeivel elfolyik élete)
(Vigny, cit. Bally 1905. 112)

A kötetlen mondatban az ige visszanyeri eredeti jelentését, és ezáltal feleleveníti a kötött kifejezést.

A szillepszis szójátékként szerepel a prózában:

... der Mann ist glücklich, er sitzt in sener Religion und in seinem grünen Schlafrock, wie Diogenes in seiner Tonne.

(Heine, Reisebilder IV. Italien II. Werk 8. k. 114)

A komikus jelleg ezúttal tartalmi ismérvekhez kötött. A szillepszis a zöld hálóköntöst a vallásos világnézetre vetíti: a megelevenített személyiség kényelmesen ül vallásos világnézetében, mint egy kényelmes, meleg hálókabátban, akárcsak Diogenész a hordójában.

Köznapi klisék a versben

A versbe bebocsátott köznapi klisékkel kapcsolatban mutatkozik meg legvilágosabban a költői köznapiság sajátos jellege.

Hogy nincs Isten, veled is az a baj;
mint mindennel! Ha volna, egy kicsit
tán csak használna az ész vagy a szív,
(107. A baj)

A vers még szerkezetében is, a — *hogy nincs Isten* — előrevetésében¹³ is köznapi. A *veled is az a baj* lehetne szülői közhely: 'Veled is az a baj, mindent utolsó napra hagysz'. Csakhogy a banális intelem a köznapi szintről váratlanul metafizikus szintre emelkedik. A halott szemére veti, hogy nincs Isten, és hogy ezzel csak megnehezíti a helyzetet. A két egybekapcsolt szint közötti szokatlan távolság feszültséget teremt, s ez az olvasót megoldás keresésére készíti.¹⁴ Megkísérli metafizikai, mítikus szintre emelni a köznapi: a halott csak rosszkodik, de ha már elsőköött, legalább gondoskodott volna előbb arról, hogy legyen egy isten a helyszínen, aki elrendezné a dolgot, és így tovább. A további két sor köznapisága elfedi, de ezzel még feltűnőbbé is teszi a logikai hibát: a lét nem ismer fokozatokat (nem skaláris), a lét és a nemlét között nincs közbülső fok. Az 'egy kicsit' gyermeki, gyerekes attitűd. A költői tévesztés implicit tartalma: gyerekes dolog a felnőtt részéről mindenható szülőhelyettesben hinni, aki majd megoldja a szeretett személy halálával előálló, a gyászoló számára megoldhatatlan helyzetet. Ezzel a metafizikai szintről a köznapiira esünk vissza.

A banális mondat versbe vétele kettős funkciót tölt be. A költői közlést (látszólag) kiemeli rezervátumából, s így eltávolítja a demotiváló ('hiszen ez csak vers') jelet. Ugyanakkor a költői és hétköznapi beszédaktus közötti szintkülönbség műfaji disszonanciát kelt, melyet az olvasó a mögöttes kijelentések kitapintásával és felszínre hozásával kísérel meg feloldani.

Egyetlen betűvel átalakítható sokatmondó költői mondat a közhely. A *mindenre futotta belőle* idióma megbomlik, amint szabálytalanul, második személyű birtokos személyragot kap a 'belőle' a *Huszonhatodik év* 40. szonettjében:

..... minden nőt miattad
szerettem: mindenre futotta belőled...
(Egészség)

A második személyt disszonánsnak érezzük. Keressük a *mögöttes* mondatokat, melyektől elszakadt, és amelyekre visszautal a verssor: a *futotta belőle* anyagi szubsztanciára utal, elsősorban ruhaanyagra, pénzre gondolunk. Az adott kontextusban a szubsztancia valamiféle szerelmi fluidum lehetne. Linearizálva a többszólamú kifejezést: a költő minden más szerelmi kapcsolatát ez a fluidum éllette. Neoplatonista szintről a mindennapi valóság szintjére lépve, letranszponálva és közhellyel beérve: 'minden más nőben őt kerestem'.

Köznapi és költői nyelvbottlások

A köznapi beszédet idézik a *Huszonhatodik* évben a kötetlen, rögtönzött beszédre jellemző megszakítások, újraindítások, módosítások. Tapasztalatból tudjuk, hogy az oldott beszéd (*oratio soluta*) nem kelt esztétikai élményt. Már a klasszikus retorika számon tartotta azonban a beszédzavarok stilizált reprodukcióit, így a *korrekciót*. Szabó Lőrinc verssorainak beszélt jellegét, a *versbeszéd*¹⁵ nem utolsósorban a *korrekció* gyakori alkalmazásának köszönheti. Bátran beszélhetünk alkalmazásról, minthogy a tévesztés és keresés a versben nem lehet véletlenszerű. Az akaratlan tévesztést vagy a nem megfelelően érzett kifejezést a kéziratban korrigálta volna a költő. A versbeli keresés és tévesztés a közlés szerves része.

Sehol-Soha a neve uj hazádnak:
ott vagy. Ott se vagy. Nem vagy: csak a fáradt
képzelet kapkod a Semmibe utánad.
(Új hazád)

A kettős tagadás a logika szabályai szerint állítás. *Seholon* kívül a 'valahol' van. De a nyelv is illogikus. A költői kép az ugyancsak önellentmondó köznapi 'sehol sincs' kifejezést éleszti fel (remotiválja), és emeli a mítosz szintjére. Hogy a mitizált idiomából teremtett *Sehol-Soha* országból csalódottan távozva térjen vissza a valóságba. A korrekció mint *dinamikus* alakzat a mondat szerkezet szintjén tükrözi a keresést, kutatást, a képzelet kapkodását.

Hasonlóképpen, magas hírértéke különbözteti meg a költői *ellipszist* a köznapiétól. Mozgásukban kifejezők az egymást keresztező (egytagú) elliptikus mondatok a 81. szonettben.

Szemem — a szemed! — nyílt — nyílik! — a karod
— az enyém — ölel!... Óh, ez már csak a
kétségbeesés vak mozdulata,
a fuldoklóé, ki az elhagyott
támaszt keresi!.....
(Velem süllyedsz)

Két egymással interferáló szöveget állít egy sorba (linearizál) a két első verssor. „Egy pillanatnyi álom-együttlét emléke”, olvassuk a kommentárban, „amilyen akkoriban közben még elfogott, sőt féleber állapotban is. Olyan erősen elképzeltem, néha ébren is, hogy majdnem elhittem a jelenlétét. Persze mindig a saját szemem volt, mely az övét látni képzelte, saját karom, mely az övéként ölelt” (140). Az elliptikus felkiáltások a *hallucinatorikus regresszió*nak megfelelő állapotot tükrözik. Kifejtésük önellentmondó lenne. A forma rácsáfolna a tartalomra. A megoldás formai tökélye nem csökkent a látomásszerűséget. Ez a magas fokú rejtett szervezethez világosan mutatja a köznapi és a költői ellipszis közötti hatalmas távolságot.

A kötet két szonettjében is (így a 81-ben, *A baj* és 91-ben, a *Valami örök* című szonettben) az ellipszis önmagát jelenti: a hiányt, a befejezetlenséget valósítja meg nyelvi szinten.

Ismétlődés

A köznapi beszédben az ismétlődés kétféleképpen nyilvánul meg. A közhellyel más szavait ismétljük idézőjelen kívül. Szembeszökőbb az ismétlődés az időtengely mentén, amikor *saját magát* ismétli a beszélő.

A költői ismétlés a köznapitól eltérően nem redundáns, mivel maga is üzenet. A kötőszó felesleges ismétlése az érzelmek halmozódását, túlcsondulását fejezi ki az erotikus 42. szonettben. Nemegyszer események láncolatát, szerves összefüggését vagy személyek láncát ábrázolja az ismételt kitett kötőszó. Így Goethe 'Erlkönig'-jében a villikirály lányainak körtáncát. A szavakat egyenként összekötő ismételt *und* (és) az egymás kezét fogó vagy kart karba öltő lányok képét keltheti fel.

Kép értékű lehet a gyakori *iteráció*, a szó megkettőzése is. *A csókod?*-ban az ajkak érintkeznek az egyik sorból a másikba áthajolva.

..... *ajkaid*
ajkamon ismétlik a szerelmedet,

Az egymáshoz tartozást, az egymásba olvadást jeleníti: „*szív a szívemen*” (34. *Folyton átlengsz*); „Hogy szerezhetsz szív szíven ily hatalmat?!” (50. *Ahol előbb a föld*); „bár csokrom rég *por porló* sziveden,” (86. *Nemcsak emlék vagy*).

Vers és kommentár

Érdemes talán egybevetni a *Huszonhatodik év* egy-egy sorát a sorokra vonatkozó prózai kommentárral.

A 6. szonett, *A hír* kommentárjában olvassuk: „X. Y. hívott fel, sírt a telefonba. Nehezen mondta ki, hogy E. öngyilkos lett. Borzasztó volt. Életem legnagyobb megrendülése.”

bár, zokogva, még csak a nevedet,
 aztán pár szó, még az is leplezett,
 s *robbanni* kezdtek eresztékei
 szívnek-anyagnak,.....

A köznyelvi mondat pontosan leírja az eseményt. A vers feltámasztja az élményt. A tragikus esemény pontosan megfogalmazódik a második mondatban. Nem keveredik a sírással, melyet az első mondat említ meg. A 'megrendülés' nem szerepel a szavak közt: *történik* (robban) a versben. A zokogásból bontakozik ki a név. A vers is leplezi, elodázza a tény (a tett) megjelölését. Sőt, kimondatlanul hagyja. Elnyomja, elsőpri a kiváltott indulat.

Az 55. szonettel kapcsolatban sokat megtudunk, amit a vers nem árul el. „Ez a villa, amelyikről szó van, a parti sétánytól mintegy 4–500 méternyire van a parton, Szárszó fele. 1944 háborús nyarán a tulajdonosok vagy bérlők (németek?) már nem jöttek le és a leeresztett redőnyök valahogy feltörve lehettek, mert egy üveges zárt részbe, valami verandafélébe mi is bejuthattunk (Erzsikével). Ami nem ért volna jó véget, ha ott fog valami csősz. Később ezen a vonalszakaszon, 1945-ben, helyenkint kemény harcok folytak Földváron is, és a villa rombadőlt” (120).

A vers ugyanakkor többet mond a kommentárnál. Csőszről ugyan nem esik szó, de a verssort bekeretező játékos antitézis valamit megőriz az eredeti hangulatból, az izgalmas, kamaszos akcióból.

komolytan kockáztattuk komoly
tisztességünket: ...

Az első tercina jóval túlmegy a kommentáron.

Neked sincs nyomod. Mint harc dühe itt,
úgy dúltak benned csendes napjaid:

A szakaszt nyitó köznapi tömondat, diszkrét szillepszissel, átvitt és egyszersmind szó szerinti értelemben használja a 'nyom' szót, a ház romjaitól, a háború okozta anyagi veszteség gondolatától átvezet a halálhoz. A szillepszis szembeszökvé válik a következő sorban, ahol a *dúl* ige köti össze a Földvár körüli harcokat Erzsike feltételezett lelkiállapotával. Az alany és az állítmány közötti szemantikai feszültség — *dúltak benned csendes napjaid* — pontosan kifejezik, megjátsszák az ellentmondásos lelkiállapotot.¹⁶ Ilyen hírértékszint-emelésre nincs lehetőség a köznapi nyelvben.

Vagy vessük egybe egy kissvábhegyi séta két leírását. A prózai kommentár alapján pontosan nyomon tudja követni (főként a budai) olvasó a költőt. „A táj, melyről szól [a vers] (...) a János-kórháztól a Városmajor út mellett felfelé emelkedő hegyoldal, ahol annyiszor mentem a Hieronymi útra és a Ráth György utcában.” A szonett megfelelő soraiban hiába keressük az utcanévtáblákat.

..... Csak még fájóbb az út
most, mikor újra virágba borult,
a domb, föl, hozzá, föl, a réten át!
(24. A változatlan tavaszban)

A szórend a köznapi beszéd szabálytalanságait követi, a félbeszakítást, újra-kezdést, ismétlést. De a köznapi szórenden keresztül megelevenedik a táj. Az idézett második sorban kinyílt virágok még fedik a következő sorban megjelenő dombot. Magunk megyünk fel a domboldalra, átvesszük a vers szaggatott, gyors lélegzését,

követjük az emelkedő dallamot. Mintha lihegve egy-egy mondattöredéket tudnánk csak egy lélegzetre kimondani:

a domb, föl, hozzá, föl, a réten át!

A tudományos és a költői kutatás nyelve

A köznapival egybevetve, a költői nyelv azért bizonyul hatásosabb kutatóeszköznek, mert sikerül csökkentenie a szavak egymástól való függését, és a kijelentések függését a beszédhelyzettől. Ha a költői nyelvhasználatot a tudományossal vetjük egybe, más sajátosságok kerülnek előtérbe.

A *Huszonhatodik évet* azért is választottam alapul, mert mindvégig, 120 szonettben a gyászt elemzi, és így jól összehasonlítható a költői kutatás eljárásai és eredményei a gyász tudományos elméletével. A gyászt mint a szeretett személy végleges elvesztését követő lelki feldolgozó munkát elemzi a mélylélektani irodalom.

(a) Freud a fizikai fájdalomtól indul ki, melyet a szervezet *ingergátjának* (Reizschutz), így a bőr felületének hirtelen áttörése okoz. Freud ezúttal is bízik a nyelv spontán bölcsességében, és felteszi, hogy a nyelvek nem önkényesen jelölik ugyanazzal a szóval a fizikai és a lelki fájdalmat. A gyász folyamatát ennek megfelelően a lelki ingergát áttörésével kiváltott lelki fájdalom indítja el (1926. GW 14. 111–205, 203). Mind a fizikai, mind a lelki fájdalom felkészületlenül éri az embert, aki tehetetlenül áll vele szemben (205).

(b) A közvetlenül kínálkozó megoldás az lenne, hogy kövessük a halálba az elvesztett, szeretett személyt. Ebben az életösztön, az önszeretet akadályozza meg az embereket az esetek többségében (1916. GW 10. 442).

(c) Másik, a legegyszerűbb megoldás lenne, ha a kínos veszteségről egyszerűen nem vennénk tudomást, ha tagadnánk a veszteséget. Ezzel azonban elszakadnánk a valóságtól (GW 10. 431; Fenichel: 1946. 394).

(d) A gyázmunka főfeladata a pánik elkerülése, a vad, szenvedélyes reakció lefékezése, és az elvesztett személyről való fokozatos leválás ('taming' Fenichel szerint, 1946. 393). Freud megfogalmazásában a gyászoló végigjárja gondolatban a szeretett személlyel a múltban megtett utat. Ez a visszavonulás — az emléktárgyakról és a szeretett személyről való fokozatos leválás — útja.

(e) A válást megkönnyíti, részben szükségtelenné teszi az azonosulás a hozzánk tartozóval (Freud: *Das Ich und das Es*. 1923. GW 13; Fenichel: i. m. 394). Egy kislány, aki macskája halála után napokig nem evett, egy szép reggel vígan ült az asztalhoz. Nyávogva kérte a macska tálkáját, és abból fogyasztotta el a reggeli kávéját (Markuszewicz 1920. id. Freud: GW 13. 120.) Az azonosulás, az introjekció modellje ősi módja a halott bekebelezése, a szó szoros értelmében. (Ennek nyomát őrzi nem egy vallásos népi hagyomány, így a halotti tor.)

(f) A gyász folyamatát bonyolítja, a bekebelezést kétértékűvé teszi a szeretett hozzátartozók iránti érzelmeink ambivalenciája, a múltban táplált tudattalan gyűlölet és halálkívánság (Fenichel: 1946. 395).

(g) A gyázmunka révén lehetővé válik a kötelékek feloldozása, és a lekötött lelki energiák felszabadítása (Freud: GW 10. 431).

A *Huszonhatodik év* hiánytalanul tartalmazza a gyász pszichoanalitikus elméletét.

(a) Az ingerküszöb hirtelen áttörését éljük át a 6. szonettet olvasva (*A hír*).
A lelki fájdalom érzéki formát ölt.

fájsz, kedves, fájsz, fájsz, rettenetesen!
(11. „Nem!”)

(b) Az együttthalás gondolatát mérlegeli a 112. szonett.

vállalnád vele rögtöni halálod?!...
— Nem tudom! — sírok föl...
(112. Mérlegen)

(c) A valóság megtagadása a 103. szonettben ölti a legdrámaibb formát.

Élsz, kedves! Tudod? Élsz! Élsz!...
.....
Élsz. Így döntöttem!...
(103. Így döntöttem)

(d) A halott állandó jelenlétét biztosítja a szonettekben is az énbe való felvétele, az introjekció.

itt vagy a két halántékom között —
(47. Két halántékom között)

..... mint akit ólom
húz le, sírodba, magamba csukódom.
(10. Mert sehol se vagy)

(e) A közös emlékek felélesztése, a huszonöt év alatt megtett út végigjárása képezi a szonettkoszorú lírai cselekményét.

Minden a régi: itt a tó, a pad,
itt vártál, itt öleltél, itt a nádas,
ezt jártuk .....
.....
..... egyedül ma se hagy
se ház, se hegycsúcs;...
(53. Szárszó)

(f) A feloldódást, leválást írják le a késői szonettek.

..... Valami selyem,
valami hűvösség a szívemen,
valami béke vagy már: alig érzem
fájónak ezt a fájdalmat: becézem,
(96. A huszonhatodik év)

A 120. szonett már harmadik személyben beszél a halotról. A vershez szól második személyben.

versem, aki csillagfénykoszorús
gyászodban már-már mosolyogni tudsz,
(„Ércnél maradandóbb”)

(g) Még a legkínosabbat, a legnehezebben elfogadhatót — a halottal szemben tanúsított ambivalenciát — sem kerüli meg a versciklus.

ki ártott neki, ha szóban, ha tettben,
verje meg, ha van, verje meg az Isten;
s ha én, verjen meg százszor jobban engem!
(112. Mérlegen)

Még messzebb megy el a 116. szonett, csaknem a tudattalan halálkívánság felfedéséig.

Köd fed: nem látok... Tán én öltelek meg?...
(116. Ködök)

Mindazt, amiről a lélektani irodalomban olvasunk, azt átélve fedezi fel a vers. De az a tény, hogy a kutatás tárgya maga a kutató, semmit sem von le a felfedezések objektív értékéből.

Nemegyszer jóval túllendül a vers azon, amit számos klinikai eset elemzése alapján vont le és fogalmazott meg tételesen az analitikus irodalom. Igazolva Szabó Lőrinc igényes tézisé: a költő vizsgál s ítél, ahogyan / a lélek orvosa, s szava olyan / biztos, mint a számok képletei. (14. Emlék a szivednek).

Így a szonettek felfedik, felfedezik, hogy a halál hűtlen elhagyásként értelmezhető, s hogy a halott elítélése, az életben maradt megbántottsága a gyászfolyamat szerves része.

..... szöktél, szép halottam,
(49. Kétszáz napja)

vádollak, és néha már keserűbben,
mint ha ellenség volnál!...
(41. Üldöző hiány)

Egyértelműbb a vád József Attila *Kései siratójában*.

haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontasz, te árnyék!

A gyászoló örök gyerek, akit apja vagy anyja elhagyott a forgatagban.

Nem szerepel a gyászirodalomban, hogy az elszakadás okozta fájdalomban tovább él a halott.

és akárhogy fáj, vigasz, hogy te fájsz.
(96. A huszonhatodik év)

A fájdalmasan érzett hiány felfokozza az élményeket, új értéket kölcsönöz az ismerős tárgyaknak, mindennapi jelenségeknek.¹⁷

Hiányoddal vagy jelen: a szegényebb
világ fájóbb, de több lett...
..... szebb,
elveszthetőbb, hívóbb, beszédesebb
a csodálatos-rémületes élet.
(46. Csodálatos-rémületes)

Túlvisz a gyászelméleteken, a lélektanon általában egy meglepően merész tézis.

..... Síri türelemmel
agyam sírjából ébresztelek fel:
az őrzött! Őrült, mondják rám; pedig
a halál az:...
(103. Így döntöttem!)

A józan közhely kifordítása a *Huszonhatodik év* eddig kimondatlan alapgondolatának, a halál abszurdításának ad egyértelmű kifejezést. A tudat számára elfogadhatatlan saját nemlétének gondolata: önellentmondás. Ennek költői megfogalmazása: a halál az élet téveszméje. Ezt az önellentmondást kísérli feloldani a lélek továbbélésébe vetett hit, a vallásos világnézet. Szabó Lőrinc idézett mondatában a tudattalanban tovább élő archaikus énünk szólal meg. Vagy a kis gyerek hangját halljuk. Freud az első világháború idején írott tanulmányában, *Időszzerű gondolatok háborúról és halálról*, idézi egy kisfiú mondatát: „Tudom, hogy apa meghalt. Csak azt nem értem, miért nem jön le reggelizni.” (1915. GW 10.)

A racionális és az archaikus világnézet ütközését a mondat és a beszédaktus közötti ellentmondás tükrözi: a kijelentés tartalmában benne foglaltatik a halál tényének elfogadása. Mint beszédaktus világosan mutatja, hogy a gyerek számára a halál értelmetlen, nem tud a fogalommal mit kezdeni.

Ezt az ellentmondást emeli költői szintre József Attila.

Értem, hogy anyám eltemették,
de nincs és nyugtalan vagyok,
ezt nem értem. Felnőtt lehetnék.
(A mosogatótól ragyog.)
(Ajtót nyitok)

A köznapi beszédől a *rejtett ellipszisek* sora különbözteti meg az áttetszőnek tűnő szakaszt. Már az *értem, hogy eltemették* enyhe szemantikai disszonanciája kiegészítő háttérmondatokat idéz: 'értem, hogy meghalt', 'akkor persze el kellett temetni'. A *de* használata a mondatban teljesen indokolatlan (az, hogy az anya nincs, nem áll ellentétben azzal, hogy eltemették). Ez az ellentmondás jelzi, hogy a feleletet a mondaton túl kell keresnünk. Az ellentétes kötőszó a tudatos állásfoglalással, a felnőtt logikával áll

szemben: *de* él, mert nem halhat meg, amikor szükségem van rá. A mosogatótól sem ragyogna különben. Az 'ezt nem értem' nyelvi szinten a nyugtalanságra vonatkozik; mélyebb szinten a halálra utal. Nyugtalanító lehet a jövő is, ha a felnőttiség elfogadhatatlan. A feltételes mód erre utal. A mosogatótól zárójelben ragyog. Az írásjelek a költői nyelvben elveszthetik egyértelműségüket. Lehetne sordinojel a halott közelségére való tekintettel. Lehetne rögzítőjel: maradjon minden úgy, ahogy hagyta. Utalhatna titokra: 'hátha mégis itt rejtőzik valahol, de ne mondd senkinek'. És meg sem kíséreltük kitapintani a 'felnőtt lehetnék' és 'a mosogatótól ragyog' közötti összefüggést. ('Hogy is lehetnék felnőtt, amikor halála után is gondomat viseli.' 'Hogyan lehetnék felnőtt férfi, ha anyám örökébe lépek' stb.)

A költői kutatás eszközei. A szó felszabadítása

A tudományos leírás statikusan alkalmazza a nyelvi jeleket. Meghatározott és konstans jelentésű szavakat használ. Ezek egyértelműen utalnak azokra fogalmakra, melyek szerzett tapasztalatok, megelőző kutatások eredményeit tárolják. Így alkot — grammatikai szabályokat követve — új kijelentéseket, melyek egyértelműen összegezik újabb kutatások eredményeit. Az újdonság a kijelentésekben rejlik. A kijelentés *elemei* hagyományosak, akárcsak a kijelentések szerkezete.

Ha a költői nyelvhasználatot a köznapival vetjük egybe, a kijelentések kötetlensége tűnik fel, a szerkezeteket egybevonó horizontális kötöttség lazítása. A költői nyelv azonban nem áll meg a szerkezetek felszabadításánál; továbbmegy egy döntő és következményekkel terhes lépéssel: megkísérli felszabadítani az egyes jeleket is, hogy közvetlenül, előzetes elképzelésektől függetlenül férjen hozzá vizsgálata tárgyához.¹⁸

Kétezer éve ismeretes tézisre utalok: a nyelvi jelek *metaforikus* használatára. A költői kutatás szemszögéből tekintve kísérlem összefoglalni, amit a metafora mechanizmusáról és funkcióiról tudunk.

A legszembeeszköbb a költői szóhasználat *dinamikája*. A tudományos prózával ellentétben élesen eltérhet a nyelvi jel adott jelentésétől, és ezzel elveti a hagyományos ismereteken alapuló fogalmat. Elfogulatlanul s ugyanakkor védtelenül áll szemben a jelenségekkel, melyekre nincs szó, s melyekre és melyekről nincs fogalma sem. A metafora „feltárja a dolgok közötti mind ez ideig ismeretlen összefüggéseket”, írja Shelley, és „teljes meztelenségében láttatja az alvó szépséget”.¹⁹ — A metafora révén „áttetszővé válik a világ” Emerson szerint²⁰; és Balázs Béla szavaival: Ádám apánk szemével látjuk a világot, s a föld őslakóiként fedezzük fel a dolgok közötti titkos összefüggéseket (1905.).

Hogyan válik erre képessé a metafora? A nyelv által kínált kifejezés és a hagyományos szemlélet elvetésével, a részleges afázia állapotába kerül a költő; *infans*-szá, szótlanná, gyermekké válik. Visszasüllyed, ha csak pillanatokra is, a szó, a nyelv kialakulását közvetlenül megelőző állapotba. Erről a veszélyes és kiváltságos átmeneti fázisról írja Paul Valéry:

Entre le vide et l'évènement pur,
J'attends l'écho de ma grandeur interne,...
(Le cimetière marin, 8. szakasz)

az Úr s a tiszta esemény között,
várom sötét, keserű, büszke szóját,
nagyságos Enem felzengő ekhóját.
(Kosztolányi Dezső fordítása)

Reuven Tsur (1983.) szerint érzéletes metafora nem keletkezhet anélkül, hogy meg ne hosszabbodnék az érzékelést a szó megválasztásától elválasztó időköz. A pillanatnyi akaratlagos regresszióval az egyéni fejlődésnek egy igen korai fokát éri el a költő, amikor az én határai még alig alakultak ki, és a valóságot egy ősbibb lelki mechanizmus segítségével észlelte és dolgozta fel az egy-két esztendő kisgyerek.

Ennek a mély regresszióknak nyomait őrzik a metafora alapvető szemantikai sajátosságai: a diffúz jelentés (sokértelműség), az érzékek gyakori érzéki felfogása, a tárgyak megelevenítése. A gyerek jó ideig nem ismeri a metaforát. Amit mi metaforának nevezünk, a gyerek számára maga a valóság (Heinz WERNER: 1933., FÓNAGY: 1982a. 70–77). 'Madáj', mondja a légyre a kislány, 'nap', mondja a lámpára mutatva a kisfiú.

Ezért vezet vissza a költői metafora mesevilágba, mitikus környezetbe. A halál olyan ing, melyet az elhunyt nem tud levetni (90. *Most csak lélekben*). Ami a prózai kommentárban „a politikai és élő valóság viszonya” (171), a versben mítosz: *ércfogú eszmék* tartják álkapcsaik közt a *hús-szenvedéseket* (117. *Igy semmisülsz meg*). Az 50. szonetthez fűzött kommentárból megtudjuk, hogy Szemes felé Erzsikével a füzesben kis tisztást találtak: „Nagyon jó volt öltözőhelynek és nászszobának. Ez az a hely”, teszi hozzá a vers egyik sorára utalva, *ahol előbb a föld*. Ezzel az enyhe, szinte köznap metaforával megelevenedik a föld a nász melegétől, és megelevenednek azok az ősi hiedelmek, melyek a föld megtermékenyítését célzó orgiákban jutottak kifejezésre.

Ebből a mitikus mélységből hozza fel a metaforikus kifejezés a feltárt új összefüggéseket, végigjárva az ontogenezis és filogenezis főbb állomásait. A metafora jelentése a szemantikai térben megtett (hatalmas) út. A statikus tudományos fogalmakkal szemben a metafora *dinamikus* absztrakció.

A metafora *mozgásformája* a fogalmi gondolkodás inverze. A tudományos fogalomalkotás *koncentrikus*. Igyekszik tárgyát minél több oldalról megvilágítani, lényegében megragadni. A költői metafora *széttartó*. A konkrét élmény sugárzik szét a szélrőzsa minden irányában. Ugyanaz a tárgy száz alakban jelenik meg a lírai költészetben, így például magának a szónak a fogalma hol mint kő, hol mint tör, hol mint hal, mint denevér, mint oroszlán, mint lepke stb. szerepel a 19–20. századi lírában.²¹ Petőfi lelke a metaforák tükrében hol könyv, hol acélgyűrű, hol oszlop, kőszikla, haragvó felhő (*Arcképpemmel...*). A metafora inherens diffuzitása a gyerek fogalomalkotásának igen korai stádiumát eleveníti fel. Lányom első szava a *momp* ~ *bomp* ~ *bomb* ~ *lom* ~ *mompu* volt. Sokfelét jelölhetett: gombot, stoppolófát, golyót, minden szájba vehető kerek tárgyat, így a saját lábujját (FÓNAGY: 1982a. 73).

A gyerek metaforaszerű tévesztéseiből két alapvető kognitív mechanizmus alakul ki az idők folyamán. Az egyes tévesztések nyomán alakulnak ki a valóságra alkalmazható fogalmak. A 'légy' → 'madár' tévesztés nyomán a 'repülő', 'szárnyas' állat; a 'lámpa' → 'nap' tévesztés demotiválása vezet a 'világító testek' fogalmához. A tévesztés mint eljárás az alapja a nyelvi jelek átviteles (metaforikus) alkalmazásának.

Tudni, amit nem tudunk

A metaforikus folyamatot egy szándékos tévesztés indítja el, mely nemegyszer pszichotikus téveszmékre emlékeztet.²²

Messze, mélyen az Időben
Én asszony voltam: termetes
Szerelmes.
(Ha fejem lehajtom)

A szemantikai tévesztés minden esetben a disszonancia feloldására készlet. Magát a megoldást a metafora nem nyújtja, csak sejteti.²³ Amikor azt mondjuk, hogy a metafora *nyitott*, feltételezzük, hogy a lehetséges megoldások száma meghatározhatatlan.

A metafora *nyitott* a szónak abban az értelmében is, hogy az én fejlődésének olyan korai fázisába tér vissza, amikor még alakulóban volt csak az énhatár, nem volt világosan elhatárolva sem a külvilág felé, melyet önmagán keresztül, önmagát a külvilágba vetítve akart megismerni (a tárgyak megelevenítésével, megszemélyesítésével); de nem választotta el a tudatos vagy tudatelőttel gondolkozást sem éles határ a tudatlantól. Ezzel magyarázható, hogy a költő a gyász mechanizmusának feltárásában nem marad el a 'lélek orvosa' mögött, sőt nem egy ponton meg is előzhet.

Ugyanígy jóval meghaladhatja a vers tudatos ismereteinket, ha a szerelem leírására kerül sor. A női genitálé *szárnyas szerv* (76. *Más nők*), sejtetve a közösülés és a repülésnek az álmokból jól ismert szimbolikus kapcsolatát. A 70. szonett, a *Robbanások* kommentárjában mondja el Szabó Lőrinc a 70. szonett keletkezésének körülményeit. A vers Illyés Gyula tihanyi nyaralójában született. „Egy délután elhatároztuk”, írja, „hogy mind a ketten megpróbálkozzunk kíméletlenül drasztikusnak lenni az erotikus nyíltságban. (...) Vállalkozásunk nem járt sikerrel, végül mind a ketten bevallottuk, hogy fokozatosan kihúzódtunk a nyers szavakból, a teljes materializmusból, és fátyoloztunk...” (131). Valójában nem a kendőzés különbözteti meg a szonettet a fényképszerű ábrázolástól, hanem az, hogy túlmegy a felszínen. Így mindjárt a versnyitó metafora révén.

Hasonlattá vált minden, amikor,
repső hit s vágy, bűnön, szégyenen
győzve megnyíltál, ...

A szerelmi révület felnagyít, túllendít a közvetlenül érzékelt valóságon. Minden mozzanat önmagán túlmutató szimbólummá válik, mint a mindennapi élet, a természet a vallásos, anagógikus szemléletben. A tudotton, tudatosan messze túlmutat a második szakasz kezdő sora:

..... majd, komor
csöndben, mint aki halált ostromol
s életet akar .....

Freud az első ösztönelméletet szétfeszítő *Túl az örömelven* című, azóta is sokat vitatott tanulmányában a feszültség hirtelen feloldódását, a csírasejt leválását a nemi

aktusban a nyugalmi állapothoz való visszatérés vágyával, a halálösztönnel hozza kapcsolatba. A közösülés mélylélektanával Ferenczi Sándor foglalkozott először (1924., 1927.). A közösülést az egyesülni akarásra, az anya testébe való visszakerülés vágyára vezeti vissza az ontogenezis keretében. Ez az elmélet is konkrét, élményszerű formát ölt Szabó Lőrinc szonettjeiben. A 70. szonettben vázlatosan:

érezte, hogy már befelé hatol,
szíved felé .....

és kifejtett formában a 42-ben.

Be jó voltát, Mindenség burka rajtam,
s be fájt elhagyni húsodat, viharban
és napfényben; bár amikor akartam,
mindig rám csukódhattál...
(Szárnyra kelt hangszerek)

A két mélypszichológiai elméletet egyesíti a 19. szonett:

..... mindig haldokoltunk
születésünkért: mindig jobb a csókunk
így lett:.....
(Visszacsókolhatatlan)

A szóról, a kész fogalomról való lemondással a tudatelőttés észlelés és elemzés lép a tudatos elemzés helyébe. A tudatelőttés gondolkodásról tudjuk, hogy könnyen enged a tudattalan képzetek, gondolatok vonzásának (Freud: 1913. GW 10. 291, SE 14. 193; Hollós: 1919. 94). Így válik érthetővé, hogy a költő azt is elmondhatja, amit nem tud.

Ösztönző fogalomalkotás

Felvetődik a kérdés: miért fogadjuk el habozás nélkül a sok ellenkezést kiváltó pszichoanalitikus elméletek élményszerű, metaforikus változatát? Ez összefügghet, persze, a költészet területen kívülségével („hiszen ez csak vers”). De mélyebben függ össze a metafora nyitottságával. A metafora lezáratlan. Olyan sajátos kijelentés, mely részben túlmutat önmagán. Ez kettőt is jelent. A tudatos gondolkodás szintjén nem kell levonnunk a végső következtetéseket, mindig hivatkozhatunk más lehetséges értelmezésekre.

Ugyanakkor tudatelőttés szinten, éppen ellenkezőleg, azért nem zavar, mert nagyon is sajátunk. A metafora nyitottsága azt is jelenti, hogy a metaforikus folyamat a versben indul el, de bennünk folytatódik. Az üzenet lényegét annak kell szolgáltatnia, akinek az üzenet szól. A metafora élményszerű, mivel nemcsak nekünk, de bennünk szól: saját élményünk. Nekünk kell kihordanunk. Ezért különbözik hatásában gyökeresen a zárt fogalmakból konstruált tudományos tételtől. Érthető, hogy ha a metaforikus kijelentést sajátunknak érezzük, nem válthat ki belőlünk ellenállást akkor sem, ha a metaforikus kijelentésnek tartalmában megfelelő, egyértelműen megfogalmazott tudo-

mányos tézist habozás nélkül elvetjük. Sokan nem fogadják el a pszichoanalízis alapvető tételét, mely szerint a lelki folyamatok, beleértve a gondolkodást, jórészt tudattalanok; és hogy énünk tudattalan magja a gyerek érzelmi és gondolati világát őrzi. Ugyanakkor semmiféle ellenkezést sem vált ki az ennek megfelelő metaforikus kifejezés.

s öreg lelkemben *megborzong* a gyermek:
önzése nem bírta a másikat.
(116. Ködök)

Találónak érezzük, mert ebben a konkrét formában 'eltalál', közvetlenül érint; és mert a gondolat bennünk teljesül ki.

Freud számos alkalommal és mindig készségesen ismerte el a költők prioritását, akik jóval előtte felfedezték a pszichoanalízisnek nem egy alapvető és heves ellenkezést kiváltó tézisé (1904. GW 4. 195, 1907. 7. 70, 81, 1908. 7. 214, 1909. 7. 228, 1910. 8. 178, 1930. 14. 493, 1937. 16. 234).

Alkotó átszerkesztés

A metafora a nyelv költői alkalmazásának modellje. Túlmutat önmagán, a lexikális metaforán. A költői nyelv természetében rejlik, hogy a nyelvi korlátokat félretolva, tudattartalmakat fejezzen ki a nyelvi jelek, szerkezetek metaforikus átformálása révén.

A magyar lírában hagyománya van, és még mindig újszerű a *fáj* ige szabálysértő használata első vagy második személyben.

fájsz, kedves, fájsz, fájsz, rettenetesen!
(11. „Nem!”)

A *fáj* ige főként fájdalmat okozó beteg testrészre vonatkozik ('Fáj a fejem'). Metaforikus kiterjesztése mintegy bekebelezi, az énbe, egyenesen a testi énbe vonja azt a személyt, aki eltűnt a külvilágból is. Ez a gondolat közelebb kerül a felszínhez egy másik verssorban.²⁴

és akárhogy fáj, vígasz, hogy te fájsz.
(96. A huszonhatodik év)

A lexikális metaforával, legalábbis szellemével, rokon a hagyományos formában kifejezett gondolat átformálása. Mint a lexikális metafora esetében, ezúttal is csak sejt-hetők, többé-kevésbé önkényesen rekonstruálhatók a költői mondat alapján a hagyományos módon kifejezett racionális gondolatok.

Egyik klasszikus formája a *Huszonhatodik évben* különösen gyakori *hiposztázis*. Egy tárgy tulajdonsága önállósul, és önálló entitásként mint szubsztancia jelenik meg. Többnyire mondatba rejtett allegória-játékról van szó. A *Huszonhatodik évben* Erzsike ölt nemegyszer nyelvi transzmutáció útján testet. Egy ízben a kétségbeesetten gyászoló költő hangulatát ölti magára.

Búcsúzunk, édes kétségbeesésem?

(96. A huszonhatodik év)

Vagy még paradoxálisabb módon önmaga hiányában ölt testet. A köznapi 'hiányzol nekem', a hiányérzet vetül ki és jeleníti meg a hiányzót.

..... Végtelen vagy,

végtelen hiány, ...

(41. Üldöző hiány)

(A gyász komplexitásában, ellentmondásosságában rejlik, hogy a hiányérzet lelki ismeret-furdalással párosul, és a halott üldözőként jelenik meg már a vers címében is.)

Bonyolultabb a gondolat alakulása az 50. szonettben.

s annál a fánál erősebben ott vagy,
mint bárki bárhol: delet és gyönyört
örzöl, s az téged. ...

(50. Ahol előbb a föld)

A dél a köznapi mondatban időhatározóként szerepelhetne a gyönyört hozó találkozás mellett. A versben párhuzamba kerül a 'gyönyört okozó együttlét'-ből kivált 'gyönyör'-rel mint két szubsztancia, melyet az a személy őriz, akihez a déli gyönyör emléke fűződik. Mélyebb és váratlanabb a gondolat kiegészítésének átalakítása. Az átélt gyönyör őrzi annak az emlékét, aki a gyönyört okozta. A közhely — 'emléked örökké élni fog' — helyére lépő költői mondat mitikus struktúrája, úgy gondolom, közelebb áll az élményhez, jobban megfelel az élmény primitívebb első feldolgozásának. Ezt a feltevést azzal tudnám csak valószínűsíteni, hogy a tapasztalatok szerint az élmények feldolgozásának rendje lényegében megfelel az ontogenetikus és filogenetikus sorrendnek (Flavell és Draguns: 1957., Werner és Kaplan: 1963.).

Szórendcserének álcázva jelenik meg a mondat és gondolat átszervezése Tóth Árpád egyik költeményében.

Ha olykor lassú esti sétán
Az országot merengve páros
Sor jegenyéjét messze járom,
(Fénylő búzaföldek között)

Mintha csak eltévedt volna a *merengve*, mely mondatbeli szerepe és értelme szerint is a *járom*hoz tartoznék. A mondatban azonban a *párost* minősíti. A merengve járó szemével látjuk a jegenyest (ahogyan néha filmekben a kamera elhelyezésével és mozgatásával keltik ezt a látszatot). A jegenyék a merengő járásának ritmusát követve dülöngnek az út két oldalán. De az üzenet lényege alighanem a szintaktikai bizonytalanságban rejlik, mely az éberálommal határos merengés lelki mozgását, tétovását képezi le.

Jobb híján, amíg valaki okosabbat nem javasol, *mondattranszformációnak* nevezném a posztulált alapgondolat (többszörös) átformálását. Akárcsak a lexikális metafora, egyszersmind *innen* és *túl* van a fogalmi elemzésen, a gondolat ésszerű megfogalmazásán. Nem éri el az egyértelmű kijelentés szintjét, ugyanakkor meghaladja

nyitottságánál fogva: egynél több kijelentést sugalmaz, differenciálja képzeinket, szorosabbra fűzve a költő és olvasó kapcsolatát.

Kifejező ellentmondás

A metaforikus kijelentés önmagában koherens, de eredeti formájában nem alkalmazható a realitásra. Az antitézis határeset, a paradoxon önmagában ellentmondó. Már a paradoxont el nem érő, éles antitézis feloldandó feszültséget kelt.

Minden más halál: bármiről beszélek,
rólad hallgatok vele;...
(82. A fekete határról)

'Megöllek minden szóval, amelyik nem tart életben. Hiszen csak a gondolatban élsz.' A tudatosan alig túl így folytatódik a mögöttes gondolat: 'a múltban az ölt meg, hogy másra, másokra gondoltam.'

A paradoxon hol szinte egyértelmű — megoldása szinte egyszerű —, hol több, egyaránt lehetséges parafrázist enged meg, és egyik értelmezést sem érezzük teljesen meggyőzőnek, indokoltnak. Viszonylag átlátszó az ellentmondás a 6. szonett második tercijában.

..... s itt: veled s nélküled,
és minden egyre érthetlenebb.
(A hír)

'Itt vagy, közelebb hozzám, mint valaha, mivel bennem élsz; s ugyanakkor nem vagy sem itt, sem máshol.' A sokk okozta kábulatból föleszmélve 'minden egyre érthetlenebb', egyre élesebb a halálban rejlő önellentmondás, pontosabban az ellentmondás a halál tudatos elfogadása és tudattalan elvetése közt. A paradoxon mint gondolatalkozat ezt az ellentmondást fejezi ki formanyelven. Így érthető, hogy a paradoxonok gyakoriak a *Huszonhatodik* évben.

..... mindent veszítve siratlak
sirodon, mely a Nap körül utaztat,
s a nem-igazat érzem csak igaznak.
(88. Naponta!)

A 'minden egyre érthetlenebb' élesebb, támadóbb kifejezése. Az elfogadhatatlan, önellentmondó valóság elvetése a 2—3 éves gyerek lázadására emlékeztet, a 'csak azért is'-gyerek szinte gépies 'nem'-jére, a szülői javaslat elutasítására, ellenkezőjére fordítására. Köznyelvi, banális felnőtt változata az elképedt, hitetlen *ez nem igaz!*. Ha nem lehet a világnak hinni, akkor az, ami a világ szerint igaz, az nem igaz és viszont. A 'nem igaz' a nemléteket elvető mitikus igazság lehetne. A mítosz, a mese legalább közvetve, áttételesen igaz, a maga módján.

A paradoxon permanens alapja az ellentmondások feloldódása, az ellentétes képzetek békés egymás mellett élése a tudattalanban, a primér mechanizmus szintjén. Ebből a téves azonosításból kiindulva fedi fel a költői kutatás egy komplex jelenség

nem sejtett aspektusát: ezt világítja meg kihívó élességgel. Permanens formai mondanivalója: a dolgok nem olyan egyszerűek, mint ahogy mondjátok; nézzük a dolgok másik, rejtett oldalát. Mint mozgásforma a paradoxon ironikus, mefisztói gesztus: a közkeletű igazság fejtetőre állítása. Szükségképpen mefisztói, hiszen rejtett, sötét oldaláról tekinti, a tudattalan ösztönén szemszögből közelíti meg a tárgyat.

Vizuális gondolkodás

Közkeletű igazság, melyet ismételten megerősítettek a statisztikai vizsgálatok²⁵, hogy a metafora érzékletes, és elsősorban a képnnyelven szól. A metaforában éri el a legmagasabb szintet a vizuális élményfeldolgozás. A vizualitásra való törekvés a költői nyelv minden szintjén megnyilvánul azonban.

Írásképek

A legfeltűnőbb az *írásképek* szerepe. Az antik hagyományokra támaszkodó képvers, a beszédábrázolás ideografikus és piktografikus eredeteihez visszakanyarodva, a betűk elrendezésével közvetlenül érzékelhető formában ábrázolja a költemény tárgyát: a pánsípot (Theokritosz), baltát, tojást (Szimmiasz), rontásnak szánt szemet (Cirier), sebzett galambot és szökőkutat (Apollinaire), vízben tükröződő hatyút (Hollander). A képvers nem mond le a betűírás segítségével közölt nyelvi közlésről: kétszeresen használja fel a betűsorozatokat.

A piktografikus költői játékon túl a vers minden esetben a prózai közléstől eltérő írásképet nyújt. Szabadon, azaz belső szabályainak megfelelően rendezi el a szöveget, és magával az elrendezéssel tudattartalmakat juttat kifejezésre. A fehér papíros a költői üzenet lényeges eleme Mallarmé *Kockadobásában*, amikor három szót nyomtat egy üres lap közepére: *plume solitaire éperdue* (eszeveszett magános toll). Az írásképek ritmusa, hosszú vagy rövid, változatlan vagy változó hosszúságú sorok választása ugyanolyan szorosan hozzátartozik a költemény tartalmához, mint a hanglejtéssel kifejezett attitűdök az élő szóval tolmácsolt tartalomhoz. Paul Éluard *Erkölcsei leckéjében* minden téma két változatban szerepel, egy sötét, mollhangúban (Au mal), és egy világos, dūr jellegűben (Au bien). Az optimista változatban kiugróan gyakori a nyolc szótagos verssor, a pesszimista változatban a tíz és tizenkét szótagos sorok dominálnak.

Írásjelek

A vizuális kifejezés eszközeivé váltak az utóbbi századok folyamán a kéziratokban jó ideig elhanyagolt *írásjelek*.²⁶

Szabó Lőrinc főként a zárójelet és kettőspontot használja fel tudattartalmak költői kifejezésére. Zárójellel választja el a tudatrétegeket a gyász lélektanával kapcsolatban idézett *Ködök* című szonettben. Mégpedig igen fondorlatos zárójeltechnikával.

Köd fed: nem látok... Tán én öltelek meg?...
Légy, mondtam (majd: Ne légy!) az, aki vagy!

A tudattalanba szorított gyilkos kívánság (Ne légy) jámbor óhajjá változik át, ha elhagyjuk a zárójelet, ahogy ezt a mondatszerkezet meg is kívánja: „Ne légy az, aki vagy!”

A kettőspont, konkluzív funkciójának kiterjesztésével, gyakran szembeállításra, szembesítésre szolgál. Szabó Lőrinc egy-egy szempárt állít szembe egymással.

Szemedben: szememben: ragyog a reggel
(Föld, Erdő, Isten)

A kettőspont itt figyelmeztet arra is, hogy a költői tér (vagy egyszerűbben a vers) olyan közeg (olyan szöveg), melyben a jelek visszanyerik eredeti értéküket. Az írásjelet nem akadályozza meg nyelvi funkciója abban, hogy eredeti vizuális kvalitását is érvényesítse. A szöveg támogatásával a kettőspont szempárrá vagy kerek ablakokká változhat át.

Nehezebb igazolni, mint feltételezni, hogy az írásjel grafikus formája valóban szerepet játszik tudattartalmak közvetítésében. Kétféleképpen lenne erre lehetőség. Az írásjelek statisztikai eloszlása igazolhatja vagy cáfolhatja ezt a feltevést: valóban vonzódik-e az írásjel olyan tartalmakhoz, melyek megfelelnek figurális jellegének. Másik, megbízhatóbb módszer a szintézis. Előállíthatunk olyan szövegváltozatokat, melyek csak írásjelben különböznek. Megpróbálkoztam mindkét módszerrel a befeszítettség két jele, a <...> és a <— —> esetében. Kosztolányi verseinek írásjeleit elemezve kiderül, hogy a <— —> gyakrabban társul az erőszak, az erőszakos halál képzetével, mint a <...>. Hasonló eredményre jutottunk, amikor olyan szövegvariánsokat mutattunk be, melyek vagy <...>-t vagy <— —>-t tartalmaztak (FÓNAGY: 1977b.).

A virtuális dallamkép

A vizuális ábrázolásnak rejtettebb, de eredetibb formája a *beszéddallam*, mellyel már találkoztunk, amikor a prózai kommentárral vetettük egybe a verset. A beszéddallamról tudjuk, hogy gesztusekvivalens. Az érzelmeket, attitűdöket kifejező testmozgás alakul át virtuális dallammozgássá (FÓNAGY: 1981., BOLINGER: 1986. 195 és kk.).

A vers látens dallama, ritmusa többre képes, mint az élőszó. A beszédben érzelmeket, attitűdöket tükröz a dallam, a ritmus, de nem tud mozgást ábrázolni, tárgyakat körvonalazni. A szövegdallam realitását, az olvasó dallamélményének objektív alapját ki tudjuk mutatni tesztek és mérések segítségével.²⁷

Bizonyára igazolható lenne Szabó Lőrinc dallamérzete és dallamértelmezése, amikor a 104. szonettéről (*Ómló szirttről*) így ír: „Egészen nagy szonettnek érzem, egyetlen gesztus az egész, és eget-földet egybefoglal.” (158.) A négy szakasz egyetlen dallamívet képez. Az olvasó csak mély lélegzetet véve, kidüllesztett mellel, gondolatban megemelkedve, olvashatja a szonettet. Merőben eltér ettől a 98. szonett (*Valami örök*) dallama. Középmagas hangfekvésben, egymással párhuzamosan, ereszkednek a sorok, de nem érik el az alapszintet, az állítmányt nélkülöző mondatok nyitottságát kiemelve lebegnek. Súlytalanságukhoz az is hozzájárul, hogy minden sor határozatlan névmással (*valami*) indul, és hogy a vers hangszínspektrumában a réshangok (h, s), likvidák, nazálisok dominálnak, és a kemény hangok (k, t, r) háttérbe szorulnak.

Valami örök tovasuhogás
 valami csöndbe, puha végtelenbe,
 valami tegnap, mely mintha ma lenne,
 valami víz alatti ragyogás,

A hangelosztásra is áll, ami a szavak ismétlődésére: a szabályosabb eloszlásból adódó redundancia maga is üzenetet közvetít. A szó köznapi értelmében kifejező. A *Valami örök* dallamában, hangalakjában a költő által keresett „meg-nem-semmisülő megsemmisülés” paradoxonjának zenei kifejezése.

Az élményfeldolgozásnak ez a melodikus formája a spontán gesztusok szintjén mozog. A költemény keretében képes azonban a köznapi gesztusoknál differenciáltabb tartalmakat kifejezésre juttatni.

Ábrázoló áthajlások

A versek architektonikus sajátosságaira gyakran a szabálytalanságok világítanak rá. A mondat egységét megbontó *áthajló sorok* kiemelik a sorok egymásból következtetését, egymásra rétegződését. Ha a kifejezőnek érzett éles áthajlásokat szemantikai jellegük szerint csoportosítjuk, ahogyan ezt több ízben megkíséreltem (1959., 1989., 1980.), azt tapasztaljuk, hogy (a) erős érzelmekhez (agresszió, kitörő öröm, meglepetés) vonzódnak, (b) a kiemelés szolgálatában állnak, de legtöbbször (c) tér- vagy időviszonyt jeleznek, akár csak a *felett, alatt, előtt, utána, el, vissza, messze, közel, túl* határozók, (d) kettősséget, párosságot, tükröződést, (e) gyors vagy lassú mozgást vagy a mozgásban elakadást, (f) elindulást, megérkezést, találkozást és elszakadást, eltűnést és felbukkanást, megszűnést juttatnak kifejezésre. Mindazt, amit az áthajlás struktúrájánál vagy dinamikájánál fogva képvisel (a szó szoros értelmében). Úgy is mondhatjuk: az áthajlás önmagát fejti ki.

Szabó Lőrinc mesterien és azt hiszem, ezúttal öntudatlanul — alkalmazza költeményében az áthajlást.

..... mint akit ólom
 húz le, sírodba, magamba csukódom.
 (10. Mert sehol se vagy)

Az ólom lehúzza a mondatot a következő sorba. Az áthajlás a szimmetriát emeli a 3. szonett első szakaszában.

..... sóvár magányomat
 hívja magányod,.....

A szonett alapotívumát képező tükörijáték (Képzelt képzeleteddel képzelem) valósul meg itt és még két más alkalommal a szonett struktúrájában. A 40. szonett egyik áthajló sora egyszerre valósítja meg az elmúlást és újraszületést.

..... áthalok
 a Kezdetbe: .....
 (Egészség)

Szabó Lőrinc egyik kommentárjában felidézi szárszói erotikus emlékét, amikor jótékonyan zárta körül a párt a füzes. Ezt a jelenetet képezi le a költeményben az áthajlás.

tájak, melyek már túlvilági kört
zárnak körénk, ...
(50. Ahol előbb a föld)

Az elmúlást, a fájdalomét, érezteti a kicsengő befejezetlen mondat.

valami béke vagy már: alig érzem
fájónak ezt a fájdalmat: becézem,
(96. A huszonhatodik év)

Az áthajlás fizikai valóságot kölcsönözhet a hiánynak, a nincsnek.

..... nem int már felém
kendő s kis kéz ...
(24. A változatlan tavaszban)

Ugyanígy kerül át a következő sorba a távolodó, múltba merülő, integető kéz Katona József *Időjében*.

Egy hátul integető
Kéz tárgya: *van*, s *vala*

Eluarnál:

Et les étoiles de tes mains
disparues sont toujours présentes
(Le désespoir besoin d'aimer)

De már Clément Marot VII. elégiájában is az áthajló vesszor sarkán tűnik el a fehér kéz.²⁸

A befejezetlen mondat a letűnt időket, az örökre eltávozottakat idézi a *Hová?*-ban (18. szonett).

No de, komolyan, édes: *hová* lett
Sztraka a hú cseh?.....
.....
.....S Kati néni? S hova a
jó doktor?.....

A befejezetlen mondat és az azt követő űr kitágítja a láthatárt. A végtelennel, az ismeretlennel állunk szemben.

(s a Tejút szíve táján, ismeretlen
világok közt): mindent veszve siratlak
(88. Naponta!)

Az áthajló sor rácáfolhat a gesztus szintjén a vers tartalmára (mint valaki, aki
igent mond, és nemet int).

.....még jobb fájni, szerelmem
még nem engedett el (ahogy te engem):
(86. Nemcsak emlék vagy)

A sorvégi szünet azonban megtöri a mondatot, a 'szerelem' elvált az elválást
tagadó állítmánytól.

Az egyes lezáratlan mondatok jelentésétől függetlenül az ismételt áthajlásnak
lehet a költemény egészéhez tartozó zenei jellegű mondanivalója. A sorvégen ismételt-
ten túlnövő mondatok a túláradást valószínűsítik meg a 63. szonettben (*A kis tények*), a
'magabiztos kanyargást' Szabó Lőrinc szavai szerint a *Tízezerszer* című, 52. szonett-
ben.

A szonettkoszorú egészében mondanivalója van az áthajlások fokozott csökke-
nésének. A lassan visszatérő lelki egyensúlyt tükrözi a metrikus disszonancia ritkulása.
Sőt jelentős az a tény is, hogy az áthajlás jelentős mértékben ritkább a *Huszonhatodik*
évben, mint a *Sátán műremekei* című kötetben (FÓNAGY: 1977. 247 k.).

Figuratív szórend

Jóval mielőtt a mondatszerkezetek 'ikonicitása' az érdeklődés előterébe került
volna (HAIMAN: 1985., LANDSBERG: 1987., LANDSBERG ed.: 1992.), LEO SPITZER
egyik klasszikus cikkében (1928. 125—165) felhívta a figyelmet az inszcenáló költői
szórendre. Bemutatja Verlaine egyik impresszionista költeményén (*L'allée est sans
fin*), hogyan ábrázolhat a lineáris nyelv kétszeres közbeékeléssel térbeli mélységet.

Le château   le soleil couchant
tout blanc   à son flanc
Avec

Verlaine költeménye mintaszerűen illusztrálja a költői szórend inherens ikoni-
citását.²⁹

Gondolatalakzatok

Van-e a 'zenei absztrakciónak' szerepe a költői gondolatformálásban? Van-e egy-
általán 'zenei absztrakció'? Verses és prózai költői művek *belső formája* zenei szer-
kezetként fogható fel, minthogy dinamikus struktúrájuk az 'ismétlődés' és a 'feszítés /
oldás' elvén alapul. Ez indokolja, hogy az írók a regényt szimfóniának tekintik, mint
Thomas Mann a *Varázshegyet*, vagy fűgának, mint André Gide a *Pénzhamisítók* (Faux-
Monnayeurs)-at. Weöres szinte minden zenei műfajjal megpróbálkozott az idők

folyamán. Érdekes lenne ezért a tudattartalmak költői feldolgozását ennek alapján a 'zenei gondolkodás' felől megközelíteni. A 'zenei gondolkodás' azonban egyelőre metafora, és nemigen tudjuk, hogy mit rejt.

Annyi bizonyos, hogy a zeneművek szerkezete, akárcsak a nyelvi műveké, elképzelhető síkon vagy térben, és ennek alapján a vizuális gondolkodás (óvatosabban: élményfeldolgozás) egyik formája. Ezekkel a vizualizálható struktúrákkal, az ún. gondolatalakzatokkal már a klasszikus retorika is foglalkozik. Egy nemrég megjelent kis füzetben igyekeztem tisztázni a gondolatalakzatok és a zenei struktúrák viszonyát, és mindkettő lélektani hátterét. Változatlanul úgy gondolom, hogy a szövegstruktúrák nem öncélúak, s hogy az egyes gondolatalakzatok azzal is kiérdemlik ezt a nevet, hogy valamiféle, a fogalmi gondolkodás szintjét el nem érő tudattartalmat juttatnak kifejezésre.

A *Huszonhatodik év* 120 szonettjéből 23 teljesen és 12 tartalmában a *reddíció* képletét követi, mely megkívánja, hogy a költemény vége visszakanyarodjon az elejéhez. Így a

Minthogy belőle egyéb nem maradt,
szeretem, ami körülötte volt,

ez a két sor nyitja a 95. szonettet. Az első sor látszólag változatlanul tér vissza. A másik megőrzi szerkezetét, de tartalma lényegesen módosul, és ez új fényt vet a látszólag változatlan utolsó sorra.

szeretnem kell gondolataimat,
minthogy belőle egyéb nem maradt.
(95. Egyéb nem)

Mondok valamit, kedveském: Szeretlek!

ezzel az intim köznapi mondattal indul, és ezzel az utolsó szóval zárul is a transzcendens szonett:

..... s te is ujrakezzed
a szót, a régi szót, azt, hogy: Szeretlek!
(67. „Szeretlek!”)

A fantázia megvalósul zenei szinten: az utolsó sor visszakanyarodik a vers elejéhez: minden kezdődhet előlről. A *reddíció* alakzatának ez alighanem a legsajátabb, formájában eleve adott mondanivalója. A *reddíció* emblémája az *οἰοβοόφις*, a 'farkát harapó' kígyó (vagy az egymás farkát bekapó, varázskört képző két kígyó) lehetne, az újjászületés, a halálon túli örökélet jelképe az egyiptomi, az óind mitológiában, a gnosztikus misztikában; az ősi Egyből a magasrendű Egyhez, a minden bajt megoldó, örök ifjúságot biztosító Bölcsök Kövéhez vezető Mercurius egyik szimbóluma az alkímiai irodalomban.³⁰

Ha vonzotta is Szabó Lőrincet a buddhizmus, a karma tana, mégha lelkigyakorlatként élte is át a „buddhista önmegváltást”, ahogyan ezt Juhász Gyulának mondta (KABDEBÓ: 1985. 62), a *reddíció* alkalmazása nem kötelezi ideológiai állásfoglalásra. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a *reddíció*, azaz a kezdethez való visszatérés végteleníti

a verset, és másféle képzeteket kelt formájánál fogva, mint más alakzat, így a végtelen sort képező gradáció vagy az adott viszonyokat fenekestül felfordító chiasmus. A gondolatok mögött rejlő tudattartalomhoz közelebb kerülünk, ha meghatározzuk, hogy milyen tartalmú szövegekhez vonzódnak. Ilyen előkészítő vizsgálat szerint például az antitézis gyakoribb agresszív tartalmú, mint idillikus versciklusokban; a chiasmus forradalmi alakzat, amennyiben a mondatokban közhelyeket, a drámai művekben adott viszonyokat felforgató szövegekhez vonzódik (FÓNAGY: 1990.). A *reddició* a *Huszonhatodik év* tanúsága szerint a halált meg nem történtté tevés fantáziájával, az örök újrakezdés gondolatával párosul. Azt hiszem, a vizsgálatoknak kezdeti stádiumában is kimondhatjuk, hogy a költői művekben a tartalom formája maga is tartalmas, ha ez a tartalom lényegesen különbözik is a fogalmi gondolkodáson alapuló kijelentésektől.

Cselekvő gondolkodás: tettközelség

A költői közlést 'élményszerű'-nek, 'konkrét'-nek 'dinamikus'-nak érezzük a tudományos közlésmódhoz képest.

Ennek egyik oka a költői kifejezés 'nyitottságában', kifejtetlenségében rejlik, mely az olvasót aktív részvételre készíti.

Még intenzívebben, elemibb szinten vonja be az olvasót maga a versforma. Az olvasó akarva-akaratlanul együtt lélegzik, együtt énekel a költővel. Az ő hangját is elakasztja a szabálytalan cezúra, a váratlan sorvég. Erőfeszítést kívánnak tőle a torlódó nyomatékok, iktusok, s így kénytelen némi részt vállalni a sziklákát görgető Szüsziphosz erőfeszítéséből, melyet torlódó spondeuszokkal tükröz a vers (Dionüsziosz Halikarnasszeusz: 1808. 593 és k.). A haragot, nehézséget, keménységet tükröző kemény mássalhangzócsoportok hatására megfeszülnek a beszédizmok, és így közvetlenül, testileg is érzékeli az olvasó a versben ábrázolt jelenségeket.

A költői ábrázolást minden nyelvi szinten a tettközelség jellemzi. A beszédhangok szubsztanciájának, hang és gesztus értékének felelevenítésében különbözik a költői nyelv más nyelvi műfajtól, melyek a nyelvi egységeket önkényes jelekként használják, tekintet nélkül a beszédhangok akusztikai és fiziológiai tulajdonságaira. A beszédhangok közvetlenebbül kapcsolódnak az ábrázolt élményhez, mint a hangot tartalmazó szó. — A vers az ábrázolás szintjére emeli a prozodikus hangtulajdonságokat, a nyomatékeloszlást, a hanglejtést, a beszédtempót, a szüneteket. Ezzel egyfelől olyan tudattartalmakat tolmácsolhat, melyek kifejezésére a fogalmi gondolkodáson alapuló nyelvi formák nem képesek. Másfelől a szó szoros értelmében tapinthatóvá, az érzékszervek számára közvetlenül hozzáférhetővé teszi a tárgyakat, jelenségeket. Ezért 'élményszerűbb' a *szökdelő* dallam, mint a 'szökdelés' szó.

Közelebb viheti a fizikai valósághoz a mondatot a köznapi szórend megbontása is. A belső valósághoz a mondat indultatos szétदारabolásával vagy a feszültség fokozásával, a külső valósághoz a jelenségek leképezésével. Tegyük hozzá, hogy a szórend ábrázoló képessége lehetővé teszi emotív fantáziák kivetítését, vizuális érzékeltetését. A hiperbaton egyebek között alkalmas arra, hogy a magánosság, izoláltság, bezártság érzésének szemléletes (tárgyas) formát kölcsönözzön. Szabó Lőrinc a 87. szonettben a gondolatok kusza szövevényét teszi szinte kézzelfoghatóvá.³¹

A valóságzomj (BÜHLER: 1933. 101) indokolja az 'elszabadult' szavak, metaforák vonzódását a közvetlenül érzékelhető, látható, hallható, tapintható jelenségekhez. A metafora a jelentés szintjén csökkenti a tárgyak és nyelvi formák közötti távolságot.

A lágyan hullámzó hanglejtés akusztikai szinten követi a simogató mozgást. Az *öled bársonyát* metaforája szemantikai szinten közelíti meg az érzéki élményt. Külső és belső világunk gyökeres átalakításával kapcsolódik azonban legszorosabban a tárgyi valósághoz a metafora.

A gondolatalakzat mondaton túli, szövegszinten valósít meg egy fantáziát. Az antitézis a konfrontációt, ellentétes erők szembenállását; a chiazmus a szerep- vagy sorscserét.

Költői, szinte mágikus tett az *archaizmus* és az *evokáció*nak minden formája. Más korok kifejezésmódját követve, a költő szellemeket idéz meg, és versébe foglalja a megelevenített múltat. Így idézi fel szonettjeiben Szabó Lőrinc Horatiust, Dantét, Villont, Arany Jánost és más alkalommal saját múltjának egy-egy darabját.³²

A versnek tulajdonított varázserő forrása a költői nyelv tettközelsége. Ebben az összefüggésben is idézhető a 68. szonett.

.....Szétszedlek, könnyű árny
s összeraklak, imbolygó mozaik:
(Ki-mi voltál?)

De légy! Akarom! — parancsolja a 119. szonettben (*Úgy legyen!*). — „Szóljál tört és szóljál kardot”, biztatja a költőt Heinrich Heine („Rede Dolche, rede Schwerter”, Die Tendenz). „A költő szavai tettek”, írja Freud Thomas Mann-nak az író hatvanadik születésnapja alkalmából (1935. június, GW 16. 249). A költemény „szinte borzalmas közvetlenségét” hangsúlyozza egyik levelében EDWARD SAPIR (Selected writings, 1949. 500, id. JAKOBSON és WAUGH: 1979. 231).

A költői nyelv dinamikus rendszere

A fentiekben vissza-visszatérő 'regresszió', 'érzékeltetés', 'megelevenítés', a minden nyelvi szintre vonatkoztatott 'valóságsszomj' könnyen elmoshatja a kifejezett tudattartalmak közötti minőségi különbséget.

A rendszerezést megkönnyíti, ha magukból a költői módon alkalmazott nyelvi elemekből indulunk ki. Nyilvánvaló, hogy a lexikális és grammatikális elemek metaforikus alkalmazása vagy a szókategóriák felcserélése eleve magasabb szintről indul ki, s így feltehető, hogy a kifejezett tudattartalmak is differenciáltabbak, mint a beszédhangok fizikai sajátosságain, a látens ritmuson, dallammeneten alapuló üzenetek vagy a szórend módosításával (szintaktikai gesztusokkal) kifejezett lelki tartalmak. Lényegesen különböznek a fogalomelőttiségből új fogalmak kialakítására törekvő (lexikális, grammatikális) metaforák a 'mondat felszabadításától', azaz az erejüket vesztett minősítők felelevenítésétől, amikor nem kerül sor adott fogalmi struktúrák feladására.

Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy azonos szintről kiindulva különböző jellegű és rangú tudattartalmak fejezhetők ki. A szórend módosítása lehet kifejező (haragot, türelmetlenséget, belső feszültséget tükrözhet), de lehet figuratív is: külső vagy belső struktúrákat sejtető. Ugyanez áll a dallamra és az áthajlásokra. Másféle tartalmat juttat kifejezésre az írásjelek grafikus adottságainak remotivációja és az írásjelek metaforikus használata: a felkiáltójel helyére lépő pont, vesszőt vagy az üres szóközt helyettesítő kettőspont, a pont eltörlése stb.

A költői nyelvi eljárások dinamikus rendszert képeznek: feltételezik és kondicionálják egymást. A beszédhangok remotivációja előjátéka a klisék félretolásának, melynek szerves folytatása a szó 'felszabadítása', a metafora. A lexikális és nyelvtani metafora együtteséből a mondatok átformálása. Az olvasót a költővel és a költeménnyel való együttlégzés készíti elő arra, hogy mindvégig, minden nyelvi szinten aktívan, értelmezve, a kifejtetlent kifejtve olvasson. Nemcsak a metaforák (trópusok) kívánnak együttműködni, de az alakzatok is. Ez nyilvánvaló az oxymoron vagy a paradoxon (önellentmondó antitézis) esetében. De áll ez a gondolatalakzatokra, szóalakzatokra (mint a fent idézett és értelmezett iterációra), hangalakzatra is. Voltaképpen minden költői nyelvi eljárásra. Preverbális jellegüknél fogva nem érhetik el a módosított szavak, mondatok vagy írásjelek viszonylagos egyértelműségét.

A többszólamúság nem(csak) zenei játék, hanem több tudatszinten egyidőben folyó kutatás, ahol a különböző szinten feltárt, eltérő jellegű, nemegyszer ellentétes irányú tartalmak egymást egészítik ki. Ez a (párhuzamos számítógépek működéséhez hasonlítható) komplex eljárás különbözteti meg elsősorban a költői felfedező munkát a tudományos kutatástól.

Szólamot, a többitől nemegyszer eltérő szólamot képez a költői *beszédaktus* önmagában is. A *Huszonhatodik év* mint beszédaktus csaknem mindvégig ellentétben áll a szonettek jelentésével. Az ötödik szonettől fogva a szöveg szintjén egy szeretett személy végleges elvesztéséről szól. Ugyakkor a beszéd ahhoz szól második személyben, aki nincs és nem lehet jelen.

Nem rejtegetlek többé, nem tagadlak,
végre igazán tied. Eleget
bujáltunk...

(23. Föld alatt, ég alatt)

Míg élek, élsz: éltetlek. S te nekem
segítesz, ügye, szív a szívemen?!

(34. Folyton átlengsz)

A formális téveszme ezúttal is alakzat, *drámai alakzat*, és a disszonancia ezúttal is feloldható, és a feloldásához vezető kijelentések képezik a drámai alakzattal kifejezett üzenetet. A látens és széles ívben elkerült, de implikált, közhely: emlékemben továbbél (örökké élni fog). A drámai alakzat nem fogadkozik, mint a közhely: bizonyítja, hogy a halott most is él, hiszen segítségért lehet fordulni hozzá. A téveszme oldható, lebontható: a halott segíti, felidézi, ha élőnek képzelet azokat a szenvedélyes együttléteket, amelyek meghiúsítják az emlékek elszűrülését.

Élesedik az ellentmondás, amikor a megszólítottal azt közli, hogy már nem is él.

..... De mi vagy,
mi vagy most? Szó, név, semmi, gondolat.

(42. Szárnyrakelt hangszerek)

Bonyolódik az ellentmondás, amikor a halott átveszi a költőtől a tudatzavart.

Nem vagyok: általa gondolkozom.
Emléke vagyok! Ahogy az a nap

kiszolgáltatót, úgy kezébe ad
— sőt jobban — e sír; ...
(80. Kár volt, vagy megérte)

Az orgonaponthoz hasonlítható a költeményeket végigkísérő *egyéni stílus*. Az egyéni stílus az aktuális közlést kiegészítő permanens tartalom. Állandó jelenléte leplezi közlés jellegét (FÓNAGY: 1963., 1992.). Előző publikációkban megkíséreltük statisztikai vizsgálatok alapján meghatározni és értelmezni Szabó Lőrinc néhány stílus-sajátságát (DÖMÖLKI, FÓNAGY, SZENDE: 1964., FÓNAGY: 1965., 1977.). Az egyéni stílussajátságok is rendszert képeznek. Egymást támogatják vagy keresztezik a hangok, szavak gyakorisági eloszlásában, szerkezeti sajátságokban, domináns gondolatalakzatokban kifejeződő tartalmak. Juhász Gyula és Tóth Árpád költői szövegeihez képest Szabó Lőrinc költeményeiben gyakoriak a 'kemény' mássalhangzók (t, k, r); az éles áthajlások; a hosszú szavak (4, 5, 6 szótag); kulcsszavai a következő szemantikai kategóriákba sorolhatók: (a) kifelé irányuló agresszió, (b) befelé irányuló agresszió (halál, félelem), (c) isten, ég, (d) oralitás (száj, szól, csók), (e) látás, (f) tagadás, (g) akarat, (h) genitális erotika (hús, tűz, piros, szeret), (i) egocentricitás (én) (FÓNAGY: 1965., 1977.).

A kemény mássalhangzók, éles áthajlások ritkábbak a *Huszonhatodik* évben, mint a korábbi kötetekben. Hangfogó ellenére is gyakoriak a költői átlaghoz képest. A metrikus és nyelvi szerkezet ellentéte az adott kontextusban az elfogadhatatlan adott helyzettől szembeni lázadás kifejezése lehete (ez az attitűd nyelvi kifejezést is nyer több ízben), de szimbolizálhatná egyúttal az elszakadást, a befejezetlenséget is (mint számos áthajló verssorban), és az erős pozitív kötődést rendszerint kísérő tudattalan agressziót (*Tán én öltelek meg? — Ködök*). A lázadás, a tagadás különös élességgel fogalmazódik meg a 11. szonett 19 tagadószavában. A lexikális stílusban változatlanul erőteljes erotikus komponenst ellenpontként foghatjuk fel, a gyász erotizálását jelezheti. Az erotikus fantáziák nyíltan is jelentkeznek a szövegfelszínen. Az orális komponens természetéhez híven ambivalens: a szeretett személy bekebelezésében egybeesik a megsemmisítés és a szeretetteljes megőrzés vágya. A beolvasztott halott szerető az ént gazdagítja és differenciálja.

A 'költői homály'

Hogyan egyeztethető össze a költő kutató és feltáró szerepe a 'költői homály'-lyal?

A költő szava olyan / biztos, mint számok képletei (14. szonett). Ez fenttartás és kommentár nélkül áll a költői minősítésre és általában a közhelyek elkerülésére vagy feloldására. A közhelynek legfeljebb azt az engedményt tehetjük, hogy a kitaposott utakon könnyebb járni, a magas hírértékű minősítők értelmezése nagyobb erőfeszítést kíván. Ha az olvasó nem fekteti be a költői jelzői, határozói szerkezetek értelmezéséhez szükséges szellemi energiát, a kifejezés 'sötét' vagy 'homályos' marad a számára.

Más a helyzet, amikor a költő még megfogalmazatlan és a rendelkezésére álló nyelvi eszközökkel meg nem fogalmazható tudattartalmak minél pontosabb kifejezésére törekedve, túllép a köznap beszéd vagy a tudományos közlemények számára adott nyelvi kereteken. A hagyományostól való eltéréssel kifejezett üzenet nem lehet olyan egyértelmű, mint a hagyományos. A szabályos szórendet megbontó (rögtönzött), kife-

jező módosítás kevésbé egyértelmű, mint a hagyományos kérdő szórend. A jelek szemantikai átvitelével (metaforával) kifejezett tartalom nem lehet olyan pontosan körülhatárolt, mint a jel hagyományos jelentése.

A költő új, még kifejtetlen, a tudatos fogalmi gondolkodás szintjét el nem érő tartalmakat juttat kifejezésre. Ezek a tartalmak 'homályosak', 'sokértelműek', ha az üzenetet megkíséreljük 'diszkurzív' (LANGER: 1942.) köznapi vagy tudományos közléssé átalakítani. De ez a művelet nem hasonlítható a magyarról angolra való fordításhoz. A költői üzenetet értelmezésekor egy mélyebb, nyelv előtti tudatelőttesszintről emeljük fel a kialakult fogalmakkal dolgozó tudatos gondolkodás szintjére. A lexikális vagy grammatikai metaforára éppen adekvát fogalmak híján kerül sor. Az áthajlás vagy hangspektrum verbalizálása közelebb áll zenei mondatok értelmezéséhez, mint köznyelvi mondatok parafrázisához.

A 'költői homály' kifejezés ezért félrevezető. A költői pontosság igénye távolítja el a verset az egyértelmű köznapi vagy tudományos kijelentésektől.

A rímes játék

A költői nyelv és a gondolkodás viszonyával kapcsolatban óhatatlanul felmerül a kérdés: ha kutatásról van szó, mire való a kötött forma.

Rím s ütem nem halott kellék: csodát,
zenét akar: ...

(14. Emlék a szivednek)

A ritmus és rím „nem annyira akadék, mint inkább segítség”, írja a vers születéséről Weöres Sándor (1939., 1970. 1. kötet, 213). BÓKA LÁSZLÓ a vers „ösztönző kötöttségei”-ről ír (1958., 1966. 770). Kosztolányi 'Ars poetica'-jában a hazárd játékkal rekonstruálja a költői 'rímes játék'-ot. A poétika rímhívónak nevezi azt a verssort, melyre felelnie kell egy soron következő második sornak. A rím nem azonos vagy hasonló hangzású szótagot hív elő, hanem verssort, gondolatot. Hiszen igen nagy számú a hívó rímet kielégítő lehetséges verssorok száma. A kártya hazárd játék, és csak a hamis játékos tudhatja, milyen kártyát húz.

A vers esetében más a helyzet. Nem külső, hanem belső véletlenül alapul a költő választása, és a lelki életben nincsen véletlen. Ha a választást nem tudatos szándék irányítja, akkor tudatelőttess vagy tudattalan tényezők határozzák meg. Ezen a tézisen alapul a lélektani tesztek java része. Így a Rorschach-teszt keretében egy semmit sem ábrázoló foltot értelmezve, tudattalan fantáziáit vetíti az ábrára az alany. A Rorschach-teszt lényegét négyszáz évvel ezelőtt felfedezte és a művészi alkotás szolgálatába állította Leonardo da Vinci, amikor arra biztatta tanítványait, hogy a málladozó, kopott, penészes falfelületeket nézve merítsenek ötleteket (HOCKE: 1964. 129).

A rímes játék nem áll meg a rím határánál. A szerencsejáték kiterjed a hangok, a ritmusképletbe illő sorok, a szórend, a jelző, a határozó, a gondolatalakzat megválasztására. A véletlennek teret enged mindegyik választás.

Mint mikor a költő véletlen szavait
összezendíti a véletlen szerencse,
(Kosztolányi: Piac)

A költő nagymértékben növeli a véletlen terét azzal, hogy eleve lemond a kijelentések köznapai kötöttségeiről. A minősítő megválasztásánál ugyanúgy szóhoz jut a véletlen, ugyanúgy érvényesülnek tudattalan képzetek, fantáziák, mint a rímelő sor megválasztásánál. A mondatok közötti kötöttség lazítása további lehetőségeket biztosít.

A legnagyobb a véletlen, azaz a tudattalan fantáziák szerepe, amikor a költő lemond az egyes jelek belső kötöttségéről, és újraalkotja a szavak, szerkezetek jelentését (metafora, átszerkesztés).

A költői alapállás az elengedettség, az adothoz való görcsös ragaszkodás feladása. Ez a spontán törekvés a nyelv minden szintjén érvényesül, a hangok megválasztásától a mű szerkezetének megtervezéséig.

Ezzel függ össze a költői kutatás egy másik alapvető sajátága. A költői kutatás szükségképpen élvezetes.³³ Az élvezet nemcsak velejárója, de *feltétele* a felfedezésnek.

A hangok, hangtulajdonságok, hangsúlyok, azonos időtartamok szabályosabb ismétlődése, akárcsak a szavaké, szerkezeteké (gondoljunk a legősibb versformára, a paralelizmusra), eleve élvezetes. A redundancia minden nyelvi szinten szellemi energiamegtakarítással jár, és ennél fogva örömeztet is.

Az ismétlődés³⁴ okozta élvezet a legősibb öröm, melyet Freud végelemzésben a halálösztönre vezet vissza (1920. GW 13. 3–69). A kisgyerek álomba ringatását korán felváltja vagy eleve helyettesíti az altatódalok szabályos ritmusa, az egyszerű dallam, a szavak ismétlődése. Ősi időktől mind a mai napig sámánok és hipnotizőrök a redundancia felfokozásával — szabályos ritmussal, monoton dallammal, unos-untalan visszatérő szövegrészekkel — zsongították el a tudatot. A vers kötött formája és a magasabb nyelvi szinteken jelentkező kötöttségek sajátos, a révülethez hasonlítható állapotot idéznek elő, és ezzel megkönnyítik a tudatelőttés és a tudattalan tartalmak feltárását.

De élvezetes és élvezethez kötött a szavakkal való játék, a játékos felfedezés is. Ez egyaránt áll a gondolatalakzatokra és a metaforára. A gondolatalakzatok nagyobb fokú szabályossága (redundanciája) élvezetes önmagában, de élvezetes az alakzat vonzásának engedő véletlenszerű felfedezés is.

A koncentrációt igénylő tudatos fogalomalkotással szemben a metaforikus gondolkodás spontán asszociációkon alapul. A tudatelőttés fantáziálás kevesebb energiát fogyaszt, mint a tudatos. Nem kevésbé élvezetes, akárcsak a gondolatalakzatok esetében, a rejtett és nemegyszer elfojtott képzetek, gondolatok feltárása.

Freud joggal veti fel a kérdést, minek köszönheti a költészet ezt a váratlan szabadságot, a kritikus instanciák engedékenységét. Freud ezt a költői művek formai szépségével magyarázza, mely megvesztegeti az ént és a felettes ént. A szép formát ösztönző jutalomnak (Lustprämie, 1908. GW 6. 223, 'incentive' az angol fordításban, SE 8. 130) tekinti. Azt hiszem, messzebb mehetünk ennél. Hozzátehetjük: a 'szép forma' már önmaga is tartalom, méghozzá tudatelőttés és tudattalan képzeteket felszabadító tartalom. Így inkább láncreakciót kiváltó kisebb robbanásokhoz hasonlíthatjuk a költői forma hatását, mint mézesmadzaghoz.

Költői forma és költői őszinteség

ROMAN JAKOBSON, az orosz formalista hagyományt követve a költői funkciót abban látja, hogy az üzenetet öncélként állítja előtérbe („focus on the message for its own sake” — 1960. 356). MUKAŘOVSKÝ (1938.) szerint a költői nyelvet az különbözteti meg a köznyelvtől, hogy a figyelmet a tartalomról a formára irányítja. Valójában a

költői forma csak azért vonja magára a figyelmet, mert maga is jelentős, a szó szoros értelmében: sajátos, köznap nyelvén ki nem fejezhető, tudattartalmakkal gazdagítja az üzenetet.

A költői nyelv sajátos jellegéből, a tudat szintjét el nem érő tartalmak véletlenszerű, de rendszeres kifejezéséből következik, hogy a költői őszinteség nem elhatározás dolga.³⁵ Különleges készséget, lényegében egy mélyebb őszinteségre való képességet igényel.³⁶

„Az ügyetlenség versben hazugsághoz vezet”, írja SULLY-PRUDHOMME (1904. 58). Heine lényegében ugyanezt gondolja, de megfordítja az okozati sorrendet: „A hazugság a stílus rovására megy” („Dem Lügner wird der gute Stil erschwert”, írja Alfred Meissnernek írott levelében, 1850. november 1.). S hadd idézzem nem első ízben Arany Jánost: „Vezércikket lehet meggyőződés nélkül is írni, de jó verset nem” (1889. 2. 101).

A történelmi dimenzió

Csak a fenti alcím utal erre a mindvégig hiányzó dimenzióra. A történelmi aspektus önkényes, szinte provokatív elhanyagolása talán még nyilvánvalóbbá teszi alapvető szerepét. A költői nyelv mindegyik posztulált sajátossága időfüggő. Változnak a redundancia formái, emelkedik vagy süllyed a hírértékszint, csökken vagy fokozódik a köznap nyelv és a versek nyelve közötti távolság. Előtérbe kerül vagy háttérbe szorul az egyik vagy másik gondolatalakzat. Változik a költői képek struktúrája, a metafora, a hasonlat, az allegória viszonylagos gyakorisága. Legszembetűnőbb a mondat szerkezet módosíthatóságának, a grammatikai 'poetica licentiá'-nak fokozódása az utóbbi 100–150 év folyamán.

Ami állandónak tekinthető, az a költői nyelv léte, a költemény formájának saját-szerűsége, a forma és tartalom szoros, természetes kapcsolata. Ha a korszakos változások felett áthajadva, a költészet forrásáig megyünk vissza: meglepetéssel látjuk, hogy a táncos, énekes varázsszertartásokban a költői nyelv alapvető tendenciái szabadabban, nyíltabban bontakoznak ki, mint bármely későbbi korban.

Az egyik az ismétlődés: mozdulatok, ritmusképletek, szavak szüntelen visszatérése. Az állandóság a változásban. Az ismétlődés jelképe és szerves része a múlthoz való visszatérésnek. Valójában a múlt megjelenítésének, a jelen és múlt egybeesésének. A táncban a törzs tagjai azonosulnak az ősökkel, végső fokon a közös őssel, a totemmel. Ennek a törekvésnek halvány vetülete a költői nyelv viszonylagos időtlensége: a múltba való visszanyúlás, az archaizálás, a köznyelvi kötöttségtől való elszakadás, a neologizmus, a 'poetica licentia'.

A költői nyelv varázsa ekkor még nem volt metafora. A hagyományos szöveg betűihez való ragaszkodás elengedhetetlen feltétele a szöveg hatékonyságának. Ennek a feltételnek kései, racionális leszármazottja az egyetlen lehetséges, pontosan célba találó, egyedül hatékony kifejezéshez való ragaszkodás.

HEINZ WERNER az ősi nyelvi tabura vezeti vissza a metaforát (1919.). A szó a mágikus kultúrában élők számára elválaszthatatlanul szorosan kapcsolódik a szóval jelölt személyhez, tárgyhöz vagy jelenséghez. A szó nem(csak) jelöli a tárgyat, de valóságosan megidézi, megjeleníti. HEINZ WERNER szerint a hagyományos megjelölés elkerülésével ezt a veszélyt akarta elhárítani a beszélő. A tárgyról eltérített szónak ugyanakkor a közösség számára érthető kellett hogy legyen: a tárgynak egyik vagy

másik jellegzetes sajátosságát kellett hogy kiemelje. Ezt teszi ma is a metafora. — A metafora egyúttal a szómágia örököse: a költő pillanatnyi igényének megfelelően varázsütéssel átformálja a valóságot.

A varázselemek kontextusában új értelmet, nagyobb jelentőséget kap a költői nyelv 'tettközelsége', a szó és a tett közötti távolság csökkentésére irányuló törekvés.

A közös táncban egyesülnek, közvetlenül és közvetve az ősökön keresztül, a törzs tagjai. A szöveg ritmusán, dallamán át azonosul az olvasó a költővel és a verset a múltban, jelenben és jövőben olvasók hatalmas táborával. A költői nyelv 'nyitottsága' olyan tárt kapu, melyen keresztül a látszólag magános, autisztikus költői szó elevenebb kapcsolatot teremt a beszélő és a hallgatói között, mint bármely más nyelvi forma. A vers az olvasók találkozhelye: megteremti a térben és időben külön élők félig tudatos, félig öntudatlan közösségét (az 'olvasók táborát').

A nyelv költői funkciója

A költői sajátosságait keresve, a költői kifejezőmódot hol a köznyelvvél, hol a tudományos nyelvvel vettem egybe, minden esetben a köznyelv és a tudományos jelrovására.

Sem a köznap nyelvnek, sem a tudományos nyelvnek nincsen védelemre szüksége. Mégis, JAKOBSON nyomán (1960.) hozzátennem az elmondottakhoz, hogy a költői funkció nem a szépirodalmi művek privilégiuma. A nyelv maga is költői. A feltételezett semleges kijelentés kifejező módosítása, különböző rendű és rangú üzenetek egyidejű tolmácsolása, a polifónia különbözteti meg a természetes nyelveket a mesterséges nyelvektől. Ha a nyelv nem lenne költői, lehetetlenné válna a nyelv változása, fejlődése, nem lenne lehetséges új fogalmak kialakítása. Gondoljunk arra, milyen nélkülözhetetlen szerepet játszanak a metaforák a tudományos fogalmak kialakításában. A fonetikus meglepetést, milyen precíz tudatelőítést elemzésnek fel a beszédhangokat és hangtulajdonságokat jellemző metaforák. A grammatikusoknak sejtelmük sem volt arról, miben különbözik az *i* és az *u* artikulációja. Ugyanakkor csalhatatlan biztonsággal világosnak érezték és nevezték az *i*-t, sötétnek az *u*-t. A grammatikusok nem tudták, de a metafora tudta, hogy az *i* képzésénél a nyelv előre és felfele tolik, a fény irányában, és az *u* képzésénél ellenkezőleg, visszahúzólik a test sötét régiói felé.

Nyilvánvaló, hogy a költői nyelv nem jöhetett volna létre, ha a nyelv maga nem lenne költői.

Jegyzetek

1. Megkönnyíti az egybevetést, hogy Szabó Lőrinc köznap nyelvén kommentálta a költeményeit. Nagy segítséget nyújtanak KABDEBŐ Lóránt munkái, aki napról napra nyomon követte Szabó Lőrinc életútját, és nagy megértéssel, finom érzékel elemzte a költő líráját történelmi keretében.
2. A költői nyelv költőiségét hangsúlyozza Robert FROST. Kétségtelen, hogy a hangsúlyok, időtartamok, beszédhangok eloszlása szabályosabb, redundánsabb költői szövegekben, a szabadverseket is beleértve (KNAUER: 1965., LEVY: 1965., FÓNAGY: 1977a. (1965.), NEWTON: 1969.). A költői nyelvnek ezt az aspektusát emelte ki Robert ABERNATHY az 1960-ban tartott varsói költői nyelvi kongresszuson.

3. FÓNAGY Iván: 1960., 1975a. — Nem tudtuk akkoriban, hogy az információelmélet területére tévedtünk, és hogy kitalálás játékkunk célkitűzésében, módszerében nem állt messze C. E. SHANNON (1951.) kísérleteitől.
4. Népszabadság 1959. július 12. 3.
5. Egy meglehetősen banális Ady-novellában (*A gazdag ember háza*) a fonémák 71 százaléka redundánsnak bizonyult.
6. A Világirodalmi Lexikon 5. kötetében a Hírtérték címszóban tettem erre elszórt kísérletet.
7. Freud (1905. GW 6. 72 és kk.) Heine disszonáns felsorolásait, ironikus párosításait viccnek minősíti.
8. Különbösen feltűnő a különbség a köznapi és a költői szóhasználat közt a hasonlatok esetében. A köznapi beszédben az igei vagy melléknévi állítmányt a hozzáfűződő egyik vagy másik hasonlattal fokozzuk. *Úgy sír, mint a záporosó.* 1960-as cikkemben József Attila *Egy kágyerek sírjának* hasonlatait állítottam ezzel szemben. Jobb példát azóta sem találtam:

... ahogy a vízben sír a mész.
Sír, mint víz sír a fedő alatt.
Sír, mint a holt fa, melyet tűz emészt.
Sír, mint csarnokban a futószalag.

9. A jelentés és a beszédhelyzet egybeesik BLOOMFIELD behaviorista elméletének keretében (1933. 139–157). A köznyelv és a költői nyelv eltérő sajátosságainak megértéséhez elengedhetetlen a kettő megkülönböztetése.
10. Ezt már világosan látta Charles BALLY (s. d. 1905. *Que veux-tu?* (véritable question) vs. *Que veux-tu? Il faut se faire une raison* (Il faut se résigner) 142.
11. Ennyiben indokolt Weller EMBLER (1986. 33) paradoxona, aki szerint a költői nyelvet a szó szerintiség jellemzi a metaforizáló köznyelvvvel szemben („...while everyday language is metaphorical the poetic kind stays 'literal', because it is 'exact', 'correct' and 'concrete'...”). Embley önkéntelenül illusztrálja a köznyelv lazaságát, amikor a chiasmusnak engedve, a köznyelvnek tulajdonított 'metaforát' azonosítja a laza szóhasználattal.
12. „... it [= poetry] withdraws life's dark veil from before the scene of things (...). It makes us inhabitant of a world to which the familiar word is a chaos (...), it purges it from our inward sight the film of familiarity which obscures from us the wonder of our being”. A defence of poetry (A költészet védelmében) 1840. in: Ch. Norman ed. 1962. *Poets on poetry*, New York, Collier Books, 208.
13. Egy kijelentés magjának előrevetése alighanem nyelvhez nem kötött beszédjelenség. Nyelvi sajátossággá — meghatározott szöveggörnyezetben szinte kötelezővé — vált a franciában (BALLY: 1941., FÓNAGY: 1975b.). — A 'szinte' igazolására Rémi JOLIVET (1982.) munkájára hivatkoznék.
14. „Így hozza létre a szonettek hangnemenek feszültségét: egyeztetve az »örök-klasszikus« kifejezésmód és a jelenben természetesen folyó beszédmódot” — írja KABDEBŐ Lóránt (1985. 259).
15. „Versbeszéd” aspektusát RÁBA György (1959.) szerint (KABDEBŐ Lóránt nyomán, 1985. 260) idézem.
16. Az antitézissel jelzett ellentmondást fejt ki a 33. szonett.

És nem láttuk, nem tudtuk! Most utólag,
fénye gyúl sok szürke tegnapi szónak,
tétovának s ma célba-mutatónak:
nem hittem neked, vagy nagyon talán —
(A titkolt rém)

17. Erre újabban utalt egy magyar származású francia analitikus (Maria TÖRÖK: 1968.).
18. „Science is seeking to give permanent names, with fixed habits of reaction attached to them, whereas the names of poetry are by their very definition new and transitory” (Max EASTMAN: 1913. 119).
19. „Their [= the poets'] language is vitally metaphorical; that is, it marks the before unapprehended relations of things...” (1962. 182). „and lays bare the naked beauty which is the spirit of its forms” (i. m. 208). — Ezt a gondolatot fogalmazza meg Shelleytől függetlenül, de hozzá hasonlóan Balázs Béla *A versről* szóló tanulmányában (1909.).
20. „As the eyes of Lyncaeus were said to see through the earth, so the poet turns the world to glass, and shows all things in their right series and procession” 1844., Charles Norman szerk. 1962. 259. — Hasonlóképpen állítja előtérbe a kognitív szempontot egy francia költő kortársunk, Philippe Jaccottet (1970.) „A képek ne lépjenek a tárgyak helyére, csak mutassák, hogyan nyílnak ezek a tárgyak” (id. Virginia LACHARITÉ: 1972. 12).
21. A szó mint kö: Rilke, Ein Prophet; aszfaltkő: Beaudelaire, Le soleil; falak: Dylan Thomas, 'Shut in a tower of words'; fém: Apollinaire, L'assassin; tőr: Heine, Die Tendenz; csillag: Apollinaire, Les fiançailles; számóca: Dzsida, Pelyhes pillanatok; vérrögök: József Attila, 5. óda; halak: Vigny, Le Mont des Oliviers; oroszlánok: Tóth Árpád, Berzsenyi; kukikok: Rilke, Die Sybille; meleg testek: Illyés, Orizetben.
22. Ld. BÓKA: [1961.] 1966. 818; FÓNAGY: 1972., 1982.
23. „A versben mindig van valami imaginárius elem, hiszen a vers hatásának csak egyik oka az, amit a költő kimond, a másik rendszerint az, ami kimondatlan marad, amit csak sejteni lehet”, írja BÓKA László (1958., 1966. 762).

24. Szabó Lőrinc nem értelmezi, de (valamit?) kifejezőnek érzi a kihágást. A 86. szonethez, *Nemcsak emlék vagy*, hozzáfűzi: „Szépnek hiszem ma a gondolatot, hogy 'még jobb fájni'.” (152.)
25. ULLMAN: 1963., TÖRÖK: 1968. 144 kk., FÓNAGY: 1975a. — Ezzel függ össze, hogy az utóbbi években folyó vizsgálatok szerint feltehető, hogy mind a szimbólumok, mind a metafora kialakításában a jobb agyfélteke domináns szerepet játszik, vö. LEVIN és VUKOVICH: 1983., FÓNAGY: 1982.
26. Az írásjelek a szöveg tagolására, a beszédésznetek, dallamsémák pótlására (DAMOURETTE: 1939.) szolgáltak eredetileg. Fokozatosan leszakadtak a prozodikus jegyekről. A használatukat meghatározó szintaktikai és szemantikai szabályok nyomán az egyes írásjelek sajátos jelentésszerkezetre tettek szert. Önálló nyelvi jelekké váltak, melyeket a vers (de még a próza is) nemegyszer metaforikusan alkalmaz, és ezzel módosítja az írásjel eredeti jelentését (FÓNAGY: 1977b., 1980.).
27. SIEVERS: 1912., LÁSZLÓ Zsigmond: 1951, FÓNAGY: 1974. 14 és kk.
- 28.

Où est le cœur qu'irrevocablement
M'avez donné? Où est semblablement
La blanche main qui bien m'arrestoit...

29. További példákkal illusztráltam ezt a tendenciát megelőző publikációkban (1963b., 1992b.).
30. Az *ορροβορορ* az első ismeretes alkimista embléma; a 10—11. századi Codex Marcianusban látható, ahol a *ἐν τῷ πᾶσι* 'az egy a minden' jelmondat kíséri (Jung: 1944. 399). — A titkos jelek magyarázatát tartalmazó könyvében Nicolas Flamel az egymás farkát harapó két sárkányt ábrázoló emblémában minden bölcsesség alapját látja, melyet ezért „a bölcsék elrejtettek gyermekeik szeme elől” (Chemische Werke, 1751. 3., id. SILBERER: 1917., 1971. 147).
31. „Rendkívül szeretem ezt a verset. Bonyolultan bogozódó, majd kibogozódó gondolatmenetét...” 1980. 2. k. 145.
32. A *Huszonhatodik év* 14. szonettje (*Emlék a szívednek*) a halálon túli szerelemmel kapcsolatban ellentpontként egy „kis szerelmi rögtönzés” egyik sorát idézi (1980. 2. k. 87).
33. „Poetry is ever accompanied with pleasure”, írja Shelley (1840., 1962. 187). „Poetry is the record of the best and happiest moments of the happiest and best minds” (uo. 207).
34. LAUSBERG: 1960. 1. 310—345, JAKOBSON: 1966., FÓNAGY: 1977d.
35. „Az ember nem mondhatná, na most leülök és írok egy verset. Nem mondhatja ezt a legnagyobb költő sem”, írja Shelley. („A man cannot say 'I will compose poetry'. The greatest poet even cannot say it”.) 1840., 1962. 206).
36. Börne szerint „az őszinteség a zsenialitás forrása”. 1823., 1862. 1., id. Freud GW 12. 311.

Irodalomjegyzék

- ABERNATHY, Robert:
1960. Mathematical linguistics and poetics. *Poetics*, 563—570. Warszawa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ARANY János:
1889. *Levelezése*. Ráth kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALLY Charles s. d.:
1905. *Précis de stylistique*. Genève. Eggimann.
- BALLY, Charles:
1941. Intonation et syntaxe. *Cahiers Ferdinand de Saussure* 1. 33—42.
- BALÁZS Béla:
1909. A versről. *Nyugat*.
- BLOOMFIELD, L.:
1933. *Language*. London. Allen & Unwin.
- BÓKA László:
1966. *Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest.
- BOLINGER, Dwight:
1986. *Intonation and its parts*. Stanford. University Press.
- BÖRNE:
1862. Die Kunst, in drei Tagen ein Originalschriftsteller zu werden. *Gesammelte Schriften* 1. k.
- BRYANT, William Cullen:
1962. Lectures on poetry [1826]. In: NORMAN, Charles (ed.): 212—249.
- BÜHLER, Karls:
1933. L'onomatopée et la fonction représentative du langage. *Journal de psychologie normale et pathologique* 30. 101—119.
- DAMOURETTE, Jacques:
1939. *Traité moderne de la ponctuation*. Paris.

- DIONYSZIOSZ HALLIKARNASSZEUS:
1845. *De compositione verborum*. (ed.): Schaefer. Lipsiae. Teubner.
- DÖMÖLKI Bálint, FÓNAGY Iván, SZENDE Tamás:
1964. Könyvelvi hangstatisztikai vizsgálatok. *ÁNyT.* 2. 117–132.
- EASTMAN, Max:
1913. *Enjoyment of poetry*. New York.
- EMBLER, Weller:
1966. *Metaphor and meaning*. Deland (Florida). Ewerett Edwards.
- EMERSON, Ralph Waldo:
1962. The poet. Essays. In: NORMAN, Charles (ed.): 250–272.
- FENICHEL, Otto:
1946. *The psychoanalytic theory of neurosis*. London. Routledge — Kegan.
- FERENCZI, Sándor:
1927–1939. *Bausteine zur Psychoanalyse 1–2*. Leipzig, Wien, Zürich. Int. Psychoanalytischer Verlag, 3–4 Bern.
- FLAVELL, J. H.—DRAGUNS, J.:
1957. A microgenetic approach to perception. *Psychological Bulletin* 54. 197–217.
- FÓNAGY Iván:
1960. A hang és szó hírtérke a költői nyelvben. *NyK.* 62. 73–100.
1963a. *A metafora a fonetikai műnyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1963b. A stílus hírtérke. *ÁNyT.* 1. 91–123.
1972. Démotivation et demotivation. *Poétique* 11. 414–431.
1974. *Füst Milán: Öregség — Dallamfejtés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1975a. Hírtérk. *Világirodalmi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 491–502.
1975b. Prélangage et régressions syntaxiques. *Lingua* 36. 163–208.
1977a. A kifejezés mint tartalom [1965]. In: TELEGDÍ Zsigmond (ed.): *Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 105–133.
1977b. Írásjelek. *Világirodalmi Lexikon* 5. 111–123.
1977c. Írásképek. *Világirodalmi Lexikon* 5. 123–143.
1977d. Ismétlés. *Világirodalmi Lexikon* 5. 397–423.
1980. *La punctuation expressive*. In: Borbé, Tasso (ed): *Semiotics unfolding. Proceedings of the 2nd Congress of the International Association of Semiotics* [Wien, July 1977] Part 3. 803–812.
1981. Emotions, voice and music. In: SUNDBERG, Johan (ed.): *Research aspects of singing*, 51–79. Stockholm. Royal Swedish Academy of Music.
1982a. He is only joking. In: KIEFER Ferenc (ed.): *Hungarian linguistics*. 31–108. Amsterdam. Benjamins.
1982b. Metafora. *Világirodalmi lexikon* 8. 300–331.
1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
1992. Iconicity of grammatical transformations. In: LANDSBERG, Marge (ed.): *Syntactic iconicity*. Proceedings of the XIIth ICAES Congress [Zagreb 1987]. Berlin. Mouton—De Gruyter.
- FÓNAGY, Peter:
1982. *The use of low-signal-to-noise stimuli for highlighting functional differences between cerebral hemispheres*. PhD thesis, University of London.
- FREUD, Sigmund:
1940–1946. *Gesammelte Werke 1–17. k.* London. Imago.
1966–1974. *Stand edition 1–24. k.* (ed.): James Stratchey. London. Hoggarth.
- FRYE, Northrop:
1949. *Fearful symmetry. A study of William Blake*. Princeton. University Press.
- HAIMAN, John (ed.):
1985. *Iconicity in syntax*. Proceedings of the Symposium on iconicity in syntax. [Stanford, June 24–26, 1983.] Amsterdam. Benjamins.
- HOCKE, Gustave René:
1964. *Die Welt des Labyrinths*. Hamburg. Rohwolt.
- HOLLÓS, István:
1919. Die Phasen des Selbstbewußtseinsaktes. Int. *Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* 5. 93–101.
- JAKOBSON, Roman:
1966. Grammatical parallelisme and its Russian facet. *Language* 452. 98–135.
- JAKOBSON, Roman—WAUGH, Linda:
1979. *The sound shape of language*. Bloomington—London. Indiana University Press.
- JOLIVET, Rémi:
1982. *Descriptions quantifiées en syntaxe du français*. Genève—Paris. Slatkine.
- JUNG, Carl Gustav:
1944. *Psychologie und Alchemie*. Zürich. Rascher.
- KNAUER, Karl:
1965. Die Analyse von Feinstrukturen im sprachlichen Zeitkunstwerk. KREUZER, Helmut—GUNTZENHÄUSER, Rul (eds.): 193–210.

- KREUZER, Helmut—GUNZENHÄUSER, Rul (eds.):
1965. *Mathematik und Dichtung*. München. Nymphenburger Verlag.
- KABDEBŐ Lóránt:
1980. *Az összegezés ideje. Szabó Lőrinc 1945—1957*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
1985. Szabó Lőrinc. Gondolat, Budapest.
- KABDEBŐ Lóránt (szerk.):
1980. *Szabó Lőrinc. Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok* 1—2. kötet. Magvető, Budapest.
- LACHARITÉ, Virginia:
1972. Towards an understanding of French hermetic poetry: from René Char to the present. *Books Abroad* 46. 8—14.
- LANDSBERG, Marge E.:
1987. *Semantic aspects of syntactic iconicity*. In: *Aspects of language. Studies in Honour of Mario Alinei* 2. k. 233—247.
- LANDSBERG, Marge E. (ed.):
1992. *Syntactic iconicity*. Proceedings of the XIIth ICAES Congress [Zagreb 1987]. Berlin. Mouton—De Gruyter.
- LANGER, Susanne K.:
1942. *Philosophy in a new key*. Cambridge. Harvard University Press.
- LÁSZLÓ Zsigmond:
1951. Magyar vers, ritmus, dallam. *Új zenei szemle* 2. 12.
- LAUSBERG, Heinrich:
1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. 1—2. k. München. Hueber.
- LEVIN, F. M.—VUCKOVICH, D. M.:
1983. Psychoanalysis and the two cerebral hemispheres. *The Annual of Psychoanalysis* 9. 171—197.
- LEVY, Jiri:
1965. Die Theorie des Verses — ihre mathematischen Aspekte. KREUZER, Helmut—GUNZENHÄUSER, Rul (eds.): 211—232.
- MÁRAI, Sándor:
1972. *Föld! Föld! Föld!* Toronto. Vörösváry—Weller.
- MUKAROVSKY, Jan:
1938. La dénomination esthétique et la fonction esthétique de la langue. *Actes du IV. Congrès International des Linguistes*. Kopenhagen, 98—104.
- NEWTON, R. P.:
1969. The first voice. *Journal of English German Philology* 68.
- NORMAN, Charles (ed.):
1962. *Poets and poetry*. New York. Collier Books.
- RÁBA György:
1959. Az izmusok sorsa Szabó Lőrinc költészetében. *Az MTA I. Osztály Közleményei* 14. 158—163.
1964. Szabó Lőrinc költészete. *Valóság* 7. 25—35.
1972. *Szabó Lőrinc*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAPIR, Edward:
1949. *Selected writings*, (ed.): D. Mandelbaum. Berkeley. University of California Press.
- SHANNON, Claude E.:
1951. Prediction and entropy of printed English. *The Bell Technical Journal* 30. 50—64.
- SHELLEY, Percy Bysshe:
1962. A defence of poetry [1840]. In: NORMAN, Charles (ed.).
- SIEVERS, Eduard:
1912. *Rhythmisch-melodische Studien*. Heidelberg. Winter.
- SILBERER, Herbert:
1914. *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik*. Leipzig, Wien, Zürich. Int. Psychoanalytischer Verlag.
- SPLITZER, Leo:
1928. 'Umkehrbare Lyrik' *Stilstudien* 2. k. *Stilsprachen*, 42—49 — 'Inszenierende' Adverbialbestimmungen 125—165. München. Hueber.
- SULLY—PRUDHOMME, René F.:
1904. *Oeuvres* 7. Paris. Lemerre.
- TÖRÖK Gábor:
1968. *A líra: logika*. Magvető, Budapest.
- TÖRÖK, Maria:
1968. Maladie du deuil et phantasme du cadavre exqui. *Revue Française de Psychanalyse* 32. 715—734.
- TSUR, Reuven:
1983. *What is cognitive poetry?* Tel Aviv. Katz Research Institute for Hebrew Literature.
- ULLMANN, Stephen:
1963. *The image in the modern French novel*. Oxford. Blackwell.

- WERNER, Heinz:
1919. *Die Ursprünge der Metapher*. Leipzig. Engleman.
1933. *Einführung in die Entwicklungs psychologie*. Leipzig. Engleman.
- WERNER, Heinz—KAPLAN, Bernard:
1963. *Symbol formation. An organismic developmental approach to language and the expression of thought*. New York, London, Sidney. John Wiley.
- WEÖRES Sándor:
1970. *A vers születése [1939]. Összegyűjtött írások 1. k.* Magvető, Budapest.

HOZZÁSZÓLÁS A „VÉLEMÉNYEK A SZÖVEGTANI KUTATÁSRÓL” KÉRDÉSSORHOZ

HONFFY PÁL

Kérdéssorukra meglehetősen késéssel és némi húzódozással válaszolok. (Írhatnám így is: nagy késéssel, kis készséggel.) Nem vagyok hivatásos tudós, pályám vargabetűs kezdete (lásd *Élet és Irodalom* 1992. 7.) arra kényszerített, hogy mindig csak gyakorlati munkám melléktermékeként, a napi teendők mélyebb átgondolása kapcsán foglalkozzam egyes tudományos kérdésekkel is.

Jelenleg — ugyancsak kényszerűségből — egy saját nevem alatt működő magánkönyvkiadót irányítok, ennek működtetése rendszeresen napi 14—16 órai munkámat igényli. Nem vagyok hát abban a helyzetben, hogy tudományos kérdésekben elmélyült „álláspontot” fejtegetsek. Szíves elnézésüket kérem tehát, hogy válaszom szükségszerűen hiányos lesz, és elnagyoltnak is tűnhet.

1. A szövegszerűség kritériumát a sohasem tisztázható szándékban a legkevésbé sem kereshetjük. A szöveg akkor is szöveg (és objektív valóság, amely objektív módon vizsgálándó), ha létrehozása spontán módon, nem tudatosan történt. Talán a térbeli és/vagy időbeli lehatároltság jelezheti egy szöveg egységét, illetve kezdetét és végét. Mint az előbbi mondatban említett kettősség („térbeli és időbeli”) már előlegezi: szükségesnek tartom a hangzó, az írott és a nyomtatott szöveg megkülönböztetését és sajátosságainak figyelembevételét egy szövegvizsgálat során. Arra is érdemes utalnom talán, hogy a verbális szöveg csatlakozhat olyan másféle — de ugyancsak időben eiren-dezendő — közlésekhez, szövegekhez, amelyek nem szóban, hanem pl. képben jutnak el a befogadóhoz. (Pl. a filmben, a tévéműsorban.) Ilyen esetben a másik szint, másik csatorna, másféle manifesztáció a verbális szöveg jelentésére is hat, és a párhuzamosan kifejeződő szóbeli tartalmat módosíthatják, vagy sajátos jelleget kölcsönözhetnek neki, esetleg meg is semmisíthetik, olykor pedig megkérdőjelezik igazságtartalmát.

Egyáltalán nem közömbös tehát az a közeg, amelyben a verbális szöveg fellép.

2. A szövegtan igenis igényt tarthat teljes tudományos önállóságra, annak ellenére, hogy egyes kérdések vizsgálata más tudományok körébe is sorolható. Nyilvánvaló, hogy *nyelvi* jelenségekkel a szociológia, a néprajz vagy a diplomatika is foglalkozik, mégsem csorbítják a *nyelvészet* szuverenitását. Másrészt abban sem kételkedem, hogy a szövegtan nem sorolható a nyelvészet (és azon belül a leíró nyelv-tan) átfogó tudományának hatáskörébe, annak egyik ágazati alfejezeteként a mondattan, a szó szerkezet, a szótan és a fonetika-fonológia mellé. Az 1. pontban kifejtetteknek megfelelően a szövegtannak nem verbális megnyilatkozásokkal is foglalkoznia kell, és léteznek olyan tényezők, sőt a szöveg jellegét szorosan meghatározó körülmények, amelyek felülemelkednek a szigorúan vett szóbeliségen. Egy speciális szövegtan kölcsönözhet azután elveket és módszereket a nyelvészet verbális szövegeken végzett vizsgálataihoz, és a nyelvészeti szövegtan — mint a nyelvészet és a szövegtan eredményeit egyaránt alkalmazó határtudomány — továbbra is megtarthatja létjogosultságát. De a

szövegtan — mint önálló tudomány — integrálja a különböző jellegű szövegekkel foglalkozó vizsgálatokat.

A szövegtan (textológia) belső felépítésében a jelentéstani aspektus szükség-szerűen alárendelődik a szerkezetani aspektusnak. Mégis: szükség van egy olyan részdiszciplínára, amely az elemeket, azok mibenlétét, manifesztációjuk módját, az elemek határait és jelentését venné számba — természetesen általános síkon, valamennyi lehetőséget szintetizálva. Ez lehetne a *komponensek* stúdiuma. Ez után a legterjedelmesebb ágazat a komponálásnak, az elemek összekapcsolásának módozataival, a szerkesztéssel foglalkozik, továbbá azzal, hogy a kombinációk hogyan befolyásolják a jelentés alakulását. Ezt a részstúdiumot nevezhetjük talán *kombinatorikának*. Végül a *pragmatika* következne, amely a szövegalkotás és a szövegértés gyakorlati feltételeit és körülményeit vizsgálná.

3. Eddig alkalomszerűen végeztem tankönyvnyelvi elemzéseket; kifejezetten szövegalkotási szempontokat vesz figyelembe a *Magyar Nyelvőrben* *A tankönyvek nyelvzetének néhány sajátos követelménye* címmel (1984. 3.), továbbá a *Pedagógiai Szemle*ben *Tankönyvül fogalmazni!* címmel (1990. 7—8.) megjelent cikkem.

Pusztán mellékes tényként említem meg, hogy *Filmről, televízióról középiskolásoknak* című könyvemben röviden összefoglalom az alapvető és a szakirodalomban tárgyalt filmszemiotikai tudnivalókat. E munkámban a filmet egységes, de többretegű szövegnek tekintem.

4—6. A gyakorlati felhasználhatóság érdekében rendkívül fontosnak tartom a tankönyvek szövegvizsgálatát. Ennek még a kritériumai sincsenek kialakítva nálunk, jóllehet létezik egy kis „tankönyvkutató” csoport, ennek azonban nincsenek sem anyagi feltételei, sem szakemberei a kérdés szisztematikus vizsgálatához. Magam is eddig csak próbálkozásokat, esetleges megközelítésű észrevételeket tettem közzé, holott jó tankönyvi szövegek megalkotásához tanácsos lenne viszonylag alapos és rendszerezett ismeretekkel rendelkezni arról: milyen is a jó tankönyvszöveg. Az ilyen ismeretek megléte még utat engedhetne a változatosságnak, más-más metodikai eljárások, interpretálási módok egymás mellett élésének. A tankönyvkészítő tevékenységet azonban eddig nagyobbára a „didaktikai ösztön”, illetve a régiebb vagy frissebb szakmai tradíció irányította, esetleg még az sem.

Hozzászólásommal az Önök által kijelölt maximum kereteken jóval belül maradtam, de talán a minimum keretet elértem. Az ügy, amelyet szóvá tettem, maximális figyelmet érdemel, de amit az e téren elért hazai eredményekről és a magam szerény tevékenységéről írhattam, az bizony minimális volt. A szöveg tartalma és terjedelme így talán nem került diszharmonióba egymással.

SZÖVEGTAN ÉS SZÁMÍTÓGÉPES FORDÍTÁS

HUNYADI LÁSZLÓ

0. Bármilyen értelmezését vegyük is a „szöveg” fogalmának, megkerülhetetlenül hivatkoznunk kell arra, hogy a szöveg valamely nyelvi formáknak azon összessége, amelyek elsődleges funkciója az információátadásban rejlik. Éppen ezért mindazon diszciplínákban fontos a szöveg tanulmányozása, ahol az információ leírásának, értelmezésének, továbbításának, azaz az információ feldolgozásának jelentősége van. Ez olyan széles és közelebbi céljai tekintetében akár eltérő területeket jelent, mint például a verbális művészetek általában, továbbá az irodalomtudomány, a jogtudomány, a közigazgatás, a reklám és általában a médiumok és mint, ami bizonyos mértékben ezeket a területeket kiszolgálni is kész, a nyelvtudomány.

A nyelvtudomány ágas-bogas irányai között alig van olyan, amely valamely módon, igen gyakran meglehetősen intuitívan, ne foglalkozna a nyelvvel, vagy legalábbis ne hivatkozná a nyelvre úgy, mint ami a szöveg építője.

Bármilyen konkrét értelmezését adjuk is a „szöveg” fogalmának, a szöveg aligha választható el a tágabb értelemben vett jelentéstől. Így már a fonológia vizsgálata során is, ha másképp nem, hát látens módon előbukkan a „szöveg”, hiszen a fonéma fogalmának vagy valamely konkrét nyelv fonémarendszerének meghatározásánál a jelölésre és a jelentésre való hivatkozás elkerülhetetlen. Ez még nyilvánvalóbban érvényes a morfológiára, ahol például egy morféma allomorfjait éppen azáltal ismerjük fel, hogy az adott morfémával ellátott szót mint *szövegszót* vizsgáljuk. De éppígy lényeges a szövegre való hivatkozás a lexikológiában (ami pedig látszólag izoláltan kezeli a szavakat), hiszen a szavaknak nemcsak a jelentését, de vonzatait és frazeológiai kapcsolódásait is a nagyobb, a szövegegységek felől határozhatjuk meg. Ami pedig a még nagyobb nyelvi egységet, a mondatot illeti, jól tudjuk, hogy vannak olyan viszonyok, amelyek nem vagy nem kielégítően dőlnek el az egyszerű mondatok szintjén, továbbá, hogy jobban vagy kevésbé jobban vannak definiálva a mellérendelt vagy alárendelt kapcsolatokban.

A nyelvészetnek egyik speciális ága a számítógépes nyelvészet, azon belül is a számítógépes fordítás. Ennek során különös hangsúllyal merülnek fel az alulmeghatározottság problémái: ezek a rendszerek akár automatikus, akár interaktív üzemmódban dolgoznak, a mondat szintjénél túl nem jutnak, és így számos esetben nem képesek az adott mondat minden szerkezeti összefüggésének a feltárására. (Ebben a vonatkozásban egyre több konkrét tapasztalattal is rendelkezünk a magyarról angolra történő gépi fordítási rendszerünk kialakítása során.)

A fenti felsorolásból kitűnik, hogy számos tudományterületen a szövegre való hivatkozás elkerülhetetlen. Az is világos ugyanakkor, hogy különböző területek különböző igényekkel lépnek fel. Így például egy jogszabály megalkotása során elengedhetetlen annak a leírása, hogy milyen lehetséges értelmezéseket enged meg maga a

szöveg. Itt tehát a szöveg logikai leírására van szükség, de úgy, hogy eközben az elemzés figyelembe veszi azokat a szociológiai-kulturális viszonyokat is, amelyek a különböző értelmezéseket alátámaszthatják. Egy irodalmi mű irodalomközpontú megítélése többnyire megkívánja azt is, hogy a szövegből következtetni tudjunk az adott társadalmi-gazdasági viszonyokra éppúgy, mint a szerzőnek bizonyos, a mű születését befolyásoló tulajdonságaira is. A médiumok esetében egy szöveg vizsgálatának egyik fontos célja annak a hatásnak a felmérése, amit az adott szöveg gyakorolhat a megcélzott környezetre.

Folytathatnánk még a sort: további igen szerteágazó igényekkel találkozhatnánk, és mind jogosak lennének a maguk területén. De itt kell szembenéznünk az egyik legfontosabb kérdéssel: mi is hát a szövegnyelvészet feladata? Vajon az-e, hogy magába olvasztva számos jobban vagy kevésbé jobban érintkező tudományterületet, „teljes megoldást” nyújtson, vagy pedig az, hogy a nyelvészet eszközeit maximálisan kihasználva „csak” annyit érjen el, ameddig a nyelvészet terjed. Azaz: meddig terjed(je)nek a nyelvészet határai?

1. Úgy gondolom, hogy a szövegnyelvészet akkor és csak akkor nyújthatja önmaga maximumát, ha megmarad nyelvészetnek, és a nyelvi formákból kiindulva olyan modelleket, olyan szabályokat alkot, amelyek egzakt módon nyomon követhetők magában a szövegben. Azaz a szövegten olyan formális elméletére gondolok, ami támaszkodik a mondattan valamely formális elméletére, integrál magába egy formális (szimbolikus) logikai elméletet, és ezt egy olyan pragmatikai elmélettel egészíti ki, ami kiindulópontként ugyancsak a formákban manifesztálódott nyelvi anyagot tekinti.

Egy ilyen integrált modell megalkotása során fontosnak tűnik még figyelembe venni a következőket. Minél magasabb nyelvi szintek felé közeledünk, annál kevésbé tudunk eltekinteni a nyelvi *funkciótól*, egyúttal annál közelebb kerülünk a nyelvi formát létrehozó *emberhez*. Ugyanakkor az emberhez, egészen pontosan annak *gondolataihoz* mégsem férünk hozzá. Hiú ábrándnak és koncepcionálisan zavarónak tűnhet egy olyan célkitűzés, ami például arra irányulna, hogy egy irodalmi mű mint szöveg elemzése során magának a szerzőnek a gondolatait kívánjuk leírni. Ez ugyanis arra a téves elképzelésre támaszkodna, hogy a nyelv, miközben gondolataink kifejezője, egyben gondolataink *maradéktalan* kifejezője is. Gondolataink talán sohasem lesznek teljesen függetlenek a nyelvtől, de ilyen közvetlen megfelelés nem állhat fenn. Ellenkező esetben nem lenne sem művészet, sem jogértelmezési zavar, sem félreértés a maga hétköznapi értelmében.

Mindennek megfelelően tehát nem várható el, hogy egy szöveg nyelvészeti megközelítése megfeleljen minden, a szöveggel, pontosabban a szöveg kapcsán támasztott követelményeknek. A szöveg nyelvészeti vizsgálata így nem mondhat semmit arról, ami valamilyen jól leírható megjelenési formában nem része a szövegnek, vagy egyéb szövegbeli formákkal nem hozható szabályos összefüggésbe. Ezért nemigen vállalkozhat arra, hogy valamely társadalmi-kulturális hátteret felderítsen, vagy mondjuk a befogadók lehetséges reakcióiról vélekedjen. S bár a szöveg vizsgálata teheti a legtöbbet a jelentés vizsgálatában, a szöveg értelméhez, azaz a *gondolathoz* azonban mégsem juthat el.

A formalizálhatóság mellett van még egy követelmény, ami fontosnak tűnhet: az univerzalitás követelménye. Ez azt jelenti, hogy a kutatásoknak elsősorban azon szövegszerkezeti/szövegszerkesztő összefüggések feltárására kell irányulniuk, amelyek szövegtípusoktól függetlenül jellemzők a szövegekre, és kívánatos módon nem nyelvspecifikusak. Ezt abból a meggyőződésből kell tenni, hogy ami univerzális, az

egyben az egyedi jelenségek (valamely speciális szövegtípus vagy nyelv) leírását, jellemzését is szolgálja.

Az univerzalitás igénye egyben azt is jelenti, hogy nem elegendő a szövegtani jelenségeknek csupán valamely (bármilyen mélységű) *leírását* adni. A leírás ugyanis sohasem lehet teljes, így általános sem. Ehhez egy modell megalkotására van szükség, ami általános elvekből, szabályokból áll. Ezen elveknek és szabályoknak az lehet a céljuk, hogy segítségükkel bármely tetszőleges, helyes szöveget létrehozassunk, természetesen előre jól definiált formális kritériumok alapján. Egy ilyen feladatra egy generatív szemléletű szövegtan alkalmasnak látszik. (Éppen a formálisan jól definiálhatóság kritériuma alapján azonban kitűnhet, hogy aligha lehet célunk az, hogy valamilyen verbális műalkotást generáljunk: az alkotás folyamatában nem kevés olyan tényező játszik szerepet, ami nyelvi formákkal, azok összefüggéseivel nem fogható meg.)

Mindezek alapján, a fenti célokat szem előtt tartva, a „szöveg” fogalmát úgy határozhatjuk meg, hogy az nem más mint (a) amit a szöveggeneráló modellünkben létrehozhatunk, és (b) ami a hétköznapi értelemben vett szövegnek azon része, amit e modell felismer, kezelni tud.

2. Az itt következőkben példákkal szeretném alátámasztani az elmondottakat. Megfigyeléseimben az említett számítógépes fordítási rendszer kialakítása során felbukkanó nehézségeinkre támaszkodom.

Magáról a fordítási rendszerről annyit, hogy ez egy olyan program lesz, ami tetszőleges magyar szövegeket fog angolra fordítani, interaktív üzemmódban. Az interaktív üzemmód azt jelenti, hogy annak érdekében, hogy egzakt fordítást adjunk, a gép nem fog statisztikai gyakoriságon alapuló heurisztikus döntéseket hozni (azaz nem fog az ember helyett dönteni pl. a mondatban meg nem jelenő *tárgy* értelmezésében), hanem ilyenkor a felhasználóhoz fordul, felfüggesztve a fordítási folyamatot. Nyilvánvaló, hogy egy fordítás egyebek mellett akkor lesz hatékony, ha minél kevesebb külső beavatkozásra van eközben szükség. A beavatkozások száma pedig nem tűnik kevésnek, éppen azért, mert a megközelítésünk a leginkább formalizált *generatív* szemléletet követi (vö. CHOMSKY: 1981.), azt, ami éppen a formalizálhatóság szigorú kritériumai miatt mondatcentrikus, azok az elvek, amelyek bizonyos szerkezeti összefüggéseket a nyelvi elemek között meghatároznak, a (tetszőleges bonyolultsági fokú) mondat határain belül érvényesek. Így a hatékonyság növelése érdekében célszerűnek látszik a mondat határain túlra is tekintenünk, távolabbi összefüggéseket is feltárnunk, de anélkül, hogy feladnánk a formális (levezethető) megközelítés alapelvét. A szövegnyelvészet ilyen irányú fejlődése egy interaktív vagy automatikus fordítási rendszer továbbfejlődését is jelentené.

Példáink tehát olyan eseteket mutatnak, amikor a számítógép felfüggeszti a fordítást, és a felhasználóhoz fordul. Ilyenkor a felhasználó a szöveg ismeretében megadja a továbblépéshez szükséges információt.

A számítógépes fordítás szempontjából egy szöveg megértése a következőket jelenti: (a) minden egyes mondat szintaktikai összetevőinek az azonosítása, (b) az egyes mondatok közötti viszony meghatározása, (c) a szavak jelentésének a meghatározása, (d) egy szövegnek a fordításához szükséges és elégséges mértékű megértése.

(a) Minden egyes mondat szintaktikai összetevőinek az azonosítása

A mondat elemzése megköveteli a helyes argumentumszerkezet leírását, az egyes argumentumok azonosítását, függőségi viszonyaik meghatározását. Ehhez szükség van egy morfológiai és egy szintaktikai elemzésre. A morfológiai elemzés az adott nyelv morfológiai típusától függően több vagy kevesebb információt nyújt az adott szó szintaktikai szerepére vonatkozóan. A morfológiában (és a fordítás szempontjából igen előnyös agglutinatív morfológiában) meglehetősen gazdag magyar nyelv esetében is számos alaki egybeesés van különböző szóosztályokhoz tartozó szavak között (vö. *ér, hát*), de egyazon lexéma több alakja között is (vö. *halljuk, olvastam, mentek*). Ezen egybeesések a morfológiánál magasabb szinteken kell hogy eldőljenek. A legtöbb esetben erre a mondat alkalmas is lesz, és így az argumentumszerkezet a mondaton belül tisztázódhat. Erre tulajdonképpen akkor van esély, ha az adott ige minden argumentumára találunk megfelelő jelöltet (és csak egyet) az adott mondatban. Abban a pillanatban, ha a realizált argumentumszerkezet hiányos (a magyarra jellemző névmáshagyás vagy NP-anafora miatt), az azonosítás érdekében ki kell lépni a mondat keretei közül (e problémakör részletes tárgyalását lásd: PETŐFI: 1990.).

Vegyük a következő mondatot.

(1) Felvette a kabátját és elment.

Ebben a mondatban legalább két szerkezeti elem nincs tisztázva: a mondat alanya és a tárgy birtokosa. Ezek közül az alany megtalálása jóval kézenfekvőbb: kell az előzmények között lenni egy alanyjelöltnek. A nehézséget csupán az „előzmény” határainak a kijelölése okozza: ez lehet éppúgy az előző mondat, mint valamely korábbi is. Jelenlegi mondatnyi és szövegtani eszközeink, melyek jól definiált formákra épülnek, nem alkalmasak ennek a kérdésnek az eldöntésére. A hiányzó birtokos azonosítása még kevésbé biztató a szövegösszefüggésből. Legalábbis kevésbé mondható ki, mint a hiányzó alany esetén, hogy valahol az előzmények között találunk egy hasonló funkcióban álló elemet, amivel e hiányzó elem behelyettesíthető. Ehhez tényleg „érteni” kellene az előzményeket.

Kíváncsúnak látszik a szövegépítés egy olyan modelljének a kidolgozása, amelyben egyértelműen megfogalmazható az a mechanizmus, ami mentén valójában mi, a szöveg építői vagy befogadói az adott eseményláncolatot magunkban felépítjük. Konkrétabban: feltételezhetünk egy olyan mechanizmust, ami ismereteink folyamatos bővülését, változását biztosítja az elhangzó információk birtokában. Azaz az egyes szavak (szembetűnő módon a névszók) bizonyos szövegbeli változók értékei, úgy, hogy e változók építik tovább a szöveget, egyszer definiált és végig azonos értékkel éppúgy, mint folyamatos vagy többszöri új értékadással. E bonyolult és dinamikus összefüggések leírására egy dinamikus szituációs szemantika alkalmas alaprak tűnik (vö. pl. KAMP: 1985.).

(b) Az egyes mondatok közötti viszony meghatározása

Ebből a szempontból az elsődleges annak meghatározása, hogy az egymást követő mondatok által leírt események milyen valós sorrendbe állítandók. Van egy viszonylag jól meghatározható, univerzálisnak tekinthető elv, miszerint az egymást követő mondatok egymás utáni eseményeket jelölnek; vö. (2).

(2) Péter hazaérkezett. Kinyitotta az ajtót. Belépett. Levette a kabátját. Elolvasta a leveleit.

Ez az elv azonban bizonyos megszorítással él: abban az esetben, ha ezt valami más elv nem bírálja felül. Így ezek közé tartozik az időviszonyok lexikális jelölése (*miután, azelőtt, hogy, korábban, egyszerre* stb.), továbbá olyan igék alkalmazása, amelyek nem fejezhetnek ki egymásutániséget; vö. (3).

(3) Péter ült a székben. Olvasott. A tévé hangosan szólt. Őt ez nem zavarta.

Bár a magyarban sok esetben a morfológia segítségünkre van (az *ige + igekötő* kombináció és sorrend mellett legtöbbször nem jelölhető egymásutániség), ezt általánosságban mégsem állíthatjuk, vö. (4).

(4) Csengettek. János nyitotta ki az ajtót.

Ugyancsak nem világos az időbeli viszony a következő mondatban.

(5) Kati elkésett a zongoraóráról. Otthon megint megszüdták.

Ebből a két mondatból ugyancsak nem derül ki, melyik esemény történt hamarabb. Azaz nem lehet tudni, hogy az elkésés következménye volt-e a szidás, vagy fordítva, a szidás következménye volt-e az elkésés. Nyilvánvaló, hogy a szöveg még hosszabb szakaszának ismerete szükséges az ilyen kapcsolódások egyértelmű meghatározásához (a fenti kijelentések bővebb logikai összefüggéseit vizsgálja a kauzalitás szempontjából BÉKÉSI: 1990.).

Az alábbi szövegrészlet elemzése érdekes összefüggésekre mutat rá.

(6) Péter kinézett az ablakon. Ellopták az autóját.

A két mondat között a felszíni sorrenddel ellentétes időrendi viszony áll fenn. Vajon milyen mechanizmus működése alapján tudjuk ezt, ráadásul általában, univerzálisan? Modellálva a helyzetet, amelyben e két mondat elhangozhat, a következőket látjuk: az *ellopták az autót* azt jelenti, hogy egy adott időben az autó nem volt a rendes helyén. A *kinézett az ablakon* implikálja a „látást”-t, azaz normális esetben elvárható, hogy a nézést valaminek a megpillantása kíséri. (6)-ban az *ellopták az autóját* jelzi, hogy az autó nincs a helyén, azaz azt *nem lehet látni*. Ebből következtetünk arra, hogy az autó ellopása megelőzte az ablakon való kitekintést.

Ezzel az informális leírással azt kívántam bemutatni, hogy a szöveg megértéséhez (amin jelen esetben az események időbeli viszonyának meghatározását értettük) nem elegendő egy szótár és egy mondattani elemző, hanem szükség van egy *pragmatikai tudásbázisra* is, amihez folytonosan fordulunk, amikor a különböző kijelentések közötti *logikai összefüggéseket* kívánjuk feltárni.

A fentebb javasolt szöveggeneráló modellben egy ilyen tudásbázismodulnak kitüntetett helye kell hogy legyen, funkcionálisan hasonlóan, mint egy generatív szintaxismodellben a Logikai Formának.

(c) *A szavak jelentésének a meghatározása*

Ez az a terület, ahol a formák bármilyen mélységű figyelembevételére is a legkevésbé nyújt segítséget, márpedig a fordítás során éppen ez a lépés hagyható ki a legkevésbé. A jelenlegi fordítási rendszerek itt kötődnek leginkább a mondathatárokhoz: az adott szó jelentésének a kiválasztásához feltételezik bizonyos argumentumszerkezetek felszíni megvalósulását, és azt választják, amelyik kielégítő teljességgel manifesztálódik.

Ugyanakkor éppen ez az a terület, ahol a legtöbb meglepetés érheti a fordítót: a háttér ismerete nélkül például igencsak rosszul sikerülhet egy olyan ártatlannak tűnő mondat fordítása is, mint (7).

(7) Ez csak egy kacs volt.

Ahhoz, hogy kiderüljön, hogy a *kacs* szó egy állatot vagy egy hamis hírt jelöl-e, egy talán elég tekintélyes szövegelőzmény ismerete és feldolgozása szükséges. Úgy tűnik, hogy a fentebb említett szituációs szemantikai modellek alkalmazása itt is közelebb vihet bennünket a megoldáshoz.

(d) *Egy szövegnek a fordításhoz szükséges és elégséges mértékű megértése*

Ez a következőt jelenti: ha egy szövegben vannak kétértelműségek, alul-meghatározottságok, homályosság, amelyek valamilyen szerkezettel ugyanolyan mértékben átadhatók a célnyelvi fordításban, akkor nem kell törekedni e kétértelműségek stb. feltárására. Így például (8)

(8) A fiúk megették az almát.

nem világos abból a szempontból, hogy vajon egy vagy több almáról van-e szó összességében. Ha a célnyelvben e homály fennmaradhat, akkor nem kell mélyebbre tekintenünk abban a reményben, hogy ott ez jobban meg van határozva. (A „mélyebbre tekintés” egyébként csupán azt jelenti, hogy a nyelvészetben túlra kellene tekintenünk.)

Abban, hogy konkrét esetekben eldönthessük, milyen részletességű elemzés lesz elegendő, komoly segítséget jelenthet az ilyen és hasonló szerkezetek univerzális igényű leírása, azaz egy lista az *univerzálisan homályos szerkezetekről*. E lista pedig legmegbízhatóbban egy, a korábban már említett univerzális modell megalkotásával jöhet létre.

3. A fenti gondolatok csupán töredékesen tükrözik ama gondjainkat, amelyek a számítógépes fordítás során jelentkezhetnek. Az is valószínű, hogy a gépi megközelítés számos praktikus megoldást tud kínálni a konkrét esetekben. Mindez azonban nem helyettesítheti az általános irányban végzett kutatásokat, hogy a szöveg minél univerzálisabb jellemzőit tárhassuk fel. Úgy vélem, hogy bizonyos fogalmi tisztázásra még továbbra is szükség van magának a „szövegnek” az értelmezésében, annak érdekében, hogy a „gondolat” („értelem”) és a szöveg jelentése közötti különbség még markánsabban kitűnjön. Erre azért is van feltétlenül szükség, hogy el tudjuk határolni a szövegnyelvészettől a más diszciplínák segítségével talán az egzaktitás másfajta kritériumaival megvalósítható feladatokat.

Újólapon hangsúlyozni szeretném, hogy a szöveg nyelvészeti vizsgálatához egy egzakt, a formákból kiinduló, univerzális elveken alapuló szöveggeneráló modellre van

szükség, ami magába ötvözi a formális mondatmodellek szemléletét és eredményeit éppúgy, mint szimbolikus logikai és szituációs modelleket (ez utóbbira lehet egy példa KAMP: 1985.); végül egy, a mesterséges intelligencia kutatása során létrehozott tudás-reprezentációra alapuló tudásbázisra támaszkodik.

Bár ez egy olyan programnak ígérkezik, ami nem egyik napról a másikra valósulhat meg, azért távolról sem előzmények nélküli, és már menet közben is sok közvetlenül és gyakorlatibb területeken is várható egyéb eredményt hozhat. Ami azonban talán a legfontosabb: hozzájárulhat a nyelvi forma legösszetettebb szerveződésének, a szövegnek a még teljesebb megismeréséhez.

Irodalomjegyzék

BÉKÉSI Imre:

1990. Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere, in: PETÓFI S. János—BÉKÉSI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*, Szeged, 23—28.

CHOMSKY, N.:

1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht.

PETÓFI S. János:

1990. Szemiotikai textológia — Didaktika, in: PETÓFI S. János—BÉKÉSI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*, Szeged, 7—21.

GONDOLATOK A DIALÓGUS MINT SZÖVEGTÍPUS VIZSGÁLATAI KAPCSÁN

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

1. A dialógus mint verbális, vagyis nyelvi jelekkel létrehozott szöveg szövegszerűségének kritériumait vizsgálva, első megközelítésként a szöveg fogalmának értelmezéséből kell kiindulnunk. A dialógusra is jól illik BALÁZS JÁNOS meghatározása, mely szerint „a szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete” (BALÁZS: 1985. 9). DEME LÁSZLÓ gondolataival kiegészítve: „(...) olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét is felkeltse” (DEME: 1979. 59). Ha az általunk vizsgálat tárgyává választott dialógust mint szövegtípust vesszük szemügyre, arra vagyunk kíváncsiak, miben különbözik a dialógus más szövegfajtáktól.

A dialógus feltételezi a kommunikatív együttműködést, amelynek a párbeszéd verbális (nyelvileg megformált) cselekvéssora. Minimálisan két láncszemű, két megnyilatkozásból (nyilatkozatból, megszólalásból) álló szöveg, amely a beszédfolyamatban egy kommunikatív feladat megoldása érdekében jön létre. Ezért a dialógus egy-egy megszólalást képező szövegdarabja (replika) személyközi, nyelvi cselekvés, amely potenciálisan magában hordozza legalább egy másik megnyilatkozás (válasz) jelenlétét ugyanarról a kommunikatív témáról a beszélőtárs(ak) megfogalmazásában. Ilyen értelemben egységnyi dialógusnak a dialógus szövegkritériumainak minimálisan megfelelő párbeszédet tekintem: ez egy kezdeményező és egy válaszmegnyilatkozásból áll (replikastimulus—replikareakció), melyek értelmileg és grammatikailag is összetartozó beszéd-cselekvések. Az egységnyi dialógus azáltal váltja ki a lezárt szövegegész benyomását, hogy keretein belül egy adott kommunikatív feladat megoldódik (pl. kérdés-válasz, felszólítás-elutasítás stb.).

A verbális szövegszerűség kritériumai e dialógusértelmezésnek megfelelően a következő csoportosításban összegezhetők: (a) a *kommunikatív kompetenciának* megfelelő *pragmatikai* kritériumok, (b) a *nyelvi* megformálás mondat fölötti szintjét képező *szövegszerkesztési* feltételek.

2. A pragmatikai és a szerkesztési nyelvi ismeretek egyszerre elégítik ki a szövegszerűség kritériumait. Érdekesnek látszik részletezni ezeket az ismereteket arra gondolva, hogy kutatási szempontokat jelölhetnek ki a dialógust elemző szövegvizsgálatok számára. WEINRICH a beszélő kommunikatív kompetenciáját adó ismereteit így rendszerezte: (1) a kommunikatív nyelvtan ismerete — annak tudása, hogy a nyelvi rendszer elemeit rendszeresen és tipikus esetekben hogyan használjuk; (2) a beszélőnek a mondat kommunikatív formáira (többek között és különös érvennyel a dialogikus formákra) vonatkozó ismerete; (3) az a képesség, hogy meg tudja határozni a mondat funkcionális típusát és a beszélőtárs kommunikatív intencióit; (4) az egyenes és a függő

(direkt és indirekt) beszédaktusok megkülönböztetésének képessége; (5) az ezekre való adekvát reagálás képessége; (6) a kommunikáció előfeltételét képező implicit és explicit preszuppozíciók (előfeltevések) „olvasási” képessége; (7) a megnyilatkozások metakommunikatív eszköztárának birtoklása (vö. WEINRICH: 1976.).

A WEINRICH által felsorolt ismeretek egy adott *sztuációban* alkalmazott *nyelvhasználati* ismereteket jelentik. Másik irányból nézve a dialógust azt is látjuk ugyanakkor, hogy e nyelvhasználati funkciók betöltését csak megfelelő *szövegstruktúrák* biztosítják. A vizsgálódás köre tehát két irányba indulhat el: (a) a kommunikatív kompetencia elemei felől a nyelvi megformálás, az adekvát nyelvhasználat irányába, s (b) a szövegszerkesztés sajátosságaiból kiindulva a kommunikatív funkció felé. Különösen világos ezeknek a kérdéseknek a reális háttere az idegen nyelvekkel foglalkozók, az idegen nyelveket tanítók számára. Az idegen nyelvi kvázihelyes párbeszéd magyarázata ugyanis nemcsak a grammatikai ismeretek hiányában, legalábbis nem *elsősorban* ebben található. Idegen nyelvi megszólaláskor, tapasztalatom szerint, nem „működik” az anyanyelvben spontán meglevő szövegszerkesztési képességünk, amely a kommunikatív szituációtól függően az együttműködés érdekében megfelelő módon korrigálhatja a megnyilatkozás szövegstruktúráját. Az idegen nyelvet tanuló hosszú ideig — megkockáztatom a feltételezést, hogy az anyanyelvéhez viszonyítva soha — nem jut el a kommunikatív kompetenciát biztosító adekvát nyelvhasználat ilyen szintjére. E nézőpontból megvilágítva indokoltnak látom, hogy a dialógus *szövegszerkesztés*tana is vizsgálat alá kerüljön.

Nem gondolom, hogy csupán a szövegtan feladata a dialógus vizsgálata. Mivel a dialógus feltételezi a kommunikatív szituációt, a benne résztvevők személyközi nyelvi és nem nyelvi cselekvését, be kell vonni a dialógus tulajdonságainak feltárásába a kommunikációelmélet, a pszicholingvisztika, a viselkedéstudomány, a jelelmélet, a befogadáselmélet és a hatásmechanizmusok kutatási eredményeit is. Külön kell választani ugyanakkor magának a vizsgálódásnak a tárgyát is aszerint, hogy beszélt nyelvi tanulmányokról, hangzó beszéd vizsgálatáról vagy írott verbális szövegekről van-e szó (vö. BÉKESI: 1986., KONTRA: 1988., FÓNAGY: 1990.).

Írott szöveggént létrejött dialógusokból épült fel a szépirodalmi műnemek közül a dráma, s minden előadásra szánt párbeszédes alkotás. Ezek szövegstruktúrája, szerkesztés-tana jelentősen eltér a beszélt, hangzó nyelv grammatikájától, s az egész szövegnek művészi jelentésével — PETŐFI S. JÁNOS meghatározásában a poétikai és esztétikai, az ideológiai és etikai *másodlagos struktúrák* leírásával — is számolnunk kell (vö. PETŐFI: 1991. 15—36). Itt a dialóguselemzésben az irodalomtudomány és a stilisztika, a művészetpszichológia és a drámaelmélet jut fontos szerephez (vö. BÉCSY: 1987.).

A dialógus vizsgálata az anyanyelvi kommunikációs nevelés és az idegen nyelvi oktatás számára is fontos. Ilyen irányú kutatás az alkalmazott nyelvészet számára egy gyakorlati, oktatási nyelvtan létrehozása érdekében lehet jelentős.

3. A dialógus mint szövegtípus vizsgálatával Csehov színműveinek műfordítás-elemzése során kezdtem el foglalkozni. Bölcsészdoktori disszertációm témája is e műfordítások összehasonlító fordításstilisztikai vizsgálata volt. Elemzéseim során megállapítottam, hogy a magyar műfordítások interpretációs alapállása, másképpen a fordítói nézőpont — korstílustól és a fordító egyéni befogadáshorizontjától függetlenül is — rendszeresen a *kommunikatív tartalmakat* hordozó nyelvi formák és a *szövegszerkesztés* bizonyos szabályszerűségei terén térnek el Csehov eredeti szövegétől. Ez az észrevétel annál is érdekesebbnek bizonyult, hiszen a fordítások stílusalkálása a nyu-

gatosok — Kosztolányi, Tóth Árpád — szabad szövegkezelésétől Háy Gyula és Makai Imre realiztikus fordításértelmezésén át Elbert János mai városi „fésületlen” fordulatain keresztül a legújabb Spiró-féle fordításig terjed. Indoklásul akkor azt mondtam, hogy a sokszínűség oka valószínűleg abban keresendő, hogy nincs meg a magyar századforduló drámairodalmában a Csehovhoz mérhető magyar drámaíró, aki stílusával mintát adhatott volna az adekvát fordításokhoz. Időközben azonban egyre inkább elfogadhatónak látszott egy másik indoklás, amely végül újabb vizsgálódásaim témáját is meghatározta. Ez a magyarázat az emberi érintkezés nyelvi megvalósulásainak tartalmára, a *kommunikatív tartalomra* és a nyelvi formák szövegbe való beépülésére, a *szövegszerkezet* sajátosságaira irányították a figyelmemet. Feltételeztem, hogy Csehov rövid, sallangmentes dialógusainak bizonyos nyelvi fordulatai, nyelvi helyei hordozzák azokat az emberi érintkezésben lényeges, a kapcsolatteremtésben a beszélők által mindig is értelmezett tartalmakat, amelyek épp „meghatározatlan tárgyiasságuknál” fogva alkalmat adnak a más-más értelmezésre.

Kandidátusi értekezésemben a drámai dialógust először mint *stilizált társalgási nyelvet* vizsgáltam. A GRICE által felállított érintkezési alapelvek, a társalgási maximák nyelvi megvalósulását vagy felfüggesztését, a fordulatok beépülésének helyét kerestem. A megszólítás, a felhívás különféle formái, a válasz előli kitérés lehetőségei, az indirekt beszédaktusok megjelenésének a módja és helye mind nyelviileg megfogható kommunikatív, az érintkezés módját és minőségét meghatározó tartalmat hordoznak, miközben sajátos módon tükrözik a művészi szövegben megvalósuló világot. A dráma az a dialógusban rögzített világszerűség, amelynek cselekménye, eseménymenete az alakok közötti szituációból bomlik ki. BÉCSY TAMÁSSAL egyetértve „a dialógusnak a nyelvtudomány szemszögéből történő vizsgálata jogos, de nem elégséges. A valódi műnemi törvényszerűségek következményei jelennek meg a szó szoros értelmében vett nyelvi szinten. Ezek a nyelvészeti jellemzők következmények. Ezért ezek az eredmények önmagukban még nem jelentenek semmit; értelmük, jelentésük akkor lesz, ha a műnem törvényszerűségei által magyarázzuk” (BÉCSY: 1988. 46).

Elemzésem másik fő iránya dolgozatomban a csehovi dialógus *szervezetének* vizsgálata felé mutatott. Mélységi szinteződésnek neveztem el a személyiségre jellemző nyelvi magatartást egyre többoldalúan élénk táró beszédváltásokat, igyekeztem rávilágítani ugyanakkor a kommunikatív témák gyakori megoldatlanságára a zárt vagy nyitott dialóguson belül. A szövegösszefüggést biztosító grammatikai eszközöket, az utalásokat, a hiányos mondatokat, a behelyettesítések, az egyeztetések, a mondatkapcsolás néhány Csehovra és/vagy a stilizált társalgási nyelvre nézve lényegesnek tartott jellegzetességét emeltem ki. Az előfeltevések és az aktuális tagolás vizsgálata már a pragmatikai sajátosságokhoz vezettek át.

Mindaz, ahogy a dialógusok szövegépítésén keresztül a szereplők egymáshoz való viszonya kifejezést nyer, s Csehovnak mint szerzőnek a hőseihez, azok világához való viszonya is beépül a dialógusokba, a szöveg kettős nézőpontjában összegződik.

A dialógus szövegtani vizsgálata alkalmazhatóan bizonyult a művészi szöveg irodalmi-esztétikai sajátosságainak szövegnyelvészeti oldalról is igazolható bemutatására, de újabb kutatási irányt is kínált. A dialógus szövegszerkezeti ismérveinek számbavétele, a kommunikatív szituációk nyelvi megoldásainak elemzése és tudatosítása fontos része lehet egy anyanyelvi kommunikációt fejlesztő *szöveg-szerkesztéstan*nak is.

Érdeklődésem így a dialógusszerkesztés taníthatóságának kérdésköre felé is fordult. Kommunikatív szituációk, helyzetelemzések nyelvi és/vagy nem nyelvi megoldá-

sait gyűjtöm azzal a céllal, hogy a magyar dialógust mint szövegtípust egy szerkesztéstan számára leírhatóvá tegyem.

(E ponthoz mellékeltem a megjelent publikációim jegyzékét.)

4. A beszédcselekvések pszicholingvisztikai elemzése és a kommunikációs helyzetek jellemzői kommunikációelméleti oldalról sokoldalú megvilágítást kaptak, ám a kutatás elsősorban a hangzó beszéd elemzését célozta. Így maga az írott szöveg szerkezete nem került a figyelem középpontjába, ahogy ez a stilisztikában a líra és epika esetében a műnemen belül műfajonként is megtörtént. A dialógus mint szövegtípus leírása feltétlenül fontos lenne.

5. Ehhez az eddigi szövegtani és az újabb szemiotikai kutatások mind az alkalmazható módszerekkel, mind a már eddig feltárt és a dialógusra is érvényes eredményekkel nagy segítséget nyújtanak.

6. Nincs áttekintésem a hazai szövegkutatás teljes keresztszektéről, hiszen a szövegtani tanulmányok két nagyobb kötetből eltekintve csak elszórtan folyóiratokban vagy más jellegű kiadványokban (Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványai) jelentek meg. Az új, *Szemiotikai szövegtan* sorozat a tájékozódást e téren is pótolhatja.

7. A szövegtan jellegéből fakadó nyitottságával — egyszerre több tudományághoz való kapcsolódásával — alkalmas arra, hogy az eddigi vizsgálatokat új eredményekkel egészítse ki, s önmaga is gazdagodjon az eddigi nyelvészeti, irodalmi, pszichológiai stb. kutatások eredményei által. Ez az interdiszciplinaritás teszi a jövőre is nagy lehetőségeket kínáló, modern tudományággá.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS: 1985. = Balázs János: *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
BÉCSY: 1987. = Bécsy Tamás: *A cselekvés lehetősége*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
BÉCSY: 1988. = Bécsy Tamás: *A dráma esztétikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
BÉKÉSI: 1986. = Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
DEME: 1979. = Deme László: *A szöveg alaptermészetéről*. In: SZATHMÁRI ISTVÁN — VÁRKONYI IMRE (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Budapest, 57—65.
FÖLÁGY: 1990. = Főnagy Iván: *Gondolatalakzatok, szövegszerkezetek, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
KONTRA: 1988. = Kontra Miklós (szerk.): *Beszélnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
PETŐFI S. János: *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé*. Szeged, 1991.
WEINRICH: 1976. = Weinrich, H. Von: *Der Alltäglichkeit der Metasprache*. In: *Sprache und Texte*, Stuttgart.

Bibliográfia a szövegtani témakörből publikált dolgozatokról

1978. Adalékok a magyar és az orosz diáknyelvhez (A magyar és orosz diáknyelv összehasonlító statisztikai vizsgálata). *ACTA* Tom 7. Nyíregyháza, 35—45.
1979. Összehasonlító fordításstilisztikai vizsgálatok Csehov színművei alapján. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen. KLTE 220.
1980. A dialógus fejlődése Csehov drámaiban. *ACTA* Tom 8/H. 5—8.
1981. Ady hatása a fordítói szókincre Blok *Démon* című versének tolmácsolásakor. In: A. Blok — A. Belij 100. Debrecen, (KLTE kiadványa) 79—86.
1983. A „Szovjet irodalom” kétnyelvű prózájának vizsgálati lehetőségei. *ACTA* Tom 9/E. 107—112.
1984a. Fordítási stílusok a Csehov-dramaturgia magyar nyelvű tolmácsolásában. In: *Filológiai tanulmányok* A.P. Csehov drámai műveiről I. Nyíregyháza, 102—119.
1984b. (Társszerzőként BALLA Tamarával): A. P. Csehov *Három nővér* című színművének szintaxisa az eredeti és a magyar fordításváltozatok összevetésében. Uo. 84—101.

1985. A műfordítás folyamatának megközelítési lehetőségei a befogadáselmélet és a szövegten tükrében. *Russisztika ACTA* Tom 10/E. Nyíregyháza, 179—186.
- 1987a. Háttér tanulmány Tóth Árpád orosz fordításaihoz. In: *Filológiai Tanulmányok A. P. Csehov drámai műveiről* II. Nyíregyháza, 68—84.
- 1987b. Tóth Árpád Cseresznyés kert-fordításának stílusa. Uo. 85—101.
- 1987c. (Társszerzőként SZÉKELY Gáborral): Hogyan fordította Kosztolányi Dezső a Három nővért? Uo. 131—138.
- 1988a. (Társszerzőként SZÉKELY Gáborral): Az életmű kutatás hagyományai és újabb lehetőségei. *ACTA* Tom 11. 24—28.
- 1988b. A dialógus szerkezeti típusai A. P. Csehov drámaiban. *ACTA* Tom. 11. 73—79.
- 1988c. (Társszerzőként ÚJSÁSZI Zsuzsával): Kölcsey verseinek orosz fordításairól a befogadáselmélet tükrében. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1988. 3. 309—314.
- 1989a. Kommunikatív és szövegszerkezeti sajátosságok A. P. Csehov drámai műveinek dialógusaiban. *Kandidátusi értekezés*. Budapest.
- 1989b. Стиль венгерских переводов драм А. П. Чехова. *Studia Russica* XIII. Budapest, 82—90.
- 1989c. (Társszerzők RÉPÁSI Györgyné és SZÉKELY Gábor): Лингво-стилистический и литературный анализ пьес А. П. Чехова. *Sbornik Pedagogické Fakulty 1987 v Usti nad Labem, Praha, 1988.* 111—116.
- 1990a. Az indirekt beszédaktus szerepe a dialógusban. *Studia Russica* XII. Budapest, 429—431.
- 1990b. (Társszerzők Éva E.—Iván A.): A dialógusszerkesztés és szókincsfejlesztés az általános iskolában. I. m. 502—504.
- 1990c. A kommunikatív kompetencia kifejezési lehetőségei az orosz nyelvi órán. *ACTA* 12/A. Nevelési és Művelődéstudományi Közlemények, Nyíregyháza, 241—248.
- 1990d. Attributív szövszerkezetek orosz—német—magyar összevetése. *ACTA* 12/C. Nyelvészeti Közlemények, Nyíregyháza, 93—103.
- 1990e. A kommunikatív alapszabályok érvényesülése Csehov dialógusaiban. *Nemzetközi Szlavisztikai Napok III.* (Szerk.: GADÁNYI K.) Szombathely, 287—295.
- 1990f. О проблеме перевода дейктических элементов в диалогическом тексте: *LINGUA* 4. Сборники на иностранных языках. Будапештский университет экономических наук. Институт иностранных языков. Budapest, 221—228.
1991. A műfordítás mint a mű és a befogadó párbeszédének terméke. *Filológiai Közöny XXXVII.* 1—2. 48—55.

TEXTOLÓGIA ÉS TUDOMÁNYELMÉLET

KERTÉSZ ANDRÁS

1. Kiindulópont

Függetlenül attól, hogy a természet vagy a társadalom mely jelenségeit kívánjuk vizsgálni, a tudományos megismerés természete folytán olyan előfeltevésekből kell kiindulnunk, amelyek a következő két jól ismert tulajdonsággal rendelkeznek: (1) mivel a kiinduló tételek bizonyítása *regressus ad infinitum*ba torkollna, intuitíve olyan plauzibilisnek kell lenniük, hogy a fennálló konszenzus alapján, külön bizonyítás nélkül is általánosan elfogadottnak tekinthessük őket; (2) ugyanakkor azonban nem szabad, hogy e kiinduló tételek túlságosan erős feltevéseket fogalmazzanak meg a vizsgálat tárgyára vonatkozóan, mivel ez esetben — a bizonyítás hiánya miatt — eleve korlátok közé szorítanák a vizsgálat irányát; minél erősebb a kiinduló feltevés, annál nagyobb a megalapozatlan végkövetkeztetések veszélye.

Ha a vizsgálat tárgyát *szövegek* alkotják, mindkét követelménynek eleget tesz az a tétel, amely azt mondja ki, hogy mindazok a jelenségek, amelyek valamilyen módon a szövegekkel kapcsolatosak — szövegek létrehozása, közvetítése, befogadása, a szövegek szerkezete, működése stb. — *az emberi magatartás részét alkotják*. E rendkívül gyenge és általánosan elfogadottnak tekinthető kiinduló feltevés, bár első pillantásra triviálisnak látszik, messzemenő, nem triviális következményekkel jár, amennyiben egy lépéssel továbbmegyünk, és feltesszük azt a kérdést, hogy melyek az emberi magatartás meghatározó tulajdonságai.

A kognitív pszichológia, a teoretikus nyelvészet, a kommunikációelmélet, a kognitív tudomány, a mesterséges intelligencia kutatásának jelenlegi állásánál a válasz kulcskategóriája a *modularitás fogalma*. A modularitás fogalmát az irodalomban expliciten használják, s ezért anélkül, hogy itt módunk lenne jelentésének részletes elemzésére, célszerű arra utalni, hogy legalább kétféle értelemben használatos. Egyfelől *modulnak* nevezzük az *emberi magatartást meghatározó részrendszereket* — így pl. a motorikus, kinezikus, perceptív, auditív, interakciós vagy grammatikai rendszert.¹ Ezeket a részrendszereket a továbbiakban *V-moduloknak* nevezem. Ebben az értelemben a *modularitás hipotézise*, mely az *emberi magatartást vizsgáló tudományok alaptétele*,² a következőt mondja ki.

(VH) Az emberi magatartás egészét V-modulok interakciója határozza meg.

Ezen a ponton elegendő, ha e tételt a V-modulok három tulajdonságával világítjuk meg. Először, a magatartás minden mozzanata *reprezentációk* összességéből áll, e reprezentációkat a különböző V-modulokba tartozó *szabályok* határozzák meg, a szabályokat pedig — ugyancsak az egyes V-modulokba tartozó — *univerzális princípiumok* determinálják.³ Másodszor, minden V-modul *autonóm*, mivel önmagában

zárt, más rendszerektől független, sajátos törvényszerűségeknek engedelmeskedő rendszert alkot. Ez az autonómia azonban *relatív*, mert a V-modulok integrálhatók egymással. Ennek következtében a magatartás mozzanatait nem egyes V-modulok határozzák meg, hanem több V-modul kölcsönhatása. Harmadszor, az egyes V-modulok princípiumai *szabad paramétereket* tartalmaznak. Ezek a paraméterek olyan változók, amelyeket más modulok princípiumaiból származó értékek tölthetnek ki; e *parametrizációs viszonyban* nyilvánul meg a V-modulok relatív autonómiája. Így (VH) leglényegesebb következménye talán az, hogy rávilágít az emberi magatartás egyes területeinek kettősségére. Egyfelől e területeket — pl. a verbális kommunikációt, a vizuális kommunikációt, a multimediális kommunikációt, a munkát, a játékot (ill. ezek részterületeit) stb. — univerzális princípiumok determinálják. Másfelől azonban (VH) az egyes területek vagy mozzanatok specifikumait is megragadja, mivel ezeket az univerzális princípiumokhoz kapcsolódó szabad paraméterek mindenkor kitöltésével magyarázza.

Második jelentésében a *modul* fogalma *tudományos elméleteket* vagy *részelméleteket* jelöl (a továbbiakban *Z-modul*). A Z-modulok egyrészt *autonóm* elméletek vagy részelméletek, de autonómiájuk csupán *relatív*. Ezért integrálhatók egymással és — annak ellenére, hogy alaptételeik, kiindulópontjuk, fogalomrendszerük részben különbözhet — együttműködésük lehetővé teszi adott problémák újszerű megoldásait.⁴ A nyelvészetből származó példák jól ismertek: ebben az értelemben magyarázható pl. a német „Mittelfeld” szórendje egy grammatikai és egy pragmatikai elmélet segítségével, vagy pl. az angol esetrendszer a generatív grammatika almoduljainak, az esetelméletnek és a kormányzás elméletének interakciójával. A Z-modularitás fogalmára építve megfogalmazhatjuk a következő hipotézist.

(ZH) Az emberi magatartást (VH) alapján vizsgáló tudományos elméletek Z-modulok.⁵

Az általános kiinduló hipotézisek megfogalmazását követően röviden be kívánom mutatni azokat a következményeket, amelyek (VH)-ból és (ZH)-ból a textológia számára adódnak.

2. Szövegszerűség

Az első kérdés, amelyre választ kell kapnunk, az, hogy (VH) milyen következményekkel jár a szövegszerűség kritériumaira nézve. Nem kívánok definíciót adni, csupán azon alapelveket rögzítem, amelyek esetleg a későbbiekben elvezethetnek egy definíció megfogalmazásához.⁶

Először, mivel (VH) értelmében abból kell kiindulnunk, hogy a magatartás különböző területeinek mozzanatai reprezentációk olyan konfigurációi, amelyek csak az adott területre vagy csak az adott mozzanatokra jellemzőek, fel kell tételeznünk, hogy a magatartás különböző területeihez tartozó szövegek különböző sajátosságokkal rendelkeznek. Ebből azonnal következik, hogy a szövegszerűség fogalma *nem lehet szubszumtív*, mivel nem lesz mód olyan általános kritériumrendszer meghatározására, amelynek összes követelménye az összes szöveg vagy az összes szövegfajta számára egyaránt teljesíthető. Tehát a szövegszerűség kritériumai szövegtípusonként, szövegenként, a magatartás egyes területeiként, az adott médium vagy média függvényében

különbözőek lesznek. Ez azonban nem vezet a szövegszerűség fogalmának teljes széttagoltságához, s nem jelenti azt, hogy nem adható meg általános szövegszerűségfogalom. Mivel a magatartásmozzanatok specifikumai — tehát az egyes szövegek specifikumai is — szabad paramétereket tartalmazó univerzális pricipiumok összjátékából vezethetők le, és éppen e szabad paraméterek különböző értékekkel való kitöltése a felelős az egyes magatartásmozzanatok különbözőségéért, ezért e pricipiumok formájában megadhatók lesznek mindazok az *általános* feltételek, amelyek a szövegszerűséget meghatározzák. A pricipiumok — és ezzel összefüggésben a szövegszerűség általános kritériumai is — abban az értelemben „aluldetermináltak”, hogy legalább egy szabad — tehát kvantorral nem lekötött — változót tartalmaznak, melynek értéke bizonyos határok között egyéb pricipiumok függvényében szabadon határozható meg. A szövegszerűség kritériumai ezért pontosan annyira lesznek általánosak, hogy megengedjék a szövegek sokféleségét, de ugyanakkor pontosan annyira restriktívek lesznek, hogy az egyes szövegek és szövegfajták sajátosságaira is magyarázatot adhassanak.

Másodszor, nyilvánvaló, hogy az egyes szövegek vagy szövegfajták specifikumait meghatározó, egymással parametrizációs viszonyban álló univerzális pricipiumok különböző V-modulokhoz tartoznak. E sajátosságok meghatározásában döntő az a kérdés, hogy mely V-modulok és milyen módon lépnek egymással interakcióba. Feltételezhető pl. (de nem bizonyított), hogy verbális szövegek esetében elsősorban a grammatikai, a konceptuális és az interakciós V-modul (vö. még BIERWISCH: 1981.) vagy vizuális szövegeknél a vizuális rendszer, a konceptuális és az interakciós V-modul összjátéka határozza meg a szövegszerűséget. A multimediális kommunikáció esetében pedig valószínűleg még több V-modul, így pl. a vizuális, a grammatikai, a motorikus stb. V-modul egyidejű jelenlétével kell számolnunk.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy egy moduláris textológiának olyan szövegszerűségfogalmat kell találnia, amely eleget tesz a következő szempontoknak: (a) kellőképpen általános, mivel megadja a szövegszerűség univerzális pricipiumait; (b) mivel azonban e pricipiumok szabad változókat is tartalmaznak, s ezért „aluldetermináltak”, a szabad változók mindenkori értékének függvényében meghatározhatók az egyes szövegeknek vagy szövegfajtáknak az univerzális pricipiumok interakciójából levezethető sajátosságai; (c) az egyes szövegfajták esetében ezen interakció különböző V-modulok között megy végbe.

3. Egy moduláris textológia főbb kérdései

Melyek tehát azok a problémák, amelyeket egy (VH)-ra épülő moduláris textológiának vizsgálnia kell? Az eddig elmondottak egyenes következményeként az alábbi problémák várnak megoldásra.

- (1) A vizsgálat tárgyát bizonyos magatartásmozzanatok alkotják. (VH)-ból következően tudjuk, hogy e magatartásmozzanatok nem egyebek, mint reprezentációk konfigurációi, ahol a reprezentációkat szabályok határozzák meg, a szabályok mögött pedig univerzális pricipiumok húzódnak meg. Egy moduláris textológiának arra az alapkérdésre kell választ adnia, hogy egy adott szöveg mint magatartásmozzanat mely reprezentációk összességéként jött létre, és miért éppen az adott

reprezentációk rétegződtek egymásra. Egy moduláris textológia *explanandumát* ezért reprezentációk leírásai alkotják. A válasznak pedig meg kell adnia azon univerzális princípiumokat, amelyek összjátékából a reprezentációk levezethetők. Következésképpen egy moduláris textológia *explanansa* univerzális princípiumok leírását tartalmazza a köztük fennálló parametrizációs viszonyokéval együtt. A cél tehát e sajátosságokat tükröző *textológiai magyarázatok* megfogalmazása.⁷

- (2) (VH) értelmében tudjuk, hogy a keresett princípiumok különböző V-modulokhoz tartoznak. Ezért mindenekelőtt azt kell kideríteni, hogy mely V-modulok összjátékáról van szó az adott szöveg esetében.
- (3) A V-modulok azonosítását követően a következő kérdés az, hogy e V-modulok milyen univerzális princípiumokat tartalmaznak.
- (4) Tudjuk továbbá, hogy a magyarázatra váró reprezentációk a különböző V-modulokhoz tartozó univerzális princípiumok interakciójából vezethetők le, s ez az interakció a szabad paraméterek kitöltésére épül. Az adott esetben szerepet játszó V-modulok és az őket alkotó princípiumok azonosítását követően a kérdés tehát az lesz, hogy a princípiumokhoz milyen szabad paraméterek kapcsolódnak.
- (5) Ha a paramétereket megtaláltuk, azt kell kiderítenünk, hogy mely parametrizációs viszonyok figyelhetők meg, vagyis mely princípium mely paraméterét milyen értékkel kell kitölteni ahhoz, hogy az adott reprezentációk levezethetők legyenek.
- (6) A parametrizációs viszony feltárása, a princípiumok jellegétől függően, elvben két lehetséges eredménnyel járhat: vagy közvetlenül megadja a vizsgált szöveg reprezentációit, vagy pedig azokat a *szabályokat* határozza meg, amelyekből azok egy következő lépésben levezethetők.
- (7) Bármelyik eset áll is fenn, a (6) feladat megoldása elvezet az (1) pontban jellemzett *textológiai magyarázat* megfogalmazásához.

Mely tudományok feladata lehet e kérdések megoldása? Mivel (ZH) értelmében abból indulunk ki, hogy a (VH)-nak megfelelően működő magatartásmozzanatok, így a szövegekkel kapcsolatos jelenségek leírása is Z-modulok formájában történik, ahol a Z-modul fogalmán meghatározott típusú elméletet értünk, az következik, hogy a fent (1)–(7) alatt vázolt problémák megoldása Z-modulok keretében fogalmazható meg. A Z-modulokról tudjuk, hogy olyan elméletek, amelyek bár lényegesen különböznek egymástól, adott problémák megoldása érdekében integrálhatók egymással (anélkül azonban, hogy egyesíthetőségüket is fel kellene tételeznünk). Következésképpen (1)–(7) megoldása különböző Z-modulok, vagyis különböző elméletek integrációjától várható. Mely tudományágakhoz tartozhatnak ezek az elméletek? Nyilvánvalóan azokhoz, amelyek vizsgálati tárgyát hagyományosan azon V-modulok alkotják, amelyek az éppen elemzett szöveg vagy szövegtípus reprezentációinak meghatározásában szerepet játszanak. Így pl. verbális szövegek esetében adott nyelvészeti, kognitív pszichológiai és szociológiai vagy pragmatikai elméletek integrálásáról lesz szó; vizuális szövegek esetében fiziológiai elméletek is szerepet játszhatnak. A lényeges megállapítás az, hogy a mindenkori, megoldásra váró problémák függvényében dönthető csak el, hogy mely diszciplínák együttműködésére lesz szükség. Hasonlóan

„nyitott” válasz adható a következő kérdésre is: ha egy diszciplína elméletek halmazát tartalmazza, s tudjuk, hogy a dolgok jelenlegi állásánál a legtöbb diszciplínában azonos vizsgálati tárgyra vonatkozó, de egymástól különböző és egymással versengő elméletek (Z-modulok) állnak rendelkezésre, akkor az alternatív elméletek közül melyek lesznek azok, amelyeket (1)–(7) megoldásához fel kell használnunk? A Z-modularitás alap gondolata ugyanis éppen az, hogy az egyes elméletek elvben szabadon cserélhetők és hozhatók kapcsolatba egymással — feltéve, ha kapcsolódási pontjaik jól definiáltak, s integrációjuk nem sérti meg a „tudományosság” mindenkori normáit. Tehát mindig azon elméleteket kell kiválasztanunk, amelyek az adott problémák megoldását a legjobban szolgálják. Pl. verbális szövegek vizsgálata esetén a grammatikai Z-modult egyaránt azonosíthatjuk a „discourse representation theory”-val vagy a kormányzás és kötés elméletével (pl. ha célunk bizonyos anaforikus viszonyok feltárása) vagy a lexikai-funkcionális grammatikával stb. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy (VH) és (ZH) következtében egy moduláris textológia csak különböző diszciplínák, illetve különböző elméletek (Z-modulok) integrációjaként képzelhető el,⁸ de nem lehet eleve meghatározni azon diszciplínák és elméletek körét, amelyek együttműködése szükséges. Ha „textológiának” nevezzük azt a diszciplínát, amelyben ezen integrációs folyamatok eredményeképpen szövegek reprezentációira kapunk magyarázatot, akkor az (1)–(7) alatt vizsgált kérdések egy *diszciplína*, vagyis a textológia körébe tartoznak. Azonban a textológia olyan *integratív diszciplína* lesz, amely egyes, a szövegek szerkezetében, működésében, létrehozásában, befogadásában stb. is szerepet játszó V-modulokat vizsgáló diszciplínák bizonyos eredményeit és módszereit hasznosítja.⁹

4. Modularitás és tudományelmélet

Közelebbi kutatási területem a tudományelmélet. Ezért mindenekelőtt felmerül az a kérdés, hogy milyen tudományelméleti következmények származnak az 1. részben vázolt kiindulópontból.

(VH) közvetlenül meghatározza azt a tudományelméleti keretet, amely alkalmas lehet a textológia tudományelméleti vizsgálatára. Az érvelés egyszerű: ha (VH) értelmében az emberi magatartás egésze V-moduláris felépítésű, és elfogadjuk azt az intuitív kétségtől plauzibilis feltevést, hogy a tudományos megismerés az emberi magatartás része, akkor az következik, hogy a tudományos megismerésnek is V-moduláris felépítésűnek kell lennie. Tehát megkapjuk (VH) *tudományelméleti kiterjesztését*:

(TVH) A tudományos megismerés moduláris felépítésű.

(TVH)-ból kitűnik, hogy meg kell különböztetnünk a V-modularitás több szintjét: a textológia tárgyának, tehát pl. a (nem tudományos) kommunikatív magatartásnak a szintjét (a továbbiakban *S-modularitás*), a textológia szintjét, amely az S-szintre vonatkozó *tárgytudományos* megismerő tevékenységnek felel meg (*TO-modularitás*), valamint a textológiát vizsgáló metatudományos megismerés szintjét (*TM-modularitás*). A TO- és TM-modulok közös vonása, hogy a tudományos megismerés területére tartoznak, ezért e két szintet a *T-modularitás* fogalmával foglaljuk össze. A Z-modulok esetében is analóg módon kell differenciálnunk a tárgytudományos (a továbbiakban *ZO-modularitás*) és a metatudományos (*ZM-modularitás*) szint között: a ZO-modulok tárgyelméleteknek, a ZM-modulok pedig metaelméleteknek felelnek meg. E fogalmi

differentiálás lehetővé teszi, hogy megfogalmazzuk (TVH) három lényeges következményét.

Mivel a ZO- és ZM-modulok egyaránt rendelkeznek a Z-modulok összes tulajdonságával, nemcsak az egyes ZO-modulok integrálhatók egymással, és használhatók ki tárgytudományos problémák megoldására, hanem a ZM-modulok is kölcsönhatásba kerülhetnek ZO-modulokkal. Következésképpen a ZM-modulok, éppúgy, ahogy a ZO-modulok is, elősegíthetik tárgytudományos problémák megoldását. Ebben az értelemben tehát a ZM-modulok a ZO-modulokhoz viszonyítva *konstruktív*ak.

A második következmény azzal függ össze, hogy a ZM-modulok meta-, a ZO-modulok pedig tárgytudományos elméletek, tehát az előbbieket az utóbbiakat mint az emberi magatartás mozzanatait vizsgálják. Mivel a Z-modulok feladata *per definitionem* az emberi magatartás leírása és magyarázata,¹⁰ s ez tipikusan a *szaktudományok* feladatkörébe tartozik, a ZM-modulok is szaktudományoknak tekintendők. Tehát: egy moduláris tudományelméletnek *szaktudomány*nak kell lennie.¹¹

Végül felmerül a kérdés, hogy amennyiben a metatudomány ZM-moduláris felépítésű, milyen módon kapjuk meg a *metatudományos problémák* megoldását. Két lehetőség kínálkozik. Az első abban áll, hogy a tudományelméleti problémák megoldása azonos szinten álló ZM-almodulok összjátékából jön létre. Erre példa lehet többek között a tudományos megismerés konceptuális és szociális aspektusait vizsgáló ZM-almodulok együttműködése.¹² A második lehetőség az, hogy a ZM-problémák megoldásában a ZO- és ZM-modulok működnek együtt. Ez azt jelenti, hogy a lehetséges tudományelméleti problémamegoldások körét eleve korlátozzák a TM-modulok által vizsgált ZO-modulok sajátosságai. Következésképpen a metaelmélet nem lehet (az analitikus tudományelmélet felfogásának megfelelően) *monisztikus*, hisz a metaelméleti problémamegoldásoknak a mindenkor tárgyelméletek sajátosságaitól kell függniük. Ezért a tárgyelméletek sokfélesége a metaelméleti reflexió soféleségét implikálja. A monisztikus szemléletmódról való lemondásból azonban nem következik, hogy tagadnunk kell a tudományos megismerés univerzálét. (TVH)-ból ugyanis többek között az következik, hogy egy TM-moduláris tudományelmélet elismeri a tudományos megismerés univerzális TO-princípiumainak létét, ugyanakkor a tudományos megismerés sokféleségét, az egyes tudományterületek sajátosságait e TO-princípiumokhoz kapcsolódó szabad paraméterek lekötésével magyarázza. Ez pedig azt jelenti, hogy az analitikus tudományelméletben elfogadott monizmus tétele helyett a *tudományos megismerés relatív pluralizmusát* vallja. Pluralizmusról van szó, mert a megismerés minden területe rendelkezik csak rá jellemző sajátosságokkal; de a pluralizmus relatív, mert a különbségek elvben lehetséges körének határt szabnak a tudományos megismerés univerzális TO-princípiumai.

Mindezek alapján egy olyan moduláris tudományelmélet körvonalazódik, amely (a) TM-moduláris felépítésű, (b) konstruktív (tehát a tárgytudományos problémamegoldást közvetlenül elősegítő) feladatot tölt be, (c) szaktudományos jellegű és (d) a tudományos megismerést relatíve pluralisztikusnak tekinti.¹³

5. Textológia és tudományelmélet

Ha feltesszük azt a kérdést, hogy milyen viszony áll fenn a textológia és szűkebb érdeklődési területem, az imént vázolt moduláris tudományelmélet között, a következő válasz kínálkozik.

A textológiára történő metatudományos reflexiónak alapvetően két lépésből kell állnia. Az első lépés feladata az, hogy a szaktudományosság tétele értelmében a textológiai kutatásokat tudományelméleti szempontok alapján leírja és magyarázza. A relatív pluralizmus tételének megfelelően e leírásoknak és magyarázatoknak számot kell adniuk mind a textológiai kutatások azon sajátosságairól, amelyek más tudományoktól megkülönböztetik, mind pedig a tudományos megismerés azon univerzáléiról, amelyek a textológiát más tudományokhoz kapcsolják. Mivel azonban a szaktudós, tehát a szövegkutató szempontjából e metatudományos reflexiónak akkor van valóban haszna, ha eredményei valamilyen módon hozzájárulnak a tárgytudomány, azaz a textológia eredményességéhez, egy második lépésben szükségessé válik a metatudományos felismerések konstruktív alkalmazása. Röviden összefoglalva: egy moduláris tudományelmélet a szaktudományosság, a relatív pluralizmus és konstruktivitás tétele következtében közvetlenül hozzájárulhat a textológiai problémák megoldásához.¹⁴

6. Tudományelmélet és textológia

Miután kiderült, mit tehet a tudományelmélet a textológiáért, megfordíthatjuk a kérdést, s röviden ráterhetünk arra, mit tehet a textológia egy moduláris tudományelméletért.

Egyrészt, független evidenciaként szolgálhat bizonyos tudományelméleti feltevések mellett vagy ellen. Így pl. igazolhatja vagy cáfolhatja egy moduláris tudományelmélet létjogosultságát.

Másrészt, mivel a tudományos megismerés is szövegek formájában ölt testet, s e szövegek szerkezetének és működésének ismerete fontos metatudományos feladat, a textológia eredményei olyan ZM-modulnak tekinthetők, amely más ZM-modulokkal együttműködve a konstruktivitás elve alapján hozzájárul a tudományos megismerés folyamatainak feltáráshoz.

7. Összefoglalás

A fenti gondolatmenet egyes fejezetei választ adtak azokra a kérdésekre, amelyek a jelen kötet szerkesztői állítottak össze. E válaszok egymondatos összefoglalásai a következőket mondják ki.

- (1) A modularitás hipotéziséből kiindulva lehetőség nyílik egy olyan nem szubzuntív szövegszerűségfogalom kialakítására, amely egyfelől a szövegszerűség univerzális kritériumainak megragadása révén magas szinten általánosít, másfelől azonban *éppen ezen univerzálék* megadása révén válik alkalmassá az egyes szövegek vagy szövegfajták specifikumainak feltáráására.
- (2) (a) Egy (VH)-ra épülő textológia legfontosabb kérdésfelvetései a 3. fejezet (1)—(7) pontjában felsoroltakkal azonosak.
- (b) A textológia olyan integratív diszciplína, amely (ZH) következtében lehetővé teszi, hogy különböző tudományágakhoz tartozó elméleteket a textológiai problémák megoldásának szolgálatába állítsunk.

- (3) Szerves összefüggés áll fenn egy (VH)-ra épülő textológia és egy, jelenlegi érdeklődésem középpontjában álló, (TVH)-n alapuló modularis tudományelmélet között.
- (4) Egy konstruktív, szaktudományos, relatíve pluralisztikus tudományelmélet közvetlenül elősegítheti textológiai problémák megoldását.
- (5) A textológia egyrészt a metatudományos feltevéseket igazoló vagy cáfoló empirikus adatok körébe tartozik, másrészt eredményei hozzájárulhatnak bármilyen tárgytudományos tevékenység metatudományos modellálásához.

Mi tehát szerintem — s ez az utolsó kérdés — a textológia legsürgetőbb feladata? Az iménti összefoglalás alapján a válasz önmagát kínálja. Amennyiben (3) értelmében a textológia mint tárgytudomány és a metatudományos reflexió között szoros kapcsolat áll fenn, s e kapcsolat (4) szerint abban nyilvánul meg, hogy a metaelmélet konstruktív módon hozzájárulhat textológiai problémák megoldásához, (5) alapján pedig abban, hogy a textológia eredményei is hasznosíthatók a metatudomány számára, úgy világos, hogy a (2) (a) alatt említett problémák akkor lesznek megoldhatók, ha sikerül egyértelműen feltárni azokat a *problémamegoldó stratégiákat*, amelyeket (3), (4) és (5) eredményez. Problémamegoldó stratégiák rendszerét *heurisztikának* szokás nevezni. A textológia legsürgetőbb feladatának tehát egy *textológiai heurisztika* kidolgozását tartom.

Jegyzetek

1. E részszerzők tárgyalásához lásd pl. BIERWISCH: 1981., LANG: 1987., BERWICK—WEINBERG: 1984., PYLYSHIN: 1985., GARFIELD (ed.): 1987., MARR: 1982., GREWENDORF—HAMM—STERNEFELD: 1987. stb. Bár a modularitás ebben az értelemben az emberi kommunikációval foglalkozó tudományok kulcskategóriája, közvetlen empirikus bizonyítékok a modulok számát és milyenségét illetően nem állnak rendelkezésre.
2. Az előző lábjegyzetben mondottakkal összhangban nincs közvetlen empirikus evidencia (VH) mellett; de ugyanez elmondható a szakirodalomban (VH)-val szembeállított tétel, a *funkcionalitás hipotézise* esetében is. Ez utóbbi a következőket mondja ki: „Az emberi magatartás egészét egyetlen globális rendszer határozza meg”. A (VH) mellett szóló érvek közvetettek, s elsősorban heurisztikus jellegűek. Ennek fényében (VH)-t a következőképpen lehet parafrázálni: „Az a feltevés, amely az emberi kommunikáció egy *M* aktusát két vagy több különböző (rész)rendszer együttműködéséként ragadja meg, plauzibilisabb, mint az, amely *M*-et egyetlen egységes rendszerből vezeti le.” (VH) plauzibilitásának okaira ezen a ponton nem térhetek ki (de lásd ehhez KERTÉSZ: 1991.). A továbbiakban tehát azt vizsgáljuk, hogy *amennyiben* elfogadjuk (VH)-t, milyen következményekkel kell számolnia a textológia kutatójának.
3. E viszonyra egyszerű példákat hoz többek között BIERWISCH: 1987.
4. KERTÉSZ: 1991. részletes esettanulmányban vizsgálja azokat a tényezőket, amelyek következtében egymástól lényegesen eltérő kiinduló tételekre támaszkodó, relatíve autonóm elméletek integrációja nem vezet ellentmondáshoz.
5. E tétel (VH)-ból következik. A bizonyítás, amelyre itt nem térhetek ki, megtalálható KERTÉSZ: 1991-ben.
6. Mivel nem kívánom megadni a szövegszerűség fogalmának definícióját, hanem csupán egy lehetséges definíció irányelveinek felvázolására teszek kísérletet, nem térhetek ki a szövegszerűség és a szöveg fogalma közti viszony tárgyalására. Feltételezem továbbá, hogy a szövegszerűség kritériumai definiálják a szövegszerűség fogalmát, tehát ez utóbbin a keresett kritériumok összességét értem.
7. Itt nyitva kell hagyni azt az egyébként kardinális kérdést, hogy a keresett magyarázatokban explanandum és explanans között milyen viszonyoknak kell fennállnia. E kérdést részletesen tárgyalja KERTÉSZ: 1991.

8. Megítélésem szerint ebben az értelemben integratív diszciplína pl. egy általános szemiotikai textológia, vö. PETŐFI: 1991.
9. Ebben az értelemben valószínűleg minden, de legalábbis a legtöbb diszciplína integratív; pl. a teoretikus nyelvészet pontosan az itt ismertetett módon integrálja a kognitív pszichológia, a szociológia vagy éppenséggel a textológia eredményeit.
10. Vö. pl. BIERWISCH: 1983., 1987., BIERWISCH—LANG: 1987., REIS: 1985. stb.
11. A *szaktudomány* fogalmát preexplikatív értelemben használok. Jelentésének körülhatárolásához legyen elegendő a szaktudományokat a „tudomány feletti” tudománnyal szembeállítani. Kettejük különbsége az, hogy míg egy szaktudomány a vizsgált terület leírását vagy magyarázatát nyújtja, addig egy tudományok feletti tudomány vizsgálatának tárgyát *igazolni* kívánja. Az analitikus tudományelmélet ebben az értelemben tudományok feletti.
12. E két almodul egymáshoz való viszonyának problémája lényegében a gazdag hagyományokra visszavezethető és néhány év óta ismét a tudományfilozófiai gondolkodás homlokterében álló tudásszociológiai problémákör rekonstrukciója egy moduláris tudományelmélet keretében. A jelenlegi tudásszociológiai vitákhoz lásd pl. BROWN (ed.): 1984. vagy HRONSKY et. al. (eds.): 1988.
13. Az itt nagyon leegyszerűsítve vázolt tudományelméleti koncepciót KERTÉSZ: 1991-ben fejtettem ki, és alkalmaztam a generatív nyelvészetre, s KERTÉSZ: 1991a-ban és 1991b-ben felvettem a textológiára való alkalmazás lehetőségét.
14. E következtetés természetesen gyökeresen ellentmond a hosszú ideig uralkodó tudományelméleti nézeteknek, részletesebb kifejtésére és indoklására azonban itt nincs mód. A tudományelmélet konstruktivitásának gondolatát először FINKE: 1982. vetette fel az irodalomtudományra vonatkoztatva, KERTÉSZ: 1991. pedig egy moduláris metaelmélet konstruktivitását tárgyalja.

Irodalomjegyzék

- BERWICK, R. C.—WEINBERG, A. S.:
1984. *The Grammatical Basis of Linguistic Performance: Language Use and Acquisition*. Cambridge, Mass. MIT Press.
- BIERWISCH, M.:
1981. *Die Integration autonomer Systeme: Überlegungen zur kognitiven Linguistik*. Manuskript, Berlin.
1983. *Essays in the Psychology of Language*. (=Linguistische Studien des Zentralinstituts für Sprachwissenschaft der Akademie der Wissenschaften der DDR, Reihe A. Nr. 114.) Berlin.
1987. *Linguistik als kognitive Wissenschaft: Erläuterungen zu einem Forschungsprogramm*. Zeitschrift für Germanistik 8. 645—667.
- BIERWISCH, M.—LANG, E. (szerk.):
1987. *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven* (studia grammatica XXVI—XXVII). Berlin, Akademie-Verlag.
- BROWN, J. R. (szerk.):
1984. *Scientific Rationality: The Sociological Turn*. Dordrecht, Reidel.
- FINKE, P.:
1982. *Konstruktiver Funktionalismus: Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur*. Braunschweig/Wiesbaden, Vieweg.
- GARFIELD, J. L. (szerk.):
1987. *Modularity in Knowledge Representation and Natural Language Understanding*. Cambridge, Mass. MIT Press.
- GREWENDORF, G.—HAMM, G.—STERNEFELD, W.:
1987. *Sprachliches Wissen: Eine Einführung in moderne Theorien der grammatischen Beschreibung*. Frankfurt, Suhrkamp.
- HRONSKY, I.—FEHÉR, M.—DAJKA, B. (szerk.):
1988. *Scientific Knowledge Socialized*. Dordrecht, Kluwer és Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KERTÉSZ, A.:
1991. *Die Modularität der Wissenschaft. Konzeptuelle und soziale Prinzipien linguistischer Erkenntnis*. Braunschweig/Wiesbaden, Vieweg.
1991a. *Megjegyzések egy Általános szemiotikai textológia tudományelméleti hátteréhez*. (Megjelenés előtt.)
1991b. *Ansatz zu einer modularen Wissenschaftstheorie und die „interpretierenden Wissenschaften“: programmatische Bemerkungen*. (Megjelenés előtt.)
- LANG, E.:
1987. *Semantik der Dimensionsauszeichnung räumlicher Objekte*. BIERWISCH, M.—LANG, E. (szerk.): 1987. 287—458.

- MARR, D.:
1982. Vision. San Francisco, Freeman.
- PETŐFI S. J.:
1991. Multimediális kommunikáció — szemiotikai textológia. Kézirat.
- PYLYSHIN, Z. W.:
1985. Computation and Cognition. Towards a Foundation of Cognitive Science. Cambridge, Mass, MIT Press.
- REIS, M.:
1985. Anmerkungen zu: Manfred Bierwisch „On the Nature of Semantic Form in Natural Language”. Manuskript, Tübingen.

SZÖVEGNYELVÉSZET VERSUS SZÖVEGELEMZÉS

KOCSÁNY PIROSKA

Dolgozatomban a kötet kérdései közül az elsőre összpontosítok: mik a (verbális) szöveg szövegszerűségének (textualitásának) kritériumai? A válaszban érvelni próbálok a szöveget kutató tudomány mint vagy nyelvtudomány vagy irodalomtudomány mellett, valamint e két tudomány tárgyának és e tárgy megközelítésmódjának következetesen tudatos elválasztása mellett, továbbá megkísérlem védelmembe venni azt az interdiszciplinárisan kutatható sávot, amely fontos és érdekes lehet mindkét tudomány számára.

A megválaszolandó kérdés egy további kérdést rejt magában: mit jelent a szövegszerűség (textualitás)? Van-e különbség, ha ezt kérdezem: mik a *szöveg* meghatározó kritériumai, vagy ha ezt: mik a *szövegszerűség* meghatározó kritériumai?

Induljunk ki abból, hogy a kétféle terminus nem egyszerűen egyfajta „tehetlenségi nyomaték” eredménye, vagyis hogy a szövegszerűség nem azért jelent meg a szöveggel foglalkozó kutatás szókincsében, mert a szöveg fogalmát természeténél fogva nem lehetett minden esetre megfelelő élességgel tisztázni. Ez esetben feltehetjük, hogy a szövegszerűség ténylegesen (a) vagy a verbális szöveg egy meghatározóan fontos sajátossága, amelyen kívül a szöveget azonban más dimenzióban is látnunk kell, (b) vagy pedig a verbális szöveget is meghatározó sajátosság, amely a verbális szövegen kívül további jelenségek jellemzője is lehet. Mindkét eset közelebbi vizsgálatához elkerülhetetlen, hogy a szöveg fogalmáról is szójunk.

(a) A textualitás mint a verbális szöveg EGYIK meghatározóan fontos sajátossága

A szöveg — hasonlóan a szó, a mondat vagy a jel fogalmához — a nyelvtudomány nyitott, heterogén megközelítéseket lehetővé tevő, nem definiálható alapfogalma, amelynek heurisztikus funkciója van. E fogalmak értelme és szerepe az, hogy az egyes elméleteken belül újra és újra megfogalmazódjanak, segítvén ezeknek az elméleteknek a produktivitását.

A szöveg másfelől, ha nem is definiálható, alapvető viszonylataiban azonban leírható. E viszonylatok egyike-másika a szöveggel foglalkozó egyes irányzatokban több, másokban kevesebb hangsúlyt kap, és a különbözőképpen súlypontoszó szöveg-tanok az e viszonylatokra fordított figyelem alapján jellemezhetők, illetve el is választhatók egymástól. A szöveget alkotó viszonylatok ismert viszonyítási pontjai a következők: a beszélők, a tárgy, az idő, a nyelv, a jelentés, a szöveggel végrehajtott cselekvés, a szöveg önmaga, valamint a többi szöveg (intertextualitás).¹ A szöveg vizsgálatával foglalkozó tudományok történetében fellelhetők azok az egymást követő

irányzatok, amelyekben a korszak uralkodó szemléletmódjának megfelelően hol az egyik, hol a másik viszonyítási pont dominál. Így például — igen leegyszerűsítve — a DILTHEY nyomán kibontakozó, pszichologizáló szövegelemzés számára a szerző elképzeléseinek és élményeinek kibontása az elemzés feladata. A recepcióesztétika a befogadót fedezi fel. A strukturalizmus a nyelv és a jelentés szerepére támaszkodik, a pragmatikát természetesen a szöveg mint cselekvés érdekli, míg a neostrukturalisták a szöveget egyszerre tekintik önmagát szervező kódnak és kódolt üzenetnek stb.

Az a fogalom, amely minden szöveggel foglalkozó tudományban, bármely viszonyítási pontra összpontosítson is, ismét és újra tárgyalásra kerül, a szöveg belső szervezettsége, ismert szakkifejezéssel kohéziója, illetve koherenciája. Ezért a textualitás fogalmát a szöveggel foglalkozó vizsgálatokban tapasztalt előfordulás gyakorisága: e statisztikai vagy mennyiségi kritérium alapján a szöveg kohéziójával és/vagy koherenciájával is azonosítani lehetne.² Eszerint a kiinduló kérdésre adandó válaszban a kohézió és koherencia fogalmakat kellene tisztáznunk, ezek meghatározó kritériumairól kellene szólnunk.³

Aszerint, hogy a kutatás melyik tudományág felől közelítve, illetve milyen alapfogalmak birtokában jut el a szöveghez mint a tárgyahoz, a modern szövegkutatás története hagyományosan kétféle irányzatot különböztet meg; nevezzük őket nyelvi rendszer központú, illetve szövegértelmező központú irányzatnak.⁴ E kétféle irányzatban különbözőképpen súlypontoszva jelenik meg a kohézió, illetve a koherencia.

Ha a nyelvtudomány a kiindulópont, akkor a szöveg első közelítésre mint a mondatnál nagyobb nyelvi egység fogalmazódik meg. Az már a nyelvtudomány belső problémája, hogy ezt a nagyobb nyelvi egységet miképpen értelmezi. A szövegnek mint a nyelvtudomány lehetséges tárgyának „felfedezésekor”, e felfedezés lázában azonnal megfogalmazódott az az észrevétel, hogy az igazi, eredendően nyelvi jel talán nem is a mondat, hanem a szöveg, és a szövegből kellene kibontani a többi nyelvi egységet.⁵ Ez a követelés azonban végül is nem járt együtt az uralkodó nyelvelméleti alapok megváltoztatásának igényével, és a gyakorlatban a viszonyítási pont továbbra is a mondat maradt. A létrejövő szövegnyelvészet (más néven mondaton túli: transzfrasztkus grammatika vagy hiperszintaxis⁶) változatlanul a *langue*, illetve a kompetencia nyelvészete, a mondatokból létrejövő szöveg alkotását modellálja, annak szabályait és a nyelvi rendszerben megmagyarázható törvényszerűségeit kutatja. Ilyenek a névmáshasználat, a visszautalás és előreutalás lehetőségei, az ismétlés, az ellipszis, a kötőszók, az igeidők használata, a szórend és az emfázis szabályai, a kérdés és a válasz formái az egyes nyelvekben, hogy csak néhány példát mondjunk. E szabályok biztosítják a mindenkor szöveg kohézióját (=textualitását). Természetesen látnunk kell emellett, hogy a kohéziót sem pusztán szigorú értelemben vett grammatikai szabályok hozzák létre. Ha például a visszautalás névmással történik, kapaszkodhatunk egyes nyelvi szabályokba. (Például: Nem találom a *tollam*. Az előbb írtam *vele*.) Ha viszont névszóval utalunk vissza, a kohézió alapja a világról való tudásunk. (Például: Ebben a házban lakik *Horváth Imre*. A *költő* jól ismeri a környékbelieket. — Ha valaki nem tudja, hogy Horváth Imre nagyváradi költőről van szó, nem tudja megfelelően rekonstruálni a két mondat összetartozását, hiszen azt is hiheti, hogy Horváth Imre és a költő két különböző személy.) Ráadásul a látszólag egyértelműnek tűnő névmásos utalások vagy szó szerinti ismétlések sem biztosítják mindig a kohéziót.⁷ A probléma hasonlít a nyelvtudományban jól ismert grammatika versus szemantika problémához, és egy moduláris felépítésű nyelvtudományban vélhetőleg kezelhetővé válik.

A „szöveg mint eredendően nyelvi jel” felfogásból következik másfelől az a lehetőség is, hogy a szöveget önálló értelemmel bíró, független nyelvi egységnek tekintsük. COSERIU szerint a tulajdonképpeni szövegnyelvészet éppen a szöveg önálló értelmét (Textsinn) kutatja.⁸ Míg a mondaton túli grammatika több mondat rendezett összefüggését (kohézióját) vizsgálja, addig az „igazi” szövegnyelvészet, a szöveg-értelem nyelvészete (Linguistik des Textsinns) számára a szöveg egy nyelvi legális realizáló önálló jelentés hordozója. A „szövegértelmezés nyelvészete” számára éppen ezért a szövegbeli összefüggések, a kohézió vizsgálata a szövegelemzésnek csak egyetlen mozzanata. Csak a kohézió megállapítása még nem juttat el a szöveg értelméhez.

Ezzel a „szövegértelmezés nyelvészete” azonban meg is szűnik nyelvészet lenni! Helyette szövegelemzéssel, interpretációval van dolgunk, amely nem a nyelvészet, hanem egyéb tudományok — elsősorban az irodalomtudomány — kompetenciájához tartozik. Ezeknek a tudományoknak a számára a szöveg természetesen olyan jelentéssel bíró egység, amelynek értelmét csak a langue-ban kodifikált jelentések és a szöveget alkotó kohézió szabályai alapján nem lehet kideríteni. Ugyanakkor e tudományok célja éppen a szöveg „értelmének” feltárása.

A szövegértelmezés nyelvészetének gondolata már magában rejti azt a termékeny tehető dilemmát, amelyet az interpretációval foglalkozó irodalomtudomány, két lehetséges véglet között egyensúlyozva, egyre egyértelműbben kényszerül megfogalmazni önmagában. Ha a szöveg megértésénél nem támaszkodhatunk csak a szöveg (nyelvi) elemeinek jelentésére és azok kohéziójára, akkor meg kell tudnunk adni az egyéb, az értelmezés/elemzés számára döntő információk forrását is. E források között a modern irodalomtudomány (is) a beszélőket, a kontextust fogja megnevezni, s a recepcióesztétika térhódítása óta elsőként a befogadót, az ő aktivizálható tudását, a világról való ismereteit, a szöveg alapján keletkező asszociációit veszi számításba. E lehetőséget radikalizálva a szöveg értelmezésében meghatározóvá válhatnak a beszélők — miközben a szavak jelentését változatlanul a nyelvnek mint objektív tényezőnek tulajdonítjuk. A rögzített szöveg önmagában, a folyamatos beszédbeli visszacsatolás lehetősége nélkül úgy jelenhet meg, mint a mindenkori befogadó értelmezésének függvénye, ily módon elveszítjük a mindannyiunk számára közös megértés alapját — ugyanakkor a hétköznapi gyakorlat és a szövegelemzést célként megfogalmazó tudomány kénytelen ragaszkodni ahhoz az alapvető tényhez, hogy a szövegeket (többé-kevésbé) mégis mindannyian helyesen megértjük. A szöveggel foglalkozó elemző tudománynak — legyen az a szövegértelmezés nyelvészete vagy irodalomtudomány — nyilvánvalóan ezt a termékeny dilemmát figyelembe véve kell tárgyához közelítenie.

Mindezzel már körülhatároltuk a verbális szöveggel foglalkozó két tudományt: egyfelől a kohéziót kutató, moduláris felépítésű nyelvtudományt, másfelől a szöveg-értelmet kutató interpretációt.

Az önálló értelemi egységként felfogott szöveg gondolata törvényszerűen vezet oda, hogy a kohézió mellett (helyett) megjelenik egy globális belső rendező elv szükségessége. E globális belső rendező elvet nevezik koherenciának. A koherenciának még kevésbé van világos és egyértelmű leírása, mint a kohézióé. Ez utóbbit legalább az egyes nyelvekben bizonyos nyelvi szabályokhoz lehetett kötni. De miben és hogyan nyilvánul meg a koherencia?⁹ Értelmezéséhez célszerűnek tűnik a „szöveg” leírásához még egy további szempontot hozzáfűzni, tudniillik a szöveg rögzített (írott) voltát. Amit elemzünk, az nyilvánvalóan a rögzített szöveg lehet.¹⁰ Mégis, a rögzítés, az írásbeliség csak szükséges, de nem önmagában meghatározó sajátága a verbális szöveget elemző tudományok tárgyának. A leírt szöveg ugyanis az elemző számára

globálisan adott egész. Az interpretáció során éppen ezt az „egészet” akarják kutatni, és éppen erre az „egészre” érvényes a koherencia kritériuma. Itt érhető ismét tetten a nyelvészlet és az irodalom, e két, a verbális szöveggel foglalkozó tudomány éles elkülönülése. Míg a nyelvtudomány a szöveget mint képződményt vizsgálja a BÜHLER-i Sprachgebilde értelmében, addig az irodalomtudomány (valamint a COSERIU-féle interpretatív, a szöveg önálló értelmét kutatni kívánó „Linguistik des Sinnes”) az „egészként” felfogott, leírt, elemzendő szöveget szükségszerűen „műnek” (BÜHLER: Sprachwerk) tekinti. A „mű” feltétlenül strukturált, éppen ezért is mű. A koherencia valójában a szöveg(mű) strukturáltságával azonos.¹¹

Az izgalmas kérdés az, hogy hogyan strukturált a szöveg, illetve hogy miképpen fedezzük fel az interpretáció során a mindenkori szöveg strukturáltságát = koherenciáját. Ebben kell a szöveg és a beszélők/a kontextus együtt-, illetve egymásra hatására támaszkodnunk. Csakhogy mégha megengedjük is, hogy az egyes szövegek strukturáltságát/koherenciáját külön-külön szövegjelenségek alapján és más-más módon fedezhetjük fel, ezekről a módokról és szövegjelenségekről semmiféle *kimerítő* leírást nem adhatunk. A szövegek és velük együtt a koherencia megvalósulásának módozatai végtelen, vagyis nyitott halmazt alkotnak. Így az egyes szövegek értelmének feltárására = interpretációjára lehetnek átmeneti modelljeink, de nincsenek axiómáink és szabályaink. Ismert dilemma az interpretáció során a vizsgált tárgynak és a vizsgáló szubjektum háttérismereteinek összefonódása, illetve elválaszthatatlansága is. Ezt az összefonódást az elemzés során lehetőség szerint tudatosítanunk kell, de a háttérismeretet mindenképpen pozitív lehetőségként kell kiaknáznunk az interpretáció számára. Éppen a kumulálódó interpretatív tapasztalat és a benne foglalt háttérismeret az, amelynek birtokában a „szövegmű” értelmezésére vállalkozhatunk. A szövegértés, illetve szövegelemzés éppen ezért mindig etikai kérdés is abban az értelemben, hogy megtettünk-e mindent a lehetséges maximális interpretatív tapasztalat elnyerésére. Ehhez szorosan hozzátartozik annak tudomásulvétele is, hogy a mindenkori szöveg megértése/interpretációja önmaga is folyamat, nem lezárt, nem végleges.¹² Ez egyúttal az a pont, ahol a szemiotikai szövegtanok halmozott vizsgálati szempontjai és úgynevezett szemiózis modelljében az összes (?) összetevőnek a vizsgálatba való bevonása kísérletként jóváhagyható, tudniillik figyelmeztetheti az elemzőt, hogy mi mindenre kell/lehet gondolnia. Magát a mindenkori elemzést azonban a szemiotikai modell sem modellálja, mert bár megadhatók (és meg is adandók) bizonyos szempontok, a közülük való választás, a súlypontosítás és a kombináció a mindig más szöveg és az interpretáló mindenkori egyéni értelmezésének függvénye, és az értelmezés során alakul ki.

Bármennyire élesen elválík is egymástól az összekapcsolás és a kohézió szabályait kutató (nyelv)tudomány és a szövegmű koherenciájának/strukturáltságának felfed(éz)ésére törekvő (irodalom)elemzés, mégis volt a szöveggel foglalkozó tudományok történetében egy korszak, amikor úgy tűnt, hogy a két eljárás közelíthet egymáshoz. A közeledés alapját éppen a strukturáltság fogalma szolgáltatta, és ezzel együtt az a reményesség, hogy a nyelvészet a maga eszköztárával biztosítja a minden szövegműben meglevő strukturáltság alapjainak szabályszerű feltárását. Ez az időszak a 60-as és 70-es évekre esik. Akkorra az irodalomtudományban elméleti problémaként fogalmazódik meg az irodalmi (poetikus) szöveg, illetve nyelv és a nem irodalmi szöveg, illetve nyelv közötti különbség máig megoldatlan kérdése. Ezzel együtt a bontakozó recepciósztétika hatására a megelőző korszak „helyes” és „a műalkotáshoz méltó” interpretációja helyett a tényleges befogadás, a recepció kérdései kerülnek előtérbe.

Ugyanekkor a strukturalista poétikák az interszubjektivitásra és az elemzés rekonstruálhatóságára összpontosítanak. A nyelvtudomány érdeklődése ezzel egyidőben a mondatgrammatika kérdései felől egyre inkább a „nyilatkozat” értelmének, jelentésének, cselekvés jellegének vizsgálata felé fordul. Ez az úgynevezett pragmatikus fordulat korszaka. Nem véletlen tehát, hogy mindkét tudomány várakozással tekint a másikra.¹³ Valódi együttműködés azonban nem jön létre. Az irodalomtudomány központi kérdése a szöveg (egyedi, egyszeri) műalkotás jellege, a nyelvtudomány viszont a szövegben nyelvi tényt lát, és érdeklődését a szövegalkotás általános szabályai kötik le, az egyedi, egyszeri szemhatárán szükségszerűen kívül marad.

Mindenesetre erre az időre esnek a szövegtannak mint tudományágnak önmagát meghatározó kísérletei, a transzfrasztikus grammatika első komolyabb lépései és bizonyos, többnyire rövid lélegzetű irodalmi alkotásokon végrehajtott, a közösség számára rekonstruálható lépésekből álló, nyelvi jellegű szövegelemző kísérletek. E kutatások a nyelvtudományt megítélésem szerint annyiban gazdagították, amennyiben a transzfrasztikus grammatika kereteiben maradtak. A szövegelemző kísérleteknek az irodalomtudományra és a pszichológiára vonatkozó hatásait nem tudom megítélni, de úgy vélem, ha tudomásul vették őket, tapasztalatként nem lehettek haszontalanok. E korszak fontos terméke többek között a narratológia mint tudományág.

Ha az irodalom- és nyelvtudomány között a szöveg kutatásának céljával mégis megpróbálunk keresni egy interdiszciplinárisan megközelíthető területet, annak indoklásához célszerű még egyszer visszatérnünk a szöveg mint mű értelmezéséhez. SCHLEIERMACHER és nyomában az irodalomelméleti hagyomány a *mű* három kritériumát sorolja fel. Ezek szerint minden mű(alkotás) egyfelől strukturált, másfelől valamilyen műfajhoz tartozik, és harmadik tulajdonságaként individuális, egyszeri kompozíció saját stílussal.¹⁴ E harmadik tulajdonság nem közelíthető meg semmilyen más módon, csak az interpretáció során. Az egyéni és a különös kategóriája között éppen az a különbség, ahogy M. FRANK kifejti, hogy a különös besorolható az általános lehetőségei közé (mint például az egyes mondat a mondat általános fogalmához), az egyéni azonban az általánossal összemérhetetlen.¹⁵ A műfajhoz és ezzel együtt a szövegtípushoz vagy a stílusregiszterhez (bizonyos meghatározható és adott esetben kötelező nyelvhasználati szabályrendszerhez) való tartozás, az abban és általa való nyelvi megjelenés viszont nem az egyedi, hanem az általános kategóriájához kapcsolható. Ezeknek a tárgyaknak a vizsgálatában adva van a lehetőség az irodalomtudomány, a pszichológia, a társadalomtudományok, a nyelvtudomány együttműködésére. Az együttműködés egyúttal szükséges is, és a kutatás csakis az említett tudományok együttműködése révén lehet eredményes.

A verbális szöveggel való foglalkozásnak eszerint pillanatnyilag háromféle módját látom. Az egyik a moduláris felépítésű nyelvtudomány, amely fel tud és fel akar tenni olyan kérdéseket, amelyek a mondat határain túlmutatnak. A másik az etikailag megméretett interpretáció, amely (elsősorban) az irodalomtudomány domíniuma. A harmadik a szövegtípusok interdiszciplináris vizsgálata diakrón, illetve szinkrón szempontból. Amit eddigi szövegtani témájú dolgozataimból jelenleg is vállalni tudok, azok kiindulópontja ennek a hármasságnak a tudatosítása és e három lehetőség konzekvens megkülönböztetése volt.¹⁶

Míg a nyelvtudomány keretet és megoldásokat tud nyújtani a mondaton túli, transzfrasztikus grammatikaként felfogott szövegnyelvészetnek, addig az irodalomelmélet változatlanul keresi az interpretáció keretét. Feltétlenül egyetértek CLEMENS KNOBLOCH kritikájával a modern irodalomelmélet egyik legbefolyásosabb ágáról, a

hermeneutika hagyományait is magába ötvöző *radikális* neostrukturizmusról. A radikális neostrukturizmus szerint a szöveg jelentése a beszélők által jelentéssel felruházott szövegegészre mint ön maga kódjára támaszkodva bontható ki, és a szöveg minden egyes nyelvi elemének megváltoztatása a kódnak tekintett szövegegész (texte général: J. DERRIDA) előre meg nem mondható változását hozza magával. Ennek a nézetnek súlyos következményei vannak. (a) Elmoossa a különbségtételt, illetve a különbségtétel fontos és kívánatos voltát a nyelvi tudásunk és a világról való tudásunk között, ami pedig minden jelentéselemzés sarkalatos pontja. (b) Az olyan kód, amely a saját értelmén kívül semmi mást nem kódol, már nem kód. (c) Egysíkúvá egyszerűsíti a ténylegesen működő jelentéselemzések három teljesen különböző lehetőségét: azt a tényt, hogy az értelmi, jelentésbeli különbségeket, még az árnyalatbeli különbségeket is, végül is a mindannyiunk számára közösen *adott* megértés során vissza tudjuk vezetni vagy a szövegre vagy a kódra vagy a beszélők szerepére és szándékára. E három dimenziót a texte général-ról való felfogás, amely minden egyes szöveget a különbözőzés kategóriájával határoz meg, és ön maga kódjának tekint, sajnálatos módon elveszíti.¹⁷

(b) A textualitás mint a verbális szöveget IS meghatározó sajátosság

Hogy napjainkban a szöveg fogalmán nem csak a verbális szöveget értjük, annak több előkészítő oka is volt.

Az egyik, hogy a szöveg mint önálló értelemmel bíró nyelvi egység kényszerítette a kutatást a nyelven kívüli tényezők figyelembevételére. Ezzel adva volt a lehetőség, hogy a szövegszerűséget általánosabb értelemben kezdjék használni, minden kommunikációtípusra alkalmazva.

A másik indíték a nyelv mint jelrendszer és az egyéb jelrendszerek közötti párhuzam volt. A szemiotika számára kézenfekvő lépés, hogy a szemiotikai rendszerek etalonjának tekintett nyelvet az egyéb szemiotikai rendszerekre is alkalmazza. Ha a mítosz, a képzőművészet, a divat, az építészet, a film szemiotikai rendszerként — tehát „nyelvként” — fogható fel, akkor ezek mindenkor realizálódása nyilvánvalóan „szövegnek” tekinthető. Hogy e „szövegek” szövegszerűsége miképpen viszonyul a verbális szövegek esetében használt szövegszerűség fogalmához, arra az ezt a kitágított és metaforikus szövegfogalmat használó kutatások képviselőinek kell választ adniuk.

E kérdéshez befejezésül még egyszer idézem CLEMENS KNOBLOCHOT, akinek a véleményét megszívlelendőnek tartom. KNOBLOCH nem tartja célszerűnek, hogy minden jelelfordulást szövegnek tekintsünk. A szövegszerűséget a tudás társadalmi megőrzéséhez köti, és hangsúlyozza, hogy a szövegek újra és újra lehetséges aktualizálása és recepciója csak azért eredményezheti a tudás rekonstrukcióját és folyamatos újraszerveződését, mert a szövegek ténylegesen a tudás társadalmi megőrzésének tulajdonságával rendelkeznek. Ettől, mint mondja, még igaz marad, hogy a szöveg értelmének rögzítése szemantikailag bizonyos értelemben relatív, valamint hogy rá van utalva a befogadó aktivitására. A KNOBLOCHTÓL javasolt szövegszerűségfogalom a nem nyelvi jelrendszerek szövegszerűségét sem kérdőjelezi meg, csupán problematikusabbá teszi. A divat vagy az építészet, mondja KNOBLOCH, felfogható ugyan szemiotikai rendszerként, az öltözéknek vagy az épületeknek lehet jelértéket tulajdonítani, de semmi sem gátolja meg, hogy valaki (például egy későbbi korban) a jeleknek *egészen*

más értelmet tulajdonítson, mint a *konvencionális*. Éppen ez az viszont, ami miatt e rendszerek „nyelv” mivolta épp oly kérdéses, mint szövegszerűségük.

A szövegek készítetik a befogadót, hogy aktívan mozgósítsa a szövegtől független, de a szöveg által aktualizálódó háttérismereteit — miközben maguk a változó értelmezéseket túlélve (részlegesen) megőrződnek. A szövegszerűség ebben a felfogásban „egy komplex jel értelmének fokozatos kirajzolódása e jel eredeti használatának körülményeivel szemben”.¹⁸ Egy ilyen értelmű meghatározással, véli KNOBLOCH, feloldható lehet az az ellentmondás, hogy a szövegfogalomról egyfelől úgy gondolkodunk, mint egy jelentésegység megvalósulásáról, másfelől viszont a szöveg önmagában álló, az értelmezéstől független, rögzített dokumentum.

Jegyzetek

1. Hasonlóan: CLEMENS KNOBLOCH: Zum Status und zur Geschichte des Textbegriffs. In: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 77. 1990. 69.
2. Hasonlóan: BEAUGRANDE, Robert Alain de—Wolfgang Ulrich DRESSLER: *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, 1981. HALLIDAY M. A. K.—R. HASAN: *Cohesion in English*. London, 1976. A későbbi szakirodalom szívesebben gondolkodik a konnexitás-koherencia-kohézió hármasságban. E rövid eszmefuttatásnak nem célja e fogalmak tárgyalása, a cél a képviselt „frontvonalak” rövid és lehetőleg egyértelmű kijelölése. Ez talán mentség lehet a dolgozat szövegnyelvészeti közhelyeire.
3. Amivel persze csak tovább görgettük magunk előtt az alapvető kérdést, hiszen mind a szöveg, mind a szövegszerűség, mind — mint látni fogjuk — a koherencia/kohézió is bizonyos értelemben heurisztikus fogalom.
4. Némileg másképp: BRINKER, Klaus: *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Berlin, 1985. 14 kk.
5. Vö. P. HARTMANN „originäres sprachliches Zeichen” fogalmát a szövegre vonatkoztatva; uő. Texte als linguistisches Objekt. In: STEMPER, W.—D. (ed.): *Beiträge zur Textlinguistik*. München, 1971. 10.
6. A transzfrasztikus, vagyis mondaton (l. Phrase) túli grammatika fogalmát Eugenio COSERIU vezeti be: *Textlinguistik. Eine Einführung*. Tübingen, 1981. A hiperszintaxis fogalmát B. PALEK használja: *Textverweis (Cross-Reference)*. Ein Beitrag zur Hypersyntax. In: DRESSLER, W. (ed.): *Textlinguistik*. Darmstadt, 1978. 167—184.
7. L. ehhez M. BIERWISCH híressé vált recenzióját: Rezension zu Z. S. Harris. In: IHWE, J. (ed.): *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Frankfurt a. M. 1971. I. 141—154.
8. L. i. m.
9. A kohézió és koherencia fogalmaknak nyelvészeti, illetve úgynevezett procedurális szemantikai és/vagy kognitív pszichológiai magyarázatot ad BEAUGRANDE—DRESSLER: i. m.
10. A beszélt szöveg elemzésével foglalkozó, napjainkban egyre szélesebb körben művelt tudomány — a német nyelvterületen Gesprächsanalyse — első feladata éppen a szöveg rögzítése, éspedig nemcsak a hanganyag vagy a hang- és képanyag rögzítése, hanem egyenesen a magnó- és/vagy videofelvétel transzkripciója. Ezzel a vizsgálat tárgya lezárt egésszé válik, az értelmezőnek lehetősége van — sőt elvárják tőle —, hogy egyes megállapításait a szövegegészen belül, folyamatos visszacsatolásokkal és előreutalásokkal tegye stb. Ezzel a Gesprächsanalyse — ha célját és eredményeit jól értelmezem — tipikusan interpretatív foglalatosság, mint ilyen, nem tartozik a nyelvtudományhoz, viszont szorosan érintkezik az interpretatív, a szöveg értelmét kutató szövegtani próbálkozásokkal.
11. BÜHLERT idézi KNOBLOCH: i. m. 77.
12. Az interpretáció etikájára az interpretáció szükségszerű befejezetlenségének bemutatásával hivatkozik Manfred FRANK: Was heißt „einen Text verstehen”? In: Ulrich NASSEN (ed.): *Texthermeneutik*. Aktualität, Geschichte, Kritik. Wien, Zürich usw. 1979. (UT 961). 77.
13. Hasonlóan lásd KNOBLOCH: i. m.
14. SCHLEIERMACHERT idézi M. FRANK: i. m. 63.
15. I. h.

16. Jelen kötet számára a következő korábbi munkáimra hivatkozom: Sarah Kirsch, *Hirtenlied. Versuch einer semantischen Analyse*, *Német Filológiai Tanulmányok* 1977. 115–130; Az aforizma mint szövegtípus, *Studia Poetica* 1985. 59–74; Aphorismus, Reflexion und Fragment als Texttypen. Ein Versuch über Lichtenbergs Kurzformen, *Német Filológiai Tanulmányok* 1985. 85–94; Ein-Satz-Texte als Werturteile, *Germanistisches Jahrbuch* 1986. 137–148; Szövegnyelvészeti vagy a szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közlöny* 1989. 26–43; Aphorismus und Antithese, *Germanistisches Jahrbuch* 1988. 256–269; A stilisztika útja, *Helikon* 1989. 454–475; Stilik – Textlinguistik – Übersetzungswissenschaft, *Germanistisches Jahrbuch* 1990. 270–288; Az IS és a CSAK szövegteremtő szerepben, *Nyr.* 1991.; Spruchweisheiten als rhetorische Fragen, BARTHA M.–BRADR SZABÓ R. (ed): *Von der Schulgrammatik zur allgemeinen Sprachwissenschaft. Beiträge zur Gedenktagung für Professor János Juhász*. Budapest, 1991. 109–122; Horváth Imre: Virágok mestersége. A nagyváradi költő aforizma kötetének nyelvi elemzése, *Magyar Nyelvjárások* 1992. (megjelenés előtt).
17. KNOBLOCH: i. m. 81.
18. KNOBLOCH: i. m. 82 k. Az idézet németül: In diesem Sinne wäre Textualität die graduelle Profilierung eines komplexen Zeichensinnes gegenüber den Umständen seiner ursprünglichen Verwendung. Mit einer solchen Axiomatik ließe sich der Widerspruch aufheben und bearbeiten, der darin liegt, daß der Textbegriff einmal von der vollen „Realisation eines Sinnes“ her gedacht ist, zum anderen aber gerade eine realisationsunabhängige Dokumenteinheit bezeichnet.

RÖVID ÉS SZELEKTÍV VÁLASZOK A SZERKESZTŐK SZÖVEGTANNAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEIRE

KONTRA MIKLÓS

Mentegetőzve kezdem: nem vagyok szövegteszt, így ha akarnám se tudnám megválaszolni a kérdezők összes kérdését. Egy-két gondolatot azért megkockáztatok azzal kapcsolatban, amit az utóbbi 10–12 évben, de főleg 1985 óta kutattam, nem egyedül, hanem számos kitűnő munkatársammal egyetemben.

(1) Szimptomatikusnak tartom az első kérdésnek ezt a részét: „Ha szükségesnek tartja különféle médiumú (hangzó, írott, nyomtatott stb.) verbális szövegek megkülönböztetését, kérjük, válaszoljon e megkülönböztetésnek megfelelően.”

Őszintén szólva nem tudok elképzelni magyar nyelvész sem, aki ne tartaná szükségesnek. De a kérdezők kérdése is arra mutat, hogy elvileg elképzelhető: van, akinek egy lírai vers és egy Szepesi közvetítette futballmeccs is egyaránt „szöveg”, és nem tartja égbekiáltóan fontosnak a kétféle szöveg megkülönböztetését. Ezt az özőnvi elötti nézetet csak azzal tudnám magyarázni, hogy valaki épp most esett át „a mondatnál nagyobb egységek is léteznek” eufóriát okozó élményén.

A szerkesztők kérdéseiből — talán tévesen — azt vélem kiérezni, hogy ők első sorban írott szövegek vizsgálatát tartják fontosnak. Talán azért, mert főleg azokkal foglalkoztak eddig. Mindenesetre — ha jól olvasom — hét kérdésük zömmel az írott szövegek vizsgálatára koncentrálódik.

A szövegek jelentős része azonban sosem íródik le, „csupán” elmondódik. Ezeknek a vizsgálata sokkal nehezebb és lényegesen több vesződséggel jár, mint az írott szövegeké. Először is rögzíteni kell őket, magnetofonnal vagy videóval. Utána le kell jegyezni őket, lehetőleg úgy, hogy a transzkriptből hitelesen lehessen rekonstruálni az elhangzott szöveget. És csak ezután jöhet az elemzés. (Ma már persze az írott korpuszok vizsgálata is számítógépes rögzítést és kódolást kíván meg jobb helyeken, de ez még mindig nagyságrenddel olcsóbb és könnyebb, mint a beszélt szövegek elemzésre való előkészítése.)

A magyarországi nyelvészet egyik nagy elmaradása abban mutatkozik meg, hogy 1991-ben is két kézen megszámlálhatók azok a kollégáink, akik valaha is dolgoztak magnetofonnal. Nem arra gondolok, hogy kézbe vett valaki egy magnót. Ezt többen is „elkövethették”. De: a *Magyar nyelvjárások atlaszának* ellenőrző gyűjtésekor készített számos szövegfelvételt sosem elemezte senki. A szalagok zöme mára elporladt... Van olyan dialektológusunk, aki sok szöveget felvett, ezeket elemezte is, de a szövegkonstituálás szempontjából lényeges hiányos mondatokat, téves kezdéseket stb. eleve kizárta vizsgálatából. A mai napig senki nem vizsgálta meg például a szegedi ő-zés szinkrón állapotát. Senki nem vett föl magnetofonra szövegeket Szegeden például a Sárkányban, SZEAC-meccsen, Tápén a kocsmában, és sorolhatnám tovább. Per definitionem föl kell tételeznünk, hogy a szegedi ő-zés változik, valószínűleg bomlik. Szociolingvisztikai szempontból ez kincsesbánya lenne, de megfelelő terepmunka és

szöveglejegyzés híján semmit nem tudunk erről a változásról. Persze ugyanígy semmit nem tudunk például a debreceni intonációról sem.

A magyarországi nyelvészetben csak mostanában kezdődik az, ami máshol évtizedek óta tart: a magnetofon nyújtotta lehetőségek kiaknázása a nyelv vizsgálatában. Nálunk nincs LABOV típusú utcai nyelvészet, de egy-egy beszélőközösség nyelvhasználatának hiteles fölmérésére is alig vállalkozott néhány ember. Nincs senki, aki bírósági tárgyalások szövegeit elemezné. Nincs, aki egy családi ebédet felvett volna, s könyvet írt volna róla, mint DEBORACH TANNEN tette. A felsőöri nyelvcserét leíró s ettől világhírűvé lett GÁL ZSUZSÁT Magyarországon alig ismerik... Van százezer nyelvűvelő cikk, de nincs egyetlen szalonképes elemzés akár egy félórányi parlamenti közvetítésről. Előfordul, hogy egy ifjú titán nekiveselkedik a magyar „pongyola beszéd” (casual speech) fonológiai leírásának — rádiószöveg meghallgatása közben cédlázott „adatok” alapján.

A másik oldalon van néhány pionír: RÉGER ZITA, HUSZÁR ÁGNES, KASSAI ILONA, NÉMETH T. ENIKŐ, BARTHA CSILLA. Előttük a DEZSÉRY JUDIT — TERSTYÉNI TAMÁS páros, régebben PAP MÁRIA és PLÉH CSABA, még régebben FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA. Ami azonban nincs: szövegek, amiket e hősök, na jó, pionírok — közöltek volna. Legjobb szövegközléseink még mindig a HAJDÚ MIHÁLY — KÁZMÉR MIKLÓS duónak és G. VARGA GYÖRGYNEK köszönhetők.

(2) A kérdezők (3) kérdésére (az ön közelebbi kutatási területe) a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (rövidítve BUSZI, vö. REMÉNYI: 1989.) kapcsán mondanék néhány dolgot.

A Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi kutatócsoportja abban a szerencsés helyzetben volt, hogy 1987-89-ben kétszázötven szociolingvisztikai interjút (vö. LABOV: 1988.) készíthetett szociológiailag értelmezhető fővárosi mintával, kitűnő magnetofonokkal. Az interjúk minimum félórányi párbeszéd szövegeket is tartalmaznak. Lejegyzésük és számítógépes rögzítésük a jövő kódéba vész, de ezzel együtt új dimenziókat adhat a hazai szövegtudomány.

Találomra néhány szempont, amelyek vizsgálata lehetővé válik — talán néhány éven belül:

(a) különféle beszédstílusok eltérése fonológiai szempontból, pl. az *l*-kiesés szempontjából, a lazítás (vö. SZENDE: 1990.) szemszögéből stb.;

(b) grammatika és intonáció összefüggései a magyarban: ezt a kérdést azóta lehet vizsgálni, amióta VARGA LÁSZLÓ (1988.) kidolgozta a magyar beszéd intonációjának lejegyzési rendszerét;

(c) egymást kevésbé ismerő, de egymás bizalmát bíró emberek (terepmunkásaink és adatközlőink) párbeszédeinek strukturális vizsgálata;

(d) kitüntetett nyelvi változók (főleg a stigmatizáltaké, vö. KONTRA—VÁRADI: 1991.) használata eltérő társadalmi háttérű beszélők szövegeiben;

(e) beszélt és írott szövegek grammatikai, lexikai különbségei (vö. WACHA: 1988.);

(f) folyamatban levő nyelvi változások leírása beszédkorpusz alapján, de országosan reprezentatív adatokhoz viszonyítva (vö. pl. KASSAI: 1991. és KONTRA: 1990b.)

A gazdag Angliában és Skandináviában a Survey of English Usage és a London—Lund Corpus létrehozása évtizedeket vett igénybe. Az írott és beszélt angol szövegek különbségeit elemző tanulmányokat csak az utóbbi öt-hat évben kezdték ontani a nyelvészek. Nehéz megjósolni, hogy a szegény Magyarországon — részben jobb,

nagyrészt rosszabb körülmények között — a felhalmozás, vagyis a korpuszpépítés meddig fog tartani. Az azonban bizonyos, hogy a BUSZI összefüggő szövegei a magyar beszélt szövegek vizsgálatához jó alapot nyújthatnak.

Irodalomjegyzék

- BALOGH Lajos és KONTRA Miklós (szerk.):
1990. *Élőnyelvi tanulmányok*. (Linguistica, Series A. 3.) Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- KASSAI Ilona:
1991. Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? (Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulságai). *Nyr.* 115.69—80.
- KONTRA Miklós (szerk.):
1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (Linguistica, Series A. 1.) Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
1990a. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány*, 512—520.
1990b. Természetesen, hogy nem hiba — nyelvi változás? BALOGH és KONTRA (szerk.): 1990. 76—83.
- KONTRA Miklós és VÁRADI Tamás:
1991. Suksűködő értelmiség: Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében, *Mozgó Világ*, 1991. február 61—70.
- LABOV, William:
1988. A nyelvi változás és változatok (egy kutatási program terepmunka-módszerei). *Szociológiai folyóirat* IV. 4. 22—48.
- REMÉNYI Andrea Agnes:
1989. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről. *Hungarológiai Közlemények*, 21. 405—416.
- SZENDE Tamás:
1990. „Lazítási folyamatok” a köznyelvben. BALOGH és KONTRA (szerk.): 1990. 182—188.
- VARGA László:
1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átirata. KONTRA (szerk.): 1988. 5—21.
- WACHA Imre:
1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). KONTRA (szerk.): 1988. 102—158.

SZÖVEGLINGVISZTIKAI KÉRDÉSEK A PSZICHOLOGIAI VISZTIKÁBAN

LENGYEL ZSOLT

1. Szöveg és szintek

1.1. A humán közlési rendszerek legmagasabb szintje a szöveg. Elhatárolódásának és elhatárolásának mikéntje az őt „megelőző” szintektől viszonylag könnyű. A nyelvi szöveg esetében ez a mondatról való elhatárolódást jelenti. Ugyancsak a nyelv körén belül maradva, ha a szöveg a legfelső szintet jelenti, akkor vajon azonosítható-e a langue-gal (még inkább a langage-zsal). Egyes szöveglingvisták — kimondva, nem kimondva — virtuálisan a szöveg és a langue (langage) azonosságából indulnak ki a konkrét szöveg elemzése során.

1.2. A szöveg tartalmi ismérvei közül — számomra — a legfontosabbnak a szöveg totalisztikus jellege tűnik. A teljesség igénye többszálú. Egyfelől a szövegben sajátosan integrálódnak — a megszüntetve megőrizve elv betartása mellett — a megelőző szintek sajátosságai. A szöveg másfelől társadalmi kötődésű hagyományokat tükröz. E hagyományok egyaránt lehetnek tartalmiak és formaiak. A szöveg teljesség a kognitív, emocionális tartalom és a szöveggenezis fizikai körülményeinek szövetségét, elszakíthatatlanságát is jelenti.

1.3. A szöveg formai ismérvei közül a legfontosabb a szöveg manifesztációjának módja. A nyelv esetében kétféle megjelenítési mód a legfontosabb: az orális és az írott. E kétféle manifesztáción és viszonyukon érdemes hosszabban időzni.

1.3.1. A közelmúlt nyelvészeti iskolái közül a koppenhágai (név szerint: L. HJELMSLEV) az, ami legvilágosabban megkülönbözteti — mai kifejezéseket használva — a szöveget és annak manifesztációját. A SAUSSURE-féle hasonlatot a dán nyelvész így fejleszti tovább. A sakkjáték szabályai attól nem változnak, hogy a bábuk elefántcsontból, fából vannak-e kifaragva, sőt, szükség esetén papírbábukkal is lejátszható egy sakkparti.

1.3.2. A nyelvi szöveg kutatása még napjainkban sem elég következetes a manifesztáció módjainak elhatárolásából fakadó sajátosságok tekintetében. A leggyakoribb hiba, hogy írott szövegek analíziséből a „szöveg”, mint olyan, tulajdonságaira következtetnek. A konzekvenciák levonásában nem mindig kap megfelelő súlyt, hogy a következtetések milyen manifesztációjú szövegre nézve igazak. Az effajta aluldifferenciáltság gyakorlati kommunikációs csapda is lehet: az auditív közlési csatorna közegét igénybe vevő médiában (rádióban) írott szövegeknek megfelelő előadásmód, mely óhatatlanul megértési zavarokat fog okozni. Ellenkező előjelű példa is hozható, olyan esetek, melyekben a befogadó a „hibás”. Sok tévénéző nehezen bocsátja meg az interjúalanyok szóbotlásait, beszédbeli önkorrekción stb., úgy ítélvén meg a helyzetet, hogy a nyilatkozónak folyékonyan, gördülékenyen illik beszélnie, mintha „papírról olvasná”.

1.3.3. A nyelvi szövegnek tehát kétféle manifesztációja van: az orális és az írott. A kettő viszonya a nyelvészeti hagyomány szerint: az „eredeti—származtatott”,

„elsődleges—másodlagos” oppozíció keretei között tárgyalható és tárgyalandó. Egyszerűbben szólva: a beszéd elsődleges, az írás másodlagos. Ez olyan vastörvénynek tűnt/tűnik, hogy igazságát — L. HJELSMLEV fentebb idézett példájától eltekintve — alig firtatták (kivételt a prágai funkcionalisták jelentenek, az erre vonatkozó tudománytörténeti áttekintésre lásd SCINTO: 1986.).

A fentebbi „elsődlegesség—másodlagosság” a historizmus szemszögéből vitathatatlan. Nem termékeny azonban ez a szembeállítás a szinkronia, a funkcionalizmus és az elsajátíthatóság szemszögéből.

1.3.4. A mai társadalmakban a nyelvi szöveg kétféle létezési módja (orális és írott) az esetek többségében más-más funkciót lát el, és e tekintetben többnyire nincs lehetőség a kölcsönös felcserélhetőségre. Az államközi szerződések pl. írásban köttetnek, a szóbeli megállapodás aligha helyessítheti e dokumentumokat. Ugyanakkor önmagának ellentmondó egy „papírizú” baráti diskurzus.

Hogy a szöveg orális és írott manifesztációja a társadalmi élet és gyakorlat mely területeit fedi le, az messzemenően függ az adott társadalomtól. A „gentleman agreement” széles körben használt a nyugati társadalmakban. A magyar társadalmi gyakorlat az írásos formát részesíti (még?) előnyben az „úri becsületszóval” szemben.

Ugyancsak változik az írott és orális nyelv viszonya az információhordozó tekintetében. Ha a XIX. és XX. század (annak első fele) az orális nyelv forradalma volt (rádió, tévé), a XX. század második fele és a XXI. század első fele alighanem az írott nyelv forradalma lesz (számítógép, fax, e-mail stb.). A mindennapi kommunikációs helyzetek is alaposan módosulhatnak (pl. az értekezletek bizonyos pontjaihoz előzetesen benyújtott írásbeli hozzászólás írható elő, ami az adott kérdés magasabb szintű megvitatását teszi lehetővé, mert így elmaradnak a sokszor kísértő orális „üresjáratok”).

1.3.5. E pont zárásaképpen a nyelvi szöveg kétféle megjelenítési módját és az ezekből adódó konzekvenciát érdemes kiemelni. Az egyik komoly következmény a nyelv kizárólagos fonocentrikus meghatározásának meghaladása (részletesebben lásd SCINTO: 1986.).

2. A szövegkutatás kérdései

2.1. A megelőző (különösen az 1.1.) pontból az derülhet ki, hogy vagy valamennyi humán közlési rendszer (mondjuk az építészettől közlekedési szabályokig) vagy csak a nyelvi jellegű humán produktumok tartoznak a szövegnyelvészet illetékességi területéhez. Az első esetben a szemiotikával, a második esetben a language-zsal való egybeesés/keveredés veszélye fenyeget.

Az, hogy a szöveglingvisztika már más tudományok által is vizsgált területeket fog vallatóra, még nem baj. Meglátásom szerint a szöveglingvisztika — jelenlegi állapotában — nem annyira a vizsgálandó objektum jellegét tekintve képes elkülönülni más tudományoktól, hanem a módszerben, a látás- és közelítésmódban. A szöveglingvisztika korábban említett totalisztikus szemléletmódjára kell a hangsúly tenni. E szemléletmód egyúttal holisztikus és integratív. Ami — számomra — azt jelenti, hogy a szöveglingvisztika összegzi az elméleti nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika és neurolingvisztika eredményeit a nyelvi produktumok vizsgálatakor.

A fentebbi négy diszciplína a nyelvi produktumot egy aspektusból vizsgálja (pl. a pszicholingvisztikát az értés és létrehozás érdekli). A szöveglingvisztikára vár az a feladat, hogy e tudományok eredményeit összegezze, illetve ezek eredményeinek is-

meretében elemezze a szövegeket. Eközben bizonyos megállapításoktól el fog tekinteni, újakat fog beépíteni egy magasabb szintű szintézis érdekében. Sematikusán a helyzet a következőképpen ábrázolható:

pszicholingvisztika   szociolingvisztika   neurolingvisztika   elméleti nyelvészet
szöveglingvisztika

3. Szövegkutatás és nyelvelsajátítás

3.1. E század 60-as éveiben a pszicholingvisztikai kutatásokon belül a gyermeknyelvi kutatások „önállósodtak”. A gyermeknyelvi kutatásokat kezdettől fogva „szöveglingvisztikaszzerű” eljárások jellemezték, hiszen a gyermeki közlések értelmezése csak a közlési szituáció egészének figyelembevételével volt értelmezhető, és csak így módon leírható.

A gyermeknyelvi kutatások hamarosan felvetették a „hogyan” révén az elsajátíthatóság kérdését általában is. Az elsajátíthatóság (tanulás/tanítás) napjainkban három nagy területet kínál vizsgálatra. Egyfelől az anyanyelv orális, másfelől az anyanyelv írott formájának elsajátítását és végül az első idegen nyelv megtanulását.

3.2. Az anyanyelv orális formájának elsajátítása — köztudott — nem csak az egyes nyelvi szintek (fonetika, morfológia stb.) birtokbavételét jelenti. A gyerekek meg kell tanulnia anyanyelvének szöveglingvisztikai jellegű szabályait, produktumait is (magyar vonatkozásban lásd PLÉH: 1986., LENGYEL: 1986., 1990., egy átfogóbb összefoglalásra lásd S. ERVIN-TRIPP és C. MITCHELL-KERNAN: 1977., nem gyermeknyelvi vonatkozásban lásd GARNHAM: 1985. 134—181).

A szöveg a gyermeknyelvi vizsgálatokban mint kognitív elérendő cél, másfelől mint a társadalomba való zavartalan beilleszkedés eszköze van jelen. Az első kérdéssel inkább a gyermeknyelv pszicholingvisztikája, a másodikkal pedig a gyermeknyelv szociolingvisztikája foglalkozik. Mind a pszicholingvisztikai, mind a szociolingvisztikai nézőpont alapvető különbséget tesz az értési és létrehozási folyamatok között. Amikor ezek az eredmények „szöveglingvisztikaivá” transzformálódnak, a kétféle folyamat szembeállítására vezethet jelentőségéből.

3.3. Az anyanyelv írott változatainak elsajátítása is több szociolingvisztikai kérdést vet fel. Ezek közül az egyik legfontosabb a manifesztációváltás, mellyel a szöveglingvistika lépten-nyomon találkozhat. (Kitérőleg jegyzem meg, hogy a fentebb — a 2.1. pont vége fele — említett eredmények átváltása nagyon is konkrét kérdéseket vet fel. Pl. mi a közös a szociolingvisztika által vizsgált kódváltás, az orálisról írott nyelvre és a műfajváltás között. Ami e változásokban közös, az — érzésem szerint — már a szöveglingvisztika területére tartozik.)

Az írás elsajátításának több szintje van. Némelyik közvetlenül megfigyelhető az orális nyelvváltozat illetékes egységeinek, mások azonban nem (lásd HALLIDAY: 1985.). Aránylag könnyű a megfeleltetés a szublexikális és lexikális szinten, már nehézségek támadnak mondat, de még inkább szöveg szintjén (lásd pl. az élőnyelvi szövegek lejegyzésének központosási nehézségeit).

3.4. Az idegen nyelv megtanulását a nyelvelsajátítás harmadik formájaként említettem korábban. Az effajta tárgyalásmódot az teszi lehetővé, hogy az úgynevezett univerzális grammatikának anyanyelvben nem képviselt jelenségei legfeljebb a periferiára szorulnak, de nem törölődnek teljességgel (mint azt korábban kimondva, nem

kimondva feltételezték). Mivel az első idegen nyelv megtanulásának elméleti alapjai meglehetősen tág és általános kereteket szabnak meg, így a szöveglingvisztikai közelfítés- és látásmód eleve sajátja az aránylag frissebb kutatásoknak: az előzményeket lásd JOHNSON és PORTER: 1983.

4. Befejezés

Összegzőképpen a következőkre érdemes a figyelmet felhívni.

(i) A nyelvészeti kutatások interdiszciplináris és multidiszciplináris jellege olyan fejlődési fokot ért el, mely ma egy szintetizálásért felelős diszciplína kidolgozását igényli. Nézetem szerint ez a szöveglingvisztika.

(ii) A társadalmi gyakorlat újabb és újabb kommunikációs helyzeteket és formákat teremt, ezek vizsgálatának legáltalánosabb törvényszerűségei is szöveglingvisztikai jellegűek.

Irodalomjegyzék

- ERVIN-TRIPP, S.—MITCHELL-KERNAN (eds.):
1977. *Child Discourse*, AP. New York.
- GARNHAM, A.:
1985. *Psycholinguistics, Central Topics*, Methuen, London, New York.
- LENGYEL Zs.:
1986. 'Tigris vettem a vásárba', avagy a gyermeki diskurzus kérdéséhez, *Nyelvészeti Dolgozatok*, JATE, Szeged.
1990. Nyelvi feladatok megoldásának jellemzői első osztályos tanulóknál, *Acta Psychologica Debrecina* 16. 13—38.
- PLÉH Cs.:
1986. *A történet szerkezete és az emlékezeti sémák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

VÉLEMÉNYEK A SZÖVEGTANI KUTATÁSRÓL

(Válaszok a feltett kérdésekre)

R. MOLNÁR EMMA

(1) A verbális szöveg nyelvi jelrendszerbe tartozó, tartalmi, terjedelmi szempontból összefüggő, relatíve zárt közlésbeli egység, előzményekkel és következményekkel (kontextus). A langue és parole relációjában parole jelenség, a nyelvhasználati zónába tartozik, pragmatikai síkon a szituáció által determinált konstrukció.

A verbális szöveg megjelenési formái: beszéd (hangzó), írás (kézírás), nyomtatás (tipográfia). Mindegyik média sajátos eszközeivel többletinformációval egészítheti ki a verbális közlést, pl. a beszéd a szupraszegmentális eszközök segítségével, a vokális hangjellemzőkkel stb.; a nyomtatás a betűtípusokkal, tagolással, sorhosszúsággal, elhelyezéssel stb. Más médiummal megjelenített tartalmak is verbalizálhatók, szöveggé alakíthatók, pl. rajz, tánc, zene. Ez egyik jelrendszerről a másik jelrendszerre történő transzformáció útján lehetséges. Ez a lehetőség nem a szöveg elméleti jellemzőihez tartozik, hanem a szövegjelentésnek „megjelenítéséhez”.

A szöveg globális kohézióját elsődlegesen a szöveg szemantikája biztosítja. (Lennie kell szövegszemantikának, amely saját törvényszerűségek szerint működik.) Szemantikája nem azonos a részek (különböző nagyságrendű nyelvi összetevők) szemantikájával. Más oldalról közelíthető, pl. viszonylatok korrelációba állítása felől, vagy a filozófia, esetleg a logika alapvető kategóriáinak szövegre vetítése alapján.

(2) A kutatás fő célja a szöveg sajátos törvényszerűségeinek feltárása. Sorrendje a szemantikai, pragmatikai (kontextus) és szintaktikai szövegjellemzők leírása — mindegyik a változás, mozgás relációjában. Meggyőződésem szerint a verbális szöveg nem statikus, hanem dinamikus nyelvi alakulat. Pl. a nyelv szókészletének, szabályrendszerének, a szavak jelentésének változása, a körülmények, időbeli és térbeli síkok változása is egyfajta mozgás. Hogy miből származik a dinamizmusa, és mekkora a mozgástere: milyen konvergens és divergens erők mozgatják, és milyen irányú ez a mozgás — további vizsgálatot igényel. Ez a verbális szövegdinamizmus végső soron összefügg a gondolkodás fiziológiájával, vagyis a cortex működési mechanizmusával.

Hogyan keletkezik és aktivizálódik a verbális szöveg? Lineárisan vagy globálisan? — ez is vitatható.

(a) A szövegtan kutatásában több különböző tudományág segíthet, vagyis „multidiszciplináris kutatási objektum”. Az egyes szaktudományok optimális/adekvát kooperációja úgy biztosítható, hogy a választott tudományterületek kutatói egy teamben dolgozva, saját tudományuk aspektusából vizsgálják egy-egy szövegtani jelenséget — az egybevetés után kideríthető, melyik szaktudomány milyen mértékben kompetens a vizsgált téma problémakörének megoldásában. (Az egyes érintett tudományterületek: filozófia, logika, általános szemiotika, pszichológia, matematika, fizika, lingvisztika általában, pszicho- és szociolingvisztika stb.)

A multidiszciplináris vizsgálat ellenére a verbális szöveg kutatásában a lingvisztika az adekvát szaktudomány, amelynek illetékességi körébe a verbális szöveg kutatása tartozik, a többi csak hozzájárul, módszereivel és kutatási mechanizmusával kiegészíti a nyelvtudományi kutatásokat.

(3) Saját kutatási körömben a frazeológia, ezen belül is az idiómák vizsgálata tartozik. Nem a szótári alak, azaz a gyűjteményekben rögzített (rögzíthető) változat keltette fel a figyelmet, hanem a szépirodalmi szövegekben (regény, vers, elbeszélés stb.) megjelenő szólások és közmondások.

Ahhoz, hogy a szövegbe szerkesztett változatokat vizsgálni lehessen, szükségessé vált az „alapalak”, a lexikalizálódott variáns megismerése. Mivel közösségi alkotásokról van szó, ugyanúgy variánsokban élnek, mint a népdalok, népmesék. A variálhatóság releváns tulajdonságuk mind alakjukat, mind jelentésüket nézve.

Az idiómák „lexikalizálódott” (szótározható) alak- és jelentésvariánsai a következőképpen ábrázolhatók (a=alak, j=jelentés; az indexszám a változatokat jelenti).

$$\begin{array}{lcl} a_1 & + & j_1 \\ a_1 & + & j_1; j_2; \dots j_n \\ a_1; a_2; \dots a_n & + & j_1 \\ a_1; a_2; \dots a_n & + & j_1; j_2; \dots j_n \end{array}$$

A szövegbe szerkesztett idiómák alak- és jelentésváltozatainak szórása nagyobb, a szöveggörnyezethez alkalmazkodva beépülnek a mondatba, bekezdésbe stb. Az állandó szókapcsolatok a lexémáktól eltérően különböző nagyságrendben szerkesztett grammatikai alakulatok. Morfológiai, szintaktikai, szemantikai stb. tulajdonságaik regisztrálhatók.

Az idiómák szövegben élnek. Szintaktikailag a szöveget alkotó mondatok részeivé válnak, néha szerkezetileg is túllépnek a mondathatáron, és a szövegben belül egy bekezdésnyi szövegrészt is összefognak, attól függően, hogy milyen nagyságrendű a szótári alakjuk.

Szerkeszthetők úgy, hogy:

a) Egy mondategységbe kerül az idióma, olyan mondategységbe, mely egyúttal egy mondategész is lehet, pl.

„— Na mondom, ne féltse te engem. *Nem ma keltem ki a tojásból.* Fő az, hogy nem leszek már itthon.” (Veres Péter: *Pályamunkások*, Budapest, 1951. 16.)

b) Mondategészbe kerül

— ennek egyik mondategységébe, pl.

„Fáradt ember vagyok én már. — No hát az nem látszik a doktor úron, mert éppen elnéztem, hogy üdejéhez képest úgy *ugrál, mint a tökbe esött cinege.* Ugyan hány esztendő?” (Móra Ferenc: *Ének a búzamezőkről*, Budapest, 1978. 254.)

— két vagy több mondat egységébe a mondat egészen belül, pl.

„Az-után: midőn [ovány-árnyékjokat magok után futni [zemlélték; azoktól némellyek úgy meg-ijedtenek; hogy, a-mint hallám: hat aratás után [e jöhettek e [zekre.” (Dugonics: *Etelka* I. 1788. 199.)

c) A bekezdésen belül több mondat egységben jelenik meg az idióma, pl.

„Nagyon rosszul van a gazda?

— Alighanem közel jár már ő kelme Földvárhoz.

— Miféle Földvárhoz? — kiáltám az öreg fülébe.

— Ahová mindnyájan eljutunk, én is, más is, még talán a tekintetes doktor úr is, *deszkát árulni*.” (Mikszáth Kálmán: *Világít este a szent-jánosbogar* R. Fr. 64.)

Elment Földvára deszkát árulni = 'meghalt' (O. NAGY GÁBOR, 141/104).

Különösen a sporadikusan szétszórót, felbontott szerkezetek mutatják, hogy a jelentés irradial, és nagyobb szövegegységet is átsző. (Szövegegységen a több bekezdésből szerkesztett szöveget értem, mely rész az egész szöveghez viszonyítva, de egész a maga elkülöníthető tartalmi, szerkezeti, jelentésbeli tulajdonságai alapján.)

A szövegegész (a vizsgált teljes szöveg) szempontjából a szemantikai aspektust tartom legfontosabbnak. A rendszerhasználat szintjén szemantikailag elkülöníthető idiómatípusok, modellek a következők.

a) Egy bekezdésnyi szövegrész jelentésbeli summázása idiómával, pl.

„Verset nem írtam ősz óta — legalább semmi egészet; majd ezentúl prózát írok. Képtelen az, mily rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt... Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat morzsolgatok. Így barátom, *kinek lova nincs, járjon gyalog*” (Arany, *Levelezése* I. 420.).

b) Tartalmi erősítés szinonim idiómák halmozásával, pl.

„Végtére azt is mondta Ő [e felöllök; hogy jók lennének a' [zolgálatra... Reájok lehetne bízni (mint a' nyáj-[zamarakra) az Egygyetmá [okat.

— *Eppen bizony (így mondék), ebre a' hájat; kecskére a' kertet; farkasra az aklot. De ebben bizony nem kopik fogok a' sültt makkot porczogató kajla [örtvélye [eknek.*” (Dugonics: *Etelka* I. 196.)

c) Két idióma mintegy keretbe foglalja a bekezdést, egyik tételmondat szerűen indítja, másik zárja a közlést, pl.

„Állapotomat illetőleg *vonom* a sorstól ez idő szerint nyakamba tett *igát*, már harmadik éve.

Azóta meglehetősen bizonytalanságok örvényein lebegtünk keresztül. Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressíroztak, abrichtoltak. De még most *sem vagyok egészen hámba való*” (Arany, *Levelezése* I. 257).

d) Egy idióma sporadikus megjelenésével a bekezdés kohézióját garantálja, pl.

„— *Bort* ivott ember kend, bátyám! Az *beszél* kendből most is.

— Ha *beszél* is, ha nem is, az én dolgom az. Annyit pedig mondhatok, hogy ha *beszél* is, nem *beszél* több, mint egy icce.

— Jó, jó. Elhiszem, hogy csak egy *beszél*, de hogy legalább három meg hallgat” (Mikszáth: *A beszélő és a hallgató iccék*, i. m. Elbeszélések II. Krk. 27. 172—173.)

e) Több különböző idióma kiemeli a bekezdés domináns tartalmát, pl.

„Ferenc nagyon helyes ember, az isten is jó kedvében teremtette, nem jár mindig helytelenségeken az esze, de a menyecske *nyughatatlan* mindig, *mint vízen a bugyborék*. Hiszen szokás-mondás, hogy *tűz az asszony ideig, hoszonnégy esztendeig*, de bizony Etel már jól meghaladta ezt az időt. Ő, szüle, meg is mondaná Etelnek, hogy nem való már ő hozzá az a nagy vér, de tudja, hogy akkor *olyan lesz, mint a sárkány*, mert Etel is olyan ám, hogy *angyal ül a szemöldökén, ördög a szeme alatt*. Hanem Mátyás mint ember megmondhatná Ferencnek mint embernek, hogy *malmon meg új asszonyon mindig van igazítanivaló*, s idejében kell megregulázni mind a kettőt” (Móra: *Ének a ...* 197).

A hálódiaagram-modell alkalmas a fenti variánsok vizuális megjelenítésére; mind logikai összefüggések, mind az idiómák szerkezetbeli helyének ábrázolására. Íme egy példa: a fenti d) jelzésű típus kódolva:

A = „*Bort* ivott ember kend bátyám!

B = Az *beszél* kendből most is.

C = Ha *beszél* is, ha nem is, az én dolgom az.

D = Annyit pedig mondhatok, hogy ha *beszél* is, nem *beszél* több, mint egy icce.

E = Jó, jó.

F = Elhiszem, hogy csak egy *beszél*, de hogy legalább három még hallgat.” (Mikszáth: i. m.)

Folyamatlistája:

A összekapcsolódik B-vel

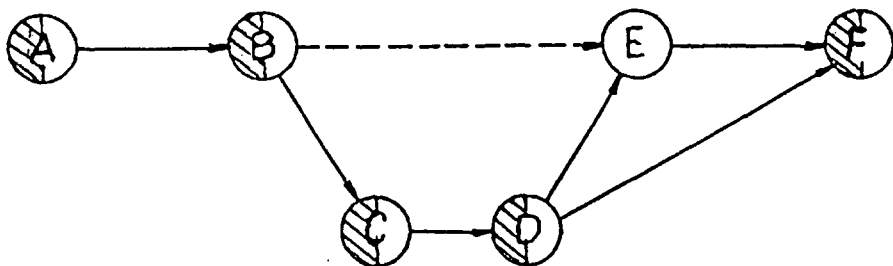
B összekapcsolódik C-vel

C összekapcsolódik D-vel

D összekapcsolódik E, F-fel

E összekapcsolódik F-fel

Hálódiaagramja:

Lineárisan felépített gondolatsor, egyik a másikkal összefügg, a szolás tartalma egységesíti. A párbeszéd a kétszintű ábrázolással jeleníthető meg. A satírozott rész a spóraszerűen szétszórt szóláselemeket, azok helyét láttatja meg az idézett szövegrészben.

Mint tartalmas vagy formális összekötő nyelvi egységek akár alaki, még inkább szemantikai aspektusból a verbális szöveg funkcionális, pragmatikai tulajdonságainak feltárásához nyújthatnak segítséget. Megértésükhöz különösen fontos a szemantikai előismeret, mert a szövegrész különböző rétegeinek feltárása nehezen képzelhető el elsősorban az idiómák jelentésének megértése nélkül. Kommunikációs zavar támad, ha a verbális kód a vevő számára homályos vagy nem dekódolható. Véleményem szerint a szöveggörnyezet, különösen a hosszabb szöveg, átveszi a jelentés felszíni sémáját, tehát a szituációból némi információ szerezhető, de a mélyebb rétegek rejtve maradnak. A szó szerinti és a szimbolikus jelentés problematikája is érinti ezt a kérdéskört.

A másik kutatási témám a XX. századi szépirodalmi — elsősorban prózai — szövegek releváns és dominánsan nyelvi jellemzőinek feltárása a rendszerhasználat szintjén — egy-egy adott szövegtípus elemzése — stilisztikai aspektusú megközelítésben. Tér, idő, mikro- és makrokörnyezet, rész—egész stb. viszonylatok nyelvi objektíválódásának vizsgálatait végzem terjedelmesebb vagy rövidebb szövegeken.

(5) A szöveggkutatás eredményeiből a definitív jellemzők mint a verbális szöveg kritériumai segítik a kutatás körülhatárolását. A kohézió, koherencia, a szövegszervező elv stb., tehát a stilisztikára is utaló spektrumai bármilyen megközelítésű (strukturálista, generatív stb.) stilisztikai elemzéshez objektív kutatási módszert kínálnak akár analízisen, akár szintézisen alapul a korpusz vizsgálata.

(6) Nélkülözhetetlen általános, egységes terminológia kialakítása, ennek konzekvens használata.

Az egyedi (egyes) verbális szövegek kutatásából univerzális következtetések transzformálhatók, ezek szimbólumrendszerrel ábrázolhatók. A kutatási téma egzakt közelítésével és az összefüggések rendszerének szimbólumokkal való képletszerű ábrázolásával elkerülhető a negatív redundancia. (Igaz, a pozitív is.)

Egyéni kutatási feladat lehet verbális szövegüniverzálák gyűjtése, azoknak az egyetemes sajátosságoknak a feltárása, amelyek a verbális szöveg mindegyikére vagy legalábbis túlnyomó többségére jellemzőek.

(7) Érdemes figyelmet szentelni még arra is, hogy a szöveggkohézió mindig két erő együttes működése által lehetséges. Van „belső” összetartó erő, amelynek hatása révén egy egységet alkot egy adott verbális szöveg, ugyanakkor vannak „külső” erők

is, amelyek hatására az adott szöveg elkülönül más szövegtől. Az ellentétes erők opozícióba állítják egymással a szövegeket — az egyikbe beletartozás kizárja a másikba tartozást. (Nem mindig, átsugárzások is lehetségesek.) Opozícióba kerülnek egymással a különböző műfajú, szerveződésű, szerkezetű stb. verbális szövegek. Valamelyik szövegtulajdonság dominánsként manifesztálódik, a többi köréje rendeződik. Az egyes műfajok eltérő szövegrendező elve is ilyen opozíciós rendszeren alapul.

A verbális szöveg egyes dimenziói még látszen léteznek, feltárásuk több tudományág kompetenciájába tartozik. Ha egy jelrendszer, pl. a verbális szöveg korlátait érezzük, más jelrendszer kódjai segítségével kiegészíthetjük a közlést a kommunikáció során — így együttesen más-más érzékszervre hatva a lényeg többsíkú megragadására adnak lehetőséget.

Bibliográfia

1. A szólások és közmondások irodalmi felhasználásának előzményeiből. *Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1974. 267—273.
2. A közmondások Csokonai műveiben. *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1971. 225—234.
3. A műfaj és téma szerepe Csokonai szólás- és közmondás használatában. *Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1975. 183—193.
4. Logikai relációk kifejezése hálódíagrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában. *Nyr.* 1978. 452—463.
5. Alapforma és változat kérdése a szólások vizsgálatában. *NyudÉrt.* 103. Budapest, 1980. 575—578.
6. A szólások grammatikai tulajdonságai. *Nyr.* 105. 1981. 339—347.
7. A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. *Nyr.* 1988. 352—356.
8. Hálódíagram a verselemzéshez. *MNy.* 1982. 146—153.
9. Stílusmotívumok keveredése egy századeleji novellában. *Nyr.* 1989. 33—45.
10. Irodalmi nyelvi szint és frazeológia, in: SZÜTS László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, 1988. 691.
11. A hálódíagram mint módszer a stílus kutatásban, in: FÁBIÁN Pál—SZATHMÁRI István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílus-törékvéiről*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 339.
12. Az idiómák strukturális-szemantikai szempontú elemzése. *Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis*, 1990.
13. Az idiómák jelentésmagyarázatának történetéből, in: KISS Jenő—SZÜTS László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 487.
14. Az idő jelenléte Elek Artúr novelláiban, in: FÁBIÁN Pál — SZATHMÁRI István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílus-törékvéiről*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 231.
15. Stilisztikai ábécé (könyv — társszerzővel). Szeged, 1989. 1—140. *Módszertani Közlemények Könyvtára* 11.
16. SZABÓ Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztika, Budapest, Tankönyvkiadó. (Recenzió.) In: PETŐFI S. János — BÉKÉSI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, Szeged, 1991. 187—192.
17. Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Budapest, 1988. ELTE Mai magyar nyelvi tanszék. (Recenzió.) *MNy.* 1991. megjelenőben.
18. Stíluszótár gyerekeknek. *Első magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia I.* Nyíregyháza 1991. 325.

A SZÖVEG SZINTAKTIKAI ÉS SZEMANTIKAI DIMENZIÓJÁRÓL

MURVAI OLGA

1. Induljunk ki abból, amit alaptételként mindnyájan elfogadunk: bármely szöveg kétdimenziós, és ezen azt értjük, hogy szintaktikai és szemantikai síkon szerveződik. Értelmes szöveg az, amely nemcsak a szintaxis, hanem a szemantikai kapcsolat szabályainak is eleget tesz. Vajon elég-e ez a két dimenzió minden verbális szöveg megértésére? Meddig bővíthetők e dimenziók keretei, mi és mennyi fér el a dimenziális keretek között?

(i) *A házban, amelynek ajtaja és ablaka van, négyen laknak.*

Ez a közlemény mind szintaktikai, mind pedig jelentésdimenzióját tekintve szabályos szöveg. A szintaktikai dimenzióknak egyértelműen megfelel az a jelentésdimenzió, amelynek C konstans eleme domináns.

Nézzük, mi történik ennek a szövegnek a variációival?

(ii) *Se ajtaja, se ablaka, mégis négyen laknak abba.*

A szintaktikai struktúra tökéletes, de az előbbi jelentésszférában gondolkozva (ti. a lakóháznak kötelezően ajtóval és ablakkal kell rendelkeznie) a C konstans a nön-szensz területére vezet, és a szövegnek mégis van értelme.

(iii) *Kiment a ház az ablakon, benne maradt a vénasszony.*

Szintaktikailag most is minden szabályos, de a szemantikai-logikai háttérre támaszkodó propozicionális tartalom a C konstans szempontjából abszurd.

Ahhoz, hogy megértsük a (ii) és (iii) szöveget, vagyis ahhoz, hogy belehelyezzük ezeket abba a jelentésdimenzióba, amelybe tényleg tartoznak, le kell mondanunk az (i)-ből ismert C konstans domináló szerepéről (ti. a háznak a lakhatósági feltétele, hogy ajtaja, ablaka legyen), bizonyos preszupozíciók alapján kell elindulnunk: (a) fel kell tételeznünk, hogy pl. találós kérdésekkel állunk szemben, (b) tudnunk kell, hogy a népköltészetre jellemző az abszurd megközelítés (se ajtaja, se ablaka házban mégis négyen laknak), sőt a szürrealista képek alkotása is (kiment a ház az ablakon, benne maradt a vénasszony = a víz kifolyik a haláshálóból — ez a hal háza —, de fennakad a vidékenként vénasszonynak is nevezett ponty).

Mindezzel azt szerettem volna bizonyítani, hogy helyes szintaktikai szabályok szerint szerkesztett — értsd jelen esetben: a magyar nyelvre jellemző performancia- és kompetenciaszabályokat törvényszerűen betartó — propozíció a szemantikai dimenzió

több variánsát is engedélyezheti, amelyek közül az adott szövegre vonatkoztatva egy (vagy több) releváns. Formálisan: a jelentésdimenzió C konstansa olyan változókat tartalmaz ($x_1, x_2, x_3 \dots x_n$), amelyek közül egy (vagy több) releváns a szövegjelentésben. Így végső soron a szövegjelentés mint dimenzió a C konstans $x_1, x_2, x_3, \dots x_n$ független változó variánsaként értendő. A szövegszerűség kritériumai között mindenképpen helyénvalónak látom a szemantikai dimenziókat mint (C) konstans variánsainak a pontosítását.

1.2. Tekintettel arra, hogy a verbális szövegek elmondhatók, leírhatók, nyomtathatók, esetenként sajátos médiumot feltételeznek, indokoltnak tartom a szövegeket abban a környezetben vizsgálni, amelyben létrejöttek, hiszen mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai.

A hangzó/hangos szöveggel a beszédaktus-elmélet is foglalkozik. A „valamit mondani” mint cselekvés végső soron kifejezéssel megvalósított tett — kijelentéstett —: kérdezőnk, válaszolunk, információt közlünk, figyelmeztetünk, ítélezünk, azonosítunk stb. Ám ahogyan, amilyen módon mondunk valamit, amilyen a hangszín, hanglejtés, hangerősség, a beszéd ritmusa, folyamatossága, aszerint értékelhető a kijelentéstett. A beszédmód a szintaktikai dimenziót nem befolyásolja, de mint illokucionáris tényező benne van a jelentésdimenzióban.

Az 1. pontban bemutatott okfejtés értelmében a beszédmód mint illokucionáris tényező megteremtí/létrehozza a szemantikai dimenzió C konstansának $x_1, x_2, x_3, \dots x_n$ variánsait.

Legyen a példánk ez a mondat: „Igen.”

- (i) — IGEN. = C (pozitív kijelentés);
- (ii) — IIIGEN. = C(x_1) (értsd: hogyne, dehogy);
- (iii) — IGEEEN? = C(x_2) (értsd: na és);
- (iiii) — Mgen. = C(x_3) (értsd: úgy is jó, nekem mindegy).

Helyettesíthetünk szinonimával:

- (iiii) — O.K. = C(x_4)
- (iiiii) — Ühüm = C(x_5)
- (iiiiiii) (metakommunikáció: fejbólintás, hallgatás) = C(x_6) (értsd: beleegyezés)

1.3. Elsősorban a hangzó szöveg sajátja az egytagú vagy tagolatlan mondat. A szintaktikai dimenziójuk nem igényel magyarázatot. De hogyan működnek a szövegszerűség szabályai? Ragadjunk ki néhány típust.

(a) Tulajdonnevet tartalmazó felkiáltás:

- (i) — Jóska!

Mi biztosítja a szövegszerűséget? A tulajdonnév szemantikai dimenziója, amit a C konstans képvisel? A C konstans akkor is állandó, ha ilyen mondatokat szerkeszttek (mondjuk dialógusban):

- [Ki törte be az ablakot?]
- (ii) — Jóska!
- [Valaki telefonált.]
- (iii) — Jóska?!

Az (ii), (iii) esetében a C konstans = személy azonosítása. Ám az (i)-ben nem személyazonosítás folyik, hanem azok az illokucionáris tényezők kerülnek előtérbe, amelyeket a szövegszituáció implikál, az illokucionáris tényezők olyan jelentésszémát nyitnak meg, amelyeket a név eredeti szemantikai szférája nem tartalmaz: ti. „állj meg”, „ne tedd azt”, „vigyázz”, „gyere vissza” stb. Az (ii) és (iii)-ben nem a Jóska név (= konstans) variációs értékeit kapjuk, hanem egy olyan Y szemantikai dimenziót, amelyben a C konstans (= a Jóska név) csak mint független változó szerepelhet: nem személyt kell azonosítani (hogy a név maga releváns legyen), hanem valamely cselekvésre való felszólításnak kell engedelmessé válni (ez pedig akárkire vonatkozhat). A C konstans benne van ugyan az Y szemantikai dimenzióban, de nem domináns tényező.

(b) Vizsgáljunk meg még egy esetet.

(i) — Tűz!

Lehetséges szemantikai dimenziója ez: „Parancsolom, hogy egyszerre süssétek el a fegyvert.”

Végezzük el azokat a szemantikai átalakításokat, amelyeket az előző példánk esetében is végrehajtottunk.

(ii) [Mi melegít?]

— A tűz.

(iii) [Kialudt.]

— A tűz?

A (ii) és (iii)-ben az azonosító funkció a domináns, amely egyértelműségénél fogva le is szűkíti a szemantikai dimenziót. Az a szintaktikai transzponálás, amely a felkiáltást formailag engedélyezi — hangzó szövegben a sajátos nyomtatékos hanghordozás, írott/nyomtatott szövegben a megfelelő írásjel —, új szemantikai dimenziót nyit, amely csak potenciálisan van benne a szintaktikai struktúrából ismert C konstansban.

Hangzó szövegben tehát a C konstans az (egy vagy több) illokucionáris tényező bármikor módosíthatja. Írott/nyomtatott szövegben az írásjelek, a különféle nyomdai technikai adottságok veszik át az illokucionáris tényező szerepkörét, amelyek mindegyike (akár összességükben) kutatási területet kínál.

Összegezőképpen visszatérek az alaptételhez, ahonnan kiindultam: a verbális szöveg szemantikai dimenzióját mint független változók halmazát tekintem a szövegszerűség kritériumának.

2. Nem hiszem, hogy hierarchikus rendbe tudnám állítani a szövegtudományokra vonatkozó kérdéseket, mint ahogy azt sem tudom kizáró jelleggel felsorolni, hogy mely tudományágak feladata ezeknek a vizsgálata. Ahhoz, hogy az (a) és (b) pontokra válaszolni tudjak, meg kell fordítanom a kérdést a magam számára. Így: miről tudnék lemondani a szövegtani vizsgálatok során?

A régi típusú hermeneutikáról nem, mert mindenekelőtt szövegértésre kell törekednem, a kommunikációelméletéről sem, mert a szövegnek üzenetközvetítő funkciója van, de nemcsak verbális kommunikáció létezik, hanem metanyelvi is — végső soron az is szöveg; tehát fontos, sőt az információelmélet is, mert mindenfajta információ szöveggé szervezhető — ma már szöveg egy festmény, egy film. A beszéd-aktus-elmélet maga kínálkozik szövegtani kutatásokra, és mert a szövegek jó része verbális szöveg, tényleg nélkülözhetetlen, de a logikát mint tudományágat sem zárhatom

ki, mert a verbális szövegek modális tényezőinek ez ad háttérét. Jelentéstan és stilisztika nélkül nincs szövegelemzés és szintaxis nélkül nincs szöveg.

Lehet-e optimális/adekvát kooperációt biztosítani a fentiek között? A kérdésfeltevés időpontjáig létezett-e ilyen kooperáció? A tudományágak sokszínű és sokszintű fejlődése, nemcsak divergens, hanem konvergens is. Mégis azt hiszem, hogy a gépi apparátussal (is) dolgozó/rendelkező tudományágak a számítógépek, a különleges technikai berendezések egyre tökéletesebb működése révén előnyre tesznek szert — a látványos eredményeket az egzakt tudományok hozzák —, de ez az előny a verbális tudományokat is segíteni fogja. Másként nem látom, hogy lehetne tervezett korelációt biztosítani.

3. A szövegjelentés és a szövegszerkezet problematikáját tartom magamhoz közel álló témának, eddigi kutatásaim is ilyen jellegűek. Bibliográfia: Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: SZABÓ ZOLTÁN (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest, 1976. 89—140; A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez Babits Mihály Halálfiái című regénye alapján. *NyIrK*. 1976. I. 289—296; A szabad függő beszéd mint komplex szemantikai jel. *NyIrK*. 1978. II. 200—208. A szabad függő beszéd mint kommunikációelméleti modell. *NyIrK*. 1978. I. 30—40; A szöveg kontextuális kapcsolatai. *MNy*. 1979. II. 170—177; A műalkotás belső felépítettségének szemiotikai vizsgálatához. *NyIrK*. 1980. 30—42; *Szöveg és jelentés*. Kritérium, Bukarest, 1980.; Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: SZABÓ ZOLTÁN (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Kritérium, Bukarest, 1982. 52—85; The Text-linguistic research of the Free Related Speech. In: *Revue Roumaine de Linguistique*. 1992. 1.

4—5. Elméleti kutatásaim inkább oknyomozó jellegűek, és mint ilyenek, valamely elmélet igazolására/cáfolatára vállalkoznak. Mivel a szöveg belső megszerkesztettségének és külső, kontextuális kapcsolatainak kérdései foglalkoztatnak elsősorban, érdeklődéssel várom mindazokat az eredményeket, amelyek a magam szűkebb szakterületén is hasznosíthatók — itt most gyakorlati eredményekre gondolok elsősorban, amelyek újabb elméletek elindítói lehetnek. Mindenekelőtt egy kontextuális — integratív keret megalkotását várom, amelybe a verbális szöveg is beletartozik.

6. Bármiféle sorrend felállítása szubjektív. Csak kutatási témát ismerek, fő és mellék besorolás nélkül. A mellékesnek hitt témáról is beigazolódhat — előbb vagy utóbb —, hogy jelentős alapkérdést tárgyal. De mindenképpen különválasztanám az elméleti kutatásokat az alkalmazottaktól. Tisztán elméleti kérdések tisztázására nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is kevesen vállalkoznak. Sokkal több az egyes szakterületek elméletét vizsgáló tudományos mű, és a legtöbb természetesen valamely jelenség leírását több/kevesebb teljességgel föl vállaló — végső soron alkalmazott — szakmunka. Részjelenségeket jól ismerünk, bizonyos szakterületek jól körülhatároltak és körvonalazottak, de az átfogó, rendszerező elvi-elméleti traktátum címlistája igen rövid. Egyre többet beszélünk a szövegtanról, mint önálló tudományágról, de még ma sincs rendszer jellege. Érdekes módon módszerei vannak, de rendszerbe foglalt elmélete nincs — csak a rendszerelmélet felé mutató részelméletei vannak. Kétségtelen, hogy vonzó, látványos és ma igen divatos kutatási terület, olyan perspektíva áll előtte, amellyel kevés humaniora rendelkezik.

A SZÖVEGTANI KUTATÁSRÓL (Válasz a kérdésekre)

PÉTER MIHÁLY

1. Melyek a verbális szöveg szövegszerűségének ismérvei? E kérdésre semmivel sem egyszerűbb válaszolni, mint arra, hogy mi a szó vagy mi a mondat. A laikus szemében kompromittáló tény lehet, hogy a nyelvtudománynak mindmáig nincs általánosan elfogadott válasza ezekre a kérdésekre. Valójában persze nem arról van szó, hogy a nyelvészet nem tud válaszolni rájuk, hanem arról, hogy mindegyikre több válasza is van. Ennek episztemológiai szempontból az a magyarázata, hogy a tudomány nem képes egyszerre „befogni” a maga objektumait azok tulajdonságainak és viszonylatainak kimeríthetetlen sokféleségében, hanem lépésről lépésre „körüljárva” az objektumokat egyre újabb sajátosságokat és összefüggéseket fedez fel, s ennek megfelelően pontosítja, illetve módosítja meghatározásait, fogalmi apparátusát. De a nyelv vizsgálatánál ezenkívül egy nagyon fontos ontológiai szemponttal is számolnunk kell, amit — általánosan elfogadott kifejezés híján — a nyelv meghatározatlan tárgyiasságának nevezhetünk.¹ A nyelv ugyanis nyílt, dinamikus és labilis egyensúlyú rendszer, s ennek egyik következménye, hogy az egyes nyelvi entitások és kategóriák (pl. szó és nem-szó, mondat és nem-mondat) között nem húzódnak éles és határozott választóvonalak.²

Ami mármost a szöveget illeti, mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a szöveg nem a nyelvi rendszer egysége, hanem a közlés nyelvi eszközök segítségével realizálódó produktuma (vö. OOMEN: 1971. 14–15).³ A szövegszerűség ismérvei tehát nem szükségképpen és kizárólag nyelvi természetűek. A szöveg alapismérveinek általában belső összefüggését, teljességét és lezártságát szokták tekinteni.⁴ Ezek a kritériumok azonban különböző fokozatokban lehetnek jelen, s így nem alkalmasak arra, hogy a szöveget a nem-szövegtől minden esetben egyértelműen elválasszák. Célszerű tehát, hogy magát a textualitást is (akárcsak a grammatikalitást) graduálisan értelmezzük.

A textualitás legmagasabb fokát olyan szövegek testesítik meg, amelyek valamely meghatározott modell alapján épülnek fel, nagymértékben és explicit módon koherensek, teljesek és lezártak. Ilyenek pl. a hivatali stílus bizonyos szövegfajtái (szerződések, üzleti levelek, meghatalmazások, bírósági végzések stb.), valamint más olyan szövegtípusok, amelyeknek felépítését társadalmi-kulturális konvenciók rögzítik (egyházi prédikáció, gyászjelentés, különböző fogadalmak és eskük, meghívók, apróhirdetések stb.). Az általános felfogás szerint a szöveg belső összetartó ereje három szinten realizálódik: szintaktikai szinten (konnexitás), szemantikai szinten (kohézió) és pragmatikai szinten (koherencia).⁵ Úgy tűnik, hogy ezek az összefüggések hierarchikusan rendezettek, s a hierarchia csúcsát a koherencia, azaz a szöveg és a közlési helyzet közötti összefüggés alkotja; az ilyen nyilatkozatok, mint például *Ha*

kedd van, akkor ez Belgium (egy filmvígjáték címe), *Jövő vasárnap péntek lesz* (munkanapok rendjének felcserélése ünnep előtt vagy után), noha logikai-szemantikai kohéziójuk meglehetősen kérdéses, a közlési helyzet ismeretében tartalmas szövegnek bizonyulhatnak.

A „minden tekintetben” szövegek és nem-szövegek (nyelvi elemek összefüggésstelen sora) között a lazább szerkesztésű szövegek, kriptoszövegek és pszeudo-szövegek széles skálája húzódik. Kriptoszövegnek tekinteném például a modern prózairodalomban meghonosodott „tudatfolyamot” vagy a pszichoanalitikus kezelés során elhangzó szabad asszociációkat, minthogy ezekben a közlő szubjektum személyisége és „világa” (ismeretei, hiedelmei, értékrendje stb.) révén egyfajta rejtett koherencia érvényesül. De vajon minek minősítsük az olyan költői műveket, amelyeknek koherenciája oly mértékben rejtett, hogy az olvasó maga kénytelen rekonstruálni vagy akár megalkotni a közlési helyzetet? Van olyan felfogás, amely különbséget tesz „érthető” (verstehbar) és „olvasható” (lesbar) szövegek között (TITZMANN: 1977. 85). Ezzel kapcsolatban felmerülhet a verbális montázs szövegalkotó koherenciájának kérdése is. Mindezek a jelenségek nagyrészt a művészi nyelvhasználatra korlátozódnak, a nem-művészi kommunikáció szempontjából perifériálisnak tekinthetők. Centrálisabb jellegű viszont a kérdés, hogy vajon koherens szövegnek tekinthető-e a párbeszéd? A kiváló lengyel filológus, MAYENOWA válasza tagadó, minthogy felfogása szerint a szöveg koherenciája azon alapul, hogy a címzett egy feladótól származóként, valamint egy címzetthez és egy témáról szólóként észlelje a közlést (MAYENOWA: 1974. 253). Ezzel a felfogással nem értek egyet. Nézetem szerint a párbeszéd sajátos szövegfajta, és részvevőinek közlési interakciója éppenséggel a szövegteremtő koherencia egyik konstitutív tényezője. Ezzel kapcsolatban gyümölcsözőnek tűnik a lineáris és a radiális koherencia megkülönböztetése: az utóbbi esetében a szöveg elemei nem közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, hanem mintegy nyalábszerűen a közlés témájához, illetve feladatához (lásd KOŽEVNIKOVÁ: 1979. 56). Nem tekinthető tisztán lineárisnak a koherencia az olyan meglehetősen gyakori szövegekben sem, amelyek magára a szövegre utaló nyelvi elemeket, tehát egy meta szöveget foglalnak magukban (lásd WIERZBICKA: 1971.).

Összefoglalásképpen hangsúlyozni kívánom mind a textualitásnak, mind pedig az alapját alkotó koherenciának graduális jellegét.

2. Ez a pont két kérdést tartalmaz: „melyek azok a fő kérdések, amelyeknek vizsgálatára a szövegkutatásnak irányulnia kell, és mely tudomány (tudományok) feladata kell hogy legyen e kérdések vizsgálata?” Válaszom az első kérdésre az előző pontban kifejtettekből adódik: a szövegkutatás egyik fő feladatának a textualitás és a koherencia különböző fajtáinak, illetőleg fokozatainak vizsgálatát tartom. A második kérdéssel kapcsolatos nézetemet az alábbiakban kísérelem meg röviden vázolni.

A nyelv mindenekelőtt két alapvető aspektusában lehet a tudományos megismerés tárgya: mint bizonyos elemek és kapcsolási szabályaik absztrakt rendszere, vagy mint az emberi cselekvés sajátos válfaja, azaz mint működő nyelv. E megkülönböztetés humboldti előzményeire utalva beszélhetünk ergon-nyelvészetről és energianyelvészetről, vagy korszerűbb terminológiával nyelvészeti szisztematikáról és nyelvészeti pragmatikáról (a pragmatika terminust a szemiotikában meghonosodott jelentésénél tágabb értelemben használva). A nyelv szisztematikai elemzése a mondat szintjén lezárul, pragmatikai elemzése a nyelvi cselekvés alapegységével, a nyilatkozattal (utterance) kezdődik. A nyelvészeti pragmatikának tehát tartalmaznia kell a nyilatkozat elméletét. (Mondat és nyilatkozat viszonyáról lásd PÉTER: 1986.) Mint minden tudatos emberi

cselekvés, a nyelvi cselekvés is mindenkor valamely cselekvési (jelen esetben közlési) szándék (cél, feladat) alapján, egy soktényezős konkrét cselekvési (közlési) helyzetben, ezzel szoros kölcsönhatásban megy végbe. A nyelvészeti pragmatikát mindenekelőtt az különbözteti meg a szisztematikától, hogy a nyelvi közlés aktusát és annak termékét, a szöveget a közlés szándékától és helyzetétől nem elvonatkoztatva, hanem szerves összefüggésükben vizsgálja. Ennek megfelelően a nyelvi rendszer leírásának strukturális és algoritmikus modelljeit a nyelvi cselekvés vizsgálatában folyamatokra orientált stratégiai modellek váltják fel (lásd van DUK — KINTSCH: 1983.). A nyelvi cselekvés intencionális és szituatív meghatározottságából következik, hogy vizsgálata szükségképpen interdiszciplináris jellegű. A nyelvi cselekvések termékei, a szövegek történeti-társadalmi-kulturális meghatározottságú tudati tartalmakat objektívnak, s a szövegek koherenciájában e tartalmak (ismeretek, hiedelmek, értékrendek, előfeltevések stb.) bonyolult struktúrái tükröződnek. A szövegkutatást ezért szoros és aktív együttműködés kell hogy jellemezze nemcsak a kommunikáció- és információelmélettel, hanem a kognitív pszichológiával, kulturális antropológiával, etnológiával, szociológiával, irodalomtudománnyal stb. is.

De vajon nem veszélyeztet-e ez a magas fokú interdiszciplinaritás a nyelvtudomány nehezen kivívott és féltve őrzött szuverenitását? Nézetem szerint nem. Ellenkezőleg: a nyelvészeti pragmatika eddigi ismereteinknél mélyebben és teljesebben tárja fel a nyelvnek mint unikális és univerzális emberi adottságnak teljesítményét. A szövegkutatás tehát mindazon tudományágak közös területe, amelyek a nyelv, a cselekvés, a jelentés, a megismerés és a társadalmi struktúrák kutatásában érdekeltek (vö. van DUK: 1981. 241). Joggal állította a modern szövegkutatás zseniális előfutára, BAHTYIN: „A szöveg minden humán diszciplína elsődleges adottsága (realitása) és kiindulópontja” (BAHTYIN: 1986. [1959—61.] 494). És attól sem kell tartanunk, hogy a nyelvészet „elvész” a határtudományok között, hiszen „minden szöveg mögött ott áll a nyelv rendszere” (BAHTYIN: i. m. 483).

3. Közelebbi kutatási területem, a nyelvészeti stilisztika volt (a retorika mellett) évszázadokon át az egyedüli olyan, nyelvvel foglalkozó tudományág, amely számára a szöveg a vizsgálatnak nemcsak anyagát, hanem tárgyát is jelentette; ezért az ókori stilisztikát és retorikát joggal tekintjük a modern szövegtan őseinek. A későbbiekben a nyelvészeti stilisztika kibontakozását hosszú időn át akadályozta (vagy legalábbis fékezte) tisztázatlan viszonya az irodalmi stilisztikához, illetve poétikához. Az önállósulás folyamatában mérföldkövet jelentett BALLY nevezetes francia stilisztikája (BALLY: 1909.), ám az irodalmi stilisztikától való elhatárolódás bizonytalansága, következetlensége még ma is kísért. Századunk derekán emellett egy új fenyegetés is jelentkezett, nevezetesen az, hogy az erőteljes fejlődésnek induló nyelvészeti pragmatika egyes ágazatai (szociolingvisztika, beszédaktus-elmélet, szövegnyelvészet) egyszerűen „elnyelik” a stilisztikát. Ezért a nyelvészeti stilisztika helyének és tárgyának tisztázása ma is időszerű feladat.

Röviden szólva, a nyelvészeti stilisztika a nyelvhasználat szituatív varianciáját vizsgálja. Az egyes nyelvközösségek társadalmi gyakorlatában kialakulnak olyan kommunikációs szférák és tipikus közlési helyzetek, amelyekre a nyelvi elemek kiválasztásának és összekapcsolásának, a szövegalkotás módjának meghatározott sajátosságai jellemzőek. Az egyes közlési szféráknak, illetve szituációs típusoknak megfelelő funkcionális nyelvhasználati változatokat nevezzük stílusoknak (PÉTER: 1978. 223.).⁶ Minthogy a stílusok szövegekben realizálódnak, a stílusvizsgálat a szövegek sajátos szempontú vizsgálatát jelenti, s ebben a vonatkozásban a nyelvészeti

stilisztika a szövegtan egyik ágazatának tekinthető. Ugyanakkor az egyes stílusok meghatározása és elkülönítése a nyelvi elemek és kategóriák sajátos jelöltsége (stílusértéke) alapján történik, így ebben az aspektusában a stilisztika szorosan érintkezik a nyelvészeti szisztematikával.

4—5. Az e pontokban megfogalmazott kérdéseket a magam számára így konkretizálhatom: mennyiben segítik (segítették, segíthetik) egymást a nyelvészeti stilisztika és a szövegtan? Mint jeleztem, a stilisztika a szó szoros értelmében úttörő szerepet játszott a szövegkutatás kialakításában, mégpedig nemcsak azért, hogy a szöveget a kutatás tárgyává tette, hanem azzal is, hogy a szövegek bizonyos nyelvi sajátosságainak a közlés nem nyelvi körülményeivel való kapcsolatára irányította a figyelmet, s igyekezett meghatározni a kommunikációs helyzet azon tényezőit, amelyek az egyes stílusok elkülönülése szempontjából relevánsnak tekinthetők. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a stílus maga is részt vesz a szövegalkotó koherencia kialakításában. (A szövegek stiláris koherenciája azonban nem feltétlenül jelenti stiláris homogenitásukat; például egy publicisztikai szövegnek éppenséggel a különféle stíluselemek keveredése lehet jellemző vagy akár konstitutív sajátossága.)

Ami a szövegtypológiai kutatásokat illeti, a kezdeményezés érdeme itt alighanem az irodalmi stilisztikáé, bár újabban a nyelvészeti stilisztika is könyvelhet el sikereket nem-művészi írott szövegek fajtáinak feltérképezésében.

A szövegkutatás főleg azzal „hálálja meg” a stilisztika szolgálatát, hogy új szempontokkal gazdagítja és mélyíti el a szöveg és szituáció összefüggésének vizsgálatát. Amíg például a stilisztika a feladó és a címzett kapcsolatában hagyományosan a szociológiai mozzanatokra összpontosítja figyelmét (társadalmi szerep, formális vagy informális viszony stb.), addig az újabb szövegkutatásban nagy hangsúlyt kapnak a kommunikációban résztvevők háttérismeretei, egyéni tapasztalatai, hiedelmei, értékrendje stb. A van DIJK nevével fémjelzett irányzat szerint az emberek nem annyira a reális valóságról beszélnek, mint inkább a valóság különböző szituációinak és jelenségeinek szubjektív modelljeiről (KARAULOV—PETROV: 1989. 9). A jórészt egyéni élettapasztalaton alapuló szituációs modellek mellett nagy szerepet játszanak a nyelvi kommunikációban a különféle kognitív „keretek” (frame) és „forgatókönyvek” (scenario), azaz azok a történetileg-társadalmilag kialakult gondolati struktúrák, amelyekben a világról nyert ismereteink rendeződnek.

A nyelvészeti stilisztika máig nem egyértelműen ítéli meg a nyelvi szövegek tartalmának, témájának stílusalkotó szerepét (ugyanarról a témáról többféle stílusban is lehet beszélni, vö. PÉTER: 1974. 462). Úgy gondolom, hogy a kognitív pszichológia és a szövegkutatás együttműködésének bizonyos eredményeit a stilisztika is jól kamatoztathatná, ha osztályozó és interpretáló tevékenységében nyelv és társadalom kapcsolata mellett nyelv és gondolkodás összefüggéseire is nagyobb figyelmet fordítana. Magam erősen hajlok arra, hogy a stílusok osztályozását végső soron az emberi gondolkodás történetileg kialakult három nemének (mindennapi, tudományos és művészi gondolkodás, vö. LUKÁCS: 1965.) megkülönböztetésére alapozzam.

6. Melyek a szövegkutatás soron következő legsürgősebb feladatai? Nem érzem magam kompetensnek arra, hogy egy egész tudományterület számára — pestiesen szólva — „programot csináljak”. Válaszomat ezért két olyan kérdéskörre korlátozom, amelyeket a nyelvészeti stilisztika további fejlődése szempontjából is jelentősnek vélek.

Az első kérdéskör mindennapi beszédtevékenységünk szövegtana és szövegtypológiája. A beszédaktus-elmélet és a diszkurzuselemzés révén ma már elég sokat tudunk a mindennapi beszédtevékenység hatékonyságát meghatározó szabályokról, il-

letve konvenciókról, a közlési céljaink elérését szolgáló bonyolult stratégiákról stb. E tevékenység tipológiai vizsgálata azonban még gyermekcipőben jár. Valóban: mennyire szövegszerűek mindennapi verbális megnyilvánulásaink? Milyen műfajokban beszélünk a reggeli felkeléstől az esti lámpaoltásig? Első megközelítésben az osztályozás alapjául magának a *beszél* igének igekötős származékai szolgálhatnak: mindennapi beszédtevékenységünkben vagy *elbeszélünk* valamit, vagy *rábeszélünk* valamire (illetve *lebeszélünk* valamiről), vagy *megbeszélünk* valamit, vagy esetleg csak *kibeszéljük* magunkat stb. (vö. Heller: 1970. 294–7). Úgy vélem, hogy a beszédaktus-elmélet, diszkurzuselemzés, kognitív nyelvészet, szociálpszichológia fogalmi apparátusa jól hasznosítható a mindennapi beszédtevékenység tipológiai vizsgálatában. Ám arra vigyáznunk kell, hogy e bonyolult és soktényezős jelenség kutatásánál ésszerűen válasszuk meg a megközelítés szintjét (level of delicacy). Némely mai szövegkutató, úgy tűnik, nem fogadja meg Occam tanácsát: „Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem”; a túlságosan bonyolult, túlrészletezett modell könnyen elfedheti a szignifikáns lényegi mozzanatokot.

A második kérdéskör a művészi (elsősorban költői) nyelvhasználat szövegtani vizsgálata. Mindenekelőtt pontosítani kellene azokat az ismérveket, amelyek a művészi szöveget a nem művésztől megkülönböztetik. (Ilyen ismérv lehet pl. az, hogy a költői szöveg gyakran maga teremti meg saját kontextusát, szituációját.) A stilsztika számára az ilyen kutatások újabb érvekkel szolgálhatnak a nyelvészeti és az irodalmi stilsztika elvi megkülönböztetéséhez. Maga ez a megkülönböztetés nem öncél és nem valamiféle „splendid isolation”-t szolgál. Ellenkezőleg: a kétfajta stilsztika elvi elhatárolódása éppenséggel az eddiginél hatékonyabb együttműködésük előfeltétele. Erre pedig azért van szükség, mert a művészi szövegekben nincs semmi olyan, aminek ne volna akár-csak valamilyen rudimentális megfelelője vagy előzménye a mindennapi nyelvhasználatban; a költői nyelv bizonyos értelemben *ad absurdum* vitt köznyelv. Ahogyan BAHTYIN írta: „a művész (...) a nyelv saját fegyvereivel gyűri maga alá a nyelvet, rákényszeríti, hogy nyelvészeti kvalitásainak tökéletessé finomítása révén túllendüljön önmagán” (BAHTYIN: 1976. [1924.] 27).

Jegyzetek

1. A *meghatározatlan tárgyiasság* kifejezést, amelyet a „linguistic vagueness” megfelelőjeként használlok, LUKÁCS Györgytől kölcsönözöm (LUKÁCS: 1965. I. 666). A „linguistic vagueness”-ről I. QUINE: 1960. NEUSTUPNY: 1966.
2. A nyelvtani szerkezet nem meghatározott voltáról (indeterminacy) lásd LYONS: 1972. 152–154.
3. A szöveget nemcsak produktumként, hanem folyamatként (szövegalkotás, szövegértés) is felfoghatjuk. Ez utóbbi aspektus kivált hangzó szövegek vizsgálatánál kerülhet előtérbe, lásd HAUSENBLAS: 1972. 67.
4. Számos létező meghatározás közül egy hazai szerzőt idézem: a szöveg „nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét felkeltse” (DEME: 1979. 59).
5. Ahol a szintek szerinti megkülönböztetés nem szükségszerű, ott gyűjtőnévként a *koherencia*, *koherens* terminusokat használom.
6. A stilsztikai irodalomban használatos *funkcionális stílus* kifejezés eszerint pleonazmus, hiszen a *stílus* önmagában véve a nyelvhasználat funkcionális változatát jelenti. A *funkcionális stílus* kifejezés csak olyan kontextusban fogadható el, amelyekben a *stílus* szó más értelemben (irodalmi stílus, korstílus, egyéni stílus stb.) is előfordul.

Irodalomjegyzék

- BAHTYIN: 1976. [1924.] = Mihail Mihajlovics Bahtyin: A szó esztétikájához. In: uő.: *A szó esztétikája (Válogatott tanulmányok)*. Budapest.
- BAHTYIN: 1986. [1959–61.] = Mihail Mihajlovics Bahtyin: A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományban. In: uő.: *A beszéd és valóság*. Budapest.
- BALLY: 1909. = Charles Bally: *Traité de stylistique française*. I–II. Heidelberg.
- DEME: 1979. = Deme László: A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI István—VÁRKONYI Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Kaposvár.
- VAN DIJK: 1981. = Teun A van Dijk: *Studies in the Pragmatics of Discourse*. The Hague, etc.
- VAN DIJK—KINTSCH: 1983. = T. A. van Dijk — W. Kintsch: *Strategies of Discourse Comprehension*. New York, etc.
- HAUSENBLAS: 1972. = Karel Hausenblas: *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha.
- HELLER: 1970. = Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest.
- KARAULOV—PETROV: 1989. = Ju. N. Karaulov—V. V. Petrov: Ot grammatiki teksta k kognitivnoj teorii diskursa. In: T. A. van DIJK: *Jazyk, poznanie, komunikacija*. Moskva.
- KOŽEVNIKOVÁ: 1979. = Kveta Koževniková: Ob aspektech sv'aznosti v tekste kak celom. Sb. *Sintaksis teksta*. Otv. red. G. A. Zolotova. Moskva.
- LUKÁCS: 1965. = Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. I–II. Budapest.
- LYONS: 1972. = Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge.
- MAYENOWA: 1974. = M. R. Mayenowa: *Poetyka teoretyczna*. In: *Zagadnienia języka*. Wrocław.
- NEUSTUPNÝ: 1966. = Jiří V. Neustupný: On the Analysis of Linguistic Vagueness. *Travaux Linguistiques de Prague*, 2.
- OOMEN: 1971. = U. Oomen: Systemtheorie der Texte. *Folia Linguistica* V. 1/2.
- PÉTER: 1974. = Péter Mihály: Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: IMRE Samu—SZATHMÁRI István—SZÜTS László (szerk.): *Jelentés és stilisztika*. *NyelvÉrt.* 83. Budapest.
- PÉTER: 1978. = Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. *ÁNyT.* XII. Budapest.
- PÉTER: 1986. = A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *MNy.* 82. 1.
- QUINE: 1960. = W. Quine: *Word and Object*. New York — London.
- TITZMANN: 1977. = M. Titzmann: *Strukturelle Textanalyse. Theorie und Praxis der Interpretation*. München.
- WIERZBICKA: 1971. = Anna Wierzbicka: Metatekst w tekście. In: *O spójności tekstu. Praca zbiorowa pod red. M. R. Mayenowej*. Wrocław.

A SZÖVEGNYELVÉSZET HELYE ÉS FELADATA A SZEMIOTIKAI TEXTOLÓGIAI KUTATÁSBAN

PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ

0. Bevezetés

Ebben a tanulmányban — abból a nyilvánvalónak tartható tényből kiindulva, hogy a szövegszerűség egy nyelvi és nem nyelvi tényezőktől egyaránt függő tulajdonság — a szövegnyelvészet helyét (és feladatait) próbáljuk meg kijelölni egy átfogó (a nem nyelvi tényezőkkel is operálni kívánó) szövegtan keretében.

Tanulmányunk felépítése a következő: (1) az első fejezetben néhány általános megjegyzést teszünk a szövegtani kutatással kapcsolatban, (2) a másodikban az általunk „szemiotikai textológia”-nak nevezett átfogó szövegtan elméleti keretét vázoljuk, (3) a harmadikban — négy rövid review-szerű szakirodalmi utalás után — a szűkebb értelemben vett nyelvészeti operációkat próbáljuk meg elhelyezni a szemiotikai textológiai operációk sorában, (4) végül tanulmányunkat kitekintő összefoglaló megjegyzésekkel zárjuk.

1. Néhány általános megjegyzés a szövegtani kutatásról

Az alábbi megjegyzések *A verbális szöveg mint kutatási objektum* című körlevél kérdéseire vonatkoznak. Megjegyzéseink megfogalmazásakor a körlevélben feltett kérdések sorrendjét követjük.

(1) A szakirodalomban a szöveg fogalmának általában kétféle értelmezése használatos. Az egyik csupán a jelkomplexus jelölő (significans) komponensét, a másik magát a teljes jelkomplexust tartja szövegnek. Célszerűnek az látszik, ha — bizonyos követelmények teljesülése esetén — magát a jelkomplexust tartjuk szövegnek. Felfogásunknak megfelelően a 'szöveg' terminus technicust az utóbbi értelmezésben alkalmazzuk. Eszerint: a 'szöveg' terminus egy olyan írott vagy nyomtatott fizikai manifestációval rendelkező, dominánsan verbális, relacionális szemiotikai objektumra (azaz egy jelölő-jelölt — significans-significatum — viszonyra) utal, amely megfelel bizonyos, 'textualitás'-ra vonatkozó követelményeknek. Ekként: egy adott vagy feltételezett kommunikációs-situációban egy adott vagy feltételezett kommunikatív funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggő és lezárt egész. Szükségesnek látjuk azonban azt is megjegyezni, hogy a textualitást mi nem tartjuk a verbális objektumok belső (inherens) tulajdonságának, hanem olyan sajátságának, amit a mindenkor interpretátor rendel hozzá a szóban forgó objektumokhoz. — Ha verbális szövegekre gondolunk, a szöveg, illetve a textualitás fenti meghatározása párhuzamba állítható DEME LÁSZLÓ közismert definíciójával, amely szerint „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás

és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét is felkeltse” (DEME LÁSZLÓ: 1979. 64).

A szöveg fogalma értelmezésével kapcsolatos továbbá az a kérdés is, hogy a szöveg a nyelv mint (jel)rendszer elemének tekintendő-e, vagy a rendszer használatának. Általánosnak tartható az a felfogás, hogy a szöveg a rendszer használatának az eleme. Ami magát a rendszert illeti, a SAUSSURE felfogására támaszkodó kutatók (így többek közt DEME LÁSZLÓ is) már a mondatot is a használat elemeként kezelik, míg például a generatív nyelvészet képviselői számára a mondat a rendszer eleme.

(2) A szövegkutatás aktuális fő kérdései közül itt csupán a tanulmányunk címében jelzett kérdésekkel kívánunk foglalkozni.

(3) Amint az a publikációkból ismeretes, e tanulmány szerzői közül PETŐFI S. JÁNOS kutatásai elsősorban egy átfogó szövegtani elméleti keret létrehozására irányulnak, VASS LÁSZLÓ vizsgálatai pedig a szövegkutatás szövegnyelvészeti és -stilisztikai aspektusaira, illetőleg az intertextualitás (a szupertextusok) interpretatív hasznosíthatóságára. (Lásd a tanulmány végén felsorolt bibliográfiai adatokat.)

(4)–(5) Az ezekre a kérdésekre adható válaszaink lényege a fentiekből következik.

(6) Jelenleg annak tisztázását tartjuk a legsürgősebb feladatnak, hogy hogyan lehet és kell vizsgálni a szövegeket a nyelvészetnek általában elfogadott módszerek és eszközök alkalmazásával úgy, hogy a nyelvészet szövegek felé kiterjeszthető határait ne magából a nyelvészetből kiindulva próbáljuk meg letapogatni, hanem egy átfogó, széles — általunk *szemiotikai textológia*nak nevezett — szövegtani elméleti keretben kíséreljük meg kijelölni a (szöveg)nyelvészet helyét és feladatait. Az ebből az általános elméleti keretből való kiindulás azt jelenti, hogy a nyelvészeti eszközök alkalmazásáról szólva — ahol szükségesnek és lehetségesnek tartjuk — arra is kitérünk, hogy ezeknek az eszközöknek milyen más (rész)tudományok eszközeivel kell kooperálni tudniuk.

2. A szemiotikai textológia elméleti kerete

2.0. A *szemiotikai textológia* elnevezés az említett szövegtani koncepciónak elsősorban arra a két alaptulajdonságára utal, mellyel lehetővé kívánja tenni:

(1) a *verbális* és a *nem verbális* (zenei, illusztratív stb.) komponenssel egyaránt rendelkező szövegek felépítésének egyazon elméleti keretben történő vizsgálatát és leírását; valamint

(2) e vizsgálat és leírás végrehajtása során mind a *formai* (szintaktikai, metrikai-ritmikai stb.), mind a *szemantikai* (nyelvi jelentést, 'zenei jelentés'-t, 'ikonikus jelentés'-t stb. érintő), mind a *pragmatikai* (egy-egy adott kommunikációs-situációban történő 'használat'-ot érintő) kérdések figyelembevételét.

A továbbiakban elsősorban a *verbális* komponens kérdéseivel foglalkozunk, s ezt úgy tesszük, mégha minden esetben külön nem hangsúlyozzuk is, hogy a több mediális komponensű (azaz zenei és/vagy illusztratív összetevővel is rendelkező) szövegek esetében a nem verbális komponensek elemzése és leírása a verbáliséval kompatibilis módon legyen elvégezhető.

A verbális komponens vonatkozásában mindenképp a nyelvi szövegtani és a logikai szemantikai kutatások eredményeit tartjuk relevánsnak. Ezek alapján számunkra az alábbi következtetések levonása látszik célszerűnek:

(a) a *szövegvizsgálat* (szöveginterpretáció) céljára olyan diszciplínát kell létrehozni, amely a szövegekre vonatkozó intuitív ismereteink interszubjektív módon ellenőrizhető alkalmazását teszi lehetővé;

(b) a *logikai szemantika* — különösképpen pedig annak 'lehetséges világok'-kal operáló modellelméleti változata — követendő 'minta'-ként szolgálhat egy 'szemiotikai textológiai' elméleti keret megalkotásakor, annak metodológiája azonban lényeges változtatások nélkül nem alkalmazható; ezért

(c) egy olyan *szemiotikai textológiai elméleti keret* megvalósítására kell kísérletet tenni, amely 'összekötő kapocs'-ként ('interface'-ként) funkcionálhat a szövegtani és a logikai szemantikai kutatás között; ez közelebbről azt jelenti, hogy

— ezt az elméleti keretet úgy kell kialakítani, hogy 'design'-ja ne mondjon ellent szövegekre vonatkozó intuitív ismereteinknek és gyakorlatunknak, de olyan mértékben legyen rokon a modellelmélet 'design'-jával, amilyen mértékben csak lehetséges;

— ez az elméleti keret egy olyan *kanonikus (egyértelmű reprezentációt biztosító) nyelvvel* kell hogy operálni tudjon, amely lehetővé teszi

— valamennyi *természetes nyelvi szófaji és grammatikai* kategória figyelembevételét,

— a *szövegmondatok* valamennyi típusához egy olyan 'interface'-szerű 'kváziformális' (másként: ha nem is teljesen formális, azt legalább megközelítő) reprezentáció hozzárendelését, amely képes egyidejűleg kielégíteni az intuitív szövegsemantikai adekvátság és egy logikai reprezentációra való lefordíthatóság követelményét (ez utóbbit természetesen azokban az esetekben, amelyekben ilyen reprezentáció már rendelkezésre áll),

— a *szövegek* valamennyi típusához egy olyan 'kváziformális' reprezentáció hozzárendelését, amely egyrészt ki tudja elégíteni az intuitív szövegsemantikai adekvátság követelményét, másrészt 'nem összeférhetetlen' a szövegmondatok 'interface'-szerű 'kváziformális' reprezentációival,

— a *szavakhoz* olyan lexikai explikációk hozzárendelését, amelyek 'kváziformális' szövegrepresentációknak tekinthetők.

Ezeknek a következtetéseknek a figyelembevételével jött létre a szemiotikai textológia alábbiakban vázolt 'design'-ja.

2.1. A szemiotikai textológia 'design'-ja egy olyan *diszciplína* létrehozásának igényével lett megalkotva, amelynek feladata első és másod fokú elméleti explikatív interpretáció(k) hozzárendelése 'szöveg'-nek nevezett (nevezhető) dominánsan verbális objektumokhoz.

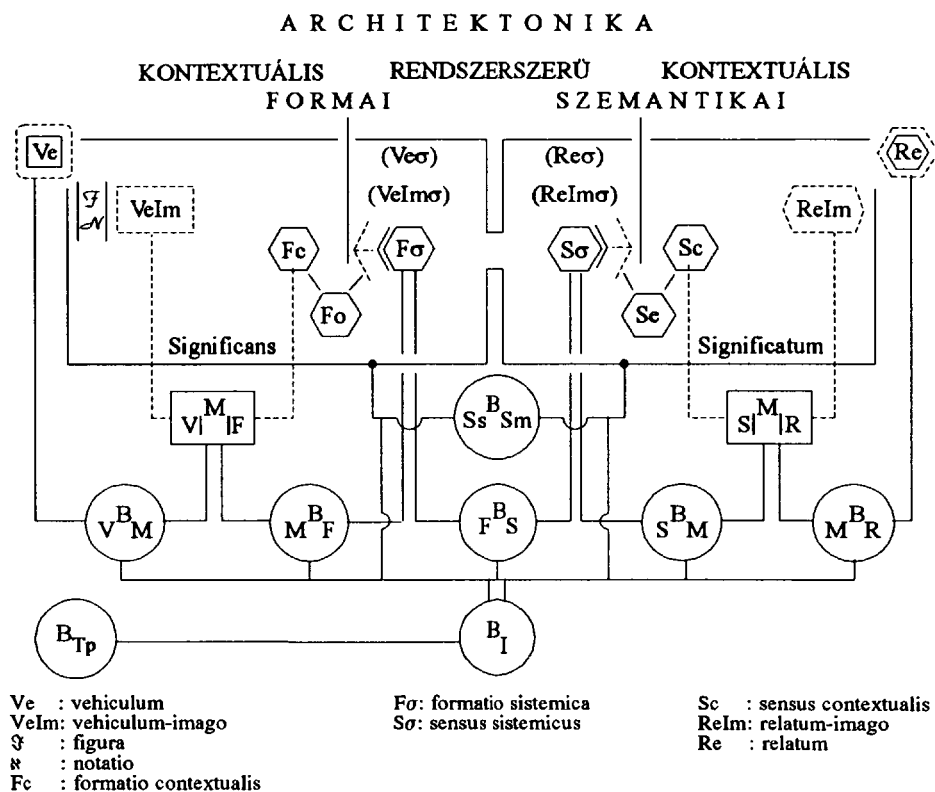
Az „első és másod fokú elméleti explikatív interpretáció(k)” kifejezés ebben a kontextusban terminus technicusnak tekintendő, és — az interpretációfolyamat eredményére utaló kifejezésként — a következőképpen értendő:

— az *explikatív* interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez rendelt 'architektonikaleírás' (amelynek centrális összetevője a szemantikai architektonika, a 'szövegjelentés' leírása);

— az *elméleti* explikatív interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez 'teoretikus konstruktum'-ként rendelt 'architektonikaleírás'; más szóval: a teoretikus interpretáció nem kíván a szó teljes értelmében 'empirikusan adekvát' (azaz a természetes kontextusban létrejövő szövegmegértés folyamatát modelláló) leírás lenni, ugyanakkor 'kontraintuitív' sem;

— az *első fokú* és a *másod fokú* elméleti explikatív interpretáció az interpretálandó szöveghez rendelt 'közvetlen' ('betű szerinti'), illetőleg 'közvetett' ('szimbolikus') 'architektonikaleírás'; megjegyzendő, hogy egy szöveghez több esetben akkor is rendelhető 'szimbolikus architektonikaleírás', ha a szöveget 'első fokon' is lehet interpretálni.

2.2. Egy szöveg — mint jelölő-jelölt viszony (jelkomplexus) — architektonikájának *első fokú komponenseit* és az *első fokú elméleti explikatív interpretációjuk* céljára szolgáló bázisokat (ahogyan e komponensek és bázisok a szemiotikai textológia keretében értelmezésre kerülnek) az 1. ábra foglalja 'operatív egység'-be.

Az „M”-et tartalmazó szimbólumok a vehiculumspecifikus (úgynevezett V-) modellre, illetőleg a relatumspecifikus (úgynevezett R-) modellre utalnak.

A „B”-t tartalmazó szimbólumok az egyes interpretációoperációk során alkalmazásra kerülő tudás-, hipotézis-, preferencia-, és diszpozíciórendszerekre utalnak.

1. ábra

Az első fokú elméleti explikatív interpretáció folyamatában végrehajtásra kerülő operációkat az alábbiakban jellemezzük. Megjegyezzük azonban, hogy e rövid jellemzés nem kívánja híven tükrözni a tárgyalt operációk természetes szövegbefogadási kontextusban való végrehajtásának feltételezhető sorrendjét, s nincs tekintettel valamennyi lehetséges (és/vagy szükséges) 'visszacsatolás'-ra sem. (Az operációk itt következő bemutatásánál csupán azok rövid elméleti leírását adjuk; példákra való alkalmazásukhoz lásd például: PETŐFI S. JÁNOS—BENKES ZSUZSA: 1992. (elsősorban a II. fejezet), PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ: 1992a. és 1992b.)

Az első fokú elméleti explikatív interpretáció végrehajtása során az interpretátor:

(a) elkülöníti az interpretálandó fizikai szövegmanifesztációt [= *vehiculum*] annak közvetlen környezetétől; minden további operáció erre a *vehikulumra* irányul, figyelembe véve annak mind a 'fizikai szemiotikai' arculatát [= *figura*], mind a 'nyelvi szemiotikai'-t [= *notatio*];

(b) a *vehikulumhoz* hozzárendel egy annak megfeleltethető mentális képet [= *vehiculum-imago*], valamint hozzárendeli feltételezett mikro-, közép- és makroszintű formai (morfofonetikai/fonológiai, szintaktikai, lexikai-prozódiai, metrikai-ritmikai) architektónikájának kontextuális interpretációját [= *formatio contextualis*]; a *vehikulum-imágó* és a kontextuális formáció ugyanannak az entitásnak (modellemnek) képezi két vetületét — annak a *vehikulumra* alkalmazható, úgynevezett V-modellnek (lásd $v \mid m \mid f$ az 1. ábrán) a tárgyalásától, amely ennek a hozzárendelésnek az operatív egységét képezi, itt egyelőre eltekintünk;

(c) a kontextuális formációhoz hozzárendel egy annak megfeleltethető rendszerű formai interpretációt [= *formatio sistemica*]; mindkét formáció lexikai alapelemei úgynevezett 'formatívum'-ok, azaz szemantikai interpretációjukat tekintve indifferens formai elemek;

(d) a rendszerszerű formációhoz hozzárendel egy annak megfeleltethető rendszerű szemantikai interpretációt [= *sensus sistemicus*]; más szóval: a formatívumok konfigurációjához hozzárendel egy jól formáltnak elfogadható sensuskonfigurációt; ennek az operációnak a végrehajtásakor egy adott követelményeknek eleget tevő struktúrával rendelkező thesaurus [= lexikon+enciklopédia] lexikai explikációit használja fel;

(e) a rendszerszerű sensushoz hozzárendel egy annak megfeleltethető (és a kontextuális formációval egybehangzó) kontextuális szemantikai interpretációt [= *sensus contextualis*], valamint az adott szövegben feltételezetten kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció mentális képét [= *relatum-imago*]; a kontextuális sensus és a relátum-imágó ugyanannak az entitásnak (modellemnek) képezi két vetületét — annak a relátumra alkalmazható, úgynevezett R-modellnek (lásd $s \mid m \mid r$ az 1. ábrán) a tárgyalásától, amely ennek a hozzárendelésnek az operatív egységét képezi, itt egyelőre eltekintünk.

Ez a hozzárendelés a következő operációsorozat végrehajtását kívánja meg. Az interpretátor:

(e.1.1.) a rendszerszerű sensushoz hozzárendel egy szerző- (és/vagy kortak-)specifikus R-modellt; ez a modell a szerzőnek (és/vagy kortársainak) az interpretátor által feltételezett tudásrendszerét tartalmazza, ami egy szerző- (és/vagy kortárs-)specifikus thesaurus közvetítésével utal a világra;

(e.1.2.) a választott R-modellnek aktivizálja azt a szektorát, amelynek felhasználásával a rendszerszerű sensushoz egy 'elfogadható' kontextuális sensust tud hozzárendelni;

(e.1.3.) a kontextuális sensushoz hozzárendeli a 'hozzá tartozó' relátum-imágót; a kontextuális sensus elfogadhatósága azt jelenti, hogy a választott R-modell tartalmazza ezt a 'kontextuális sensus+relátum-imágó'-párt;

**

(e.2.1.) a rendszerszerű sensushoz hozzárendel egy interpretátorspecifikus R-modellt; ez a modell az ő saját tudásrendszerét tartalmazza, ami az ő saját thesaurusa közvetítésével utal a világra;

(e.2.2.) és (e.2.3.): ezek az operációk az (e.1.2.) és (e.1.3.) operációk analógjai;

***

(e.3.1.) összehasonlítja az (e.1.2.)+(e.1.3.) és az (e.2.2.)+(e.2.3.) operációk eredményeit;

(e.3.2.) ha az eredmények egyezők, az interpretációfolyamat eredményesen befejezést nyer;

(e.3.3.) ha az eredmények nem egyezők,

— megpróbálja az (e.1.), az (e.2.) vagy mindkét operációsor megismétlésével azokat egyezővé tenni, hogy az interpretációfolyamat eredményesen befejezést nyerhessen; ha ez az út nem járható:

— valamelyik (e.2.) operációsorra vonatkozóan megpróbál valamelyik (e.1.) operációsorhoz olyan 'metainterpretációt' rendelni, ami mindkét operációsor eredményét 'elfogadhatóvá' teszi annak ellenére, hogy azok nem egyezők;

(f) ha egyetlen (e) operációsor sem vezet eredményre, az interpretátor megpróbál új rendszerszerű sensust, esetleg új rendszerszerű formációt, végső soron új vehikulum-imágót és kontextuális formációt létrehozni.

3. A nyelvészeti ismeretek helye a szemiotikai textológiai modell bázisrendszerében

3.1. Mielőtt az ennek az alfejezetnek a címében jelzett tematika közvetlen tárgyalására térnénk, hasznosnak tartjuk legalább futólag felidézni a nemzetközi és a hazai szövegnyelvészeti szakirodalom egy-két olyan könyvét és tanulmányát, amely az elsődleges nyelvészeti szövegmegközelítés általános kérdéseit tárgyalja.

3.1.1. Elsőként M. K. A. HALLIDAY és R. HASAN *Cohesion in English* [Kohézió az angolban] című könyvét kívánjuk említeni, mint a szövegösszefüggőség vizsgálatával kapcsolatban talán legtöbbet idézett művet. A két szerző először sorra veszi a szövegkohézió fő, 'nyelvi'-nek tekinthető hordozó tényezőit (utaló elemek [reference], helyettesítő elemek [substitution], hiányos nyelvi szerkezetek [ellipsis], kötőelemek [conjunction]), majd a kohézió jelentését és funkcióit tárgyalja, végül több példán szemlélteti a kohézió fentiekben felsorolt kategóriákra támaszkodó elemzését. — Minthogy e könyv felépítésének bemutatása megtalálható a jelen kötet repertóriumában

(lásd a 2.3. részt), ezenkívül a recenzió részben informatív magyar fordítás kíséretében ismertetjük a szerzők által kohézióhordozóknak tekintett elemek részletes katalógusát, valamint e katalógus elemeinek alkalmazását egy adott szöveg kohéziójának elemzésében, e könyvvel itt részletesebben nem kívánunk foglalkozni.

3.1.2. Másodikként ROBERT DE BEAUGRANDE „Text Linguistics in Discourse Studies” [Szövegnyelvészet a diszkurzus kutatásában] című tanulmányára hivatkozunk (lásd van DIJK (ed.): 1985. 1. 41–70 — e van DIJK szerkesztette mű részletes tartalmi felépítéséhez lásd a jelen kötet repertóriumának 2.1. részét).

A 'discourse' terminus használatával kapcsolatban de BEAUGRANDE megjegyzi, hogy a 'text linguistics' és a 'discourse analysis' terminusok, ha ugyan kezdetben egymástól részben eltérő kutatási területekre utaltak is, ma lényegében ugyanarra a területre utaló terminusoknak tekinthetők.

De BEAUGRANDE tanulmányát a szövegnyelvészeti kutatás történeti áttekintésével kezdi, és néhány oldalon igen jó átfogó képet ad arról. Ezt az áttekintést követően a nyelvi rendszer használata összefüggését elemzi, hangsúlyozván az utóbbi elsődlegességét a rendszer elemzésével kapcsolatban is, minthogy a 'rendszer' — megállapítása szerint — a 'használat' absztrakciójának eredménye. Ami viszont a használatot illeti, annak kutatását egy megfelelő interdiszciplináris keret nélkül nem tartja lehetségesnek. Ha elsődlegesen a szöveg nyelvészeti aspektusait kívánjuk is elemezni, az nem végezhető el azoknak a pszichológiai és szociológiai tényezőknek legalább minimális ismerete és figyelembevétele nélkül, amelyek a nyelv használatát meghatározzák. Azt, hogy a nyelvi és a nem nyelvi ismeretek mily módon játszanak szerepet szövegek megértésében, egy szállodahálózat reklámszövegének elemzésével szemlélteti.

3.1.3. A következőkben CHARLES J. FILLMORE „Linguistics as a Tool for Discourse Analysis” [A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze] című tanulmányával (lásd van DIJK (ed.): 1985. 1. 11–39) foglalkozunk, amely a diszkurzuselemzéshez kínál nyelvészeti keretet (a 'discourse' terminust ebben a kontextusban is lényegében a 'szöveg' terminus értelmében használva). Minthogy e tanulmány magyar fordításban is hozzáférhető (lásd SIKLAKI (szerk.): 1990. I. 90–118), itt csupán globális felépítését kívánjuk bemutatni.

FILLMORE szerint a nyelvismeret szerveződésének *inter-, intra- és extratextuális* dimenziói különböztethetők meg. Az intertextuális vizsgálat egy adott és az azzal kapcsolatba hozható potenciális szövegek vagy szövegszegmentumok, az intratextuális egyetlen szöveg adott részei (szegmentumai), az extratextuális pedig egy szöveg és 'lehetséges világai' relációival foglalkozik. A *nyelvi forma egységeit* illetően az *intertextuális relációk* egyrészt a kölcsönös felcserélhetőségen (alternativitáson), másrészt a nyelvi egységek tartományának (repertoár) azonosságán (az asszociativitáson) alapulnak. Az *intratextuális relációk* egyrészt egy szöveg adott egysége és az azt magában foglaló magasabb egység között, másrészt az adott és a magasabb egység részei között, harmadrészt az egymással a kötelező vagy potenciális együttértelmezés viszonyában lévő egységek között állnak fenn. Az *extratextualitás* dimenziójában elkülöníti a szerzőt az a világot, amelynek tulajdonságait a szöveg reprezentálja, attól, amelyikben a szöveget előállították. Ezt követően az ismertetett nyelvi viszonyoknak megfelelő nyelvi készség és tudás kategóriáit rendszerezi és illusztrálja.

Ebben a keretben FILLMORE a nyelv *dinamikus* aspektusaira irányítja a figyelmet, melyeknek tanulmányozását a tradicionális nyelvészet nem tekintette feladatának. A szöveg- vagy beszédelemzés azonban megköveteli ezeknek az aspektusoknak, a szövegek produkciós és interpretációs folyamatainak a számbavételét, aminek

érdekében „át kell fogalmaznunk sok standard nyelvészeti fogalmat, hogy az ilyen folyamatok megértését segítő eszközökké váljanak” (lásd SÁKLAKI (szerk.): 1990. I. 94).

A standard (szöveg)nyelvészeti elemzés ennek megfelelően úgy képzelhető el, hogy explicitálja az interpretátor által megfogalmazott (illetőleg a benne felmerülő) kérdések, várackozások és következtetések rétegeit, melyek többé-kevésbé megfelelnek a nyelvi szerkezet ismert szintjeinek (fonológia, nyelvtan és lexikogrammatikai kategóriák, szemantika és a lexikon, pragmatika és szövegnyelvészet). Az így felfogott elemzés fogalmait FILLMORE Puccini *Bohémélet* című operájának a San Franciscó-i Operatársulat által 1978-ban kiadott szinopszisa felhasználásával mutatja be. Nincs azonban meggyőződve arról, hogy e javarészt a standard nyelvészetből átvett fogalmak közvetlen eszközöket vagy pusztán csak modelleket és metaforákat kínálnak az interpretáció dinamikus folyamatainak mélyebb és gazdagabb megértéséhez. Ténynek tartja viszont, hogy a nyelvészeti gyakorlat egyre inkább a szöveg jellegű nyelvi egységek vizsgálatára kényszeríti az elemzőket.

3.1.4. Szövegnyelvészeti tallózásunk lekerekítéséül NAGY FERENC *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába* című összefoglaló könyvét kívánjuk ismertetni. Minthogy mind ez ideig ez az egyetlen rendszeresnek tekinthető magyar nyelvű bevezetés a szövegtanba, itt felépítésének kellőképpen informatív bemutatására törekszünk.

A szerző a modern szövegkutatás történeti előzményeinek (retorika, stilisztika, filológia, tartalomelemzés, szociolingvisztika, pszicholingvisztika, szemiotika stb.) előterében tesz kísérletet a szövegtan mint önálló diszciplína jellegének megvilágítására. Metodológiai nézőpontból szűkebb és tágabb (csak, illetőleg nem csupán nyelvészeti módszerekkel és eszközökkel operáló), a tárgy szempontjából általános és különös, céljuk szerint pedig teoretikus és praktikus jellegű 'szövegtanok'-at különböztet meg. Míg az általános szövegtan a szövegek nyelvek feletti tulajdonságaival foglalkozik (szövegelmélet, szövegtipológia stb.), a különös az egyes nyelvek szöveg szintjét fogja át, nagyjából a tradicionális nyelvtanok (szinkrón és diakrón) beosztásának megfelelően. Ebből adódóan a szövegtan főbb részterületeit a szöveggrammatika, a szövegjelentéstan, a szövegpragmatika és a szövegstilisztika alkotja.

A szöveg fogalmának értelmezését, minthogy egy-egy nem verbális mellék- vagy másodlagos szöveg (gesztus, illusztráció, fotó stb.) szerves része lehet a verbális alapszövegnek, a nyelvi és a nem nyelvi jelrendszerekre vonatkozóan egyaránt szükségesnek tartja NAGY FERENC. Egységei, a szövegmondatok élesen elkülönülnek a kommunikatív funkcióval nem rendelkező rendszermondatoktól: „a mondat mint a valóságos nyelvhasználatból kiemelt jelkapcsolat a nyelvészeti gondolkodás absztrakciója, a szöveg viszont maga a nyelvi működés” (NAGY: 1981. 16).

A szövegfogalom tipológiai elmélyítésére (megjelenési formájuk, materiájuk szerint) beszélt vagy másképpen nyílt és frott vagy másképpen zárt, (összefüggőségük és teljességük alapján, melynek mind grammatikai, mind szemantikai és mind pragmatikai aspektusai vannak) különböző kötöttségű, valamint (logikai felépítésüktől függően) deduktív és induktív szövegfajtákat különböztet meg, de fontos típusalkotó tényezőnek tekinti a szerzőséget, a terjedelmet, a műfajiséget stb. is.

Ami mármint a szövegkutatás feladatait illeti, minthogy egy a szövegek strukturális sajátosságait a transzformációs generatív mondatgrammatikával analóg módon modellálni tudó, azaz véges számú szövegalkotási szabállyal operálni képes szövegtan létrehozása a szövegek, végső soron a nyelven kívüli valóság és a gondolkodás bonyolultsága miatt a szerző szerint aligha lehetséges, a textológia a szövegalkotásnak job-

bára csak azokat a formai (grammatika) és értelmi (jelentésbeli) lehetőségeit vizsgálhatja és veheti leltárba, amelyek közül a szövegalkotó a szituációnak, intenciójának stb. megfelelően választhat. „A szövegstruktúra tehát a lehetséges és nem a szükséges szerkezeti sajátosságok rendszere” (NAGY: 1981. 24).

A szövegstruktúra mikro- és makroszerkezetét, ezek egységeit, illetőleg a szöveg-szabályok szintjét szintaktikai, szemantikai és kommunikációelméleti szempontból egyaránt vizsgálat alá veszi. Az alap- vagy minimális egységek a szabad mondatok, melyekből lineárisan (a tartalmi összefüggés alapján) mondattömbök alakul(hat)nak, belőlük pedig a műfaji sajátosságoktól függően bekezdések (paragrafusok), versszakok, jelenetek stb. A bekezdés részint a paragrafusok közti témaváltás, részint pedig a paragrafusokon belüli tematikai egybetartozás tipográfiai kifejezésre juttatója, míg például a versszak inkább a forma strukturális egysége. A bekezdés legfontosabb része a tételmondat, melynek globális kohéziós ereje van. A makroszerkezeti egységek, szemben a mikroszerkezetek hierarchikus (formális és szemantikai) szerveződésével, tisztán szemantikai természetűek, s közülük csak a bevezetés, a tárgyalás és a befejezés tekinthető univerzális szövegsajátosságnak. Ha a makroszerkezeti egységek mindegyike jelen van, teljes, ellenkező esetben hiányos szerkezetű a szöveg. A szövegszabályok részben grammatikai (formai), részben szemantikai, részben pedig pragmatikai természetűek. A szövegelemek konnexitását, mondatbeli és mondatközi kapcsolatát, szintaktikai összetartozását biztosító *szöveggrammatikai* tényezők: a mondatfonetikai eszközök (hangsúly, hanglejtés, szórend), az egyeztetés, a sorrendi szabályszerűségek, a téma-réma viszonyok, a (kifejezett vagy elhagyott) kötőszók (mint a szöveg lineáris folytonosságának hordozói), az (anaforikus, deiktikus és kataforikus) utalás elemei (a személyes és a mutató névmások, a mutató névmási határozószók, a kötőszók, a birtokos személyjelek, az igei személyragok, az ellipszis stb.). A szöveg *szemantikai* összefüggősége a denotatív és a lexikológiai jelentésen alapul. Míg a globális kohézió (vagy a 'globális kohézió' terminussal szinonim terminust használva: globális koherencia), azaz a szöveg egésze és/vagy nagyobb egységeire vonatkozó jelentés címke és reklám funkciójú lehet, a lineáris kohézió (lineáris koherencia), azaz a kisebb szövegelemek belső összefüggése a szövegfolytonosságban érhető tetten. A lineáris kohéziót biztosító szövegsemantikai tényezők: a felsorolás, a felosztás, a poliszémia, a szinonímia, a parafrázis, a szóismétlés, a túlzás, a kicsinyítés, a kételkedés, a paradoxon, az elhallgatás, a kitérés stb. — voltaképpen az antik retorikák által többnyire gondolatalkalmazatokként számon tartott eszközök. E figurák mondat sorokat, bekezdéseket keresztül-szélő jelentéssíkokat indítanak el a szövegben (hasonlóan bizonyos preszuppozíciókhoz).

A szöveg *pragmatikai* aspektusaira térve, a kommunikáció alapvető tényezői közül részletesebben foglalkozik a szerző: az adóval (a szövegalkotás stratégiájával és taktikájával), az üzenettel, a csatornával, a vevővel, a címzettel, a kommunikációs környezettel (a beszédhelyzettel, a szűkebb és tágabb értelemben vett kontextussal), valamint a metakommunikációs eszközökkel.

A *szövegstilisztikának* NAGY FERENC szerint a „(...) szöveggé, a szövegkomple-xummá válás stílusesezközeit kell föltárnia, kizárólag a mondatról a szövegkomple-xumig vezető út stílári vonatkozásaira kell figyelmét irányítania” (NAGY: 1981. 69). Az általános szövegjellemzők említése mellett példákat hoz a kor-, a csoport-, a műfaji és az egyéni stílus szövegjegyeire, majd a szövegelőzmények, a szövegkomplexumokhoz való tartozás interpretatív szerepére mutat rá. Stilisztikai érték forrása lehet a szöveg-jellemzők kvantitatív viszonyainak alakulása is. Az intra- és az intertextuális is-

mélt(őd)ések, az írói kulcsszavak például az alkotó vissza-visszatérő kedvenc témájára utalnak, a szereplők és a témaváltások magasabb száma gyengítheti a kohéziót, az ok-okozati viszonyok relatív gyakorisága jellemző lehet bizonyos műfajokra, más karakterek a szövegalkotó személyiségjegyeire vallhatnak stb.

A jegyzetet négy kiegészítő fejezet (Feladatok és gyakorlatok, Forrásjegyzék, Idegen műsók és Tárgymutató) teszi tartalmazássá és 'teljessé'.

Megjegyezzük, hogy NAGY FERENCnek erről a munkájáról a *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)* (JGYTF Kiadó, Szeged, 1991.) is közöl ismertetést a 151–154 oldalon.

3.1.5. Bár az a négy könyv/tanulmány, amire a fentiekben hivatkoztunk, egymástól több esetben eltérő — nemegyszer az adott művön belül sem következetesen alkalmazott — terminusokkal operál, a következő három dolgot világossá teszi: (1) a nyelvi rendszer elemzése mellett kellő súlyt kell helyezni a nyelvi rendszer használata elemzésére, s ezen belül pedig centrálisan az írott/nyomtatott szövegekre és az élőbeszédben létrejövő 'beszédművek'-ére; (2) a szövegek/beszédművek elemzésénél a nyelvre vonatkozó ismeretek mellett jelentős szerepet játszanak a világra vonatkozóak; (3) a nyelvre és a világra vonatkozó ismeretek között nem lehet egyértelmű határt megvonni, s ennek következtében különféleképpen lehet meghatározni azt a szerepet is, amit a nyelvészet a szövegek/beszédművek elemzésében érdekelt tudományok körében betölt (betölthet). Mi itt elsősorban a (szöveg)nyelvészet feladatainak és helyének meghatározásával kívánunk foglalkozni.

3.2. A korábbiakban többször utaltunk már rá, hogy a *szövegnyelvészet* helyét és feladatait a *szemiotikai textológia* elméleti keretében kívánjuk kijelölni. Újra emlékeztetni kívánunk arra is, hogy a szemiotikai textológia a nemcsak verbális, hanem más mediális összetevőkkel (zenei, illusztratív komponenssel) is rendelkező szövegek textológiája, s ebből értelemszerűen következik az, hogy az 1. ábra bázisainak rendelkezniük kell a lehetséges mediális összetevőkre vonatkozó szektorok mindegyikével. Ezeknek csupán az egyike a nyelvészeti szektor. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy az egyes bázisokkal kapcsolatban röviden utaljunk arra, hogy nyelvészeti szektoruknak milyen ismereteket kell tartalmaznia, milyen feladatokat kell ellátni tudnia. Ezeknek az ismereteknek a felsorolásakor figyelembe kívánjuk venni a szövegek mind mikro-, mind közép-, mind makroszintű felépítettségét.

3.2.0. Az 1. ábra bázisrendszere úgy értelmezendő, hogy abban a B_{Tp} jelzésű, úgynevezett tipológiai bázis a meghatározó. E bázis a dominánsan verbális szövegek vonatkozásában a következő három tipológiai ismeretrendszert kell hogy tartalmazza: (1) a lehetséges *kommunikációs helyzetek tipológiája* (ki kommunikál kivel, miről, milyen célból stb.); (2) a lehetséges *dominánsan verbális szövegek tipológiája* (ez körülbelül az irodalmi műnem- és műfajtan valamennyi lehetséges szövegtípusra kiterjesztett általánosításának felel meg); végül (3) az arra a *nyelvre vonatkozó tipológiai ismeretek* rendszere, amely nyelv egy adott kommunikációs helyzetben (egy adott verbális szövegben) felhasználásra kerül. Az (1) és a (2) alatt említett tipológiai ismeretek egyrészt nem szoros értelemben vett nyelvészeti ismeretek, másrészt nem tekinthetők egy adott kommunikációs helyzet (egy adott dominánsan verbális szöveg) egyértelműen belső (inherens) tulajdonságait reprezentáló ismereteknek. A felhasznált nyelv típusára vonatkozó ismeretek ezzel szemben egyértelműen nyelvészeti ismeretek, rendszerbe foglalásuk tehát nyelvészeti feladat. (A nyelvtipológiai ismeretek ezenkívül véleményünk szerint nemcsak az összehasonlító nyelvészeti kutatás eredményei és eszközei, hanem szerves részét alkotják az anyanyelv ismeretének is. Nyelvünket úgy is-

merhetjük meg igazán, ha legalább egy idegen nyelv szemüvegén keresztül is látni tudjuk.)

A (nyelv)tipológiai ismeretekkel kapcsolatban a szövegnyelvészet feladata az, hogy a morfémaiktól (mikroszint) a szövegmondatokig (középszint), illetőleg a szöveg egészeig (makroszint) vezető úton feltárja valamennyi, a szövegekben kimutatható nyelvészetinek tartható elem és összefüggés nyelvtipológiai funkcióját, és beépítse azokat a nyelvtipológiába.

A tipológiai bázis dominanciája abban áll, hogy a szóban forgó szöveg típusára vonatkozó ismereteink határozzák meg azt, hogy interpretálása során — a B_1 bázis közvetítésével — az egyes (lokális) bázisok mely alszektoraival operálunk. Minthogy itt nem célunk az interpretációfolyamat valamennyi aspektusának kommentálása, az egyes bázisokkal kapcsolatban a továbbiakban is csupán szövegnyelvészeti vonatkozású megjegyzéseket kívánunk tenni.

3.2.1. A $\sqrt{B_M}$ jelzésű bázis azt az ismeretrendszert tartalmazza, amely a vizuális vagy az akusztikus *fizikai szövegmanifestáció* (vehikulum) és a vehikulummal összefüggésbe hozható *perceptiós* (vagy realizációs) (V-) *modell* ($\sqrt{V|F}$) között teremt kapcsolatot. E modell olyan 'Janus-arcú' elemeket tartalmaz, amelyeknek egyik 'arca' a szóban forgó vehikulum (vagy vehikulumszegmentum) mentális képe (Velm), másik arca az erre a mentális képre vonatkoztatható, kontextustól függő formai felépítés (formatio contextualis $\neq Fc$). A modellelemeknek a 'Janus-arca' abból adódik, hogy úgynevezett tiszta vagy naív percepció nem létezik, azaz az érzékszerveink bármelyike által létrehozott 'perceptív kép'-eket legalább részben meghatározzák a percipiált objektumokra, illetőleg az ezek típusaira vonatkozó ismereteink.

A fentiek következtében ennek a bázisnak dominánsan azokat az ismereteket (vagy talán pontosabban készségeket és ismereteket) kell tartalmaznia, amelyek a vehikulumok olvasás (vagy hallás) útján történő befogadására, illetőleg vehikulum-imágok írás (vagy beszéd, recitálás) útján történő kifejezésre juttatására vonatkoznak, s ezek zömükben pszichológiai jellegűek. Azokat az ismereteket, amelyek ebben a bázisban nem pszichológiai jellegűek, célszerű a vizuális és az akusztikus percepció esetére vonatkozóan külön tárgyalni.

Vizuális percepció során abban a szerencsés esetben, ha a percipiálás folyamata megismételhető (és ez az eset áll fenn nyomtatott vagy írott vehikulumok befogadásakor), a létrehozott vehikulum-imágó vehikulumnak megfelelő volta újabb és újabb percepció végrehajtása által ellenőrizhető. Ez azt jelenti, hogy egyrészt ellenőrizni tudjuk, vajon a vizuális imágó figura arculata a lehetőségeknek megfelelő módon analóg-e a vehikuluméval, és notáció arculata az újabb percepciók során konszans marad-e.

Az, ami a vizuális percipiálást vezérlő bázisban nyelvészeti ismeretnek nevezhető, a verbális vehikulumok (illetőleg szegmentumaik) mikro-, közép- és makroszintű kon-textuális formációjára utal.

A *figura* vonatkozásában ide tartoznak mindazok az ismeretek, amelyek alapján az adott vehikulum 'alakja' (a benne használt betűk formája, valamint az azokból létrehozott szavak, szólancok, illetőleg különböző komplexitású konfigurációk formája) feltárható és kategoriálisan leírható.

A *notatio* vonatkozásában ide tartoznak: (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegségek és szövegmondatok szintaktikai felépítése, valamint az egyes szövegmondatok között egyértelműen nyelvészetinek

minősíthető szintaktikai relációk (például a grammatikai nemmel rendelkező nyelvekben az anaforikus vagy kataforikus kapcsolatok) feltárhatók és kategoriálisan leírhatók; (2) azok az ismeretek, amelyek segítségével a vizuális verbális vehikulumok prozódiai 'hangosítása' (más szóval a primer vizuális imágóhoz egy szekunder akusztikus imágó hozzárendelése) végrehajtható; végül (3) azok az ismeretek, amelyek alapján a vizuális imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető (elsődleges vizuális vagy másodlagos akusztikus) elemek feltárása és kategoriális leírása elvégezhető.

Az akusztikus percepcióval kapcsolatban is az az eset tekinthető szerencsésnek, amikor a percipiális folyamata megismételhető. (Ez az eset áll fenn például a hangszalagon vagy lemezen rögzített vehikulumok befogadásakor.) A vizuális percepciótól azonban az akusztikus percepció lényegesen eltér, annak következtében, hogy míg egy vizuális formában adott vehikulum a további elemzés számára bizonyos értelemben a vizuális vehikulum-imágó interszubjektív módon hozzáférhető helyettesítésére szolgálhat, az akusztikus formában adott vehikulum ezt a funkciót csak korlátozott mértékben képes betölteni. A primer akusztikus imágót a további elemzés végrehajtása számára előbb 'vizuálisan' rögzíteni kell.

Az, ami az akusztikus percipiálást vezérlő bázisban nyelvészeti ismeretnek nevezhető, itt is a verbális vehikulumok (illetőleg szegmentumaik) mikro-, közép- és makroszintű kontextuális formációjára utal.

A *figura* vonatkozásában ide tartoznak mindazok az ismeretek, amelyek alapján az adott vehikulum 'alakja' (a hangok, a hangzó szavak, szólancok, illetőleg különböző komplexitású konfigurációik formája) feltárható és kategoriálisan leírható.

A *notatio* vonatkozásában ide tartoznak (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegyeségek, szövegmondatok, valamint az azoknál magasabb fokú kompozícióegységek egymástól elkülöníthetők, illetőleg szintaktikai felépítésük feltárható és kategoriálisan leírható; (2) azok az ismeretek, amelyek alapján az akusztikus imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető elemek feltárása és kategoriális leírása elvégezhető; végül (3) azok az ismeretek, amelyek segítségével az akusztikus verbális vehikulumok grafikus 'rögzítése' (más szóval a primer akusztikus imágóhoz egy szekunder vizuális imágó hozzárendelése) végrehajtható.

3.2.2. A M^B_F jelű bázis mindazokat a nyelvészetinek tekinthető ismereteket kell hogy tartalmazza, amelyek egy verbális vehikulumnak a szó legtágabb értelmében vett formai felépítése feltáráshoz és leírásához szükségesek. Ennek a bázisnak ugyanis az a funkciója, hogy egy adott *V-modell*hez (közelebbről annak *kontextuális formatio* összetevőjéhez) hozzárendelje azt a *rendszerterv* 'háttérét' (közelebbről *rendszerterv formatio*), amelynek alapján a *V-modell* formáció 'arcának' kontextuális jellege megragadható. (Más szóval ez azt is jelenti, hogy a formációval kapcsolatban alapvetően az e bázis részeként kezelt ismeretek implicit módon már magának a kontextuális formációnak a feltárásnál és leírásánál is felhasználásra kell hogy kerüljenek.) Ezeknek az ismereteknek az alábbi rövid tárgyalása során az előző részben alkalmazott '*figura* — *notáció*' szerkezeti tagolást vesszük alapul.

A *figura* vonatkozásában ehhez a bázishoz kell hogy tartozzanak azok az ismeretek, amelyek egyfelől a nyomtatott és írott, másfelől a hangzó nyelvi vehikulumok 'alak'-jának minősítésére használt, *konvencionalizálódott*nak tekinthető 'tudásunk' részét képezik. Azaz azok az ismeretek, amelyek bár eddig nem nyertek explicit rend-

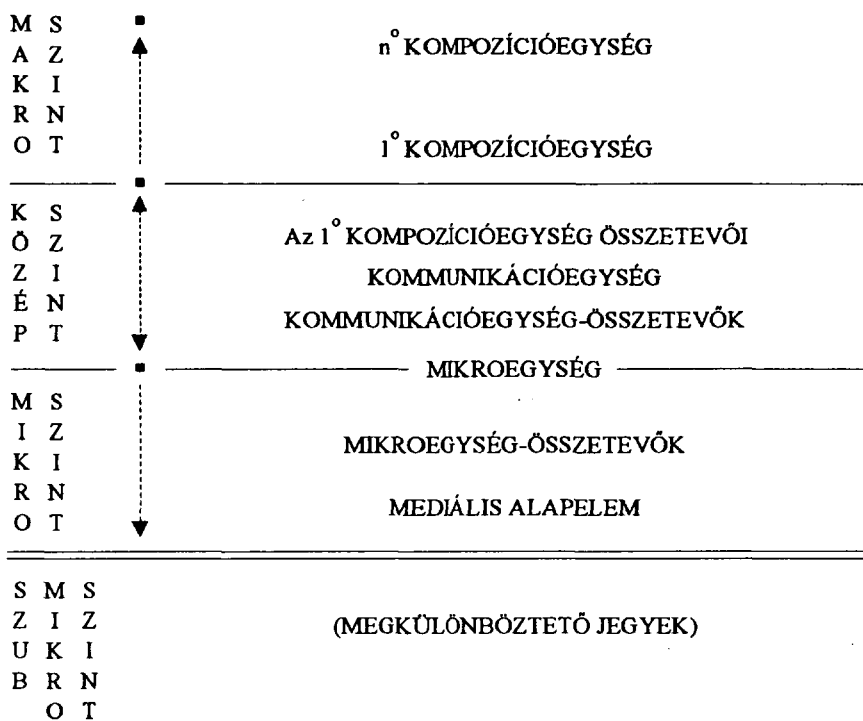
szerszerű összefoglalást, implicit módon azonban úgy hatnak, hogy hatásuk eredményeképpen egyes nyomtatott, írott, illetőleg hangzó szó-, szólánc- stb. konfigurációkat elvárásainkat kielégítőkként, másokat azoknak ellentmondókként percipálunk.

A *notatio* vonatkozásában mindenekelőtt azok az ismeretek, amelyek a verbális vehikulumok lexikai összetevőjének formai elemzésére szolgálnak. Ezeket az ismereteket célszerű olyan kategóriák felhasználásával leírni, amelyek egyrészt mind a rendszerszerű, mind a kontextuális formáció tárgyalásánál alkalmazhatók, másrészt lehetővé teszik bármilyen kompozíciószintre — és médiumra — való kiterjeszthezőségüket (továbbépíthezőségüket). A szemiotikai textológia egyik jellemvonása éppen az, hogy egy ilyen kategóriarendszerrel operál.

A lexikai összetevő *rendszerszerű formációjára* (az úgynevezett lexikai *formatio sistemica*) vonatkozó ismeretek a következő egységek definícióját és stuktúrájának a leírását kell hogy lehetővé tegyék (lásd a 2. ábrát a következő oldalon — az egységeket ez az ábra olyan elrendezésben tartalmazza, amely alulról felfelé haladó irányban folyamatosan növekvő komplexitást tükröz). Ezek az egységek *ideális egységek*, ami azt jelenti, hogy lehetséges fizikai manifesztációiktól függetlenek, e manifesztációk mind materiális jellegét, mind (felszíni) konfigurációs elrendezését tekintve. Reprezentálásukhoz célszerű egy olyan '(kanonikus) nyelv'-et létrehozni, amely az egységeknek a lehetséges konfigurációs elrendezésektől független 'relációs organizáció'-ját és a 'lehetséges konfigurációs elrendezésekre vonatkozó információk'-at külön tudja kezelni.

A 2. ábrán bemutatott egységek megjelölésére szolgáló terminusokat használhatjuk mind a rendszerszerű, mind a kontextuális formáció elemzésekor, ha e terminusok elé egy 'leFő', illetőleg egy 'leFc' prefixumot teszünk. A prefixumokkal ellátott terminusok használatával kapcsolatban tudni kell azonban, hogy míg az 'leFő' prefixumú terminusok egy-egy jól definiált nagyságrendű 'ideális egység'-re utalnak, az 'leFc' prefixumú terminusok az elemzendő vehikulumokban ténylegesen fellelhető 'funkcionális egység'-ekre. Más szóval ez például azt jelenti, hogy a kontextuális formáció elemzésekor azt az egységet tekintjük első fokú kompozícióegységnek, amit az adott vehikulum szerzője önálló szövegmondatként (valamely mondatzáró írással lezárt egységként) hoz létre, ez az egység viszont a rendszerszerűség szempontjából akár egy mikroegység is lehet. (Egyébként több olyan szöveg is van, mint például Weöres Sándor verse, a *Tojáséj*, amely a rendszerszerű formáció szempontjából egyetlen — két összetevőből álló — mikroegységnek tekintendő, a kontextuális formáció szempontjából pedig szövegnek, amely a maga részéről egyetlen olyan első fokú kompozícióegység, amely a maga részéről olyan kommunikációegység, amely a maga részéről..., ehhez lásd például TÖRÖK: 1983. 53).

A 2. ábra három alsó szintjével — a rendszerszerűség szempontjából tekintve azokat — nem nehéz kapcsolatba hozni a nyelvészet olyan jól ismert részterületeit, mint a fonológia (lásd szubmikroszint), morfológia, beleértve itt a szóképzés és a szóösszetétel tanát is (lásd mikroszint), szintaxis (lásd középszint). Annak eldöntése, hogy találhatók-e olyan, a makroszint alsó rétegéhez sorolható elsőnél magasabb fokú kompozícióegységek, amelyek formai organizációját konvencionálisnak tekinthető nyelvi ismeretek határozzák meg, még további kutatást igényel (ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban lásd BÉKÉSI IMRE e kötetben található tanulmányát). Világosan kell látnunk azonban, hogy ha bizonyos magasabb fokú kompozícióegységek felépítésének leírásához esetleg találhatók is konvencionálisnak tekinthető nyelvi ismeretek, *vala-*

2. ábra

mennyi magasabb fokú kompozícióegységéhez minden bizonnyal nem. Ezekre vonatkozóan a szemiotikai textológián belül vizsgálnunk kell azt a kérdést, hogy milyen jellegű ismeretek alapján tekintjük ezeket (a többtől elkülöníthető) kompozícióegységeknek, valamint hogy beszélhetünk-e ezeknek az ismereteknek a konvencionálizált jellegéről, s ha igen, milyen értelemben.

A lexikai összetevő formai felépítésére vonatkozó *nyelvi* ismeretek *szemiotikai textológiai* keretbe való beépíthetősége azt kívánja meg, hogy az egyes szintek egységeinek relációs organizációját leíró reprezentációkhoz a lehetséges konfigurációs organizációjukra vonatkozó információk oly módon legyenek hozzárendelve, hogy azok ne csak az adott egység „megszerkesztettsége” szempontját tekintve legyenek informatívak, hanem a hierarchiában közvetlenül fölöttük álló egységbe való „beszerkeszthetőségük” szempontját tekintve is — hogy itt DEME terminológiáját használjuk az adott elméleti kontextusra általánosítva. Mindez azt jelenti, hogy a szemiotikai textológia nem egy, a hangtan — szótan — mondatan sor további kiegészítését képező szövegtan, hanem a szövegek jellemzésére és leírására szolgálni kívánó olyan diszciplína, amelynek keretében e sor valamennyi elemét képező tan funkciója és felépítése újraértelmezendő.

Azt hisszük, hogy célszerű a fenti terminusokat a verbális vehikulumok mind prozódiai, mind metrikai-ritmikai felépítésének elemzésében és leírásában is alkalmazni. Ez természetesen azt kívánja meg, hogy azok az egységek, amelyekre a két felépítéssel kapcsolatban ezekkel a terminusokkal utalunk, prozódia-, illetőleg metrika-ritmikaadekvát módon legyenek definiálva. Ezekkel a kérdésekkel azonban itt nem kívánunk foglalkozni — már csak terjedelmi okok miatt sem.

A kontextuális és rendszerszerű formáció viszonyának elemzése — a fentiekben vázolt módon strukturált formai ismeretrendszer 'háttérével' — azt jelenti, hogy (a) az adott vehikulum F_c prefixummal ellátott terminusokkal megjelölt különféle típusú és nagyságrendű egységeihez hozzá kell rendelni a megfelelő F_σ prefixumú egységeket; majd (b) elemezni kell az egyes F_c prefixumú egységek adott konfigurációjának a megfelelő F_σ prefixumú egység-relációs reprezentációjához rendelhető lehetséges konfigurációkhoz való viszonyát.

3.2.3. A F_{σ} jelű bázis tekinthető a szó legteljesebb értelmében vett rendszerszerű ismereteket tartalmazó bázisnak. Nyelvészeti szektorának az a funkciója, hogy rendszerbe foglalja mindazokat a (nyelvészeti) ismereteket, amelyek egy-egy formatívumot és a hozzá rendelhető *sensus*okat egymáshoz kapcsolnak. (A 'formatívum' terminus itt egy olyan 'szó' vagy 'szólánc' megjelölésére szolgál, amely lehetséges 'jelentéseitől' teljes mértékben elválasztott jelölő elemként kezelendő; a 'sensus' terminus pedig egy olyan fogalmi és verbalizálható, fogalmi és nem verbalizálható vagy nem fogalmi 'entitás' megjelölésére, amely valamely formatívumhoz mint annak 'jelentése' [jelölt összetevője] rendelhető hozzá.)

E bázis nyelvészeti ismeretszektorának az 'alap eszköztár'-a egy *thesaurus*. Ez a thesaurus mind értelmező szótár (nyelvi *lexikon*) típusú, mind általános értelemben vett lexikon (nem nyelvi *enciklopédia*) típusú információkat kell hogy tartalmazzon az adott nyelv morfémaíra, lexémaíra, illetőleg egy egységként kezelendő (idiomatikus és nem idiomatikus) kifejezéseire vonatkozóan.

Minthogy ennek a thesaurusnak az a funkciója, hogy lehetővé tegye mind a nyelvirendszerszerűnek tekinthető, tetszőleges komplexitású egységek 'formatívum — *sensus*' szerkezetének elemzését és leírását, mind ezen egységek lehetséges kontextualizációit, 'szócikk'-ei e funkció betöltésére alkalmas struktúrával kell hogy rendelkezzenek.

A szóban forgó bázis másik 'alap eszköztár'-a egy olyan szabályrendszer kell hogy legyen, amely lehetővé teszi egyrészt egy-egy szócikkből az adott esetben felhasználható *sensus*összetevő kiválasztását, másrészt a kiválasztott *sensus*ok formációadekvát összekapcsolását. Ez az összekapcsolás természetesen nyelvinek tekinthető szabályok segítségével csak addig a komplexitáshatárig hajtható végre, ami még nyelvirendszerszerűnek minősülhet. A szemiotikai textológiai (és ezen belül a szövegnyelvészeti) kutatás feladata ennek a határnak a meghatározása. A szemiotikai textológiai kutatásnak ezenkívül azokat a szabályokat (konvenciókat) is keresnie kell, amelyek a fentiekben leírt összekapcsolást a definiált határokon túl vezérlik (vezérelhetik).

Fenti megállapításaink elsősorban a verbális egységek *lexikai* összetevőjének 'fogalmi és verbalizálható' formáció — *sensus* szerkezeteire vonatkoznak. A további kutatásnak tisztázni kell, hogy azok mily mértékben alkalmazhatók a 'fogalmi és nem verbalizálható', valamint 'nem fogalmi' formáció — *sensus* szerkezetekre, illetőleg a prozódiai és metrikai-ritmikai összetevőkre.

3.2.4. A F_{σ} jelű bázis nyelvészeti szektora mindazokat a nyelvészetinek tekinthető ismereteket kell hogy tartalmazzon, amelyek egy verbális vehikulumnak a szó

legtágabb értelmében vett kontextuális szemantikai felépítése feltárásához és leírásához szükségesek. Ennek a bázisnak ugyanis az a funkciója, hogy egy adott *vehikulumhoz rendelt rendszerszerű szemantikai felépítéshez* hozzárendeljen egy *R-modellt* (lásd a $s |^M |^R$ modellt az 1. ábrában), illetőleg ennek *rendszerszerű sensus* (sensus sistemicus) összetevőjét.

A szemiotikai textológiai (és ezen belül a szövegnyelvészeti) kutatásnak vizsgálnia kell, hogy milyen pragmatikai paraméterek és milyen módon befolyásolják egy adott rendszerszerű szemantikai felépítés kontextualizációját, és hogy ez a befolyás mily mértékben köthető szövegnyelvészetinek tartható, és mily mértékben csak (azokon túlmenő) szemiotikai textológiai egységekhez és relációkhoz. A 'kontextualizáció' terminus egyaránt vonatkozik a 'betű szerinti', a 'beszédtévékenységszerű' és a 'figuratív' kontextualizációra.

A szemantikai felépítés vonatkozásában erre a bázisra is áll (értelemszerűen) mindaz, amit az előző bázissal kapcsolatban mondtunk. Ez a bázis abban különbözik lényegesen az előbbi bázistól, hogy az R-modell hozzárendelése a rendszerszerű sensushoz a befogadó (interpretátor) úgynevezett 'részvilágai'-val való operációt is feltételez. Minthogy az egyes vehikulumokban csak ritka esetben találunk ezekre a részvilágokra explicit módon utaló elemeket, ezeket az interpretáció során kell rekonstruálnunk. Ezt a rekonstrukciót a nyelvészeti ismeretek oly módon segíthetik elő, hogy rendszerbe foglalják mindazokat a nyelvi elemeket, amelyek részvilágokra utalnak (ilyenek például a „lát”, „emlékszik”, „tud”, „hisz” stb.), és rendszerbe foglalják ezek lehetséges (elfogadható) konfigurációit is (ilyenek például „emlékszik, hogy látta”, „tudja, hogy hiszi” stb.).

3.2.5. A M^R jelű bázisnak az a feladata, hogy egy adott *R-modellhez* hozzárendelje azt a *tényállás-konfigurációt* (*relátumot*), amelynek mentális képeként értelmezhető az R-modell relátum-imágó összetevője. Ezen a bázison belül annyiban tételezhetünk fel egy nyelvészeti szektort, amennyiben a tényállás-konfigurációkat percipiáló (elképzelő) R-modellben nyelvészeti ismereteknek is funkciót tulajdonítunk. Más szóval: ha ennek a bázisnak van nyelvészeti szektora, az e szektor által tartalmazott ismeretek a nyelv és a (ténylegesen adott vagy elképzelt) 'valóság' kapcsolatára vonatkozóan nyelvészetinek tartható ismereteket kell hogy tartalmazza.

3.2.6. Szólni kívánunk végül a s_{sm}^R bázisról is, amely — alternatív módon — a következő két funkciót töltheti be: (1) a teoretikus interpretáció első lokális operációjától kezdve olyan módon vezérli az operációk végrehajtását, hogy a létrehozott konstruktumok csak a 'jelölő-jelölt' viszony szempontjából releváns összetevőket tartalmazzák; (2) miután valamennyi lokális operáció végrehajtásra került, a létrehozott konstruktumok összetevői közül kiválasztja a 'jelölő-jelölt' viszony szempontjából relevánsakat. Arra vonatkozóan, hogy ennek a bázisnak a nyelvészeti szektora — ha rendelkezik ilyennel! — milyen ismereteket kell hogy tartalmazzon, jelenleg érdemleges információval nem szolgálhatunk, már csak azért sem, mert a 'relevancia' egy a mindenkor interpretátor 'elvárásaitól' függő kategória.

4. Összefoglaló megjegyzések

A szemiotikai textológia felépítésével (az egyes bázisok 'tartalmi' kidolgozásával) és ezen belül a (szöveg)nyelvészet ismeretrendszerének a strukturálásával kapcsolatban összefoglalásul a következőket kívánjuk megjegyezni.

4.1. A szemiotikai textológia elméleti keretének globális stuktúrája attól függ, hogy a B_1 bázis és a lokális bázisok viszonyát hogy határozzuk meg.

A szemléletesség kedvéért jelen tanulmányunkban a lokális bázisokat olyan operatív egységekként mutattuk be, amelyek az adott interpretációs lépés elvégzéséhez szükséges információk teljes rendszerét tartalmazzák bármely szövegre vonatkozóan. (Ebben az esetben a B_1 ezeken a lokális bázisokon operál.)

A véleményünk szerint optimális viszony azonban az, hogy a B_1 bázist a lokális bázisok szektoraival kapcsolatos valamennyi lehetséges információ rendszerének 'állandó tárolója'-ként (mintegy 'permanens memória'-ként) építjük fel, amiből az egyes lokális bázisokba (mintegy 'operatív memóriák'-ba) mindig csak azok az információcsomagok jutnak be, amelyek az adott esetben ténylegesen alkalmazásra kerülnek. Ilyen konstrukció esetén a szemiotikai textológia 'kettős modularitás'-áról beszélhetünk: (a) a B_1 bázis valamennyi, a szöveginterpretációban szerepet játszó információrendszer (diszciplína) reprezentációját tartalmazza modulokként, éspedig a nyelvészeti és a nem nyelvészeti diszciplínákét egyaránt, s valamennyit olyan elrendezésben, amely a lokális operációk egyértelmű végrehajthatósága követelményeinek eleget tesz; (b) a lokális bázisok pedig — a mindenkori tartalmukat a B_1 bázis moduljaiból merítve — egy lokális modulkonfigurációt alkotnak. Ez a koncepció többek között azzal az előnnyel is jár, hogy a lokális bázisok tetszés szerinti sorrendben (konfigurációban) 'emelhetnek át' információkat a B_1 bázisból, ami az explikatív interpretáció 'empirikus motiváltság'-át növelheti.

Ami a B_1 bázis modularitását illeti, abban — amikor szükségesnek vagy praktikusnak látszik — egymástól különválasztva kezelhetők a különféle médiumokra, médiumkomponensekre vonatkozó modulkonfigurációk, más szóval abban egy speciális 'belső modularitási' elv érvényesíthető. (A modularitás az itt alkalmazottól eltérő módon is használatra kerül a szövegnyelvészetben, lásd például BENCZE: 1991.)

4.2. Mind az egyes információrendszerek, mind alkalmazásuk szempontjából lényeges a megfelelő médiumspecifikus metanyelvek és 'reprezentációs nyelvek' ('kanonikus nyelvek') kidolgozása — itt is figyelembe véve természetesen a kettős modularitást.

4.3. A (szöveg)nyelvészet mint diszciplína információrendszerét az előző két pont megállapításaival egybehangzóan kell diszciplínaként definiálni és reprezentálni, tekintetbe véve mind a szemiotikai szövegösszetevőket, mind ezek lehetséges organizációtípusait.

4.4. A szemiotikai textológia elméleti keretébe beilleszthetően felépített (szöveg)nyelvészettel kompatibilis módon kell végül definiálni és reprezentálni a poétika, a retorika és a stilisztika információrendszerét, eldöntve mindenekelőtt azt a kérdést, hogy ezeknek az információrendszereknek mely részei relevánsak az értelmező interpretáció számára, és mely részei tartoznak az értékelő interpretáció körébe.

Bibliográfia

Az idézett művek bibliográfiai adatai

- DE BEAUGRANDE, R.:
1985. *Text Linguistics in Discourse Studies*. In: van DUK, T. A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis I*. London, Academic Press, 41–70.
- BENCZE Lóránt:
1991. Elő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, 13–40.
- DEME László:
1979. A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI István—VÁRKONYI Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*, Kaposvár, 1979. 57–65.
- van DUK, T. A. (szerk.):
1985. *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 1.–4. London, Academic Press.
- FILLMORE, Ch. J.:
1985. Linguistics as a Tool for Discourse Analysis. In: van DUK T. A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis I*. London, Academic Press, 11–39.
- HALLIDAY, M. A. K.—HASAN, R.:
1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- NAGY Ferenc:
1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PETŐFI S. János—BENKES Zsuzsa:
1992. *Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben*. Országos Továbbképző, Taneszközfeljesztő és Értékesítő Vállalat, Veszprém.
- SÓKLAKI István (szerk.):
1990. *A szóbeli befolyásolás alapjai I.—II.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- TÖRÖK Gábor:
1983. *A pecsétek feltörése. Mai líránkat olvasva*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

A szerzők műveinek válogatott bibliográfiai adatai

- PETŐFI S. János:
A szerző 1990-ig megjelent műveinek teljes bibliográfiájához lásd:
A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé (Szövegnyelvészet — Szemiotikai textológia)/Towards a Semiotic Theory of the Human Communication (Text Linguistics — Semiotic Textology), Szeged, 1991. (A szerző kétnyelvű magánkiadása.) 189–210.
A szerző 1990-től magyar nyelven írt művei közül itt a következőket kívánjuk említeni:
1990a. A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg. In: PETŐFI S. János: *Szöveg, szövegtan műelemzés. (Textológiai tanulmányok)*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 3–75. Lásd még *Magyartanítás*, XXXII/4–6. 1989. 249–288.
1990b. Szemiotikai textológia — Didaktika. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*, 7–21.
1991a. A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, 7–37.
1991b. A szemiotikai szövegtan mint halártudomány (Szövegtani kutatás magyar nyelvi és szociokulturális háttérrel). *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön — külföldiek Magyarországon. III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus*. (Sajtó alatt.)
1991c. Megjegyzések a szemiotikai textológia általam kidolgozott koncepciójához. *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön — külföldiek Magyarországon. III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus*. (Sajtó alatt.)
1991d. Szövegnyelvészetről és textológiáról egyes szám, első személyben. Sz. BAKRÓ—NAGY Marianna—KONTRA Miklós (szerk.): *A nyelvészetről — egyes szám első személyben*. A MTA Nyelvtudományi Intézete, 213–223.
1992a. Milyen a magyar nyelvű szöveg? Anyanyelv-oktatási Napok, Eger. (Megjelenés alatt.)
1992b. A szövegtani kutatás alapkérdései. A mondatgrammatikától a szemiotikai textológiáig. In: PETŐFI S. János—BÁCSI János—BENKES Zsuzsa—VASS László: *Szövegtan és verselemzés* (szerk.: BÉKESI Imre).
- VASS László:
1989a. *Stilisztikai ábécé a magyar nyelv és irodalom tanításához*. Módszertani Közlemények Könyvtára 11. Tanárok Könyvtára 2. Szeged. (Társszerzőként R. MOLNÁR Emmával.)

- 1989b. Motívumrendszerek és -láncok Nagy László Versben bujdosó című kötetében. *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Literaria et Aesthetica*, 93–99. (Társszerzőként SEBESTYÉN Katalinnal.)
- 1990a. Jellem és stílus. In: *Az anyanyelv értékrendje és az iskola. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 189. Budapest, 118–121.
- 1990b. Szemiotikai szövegnyelvészet. *Módszertani Közlemények*, 30. 3. 191–193.
- 1990c. Szupertextuális kohézió és stilisztika. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*, 45–56.
- 1990d. Terminológiai szótár a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*, 85–115.
- 1991a. Szimbolikus kontextualizáció és intertextualitás. Nagy László: Inkarnáció ezüstben. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, 55–66.
- 1991b. Szupertextus, stíluselmzés és -tipológia. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, 69–77.
- 1991c. Megjegyzések szövegek makroorganizációjával kapcsolatban. *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön — külföldiek Magyarországon. III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus.* (Sajtó alatt.)
1992. A vers vehikulúrához rendelhető formai felépítés (Rakovszky Zsuzsa: *Van Gogh, Kálnoky László: Csak mint a fák...*). In: PETŐFI S. János—BÁCSI János—BENKES Zsuzsa—VASS László: *Szövegtan és verselemzés* (szerk.: BÉKESI Imre).

PETŐFI S. János—VASS László:

- 1992a. A versek analitikus-kreatív megközelítése. Baka István: Ősz van az úrben. In: PETŐFI S. János—BÁCSI János—BENKES Zsuzsa—VASS László: *Szövegtan és verselemzés* (szerk.: BÉKESI Imre).
- 1992b. Az argumentatív értelmező interpretáció néhány aspektusa. Nagy László: Verseim verse. In: PETŐFI S. János—BÉKESI Imre—VASS László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 6. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (II).* (Előkészületben.)

VÁLASZ A „VÉLEMÉNYEK A SZÖVEGTANI KUTATÁSRÓL” KÉRDÉSSORRA

V. RAISZ RÓZSA

A *Szemiotikai szövegtan* szerkesztői által feltett elméleti kérdésekre nem áll módomban írásban válaszolni, azonban arra örömmel vállalkozom, hogy saját — a verbális szövegekre vonatkozó — kutatási módszeremet röviden ismertessem.

A magyar szakirodalomban főként szövegtanként emlegetett tudományág az 1970-es évtized elején keltette fel érdeklődésemet. Ennek fokozatos megismerésén kívül a szöveg vizsgálatához vezetett el az a mondattani irányzat — elsősorban DEME LÁSZLÓ munkássága —, amely azzal újította meg a klasszikus grammatikai gondolkozást, hogy a funkciót, a nyelvhasználatot helyezte középpontba a mondat vizsgálatában. DEME ösztönző hatása mellett a kvantitatív módszer irányába térített KELEMEN JÓZSEF és NAGY FERENC e tárgyban írt műveinek tanulmányozása, valamint személyes biztatásuk.

Vizsgálataim stilisztikai célúak, s nagyrészt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi tanszékén működő, SZATHMÁRI ISTVÁN és FÁBIÁN PÁL vezette stíluskutató csoport keretében folynak. Szépprózai szövegek elemzését végeztem; annak a felismerésnek eredményeként, hogy a kvantitatív módszer alkalmas arra, hogy az író stílusát a maga egészében mutassa be, hiszen azt kutatja, milyen elemek milyen arányban fordulnak elő benne. Hozzá kell tenni azonban, hogy az így kapott adatok nem alkalmasak a szöveg művészi értékének meghatározására, s nem pótolhatják a teljes műelemzést.

Elemzéseimet elsősorban Mikszáth Kálmán novelláin végeztem, továbbá — részben a Mikszáth-anyag kontrolljaként — a századfordulónak és a 20. század első felének magyar szépprózájából vizsgáltam műveket. (A szerzők: Jókai Mór, Petelei István, Reviczky Gyula, Gárdonyi Géza, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit, Babits Mihály.) A kiválasztott novellákat teljes terjedelmükben dolgoztam fel, s egybevetés céljából regényrészleteket választottam hozzájuk.

Mivel az epikai műnembe tartozó szépirodalmi alkotások szövege nem homogén, azaz az elbeszélő narrációja mellett — különféle közlésformákban — megszólalnak benne a szereplők is, a vizsgált sajátságokat nemcsak a szövegek egészére nézve, hanem a narratív, a párbeszédes részekre, továbbá az átmeneti közlésformákban (szabad függő beszéd, communis opinio, kapcsolt egyenes beszéd stb.) is kimutattam és összevetettem.

Mikszáth elbeszéléseit elemző értekezésemben az adatok vizsgálata három szempontra terjedt ki: a mondategység szerkezeti sajátságai, a mondategész szerkezete, valamint a szövegkohérenca leggyakoribb mutatói. (A *szövegkohérenca* kifejezést a módszer kialakításakor még nem a ma szokásos, a pragmatikai szintre vonatkozó értelemben használtam, hanem a szintaktikai és lexikai-szemantikai kapcsolások által létrejövő szövegösszefüggést értettem rajta.) A mondategységek vizsgálatakor szintaktikai felépítésük milyenségét, a nominalitás fokát jellemző adatokat kerestem, a

mondategységeknek a felépítését, mennyiségi és minőségi sajátosságait elemeztem. Adataim a DEME-féle mutatók közül a szerkesztettségi, a bonyolultsági és a mélységi mutató kiszámítását tették lehetővé. Ezenkívül összevettem DEME LÁSZLÓ és más szerzők mérési eredményeivel a mondatok terjedelmének a szavak számával mért értékeit. „A szövegkoherencia mutatóinak mérése” néven említett módszert kidolgozva a lineáris szövegkapcsolás grammatikai és lexikai-szemantikai eszközeiből válogattam, ilyenek a tartalmas szóval való utalás, pronominalizáció, szerkesztési hiány, szövegtani szerepű kötőszó stb. Ezek egyenkénti és kombinált előfordulásait kutattam a szövegmondatokban.

Úgy látszik, mintha a vázolt módszer nem jutna túl a szöveg grammatikai megközelítésén, a lexikai-szemantikai kapcsolások regisztrálásával azonban a szemantika, a művek időrendjének, a műfajnak, a közlésformáknak megkülönböztetésével pedig a szövegpragmatika irányába tett lépést. A nagy korpusz kiegyenlítődést okozhat; ennek elkerülésére alkalmas az az eljárás, hogy a kisebb egységeket (a közlésformák szövegrészleteit, valamint az egyes novellákat, azokon belül a bekezdéseket is) figyelembe vettem, mindig összevetve az egészszel. A 25 Mikszáth-novella adatainak ellenőrzéseként az ő művészetével valamilyen módon kapcsolatban álló, tőle korban sem távoli jelentős magyar írók novelláiból dolgoztam fel 21-et, műfajon kívüli ellenőrzésként pedig Mikszáth-regényrészleteket.

A módszer alkalmas tehát egyes szövegek mondatszerkesztésének, illetve szöveg-egységeik lineáris kapcsolódásának jellemzésére. Ezenkívül — egyéb érvek mellett — segít az egyéni stílus jellemzésében, sőt megmutatja az író stílusának változásait. A szerzőségi kérdések megoldásán kívül hozzásegít a műfaji hovatartozás eldöntéséhez. (A fent vázolt vizsgálat a novella, a regényrészletek, valamint a publicisztikai műfajok körébe sorolható írások szövegezésében jellegzetes eltéréseket mutatott ki.)

A vizsgálat szerint megfigyelhető és mérhető különbség van az elbeszélő művekben a narratív, valamint a párbeszédes részek adatai között. A szövegek tematikai összefüggése, illetve különbözőzése azonban — e módszer szerint vizsgálva — nem mutat a mondat szerkezeti és a szövegalkotási sajátságokban szembeötlő hasonlóságot, illetve különbséget.

Végül: az irodalmi nyelvi norma és stílus változásainak érzékeltetése is lehetséges, objektív fogódzókat adva fontos sajátságok tekintetében.

A témához kapcsolódó dolgozataim:

1. Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben. *MNy.* LXXII. 1976. 202—209.
2. A szövegkoherencia mutatóinak méréséhez. *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei.* XVII. 1984. 167—196.
3. Mondat- és szövegszerkezeti formák stilisztikai vizsgálata Mikszáth-novellákban. Kandidátusi értekezés, 1985.
4. A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról. *Nyr.* 110. 1986. 161—169.
5. Szépirodalmi szövegek jellemzése mondattani sajátságok gyakorisági adataival. In: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése.* Budapest, 1988. 802—814.
6. Mondatszerkezeti jellemzők gyakorisági vizsgálata Petelei-, Kaffka- és Krúdy-novellákban. In: FÁBIÁN PÁL és SZATHMÁRY ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílusörökségeiből.* Budapest, 1989. 317—338.
7. Irányzati és stílusjegyek Babits „A gólyakalifa” című regényében. *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei.* XIX. 1989. 43—51.
8. Kálmán Mikszáth: Az öreg Prikler néni. (Die alte Tante Prikler. Zu den stilistischen Merkmalen der Erzählung). *Annales Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica* Tomus XIX. 1988. 253—263.
9. Móricz Zsigmond: Esőleső társaság. *Nyr.* 115. 1991. 194—205.
10. Mikszáth Kálmán: Az öreg Prikler néni. Az elbeszélés szövegstilisztikai jellemzőiből. *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei.* XX. 1991. 49—58.

A SZÖVEGSZEMIOTIKA IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI ÉS MEGOLDÁSRA VÁRÓ KÉRDÉSEI

SZABÓ ZOLTÁN

1. A szerkesztőtől küldött kérdőív kérdéseire adható válaszokat egyrészt összevonom, másrészt pedig sorrendjüket a következőképpen módosítom (a zárójelben levő számok írásom alfejezeteire utalnak, a felelet ott van kifejtve): 2—1. (2., 3—4.) →3., 4., 5. (5.) →6. (6.). Így egy olyan (viszonylag) egységes keretet tudok kialakítani, amely számomra a szóban forgó kérdések jobb kifejtését teszi lehetővé tanulmány formájában.

2. A szövegek vizsgálatára, kutatására vonatkozó kérdések nem több, hanem egyetlen tudomány, egy általános szövegtudomány tárgy- és feladatkörét alkotják. Ez a tudomány a szövegek (pontosabban: verbális és nem verbális szövegek) tanulmányozásának az általános elmélete, amelynek nincsenek egyenrangú társtudományai, de vannak, lehetnek segédtudományai (pl. logika, lélektan, ismeretelmélet, érvelés- és modellelmélet stb.). Függetlenül attól, hogy ki miben látja egy ilyen tudomány lényegét, jellegét, forrásait, hangsúlyoznunk kell, hogy olyan tudomány ez, amelyet sajátos tárgya, a szöveg alapján különíthetünk el. Vagyis lényege nem egy valamilyen (külön, sajátos) elmélet vagy módszer, hanem az, hogy a szövegek vizsgálatának a tudománya: bármilyen szöveg elvileg bármilyen elmélet alapján, bármilyen eszközzel, módszerrel való tanulmányozása.

A tárgy- és feladatkörét alkotó kérdések két egymással összefüggő szférába tartoznak. Az első a szöveg fogalma. Idetartozik a szövegfogalom meghatározása és elhatárolása mindattól, ami nem szöveg, továbbá szerkezetének, alkotóelemeinek és egyáltalán az úgynevezett szövegminőségeknek a tárgyalása: textualitás, kohézió, a szöveg szintjei és rétegei, külső és belső összefüggései (pl. a szöveg valóságra való vonatkozása, jelentése, a helyzetek és körülmények, lásd a PETŐFI szerinti kotextus és kontextus kettősséget, szövegtípusok, intertextualitás stb.). A második a szöveg vizsgálata. Idetartoznak a különféle elméleti, leíró és alkalmazott megközelítések, eljárások, műveletek (lásd pl. PETŐFI: 1981. 236—241 négy vizsgálati típusát) és szerintem az eddig elhanyagolt diakronia is. Az ebbe a két szférába tartozó kérdések tárgyalásában egyaránt figyelemmel kell lennünk a szövegalkotás és a szövegbefogadás sajátos szempontjaira.

Különben ezeknek a kérdéseknek a megítélésében tudományunk művelőinek a körében — talán azért, mert még eléggé új és kialakulatlan — nagy a tarkaság (a tárgy- és feladatköréről jelzett véleményemhez hasonlóak NÖTH: 1978., PALEK: 1979., DUK: 1980. 1—17, BEAUGRANDE és DRESSLER: 1981., PETŐFI: 1983. 24—29, 1986a., 1986b.).

A tárgy- és feladatkör, valamint a módszertan és egyáltalán elméletek megítélésében és kidolgozásában figyelemmel kell lennünk az újabban a mi világunkban is egyre inkább tért hódító, egyre szélesebb körben ható általános tudományelmélet (egy

újfajta, a réginél explicitebb tudományfilozófia) igényes szempontjaira (lásd pl. NAGEL: 1961., SEIFFERT: 1969–1970., STEGMÜLLER: 1969–1970., 1976., LAKATOS: 1970., WARTOFKY: 1977., KUHN: 1984.). Ezek a szigorú és éppen ezért produktív elvek többek között a cél, a tárgy, a módszer és az elmélet egységéről, összhangjáról, valamint a pontos, világos, explicit és az előbb jelzett tényezőkhöz és összhangjukhoz igazodó fogalomalkotásról szólnak.

Az idevágó elvekből két fontos következtetést kell levonnunk. Az egyik az, hogy a szövegkutatásra irányuló fő kérdések vizsgálata egy és nem több tudomány feladata kell hogy legyen. Ez szerintünk egy (már említett, de közelebről még meg nem határozott és meg nem nevezett) általános szövegtudomány. Igaz persze az is, hogy a fő kérdéseknek egyetlen tudományba való besorolásával a kívánt egységet, összhangot mint problémát még nem oldottuk meg. Hogy ez még mitől függ, azt a második következtetésünk világítja meg, ami egyben tanulmányunk legfontosabb tézise. Szerintem a szóban forgó egységet, összhangot a szemiotika (szemiotikai alap, keret) segítségével tudjuk megvalósítani. Erről természetesen részletesebben is szólnom kell.

Tehát az alap a több vonatkozásában is (nyelv)filozófiai szintű és tartalmú (ECO: 1984.), a meglehetősen nyitott, interdiszciplináris avagy szuper-, illetőleg keresztmetszettudomány (SZÉPE és VOIGT: 1972. 42, lásd továbbá GODZICH: 1985., SEBEOK: 1985.), a szemiotika, pontosabban a szemiotika a maga általános és a különböző jelenségeket jelszerűségüknél és jelező (kommunikációs) funkciójuknál fogva általánosító keretével. Valóban a szemiotika a legkülönbözőbb jelek elemzése révén egy-nemű fogalmi rendszert, egységes vizsgálatot, módszertant hozott létre. Így nagymértékben elősegítheti azt, hogy a szövegvizsgálat (elmélete, tudománya) eleget tudjon tenni a tudományos tárgyalásmód követelményeinek, az általános tudományelmélet szigorú elveinek.

A szemiotikában látjuk továbbá annak a lehetőségnek a biztosítását is, hogy egységes és (szóba jöhető analógiák hasznosítása révén) egységesítő keretében verbális és nem verbális szövegekkel (pl. festménnyel, zeneművel, tánccal, gesztussal, öltözködéssel, viselkedési formákkal stb.) egyaránt foglalkozhassunk. Közös vonás ugyanis az, hogy mindegyikükben a jelszerűség konkrét kommunikációs formában, üzenetekben (teljes közleményekben) jelenik meg, amelyeket mint szöveget nyelvi, illetőleg a nyelvihez hasonló tényezők határoznak meg, és így az ezeket tanulmányozó diszciplínák általános érvényűek lehetnek. Ezért beszélhetünk például narratív grammatikáról és ugyanúgy a film, a mítosz vagy a viselkedés grammatikájáról vagy — ami talán ennél is többet mond — a mindenfajta kép (pl. költői kép, képvers, festmény, film stb.) vizsgálatában egyaránt hasznosítható általános képszemantikáról és képszintaxisról (IMDAHL: 1970.).

A szemiotika produktivitásáról szólva még egy fontos idevágó tudománytörténeti mozzanatot kell megemlítenünk. Arra gondolok, hogy voltak olyan jelenségek, amelyek vizsgálata azért sikkadott el, mert több tudomány határán állván, mostoha sorsban részesültek, egyik érintkező diszciplína sem foglalkozott velük. Ez volt a helyzet a több rokontudomány (a nyelv- és irodalomtudomány, a stilisztika és retorika stb.) érintkezési pontjain levő szövegvizsgálatokkal is. A szemiotika viszont mint minden jelként és kommunikációs egységként tanulmányozható jelenséget, a szöveget is kutatási tárgynak tekinti, és a vizsgálatához szükséges módszeres elveket adja.

Eszerint a szövegvizsgálat a szemiotika körébe tartozik. A szöveggel foglalkozó tudomány az általános szemiotika mellett elkülöníthető egyik ágazata a szemiotikának. Ugyanolyan ágazat mint, mondjuk, az irodalom-, a művészet- vagy a zooszemiotika.

Ezért találó elnevezése a többi ágazathoz hasonlóan a *szövegsemiotika* lehet. Ugyanezt a műszót (text semiotics) találjuk ECONÁL (1979.), valamint RASTIER-nél (1974. *semiotique discursive*), GREIMAS (1976.) egyik kötetének a címében (*la sémiotique du texte*), ARRIVÉ és COQUET (szerk. 1973.) kötetében (a címben többes számban: *sémiotiques textuelles*). Hasonló műszavakat olvashatunk PETŐFINÉL (1983., 1986a., 1990. 7): a (nyelvi) szövegek szemiotikai elmélete, szemiotikai textológia, valamint a PETŐFI és BÉKÉSI (1990.) szerkesztette kötet címében: szemiotikai szövegtan.

Az egységet biztosító szövegsemiotika elveit esetenként segédtudományok szempontjaival egészítjük ki. Ilyen segédtudomány például a logika (szöveglogika, pl. DUK: 1973.) vagy a lélektan (szövegpszichológia, pl. a szövegbefogadás, megértés, rögzítés, felidézés lélektani feltételei, lásd pl. CROTHERS: 1972., DUK és KINTSCH: 1978., RICKHEIT: 1985., HALÁSZ (szerk.): 1987., AEBLI: 1989.) vagy a narrációelmélet (pl. CHABROL (szerk.): 1973., LONGACRE és LEVINSOHN: 1978., GRIMES: 1978.), továbbá a más természetű modell-, érvelés- és ismeretelmélet stb. Mindez érthető is, hisz gondoljunk például csak arra az egy okra, hogy a jelként felfogott jelenségeknek, így a szövegnek is, nemcsak jelszerű, hanem más természetű sajátosságai is vannak, olyanok, melyeknek tanulmányozása más tudományok feladatkörébe (is) tartozik.

Nem egészen világos azonban, hogy a fentebb említett műszavakkal jelzett tudomány(ok) mennyiben egységesek, mennyiben merítik ki a szövegvizsgálatok feladatköréit, és hogy mellettük mi marad más (nem szemiotikai) tudományoknak, és hogy ezek csak segédtudományok avagy pedig a szemiotikával azonos rangú (szövegtudományi) diszciplínák. A fentebb felsorolt műszavakkal jelölt tudományok (kevésbé explicit, inkább csak utalásszerű) értelmezései tulajdonképpen csak azt sejtetik, hogy a szóba jöhető fő kérdések vizsgálata számára a szemiotika csak az egyik vizsgálati lehetőség: a szemiotikai textológia (egy) „szövegtani diszciplína” (PETŐFI és BÉKÉSI (szerk.): 1990. 5), a szemiotikai textológia „speciális felépítésű szövegtan”, az értelmezés folytatása azonban a *valamennyivel* mintha tágabb, esetleg minden vizsgálati lehetőséget kimerítő kört feltételezne: célja a szövegek valamennyi aspektusának egységes elméleti keretben való vizsgálata (VASS: 1990. 106). Másutt viszont, ahol egy eddig még nem említett műszó, a *szemiotikai keret* szerepel, világosabban kiderül, hogy a szemiotika csak az egyik vizsgálati lehetőség: a szövegnyelvészet szemiotikai kerete (NÖTH: 1978. 21).

Így továbbra is nehézségekbe ütközik a kérdéses szövegtudományt (feltehetőleg a szövegvizsgálatok valamennyi feladatát magáénak tekintő tudomány egészét) megnevező műszavak használatában tapasztalható tarkaság megszüntetése, és vitatott kérdés marad, hogy a különben eléggé elterjedt műszavak — mint amilyen például az (általános) szövegtudomány, szövegtan, szövegnyelvészet, textológia, (az Egyesült Államokban általános) beszédműelemzés, (discourse analysis) és a szövegsemiotika — szinonimák-e.

Szerintem a szövegsemiotika a kívánt egységet, összhangot biztosító átfogó szövegtudomány. Csak segédtudományok szempontjaival való kiegészítése látszik szükségesnek és természetesen is.

Az így felfogott szövegsemiotika felépítése természetszerűleg a fölérendelt szemiotikáéval azonos, tehát három ágat különíthetjük el: szövegsemantika, szöveg-szintaxis (szöveggrammatika) és szövegpragmatika. A szövegfogalom meghatározását, valamint a szövegleírások módszertanát és bármilyen más, idevágó kérdés tárgyalását e három ág összefüggésrendjében kell elhelyeznünk. Ebből is következik, hogy nem

lehet olyan tárgyalásrend, amelyben az egyik ágak a másik kettő rovására meg nem okolható túlsúlyra lenne. Ez az alapelv a szövegsemiotikához kapcsolódó úgynevezett egyedi szövegstudományokra (pl. a stilisztikára, retorikára) is vonatkozik.

3. A szövegfogalom meghatározásában — mint tudjuk — nagy a tarkaság (lásd erről újabban VITACOLONNA: 1988.). Szövegsemiotikai alapon és három ágának sajátos szempontjaihoz igazodva a szóban forgó fogalmat *genus proximum*ként természetesen mint szemiotikai jelenséget határozzuk meg úgy, hogy utána felsoroljuk megkülönböztető jegyeit. Eszerint a szöveg olyan egységes egészet (globális struktúrát) alkotó, szerves összetettségű, lezárt, elhatárolható, autonóm, nyelvi vagy nem nyelvi *jel* (jelsorozat, jelrendszer, szuperjel, komplex jel) és kommunikációs egység (közlemény), amelynek (1) összefüggő, koherens jelentésfolytonossága van, amelyet (2) különböző koherens, strukturális viszonyokban álló mondat sorozatok alkotnak, és (3) pragmatikai kontextusok (helyzetek, körülmények) határoznak meg.

Ez az értelmezés megfelel az általános tudományelmélet elveinek, hisz az alapul szolgáló elmélet, a szemiotika és három ágának a szempontjait és csak azokat érvényesíti: a szöveg jel és jelezés (kommunikációs egység), továbbá az, hogy összefüggő jelentésfolytonosság (szemantika), összefüggő mondat sorozatok (szintaxis) és helyzetek, körülmények (pragmatika).

A szakirodalomban alig esik szó a szövegről mint *langue* (kompetencia, kód) jelenségről. A szöveggel inkább mint *parole* (performancia, üzenet) jelenséggel foglalkoztak. Ezt az is bizonyítja, hogy egy eléggé általános vélemény szerint a szövegvizsgálatok kifejlődésével a nyelvészeti közérdeklődés a korábbi kutatások központi részlegéből, a *nyelvi rendszer nyelvészetéből* a *nyelvi kommunikáció nyelvészetébe* váltódott át, és a helyzet lényegében ma sem változott.

Szerintünk azonban a szöveg — ugyanúgy mint például a (mondattanbeli) mondat — *langue* jelenség is, a nyelvi rendszer egyik (a legfelső) szintjét alkotja, ami azt is jelenti, hogy ennek elismerésével a nyelv (a nyelvi rendszer, a *langue*) közismert, hagyományos hármas tagolása (hang — szó — mondat) négyessé bővül: hang — szó — mondat — szöveg.

Ha ez igaz, akkor a szöveggel mint grammatikai jelenséggel, grammatikai tárggyal is foglalkoznunk kell, és ennek megfelelően egy mondat (mondatgrammatika) fölé épülő szöveg szintaxist (szöveggrammatikát) kell szerkesztenünk, aminek tárgyköre, felosztása — ha a hagyományos nyelvtant vesszük alapul — hasonlít a mondattanéhoz. A mondatant lényegében két nagy fejezet foglalataként foghatjuk fel: (1) mondatrész- vagy szintagmatan, még pontosabban 'mondat szerkezetten' és (2) mondatfajtan. A szöveg szintaxis tárgya a grammatikai mondatéhoz hasonlóan az általánosítással és elvonatkoztatással kialakított (rendszer, *langue*) szöveg. A szóban forgó diszciplínában szintén két nagy fejezettel számolhatunk: (1) szövegszerkezettan és (2) szövegfajtan (a szövegfajták, szövegtípusok tana). Mindkét fejezetnek feladata lehet tárgykörük jellegének megfelelően a különböző szövegminták (sémák) bemutatása (lásd ezekről a 'Textmuster'-nek nevezett szövegezési sémákról SANDIG: 1978. 141—149). Olyan szövegmintákra gondolok, mint amilyen például a különböző táviratfajták vagy levélfajták (pl. tájékoztató, üdvözlő, kérés, gratuláló, felkérés, árurendelő stb.) vagy újságcikkfajták (pl. vezércikk, riport, tárcsa, karcolat, hír, apróhirdetés stb.) elvont (generálható, konkretizálható) szemantikai és strukturális szerkezete és jellegzetes sajátosságai. Részben hasonlók ehhez DILLON (1981. 55—66) mintái (általában 'patterns', illetőleg bekezdések szerkezetmintái 'patterns of paragraph'): tartalomsémák (content schemata), szervező és egységesítő formasémák (formal schemata as organi-

zers, formal schemata as integrators). Mindennek a lehetőségét azonban BRINKER (1979. 6) határozottan tagadja.

Generatív szemlélet alapján a langue-nak megfelelő kompetenciáról beszélnek, amit a szöveg szintjén *szövegkompetenciának* lehetne nevezni (lásd erről PETŐFI: 1990. 53–54). Ez a mondatok generálásához hasonlóan a szövegalkotás és természetesen a szövegértés képességét jelenti, és magában foglalja azokat a szabályokat, amelyek a szövegek (elvont szövegszerkezetek) leírását (generálását) biztosítják, és természetesen kompetenciátenyiként a szöveg mély és felszíni szerkezetéről is beszélhetünk (mindezekről lásd PETŐFI: 1971., DUK: 1972. 31–164, RIESER 1973.). Persze mindez ma még inkább csak elvi lehetőség, hisz a szövegek generálása tekintetében még sok a megoldásra váró feladat.

A mondatgrammatikának a szövegszintaxis számára való hasznosítása azonban nem jelentheti a kettő azonosítását és főleg olyan vélemények elfogadását, amelyek szerint a szövegszerkezet sajátosságait egy kiterjesztett, a szöveg irányában megnyújtott mondatgrammatika alapján is leírhatjuk. A két fogalom, a mondat és a szöveg között ugyanis nemcsak mennyiségi, nagyságrendi, hanem minőségi különbség is van, ebből következően a szöveg lényeges szerkezeti minőségét, a globális struktúra jelleget és velejáróit csakis egy külön, egy sajátos diszciplína, a szövegszintaxis (szöveggrammatika) alapján vizsgálhatjuk, ami a kimondottan nyelvészeti eszközök és módszerek mellett másokat (pl. pragmatikaiakat) is igényel (lásd erről korábban DUK: 1972. 19, 31, de aztán lásd DASCAL és MARGALIT: 1974. és ennek cáfolatát PETŐFI és RIESER: 1977., DUK: 1977. VII. 3–5).

A szöveg rendszer (langue) jellege a szemantikai alap tényeiből, a jel és a jelzés (kommunikáció) összefüggéséből, a rendszert alkotó jelállományból, a kódból vezethető le: a kóddal azonosíthatjuk (szöveggódnak nevezhetjük), tehát a kóddal indokolhatjuk (szövegviszonylatban a kódról mint jelrendszerről lásd pl. NÖTH: 1978. 21). Eszerint szemantikai alapon a szöveg rendszer (langue) jellegének a kód, parole jellegének egy másik kommunikációs tényező, az üzenet (közlemény) a megfelelője.

4. A szövegfogalom szemiotikai szempontú tárgyalása elvezet egy ma egyre többet vitatott fogalomhoz, a textualitáshoz.

A textualitás (esetleg szövegiség, szövegszerűség) megítélésében a vélemények megoszlanak. A múltban nemigen foglalkoztak vele, és ha éppen szóba került, meglehetősen felületesen kezelték. Ennek ellenére mégiscsak olvashatunk néhány szóba jöhető értelmezést, amelyeket két eléggé eltérő tartalmú csoportba sorolhatunk, két végpont körül csoportosíthatunk.

Az első csoportba tartozó értelmezésekben az a lényeges, hogy a textualitás különböző szövegminőségek foglalatja: az olyan fontos (szöveg)sajátosságok, mint amilyen a kommunikációs funkció, a kohézió és az átfogó jelentés — röviden a textualitás (OOMEN: 1979. 275), a textualitás hét alapvető fontosságú minősége (standardja), azaz kohézió, koherencia, közlési szándék, elfogadhatóság, informativitás, körülmények (helyzetek) és intertextualitás (BEAUGRANDE és DRESSLER: 1981. 3–11). De talán még azt a felfogást is idevonhatjuk, amely szerint a textualitás lényegében a szövegalkotáshoz és befogadáshoz egyaránt kötődő (elsősorban a kommunikációs funkciókat, szándékat és helyzetet, valamint összefüggő és teljes 'tényállás-konfigurációt' feltételező, ezeket igénylő) elvárás, és mint ilyen nem a szövegben benne rejlő (inherens) sajátosság (PETŐFI és OLIVI: 1989. 191, VASS: 1990. 110).

A második csoportba sorolható értelmezések szerint a textualitás a szövegalkotás és elfogadás alapjául szolgáló elvont szerkezet (princípium, norma, módozat). Így

például SCHMIDT (1973. 144–145, 150, 154) szerint a textualitás egy olyan struktúra, illetőleg egy olyan struktúrát jelző sajátosság (Strukturmerkmal), amelyet nyelvi és társadalmi (kommunikációs) jegyek (cselekvések) alkotnak. Mindezt SCHMIDT még azzal egészíti ki, hogy a szövegek ennek a textualitásnak nevezett struktúrának a nyelvi realizációi egy adott kommunikációs helyzetben. A textualitás szinonimájaként két (a textualitás lényegéről sokat eláruló) műszót szerepeltet: *Texthaftigkeit* (? szövegiség, szövegszerűség) és *Textformigkeit* (? szövegformaság, szövegalkakúság). Szerintem ennek az értelmezésnek az alapján a textualitást azzal a (különböző műszavakkal jelölt) fogalommal (is) azonosíthatjuk, amely a tényleges, konkrét szöveggel (a tapasztalati tárggyal) ellentétben elvont szöveg(szerkezet): a tényleges szövegek alapjául szolgáló elvont elméleti konstrukció (DUK: 1977. 3, 1979. 512, lásd erről még PETŐFI: 1983. 12–19), a kompetencia tárgyát alkotó (generált) elvont szövegszerkezetek, az úgynevezett emic szövegek, tehát amelyek egy rendszer szempontjából fontosak (DRESSLER: 1972. 24–25, HARWEG: 1978. 253), a textúra annak a három tényezőnek a foglalata, amelyek a különböző nyelvi alakulatokat szöveggé szervezik, azaz (1) az általános (nyelvi) struktúra, (2) a szövegstruktúra (ami tematikai és információs tényezőkből áll) és (3) a kohézió (HALLIDAY és HASAN: 1976. 2, HALLIDAY: 1977. 193).

Szerintem a textualitásnak mindkét értelmezési lehetősége elfogadható és mindkettő produktív is. Különben az első csoportba tartozó értelmezések a szöveghez mint parole jelenséghez, a másodikba sorolható értelmezések viszont a szöveghez mint langue jelenséghez kapcsolódnak. Ezt a kettősséget szemiotikai alapon is megvilágíthatjuk. Az első megfelelője a 'jelkonkrétum', a jelként felfogható jelenségek jel-szerűsége (pl. helyettesítés, szemiózis, a jelölő és jelölt viszonya stb.), a másodiké az 'absztrakt jel' (a konkrét jel alapja). Tudommal érdemben még egyiket sem tárgyalták, ezért itt most analógiák segítségével próbálom megvilágítani ezt a kettősséget: épületek, típusépületek és a mérnöki tervrajz vagy tényleges elbeszélésszövegek (szereplői, 'acteur'-ei) és az aktanciális modell (elbeszélésszövegek úgynevezett immanens szintje, egyfajta mélyszerkezete), amelyet hat anyagtalan jelentéstényező (actant) alkot (lásd pl. GREIMAS: 1966., 1970.), és ugyanúgy az elbeszéléslogika (BREMONT: 1973.).

5. Az eddigiek során tárgyalt szövegszemiotika a szövegek kutatásának általános tudománya. Mint ilyent a szövegek általános, valamennyi és mindenfajta szövegben meglevő sajátosságai érdeklik. Tudományunk közvetlen alapjából, a szemiotika általánosító és egységesítő jellegéből is következően interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris tudomány (ez utóbbiról lásd PETŐFI: 1983. 30–39, 1988.), elsősorban azért, mert szoros kapcsolatban áll egyedi, speciális szövegtudományokkal, pontosabban szövegközpontú vagy legalábbis szöveget is tanulmányozó tudományokkal, mint amilyen például az irodalomtudomány, a stilisztika vagy a történet- és jogtudomány, amelyek csak bizonyos (pl. irodalmi vagy szónoki jellegű) szövegek bizonyos sajátosságaival foglalkoznak. A kapcsolatra egyrészt az általános és a sajátos (egyedi) összefüggése, másrészt pedig az összefüggés kölcsönössége jellemző. A szövegszemiotika biztosítja az általános elméletet és vizsgálati módszert, amelyet az egyedi szövegtudományok alkalmaznak, hasznosítanak. Ezzel a szövegszemiotika segíti őket. Az egyedi szövegtudományok viszont a maguk vizsgálatában igazolják az átvett elméletek helyességét és alkalmazhatóságát, amire a szövegszemiotikának mint feltűnően elméleti jellegű tudománynak szüksége van. Emellett a szövegszemiotika az egyedi szövegtudományok elméleti megújulásának ösztönzője, új elméletek kialakulásának is forrása

lehet, például új irodalomelméletek (pl. DUK: 1972., STIERLE: 1975., SCHMIDT: 1982a.), főleg narrációelméletek (pl. CHABROL (szerk.): 1973., WIENOLD: 1972., GRIMES: 1978.) alakultak ki szövegelméleti forrásokból.

A szövegvizsgálatokra alapozó stilisztikai kutatások megítélésében — mint tudományunk sok más kérdésében — nincs egység (a szóba jöhető kapcsolatok különböző felfogásáról és egyáltalán a kérdés történetéből lásd pl. ENKVIST: 1971., 1973. 110—126, 1978., 1985., HARWEG: 1972., SPILLNER: 1974., ANDERSSON: 1975., CASSIRER: 1975., DUK: 1980. 96—125, SZATHMÁRI: 1983a., 1983b., SOWINSKI: 1983.). De az eltérő vélemények is végső fokon ugyanazt a véleményt sugallják, hogy a stilisztika művelői hasznos és sokoldalú segítségre számíthatnak, hogy az interdiszciplináris kapcsolatok intenzívek és produktívak, amit az összefüggések egyik irányára sokatmondóan utaló új műszó, a 'szövegstilisztika' feltűnése is igazol (lásd pl. SZATHMÁRI: 1983a., 1983b., SOWINSKI: 1983. 121).

Mindezt kutatási területemen, a stilisztikában elért eredmények és itteni tapasztalataim is igazolják. Erről szólva először azt kell jelezni, hogy a kapcsolatoknak csak az egyik része, egyik iránya érdekel, az, hogy a szövegszemiotika miben segíti a stilisztikát. Ennek fordítottja, a stilisztika hozzájárulása a szövegek (általános) vizsgálatához, a szövegszemiotikához kevésbé foglalkoztat.

Az elmúlt húsz év alatt a stilisztika sok területén próbáltam alkalmazni a különböző szövegelméletek elveit: stíluselmélet, stilisztikai minősítés, stilisztikai elemzés, stílustipológia (az úgynevezett funkcionális stílusok osztályozása és jellemzése), stílustörténet (lásd a mellékelt bibliográfiát). Az ezekből a vizsgálatokból levonható legfontosabb következtetés az, hogy a stilisztika ma nem lehet meg a szövegtudomány segítségével nélkül, és hogy ez a tudomány lényegében abban segíti a stilisztikát, amiben a leginkább segítségre szorul, mindenekelőtt (1) tisztázza és javítja elméleti alapjait, (2) új és produktív stíluselméleteknek lehet a forrása, (3) a stilisztika alapfogalmait, elsősorban a stílust új megvilágításba helyezve pontosabbá, explicitebbé teszi, (4) biztosítja a mondatnál nagyobb egységek (a mondat és a szöveg között álló, rendszerint nem folytonos, hanem gyakran megszakításos szövegszerkezeti egységek, pl. a szabad indirekt stílus, a nominális szerkezetek, a belső monológ, az önmegszólító verstípus féldialógusai stb.) vizsgálata számára a természetes keretet, az adekvát, szövegszintű vizsgálatot, (5) a stilisztikai elemzés számára olyan elveket és technikákat kínál, amelyek segítségével az eddigi elszigetelő (atomisztikus, a részletek számbavételében kimerülő) vizsgálat helyett a globalitás elvének megfelelően a szövegegész stílusa ragadható meg, (6) a stílustípusok (pl. szépirói, tudományos, hivatalos, publicisztikai stb.) osztályozása és jellemzése számára új szempontokat, a szövegtipológia elveit, tanulságait adja, (7) szövegelméleti forrásokból (mindenekelőtt a diakronikusan is felfogott intertextuális kapcsolatokból) stílustörténeti modell alakítható ki.

6. A kialakulóban levő szövegszemiotikában még sok a tennivaló, még sok a megoldásra váró feladat. A legsürgősebb feladatokat két menetben taglalom.

Kezdem azokkal, amelyek általánosabb érvényűek, pontosabban az idevágó kérdések többféle, esetleg egészen eltérő megítélése szempontjából is fontosak, sürgősek.

Az első az, hogy a szövegvizsgálatok valamennyi területén, ideértve az egyedi szövegtudományokat (pl. az irodalomtudományt, stilisztikát, retorikát stb.) is, valamint a velük való kapcsolatteremtésben és egyáltalán valamennyi elméleti vagy gyakorlati kérdés megoldásában igazodnunk kell az általános tudományelmélet elveihez, többek között azokhoz, amelyekre a szövegszemiotikának és alapfogalmának, a szövegnek és a vele összefüggő textualitásnak a körvonalazásában,

értelmezésében többször is utaltam (lásd főleg a 2.). Így tehát ennek a kíváncsiságnak a teljesítése is (új) feladatot jelent, hisz korábbi hibák megszüntetésének, kijavításának egyik és talán legfőbb lehetősége.

A második a szövegírási módjait. Szövegírási módszert sokat ismerünk. De a legtöbb még olyannyira elméleti konstrukció, hogy nehezen alkalmazható. De egyikük-másikuk még elméletileg is kifogásolható, hisz nem felel meg az előbb említett általános tudományelmélet igényes szempontjainak. Nem egy esetben ugyanis a módszer nem kapcsolódik egy vizsgálati tárgyhoz, a megfelelően értelmezett szövegfogalomhoz és az alapul szolgáló elmélethez. Nincs meg a tárgy, elmélet és módszer között a kívánt összhang. Tehát e tekintetben is sok a javítanivaló a szövegírási módszerek alapelveiben.

A harmadik feladat sajátosan elméleti jellegű: a szövegfogalomnak mint *langue* (kompetencia, kód) jelenségnak a beható, sokoldalú vizsgálata és a mindenképpen szükséges összefüggések megteremtése a szöveggel mint *parole* jelenséggel és természetesen a textualitással is, amelyben — mint (a 4. alatt) láthattuk — szintén meg lehet a *langue* és a *parole* kettőssége. Ugyanezt a kettősséget kell tüzetesen megvizsgálnunk a minket közelebből érdeklő stilisztika alapfogalmában, a szövegiségként felfogott stílusban is (az eddigi idevágó nem textológiai vélemények közül lásd pl. GALPERIN: 1970., ENKVIST: 1973. 36–50, 81–82, SZABÓ: 1988. 56).

Ezek után olyan tennivalókat jeleznek, amelyek számomra elsősorban szűkebb területem, a stilisztika szempontjából látszanak fontosnak és szükségesnek. Persze nem akarom tagadni azt, hogy végső fokon ugyanúgy általános érvényű kívánalmak lehetnek, mint a fentebb felsoroltak.

Elsőként a történetiség feltűnő hiányát említeném. A szöveg történetisége ugyan elhanyagolt téma, de nem teljesen ismeretlen kérdés. Ha szóróványosan is, mégiscsak szóba került (lásd ezekről SZABÓ: 1992., valamint az ott nem említettek: SCHMIDT: 1971., STEMPER: 1971.), lenne tehát mit folytatni és kifejleszteni. A szöveg történetiségével való intenzív foglalkozás kedvező hatással lehet az (elsősorban irodalmi) szöveg genezisére is figyelemmel levő stilisztikai elemzésre, valamint a stílustörténetre és egyáltalán a történeti stilisztikára, poétikára, retorikára, valamint az irodalmi műveket szöveggként és intertextuális összefüggéseiben vizsgáló irodalomtudományra. És külön is hangsúlyoznám azt, hogy a diakronia kifejlesztésével megalapozottabban beszélhetünk majd a stílustörténet szövegsemiotikai modelljeiről.

A második elvárás, megoldásra váró feladat feltételezhetően csak egy egészen szűk kör érdekében fakad. Az esztétikumra gondolok. A szövegvizsgálatra alapozó irodalomtudományi és stilisztikai leírásokból ez hiányzik. És ezekben az esetekben — legalábbis elvi okok miatt — ez nem is pótolható, hisz tudományelméleti szempontból egy elemzési modellbe nem kerülhet be semmi olyasmi, ami nincs benne a forrásban, az alapul szolgáló szövegelméletben.

Szövegvizsgálatokhoz kötött esztétika kialakításáról mint egy figyelemreméltó kísérletről ugyan tudunk (BENSE: 1969.), de ez elég régi, úgy-ahogy elavult, talán nem is folytatható, többek között azért sem, mert a szerző inkább egyfajta tapasztalati és kevésbé változatos értéktételek létrehozására alkalmas tudományként fogja fel ezt a részben szövegelméleti, de még inkább információelméleti esztétikát. Új szempontokra, új felfogásokra van tehát szükségünk. És ezekkel a szövegsemiotika még nagyobb mértékben tudja majd segíteni az esztétikai értékű szövegeket vizsgáló tudományokat.

Elismerem persze, hogy egy ilyen szövegelméleti esztétika kidolgozása nem könnyű feladat. Az értékrealizálódás tartalmi tényeit, azokat, amelyekről SCHMIDT (1982b. 16) beszél (a megismerés, a társadalmi normák és a befogadás érzelmi velejárói), viszonylag könnyen köthetjük szövegelméleti tényekhez, kategóriákhoz, de szövegszerkezeti formák esetében fölötté nehéz lehet a „miért szép?” kérdésre megnyugtató feleletet adni.

7. A kérdésekre adott válaszok terjedelmükben jócskán különböznek egymástól. Ennek fő oka az, hogy először egy tudománynak, a szövegsemiotikának és alapfogalmának, a szövegnek a körvonalazásával és értelmezésével (tkp. a 2-re adható válasszal) viszonylag nagyobb terjedelemben egy tárgyalási alapot kellett teremtenem ahhoz, hogy ne alap és összefüggés nélküliek legyenek a többi kérdésre (az 1-re, aztán a 3–6-ra), a kérdések többségére adott feleleteim.

Összefüggésteremtést jelent az is, hogy az általános tudományelmélet szempontjainak figyelembevételével és a szemiotikára való alapozással megpróbáltam a kívánt egységet, a kutatás, tudományunk elmélete és felépítése (szemiotika, a szövegsemiotika ágai), tárgya (szöveg és textualitás) és módszere (a szövegleírások említése) közötti összhangot kialakítani.

Irodalomjegyzék

AEBLI, Hans:

1989. Towards a psychological theory of understanding literary texts. MEUTSCH és VIEHOFF (szerk.): 1989. 175–189.

ANDERSSON, Erik:

1975. Optional rules and contextual conditioning. RINGBOM et al. (szerk.): 1975. 15–26.

ARRIVÉ, Michel és Jean-Claude COQUET (szerk.):

1973. *Sémiotiques textuelles*. *Langages* 31.

BEAUGRANDE, Robert de és Wolfgang DRESSLER:

1981. *Introduction to text linguistics*. London—New York, Longman.

BENSE, Max:

1969. *Einführung in die informationstheoretische Ästhetik: Grundlegung und Anwendung in der Texttheorie*. Reinbek bei Hamburg, Rowolt.

BLONSKY, Marshall (szerk.):

1985. *On signs*. Baltimore — Maryland, The Johns Hopkins University Press.

BREMOND, Claude:

1973. *Logique du récit*. Paris, Seuil.

BRINKER, Klaus:

1979. Zur Gegenstandsbestimmung und Aufgabestellung der Textlinguistik. PETŐFI (szerk.): 1979. 3–12.

CASSIRER, Peter:

1975. On the place of stylistics. RINGBOM et al. (szerk.) 1975. 27–48.

CHABROL, Claude (szerk.):

1973. *Sémiotique narrative et textuelle*. Paris, Larousse.

CROTHERS, Edward J.:

1972. Memory structure and the recall of discourse. J. B. CARROLL és R. O. FREEDLE (szerk.): *Language comprehension and the acquisition of knowledge*. Washington (DC). Winston.

DASCAL, Marcelo és Avishai MARGALIT:

1974. A new 'revolution' in linguistics? — 'Text grammars' vs. 'sentence grammars' *Theoretical linguistics* 1. 195–213.

DUK, Teun A. van:

1972. *Aspects of text grammars: A study in theoretical linguistics and poetics*. The Hague — Paris, Mouton.

1973. Text grammar and text logic. J. S. PETŐFI és H. RIESER (szerk.): *Studies in text grammar*. Dordrecht (Holland) — Boston (U. S. A.), Reidel, 17–78.

1977. *Text and context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. London—New York, Longman.

1979. New developments and problems of text linguistics. PETŐFI (szerk.): 1979. 509–523.

1980. *Textwissenschaft: Eine interdisziplinäre Einführung*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- DUK, Teun van és Walter KINTSCH:
1978. Cognitive psychology and discourse: Recalling and summarizing stories. DRESSLER (szerk.): 1978. 61—80.
- DILLON, George L.:
1981. *Constructing texts: Elements of a theory of composition and style*. Bloomington, Indiana University Press.
- DRESSLER, Wolfgang U.:
1972. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, Niemeyer.
- DRESSLER, Wolfgang U. (szerk.):
1978. *Current trends in textlinguistics*. Berlin—New York, de Gruyter.
- ECO, Umberto:
1979. *The role of the reader: Explorations in the semiotics of texts*. Bloomington—London, Indiana University Press.
1984. *Semiotics and the philosophy of language*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, MacMillan.
- ENKVIST, Nils Erik:
1971. On the place of style in some linguistic theories. Seymour Chatman (szerk.): *Literary style: A symposium*. London—New York, Oxford University Press, 47—64.
1973. *Linguistic stylistics*. The Hague—Paris, Mouton.
1978. Stylistics and text linguistics. DRESSLER (szerk.): 1978. 174—190.
1985. Stylistics, text linguistics and composition. *Text* 5(4) 251—267.
- GALPERIN, I. R.:
1970. Javijaetsza li sztyilizsytika urovnyem jazika? A. GRAUR et al. (szerk.): *Actes du Xe Congrès international des linguistes*. III. Bucarest, Éditions de l'Académie, 333—335.
- GODZICH, Wlad:
1985. The semiotics of semiotics. BLONSKY (szerk.): 1985. 421—447.
- GREIMAS, Algirdas J.:
1966. *Sémantique structurale*. Paris, Larousse.
1970. *Du sens: Essais sémiotiques*. Paris, Seuil.
1976. *Maupassant. La sémiotique du texte: exercices pratiques*. Paris, Seuil.
- GRIMES, Joseph E.:
1978. Narrative studies in oral texts. DRESSLER (szerk.): 1978. 123—132.
- HALÁSZ László (szerk.):
1987. *Literary discourse: Aspects of cognitive and social psychological approaches*. Berlin—New York, de Gruyter.
- HALLIDAY, Michael A. K.:
1977. Text as semantic choice in social context. Teun A. van DUK és János S. PETÓFI (szerk.): *Grammars and descriptions: studies in text theory and text analysis*. Berlin—New York, de Gruyter, 176—225.
- HALLIDAY, Michael A. K. és Ruqaiya HASAN:
1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- HARWEG, Roland:
1972. Stilistik und Textgrammatik. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 5. 71—81.
1978. Substitutional text linguistics. DRESSLER (szerk.): 1978. 247—260.
- IMDAHL, Max:
1970. Bildsyntax und Bildsemantik. Siegfried J. SCHMIDT (szerk.): *Text Bedeutung Ästhetik*. München, Bayerischer Schulbuch-Verlag, 176—188.
- KUHN, Thomas S.:
1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- LAKATOS Imre:
1970. Falsification and the methodology of scientific research programmes. I. LAKATOS és A. MUSGRAVE (szerk.): *Criticism and the growth of knowledge*. Cambridge, Cambridge University Press, 91—196.
- LONGACRE, Robert és Stephen LEVINSON:
1978. Field analysis of discourse. DRESSLER (szerk.): 1978. 103—122.
- MEUTSCH, Dietrich és Reinhold VIEHOFF (szerk.):
1989. *Comprehension of literary discourse: Results and problems of interdisciplinary approaches*. Berlin—New York, de Gruyter.
- NAGEL, Ernst:
1961. *The structure of science: Problems in the logic of scientific explanation*. London, Routledge and Kegan.
- NÖTH, Winfried:
1978. The semiotic framework of textlinguistics. DRESSLER (szerk.): 1978. 21—34.
- OOMEN, Ursula:
1979. Texts and sentences. PETÓFI (szerk.): 1979. 272—280.

- PALEK, Bohumil:
1979. Where next in text-linguistics? PETÓFI (szerk.): 1979. 281—291.
- PETÓFI S. János:
1971. 'Generativity' and text-grammar. *Folia linguistica*. V. 3/4. 277—309.
1981. Texttheoretische Forschung, Aspekte der Textkohärenz, Sprachunterricht. Käthi DORFMÜLLER-KARPUSA és János S. PETÓFI (szerk.): *Text, Kontext, Interpretation: Einige Aspekte der texttheoretischen Forschung*. Hamburg, Buske, 235—258.
1983. Towards a semiotic theory of verbal texts: On general verbal semiotic textological research in Europe. Bielefeld (sokszorosított kézirat, némi módosításokkal kiadványként lásd PETÓFI: 1986a.).
1986a. Report: European research in semiotic textology. *Folia linguistica* 20. 545—571.
1986b. Weshalb Textologie: Aspekte der Analyse von Textkonstitution und Textbedeutung. Wolfgang HEYDRICH és János S. PETÓFI (szerk.): *Aspekte de Konnexität und Kohärenz von Texten*. Hamburg, Buske, 207—229.
1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Nyr.* 2. 219—229.
1990. *Szöveg, szövegten, műelemzés* (Textológiai tanulmányok). Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- PETÓFI S. János (szerk.):
1979. *Text vs sentence: Basic Questions of text linguistics* 1—2. Hamburg, Buske.
1981. *Text vs sentence: Continued*. Hamburg, Buske.
- PETÓFI S. János és Terry OLVI:
1989. Understanding literary texts: A semiotic textological approach. MEUTSCH és VIEHOFF (szerk.): 1989. 190—225.
- PETÓFI János S. és Hannes RIESER:
1977. Some arguments against counter-revolution: On Marcelo Dascal's and Avishai Margalit's „A new 'revolution' in linguistics? — 'Text-grammars' vs. 'sentence-grammars'". *Linguistics* 188. 11—22.
- PETÓFI S. János és BÉKÉSI Imre (szerk.):
1990. *Szemiotikai szövegten 1. A szövegteni kutatás néhány alapkérdése*. Szeged.
1992. *Szemiotikai szövegten 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I)*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- RASTIER, François:
1974. *Essais de sémiotique discursive*. Tours, Mame.
- RICKHEIT, Gert:
1981. Textprobleme aus sprachpsychologischer Sicht. PETÓFI (szerk.): 1981. 181—190.
- RIESER, Hannes:
1973. Probleme der Textgrammatik II. *Folia Linguistica* 6. 28—46.
- RINGBOM, Håkan et al. (szerk.):
1975. *Style and text: Studies presented to Nils Erik Enkvist*. Stockholm, Skriptor.
- SANDIG, Barbara:
1978. *Stilistik: Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung*. Berlin—New York, de Gruyter.
- SCHMIDT, Siegfried J.:
1971. 'Text' und 'Geschichte' als Fundierungskategorien. STEMPEL (szerk.): 1971. 31—52.
1973. *Texttheorie: Probleme einer Linguistik der Sprachlichen Kommunikation*. München, Fink.
1982a. *Foundations for the empirical study of literature: The components of a basic theory*. Hamburg, Buske.
1982b. *Die empirische Literaturwissenschaft ELW: ein neues Paradigma*. SPIEL (Siegener Periodicum zur Internationalen Empirischen Literaturwissenschaft) I.
- SEBEOK, Thomas A.:
1985. Pandora's Box: How and why to communicate 10.000 years into the future. BLONSKY (szerk.): 1985. 448—466 (lásd főleg két fejezetét: Some basic principles of semiotics, Glossary of technical terms).
- SEIFFERT, Helmut:
1969—1970. *Einführung in die Wissenschaftstheorie I—II*. Munich, Beck.
- SOWINSKI, Bernhard:
1983. *Textlinguistik: Eine Einführung*. Stuttgart, Berlin, Mainz, Kohlhammer.
- SPILLNER, Bernd:
1974. *Linguistik und Literaturwissenschaft: Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik*. Stuttgart, Kohlhammer.
- STEGMÜLLER, Wolfgang:
1969—1970. *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie I—II*. New York—Heidelberg—Berlin, Springer.
1976. *The structure and dynamics of theories*. New York, Springer.
- STEMPEL, Wolf-Dieter:
1971. Möglichkeiten einer Darstellung der Diachronie in narrativen Texten. STEMPEL (szerk.): 1971. 53—78.

- STEMPEL, Wolf-Dieter (szerk.):
1971. *Beiträge zur Textlinguistik*. München, Fink.
- STIERLE, Karlheinz:
1975. *Text als Handlung: Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft*. München, Fink.
- SZABÓ Zoltán:
1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
1992. A szöveg történetisége. PETŐFI és BÉKESI (szerk.): 1992. 34—39.
- SZATHMÁRI István:
1983a. A szövegstilisztika tárgyköréről. *MNy.* 2. 149—162.
1983b. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? RÁCZ Endre és SZATHMÁRI István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 320—355.
- SZÉPE György és VOIGT Vilmos:
1972. Szemiotikai alternatívák. *Valóság* 7. 40—49.
- VASS László:
1990. Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). PETŐFI és BÉKESI (szerk.): 1990. 85—115.
- VITACOLONNA, Luciano:
1988. Text/Discourse definitions. János S. PETŐFI (szerk.): *Text and discourse constitution: Empirical Aspects, theoretical approaches*. Berlin—New York, de Gruyter, 421—439.
- WARTOFSKY, Marx W.:
1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai: Bevezetés a tudományfilozófiába*. Gondolat, Budapest.
- WIENOLD, Götz:
1972. On deriving models of narrative analysis from models of discourse analysis. *Poetics* 3. 15—28.

Válogatott bibliográfia

(a szövegelmélet és stilisztika tárgyköréből)

1. New studies in text theory. *Revue roumaine de linguistique* 1972. 4. 367—373.
2. A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. *MNy.* 1974. 3. 315—324.
3. Az egyéni szépirói stílus jellemzése az újabb szövegelméletek megvilágításában. IMRE Samu, SZATHMÁRI István és SZÜTS László (szerk.): *Jelentés és stilisztika (NyudÉrt. 83.)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 177—183.
4. Stilisztika és stílus a szövegnyelvészetben. *Nyr.* 1975. 2. 135—142.
5. Az irodalmi mű stílusi kohéziójáról. *Nyr.* 1976. 2. 163—172.
6. *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Kolozsvár, 1977. Dacia Könyvkiadó.
7. Stylistics within the interdisciplinary framework of text linguistics. János S. PETŐFI (szerk.): *Text vs sentence — Basic questions of text linguistics II*. Hamburg, 1979. Buske Verlag, 433—449.
8. Szöveggrammatika és stilisztika. IMRE Samu, SZATHMÁRI István és SZÜTS László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája (NyudÉrt. 104.)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 729—734.
9. Linguistic theories and the present state of Hungarian stylistics. John ODMARK (szerk.): *Language, Literature and Meaning II: Current trends in literary research*. Amsterdam, 1980. John Benjamins B. V. 251—297.
10. Text levels and their historical dimensions: Viewed from a stylistic point of view. *Revue roumaine de linguistique* 1981. 5. 455—468.
11. A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. SZABÓ Zoltán (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Bukarest, 1982. Kriterion Könyvkiadó, 84—147.
12. A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége. *Nyr.* 1983. 2. 207—219.
13. A stílusrejtegződés vizsgálatáról (stílusipológia szövegnyelvészeti alapon). *Nyr.* 1984. 2. 219—227.
14. József Attila: Határ (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). *It.* 1985. 4. 916—931.
15. The importance of text coherence for the global stylistic analysis. Emel SÖZER (szerk.): *Text connexity, text coherence: Aspects, methods, results*. Hamburg, 1985. Buske Verlag, 526—554.
16. Bródy Sándor: Az ezüst kecske (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). *Nyr.* 1986. 1. 57—71.
17. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
18. Stylistic aspects of text semantics. *Revue roumaine de linguistique* 1989. 2. 141—162.
19. A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje. *Nyr.* 1991.
20. The style of the literary work as textuality. *Semiotica și poezia* 5. 1992.
21. A szöveg történetisége. PETŐFI S. János és BÉKESI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I)*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1992. 34—39.

A TANKÖNYVI SZÖVEG TERMÉSZETÉRŐL

SZENDE ALADÁR

A cím jelzőjének (*tankönyvi*) témakorlátozó jelentősége, a korlátozásnak pedig széles értelemben vett pragmatikai háttere van. Olyan szövegről van/lesz szó, amely a legtágabb értelemben vett valóságösszefüggések és -kapcsolatok körét speciális keretekbe kényszeríti. Kettős korlátozottságról kell beszélni. Egyfelől ugyanis széttekintésemet egy speciális tudományrendszer iskolai-képzési rendjére kell irányítanom, másfelől egy ezek fölé boltozódó általános elmélet — a pedagógia — követelményeire. Minden tankönyv sajátos tantárgyi szövegeket tartalmaz, amelyek tantervileg körülhatárolt ismeretek rendjében tárják föl az „anyagot”. Speciális ismeretkörök speciális tárgyalásmódot kívánnak meg, a tankönyvíró tehát tartalmi és szövegstrukturáló megkötetések irányítják. Ugyanakkor pedagógiai helyzeteket irányító alapul kell követnie a tanulók életkori adottságait és más körülményeket.

A tanuló felől nézve is kettős követelmény merül föl. Olvasván egy-egy fejezet szövegét, fel kell fognia tartalmát, egyúttal azonban tudatában kell lennie számot adó kötelezettségének, ami akár előszóbeli „felelet”, akár írásbeli dolgozat (teszt stb.) formájában történhet. A tankönyvi szöveg a tartalom feltárásán túl — a befogadás (megértés) révén — teljesítményre való képességre is serkenteni köteles a tanulót. Ez utóbbi nemcsak a számonkérésben megnyilvánuló elsajátítottsági szintről tájékoztatja a tanárt, hanem a témához kapcsolódó feladatok megoldásának sikeréről, netalán sikertelenségéről is.

A tankönyvi szövegnek tehát nemcsak információkat kell közölnie a tanulókkal, hanem különféle képességeket és készségeket kell fejlesztenie bennük. Ezzel fejt ki ugyanis sajátosan pedagógiai hatását. A pedagógiai közvélemény szerint „a tankönyv a tanulóé”. Hogy hatékonyan az legyen, szövegeinek nem csupán „olvasmányoknak” kell lenniük, hanem gondolkodáslelektani, kognitív folyamatok serkentőinek. A tanulás során — azaz a szöveggel való azonosuló szándék érvényesülésével — sajátos átalakulás megy végbe a tanulóban, mialatt az olvasás technikai szintjéről elindulva az appericiálás fázisán keresztül eljut a befogadás teljességéig. Néha többszöri olvasással jut el a szöveg gondolatmenetének átfogásáig, s ezzel az a híd épül ki benne, amely elvezeti a már ismert (megismert, sőt elsajátított) tartalmak felől az újabbak felé. Eközben jelen vannak — mint tudati tartalék és tartomány — az előzmények. Életre kel benne annak tudata, hogy egy-egy évfolyam témakörei (bennük egyes témái) együttesen és logikai rendjük szerint egy szuperstruktúra részei.

Amikor a szerző hozzáfog a tankönyv megírásához, tisztában kell lennie a teljes évfolyam „szuperszövegének” építkezési tervével. Ez az átfogó terv azt a — teljes évfolyamot betöltő — gondolatmenetet köteles mint struktúráteremtő alapvetést szem előtt tartani, amely fejezetek és alfejezetek — néha — hosszú sorában teljesedik ki a tankönyv száz vagy akár néhányszáz oldalán keresztül egy koherens rendszerben.

Azt akarom ezzel a felfogással képviselni — mégpedig a tankönyvszerzés legfőbb elvi álláspontjaként —, hogy egy tankönyv megalkotásának ésszerű folyamata nem egyes fejezetek egymás után történő megírásával valósul meg, hanem a teljes könyvtartalom lebontásával, először gondolatban mint a tankönyv „pedagógiai tervében”, majd a keresztülvitelben mint a teljes könyvtartalom kibontakoztatását megvalósító, hierarchizált fejezetsorokban.

Ennek az elgondolásnak a jegyében és következetes kiteljesítésében továbbhaladva — „az egészből a részek felé haladva” — az egyes fejezetek megalkotása ne „felépítésük” koncepcionális rendje szerint történjék, hanem tartalmukból mint a közölnivaló egészéből való lebontással. Amikor valamely szöveg koherenciális tényeit szoktuk vizsgálni, rendszerint mondatról mondatra haladva bogozgatjuk ki kapcsolataik jelentésbeli és grammatikai elemeit. Pedig ez az „alulról felfelé” mozgó elemző eljárás nem a szöveg megalkotásának a természetes rendjét követi, hiszen az építőkövek egymás mellé rakása is úgy emelkedik fallá, majd a falak épületté, ahogyan a házat megtervező építész elképzelése előírja.

(A szépkiejtési versenyek tapasztalatai győztek meg arról, hogy egy szöveg felolvasását vagy elmondását vállalva a jelöltek rendszerint nem a teljes szöveg globális tartalmának felfogására törekszenek, hanem a bekezdések, mondatok szoros egymásutánjának — még az írásjeleket is mechanikusan követő hozzáállással — kénosan legpontosabb érzékeltetésére törekszenek. Így azonban éppen az vész el a szövegben rejlő „üzenetből”, amiért tulajdonképpen létrejött. A szöveg tolmácsolójának — az első tájékozódás, azaz a szöveg elolvasása után — az író szándékát a műfajból kiindulva kell megközelítenie. Ellenkező esetben a szöveg darabjaira hullik szét, pedig írója csak kénytelenségből írt mondatokat egymásután, másképpen zavaros szóhalmaz keletkezett volna.)

Annak a szerzőnek a tankönyve éri el a kellő sikert, aki úgy bontja le gondolatmenetét, hogy mind szakszerűségben, mind pedagógiai célszerűségben optimális megoldásra törekszik. Mivel pedig mindkét feladatát nyelvi eszközök segítségével teljesíti, alapos nyelvismerettel, fejlett stílusérzéssel és tekintélyes szerkesztőképességgel kell rendelkeznie. Mint szakembernek a tárgyi tudás, mint pedagógusnak az empátia képességének birtokában kell hozzáfognia tankönyvének megalkotásához. Igen ritka az olyan tankönyv, amely kettős feladatát együttesen és arányos mértékben teljesíti.

Minden egyes fejezet a szerző nyelvi működésének eredménye. A kérdés az, hogy ez a működés milyen sajátos szövegnorma kívánalmai szerint folyik le, s kap végül is nemcsak olvasható, hanem tanulható formát, miközben egy meghatározott szakterület útjain vezeti végig a tanulót. A pedagógiai céllal készült szöveg tehát kettős kötöttségű: egyfelől a tudományosan hiteles tartalom kötelezi a szerzőt a tudományosan hiteles szakmai tartalom logikájának követésére, másfelől arra, hogy a tanulói ismeretelsajátítás gondolkodáslélektani folyamatát szem előtt tartsa, lévén a sikerült szöveg (fejezet) nemcsak a szerző gondolkodásának, hanem a tanuló gondolkodtatásának is nyelvi formába öntött megtestesülése. Ha a tartalmi oldalt statikus jellegű feltárásnak minősítjük, akkor a pedagógiai vonalvezetést dinamikus jellegűnek képzelhetjük el. Ez utóbbi követelmény ad a szövegfejezeteknek egyrészt illokúciós szerepet (hiszen határozott szándék vezeti a szerzőt a szövegalkotásban), másrészt — az iskola közismert gyakorlatának jegyében — perlokúciós töltést is magában rejt, mert végül is a számot adást is a tanulóra hárítja. Ez utóbbinak a „felelés” vagy a teszt, végül a vizsga az általánosan szokásos, sőt megkövetelt formája, alkalmá. A szerzőnek a biztos célbaérés reményében kell szövegét megalkotnia, ezért metakommunikációs (metanyelvi)

eszközöket is mozgósítania kell, efféléket: „Ez a fejezet arról szól, hogy (...)”, „Jegyezd meg a következő meghatározást!”, „Emlékezz arra, hogy (...)” stb. Irányító tényezők ezek a felhívások. Ennyivel azonban elégedjék is meg a szerző, vonuljon háttérbe, adja át a teret a tanuló kognitív szellemi működésének azzal, hogy szövege jól megfontolt szerkesztési és kidolgozottsági stratégiájával megbízható kalauza legyen a következő órára készülő gyerekek, ifjúnak.

Milyen legyen ez a stratégia?

Aligha lehet erre a kérdésre minden, pedagógiai szándékkal megírt szövegre egységesen érvényes választ adni, mivel mind szakmai, mind tanulhatósági szempontból többféle változat lehetséges. Néhányat említek ezek közül.

Nevezünk induktív szövegépítésnek azt az eljárást, amikor a téma (témárészlet) egy tapasztalati tény leírásával kezdődik, majd beágyazódik egy összefüggésbe (rendszerbe), és ezáltal szélesebb körbe illeszkedik, hogy megkapja többoldalú kifejtését. Például a történelemnek a kapitalizmus kialakulását tartalmazó fejezete, azaz az ipari forradalom tárgyalása a munka- és erőgépek megjelenésével kezdődik (tehát technikai találmányok leírásával), s ennek következményei bontakoznak ki a fejezetben. A fizikában egy kísérlet bemutatásával kezdődhet az anyagszerkezet megismertetése, feltárása egy jelenség okának kutatására motiváló mozzanatként.

A deduktívnek nevezhető szövegalkítás valamely általános szabály, egy fogalom exponálásával kezdődik, például ezzel a címmel: „Mit nevezünk ...-nek?” Zenei témát például egy hangverseny meghívóján szereplő program bemutatásával kezdetünk, s elindulunk ebből a zenei műfajok egyedi jellemzőinek feltárása felé. Földrajzi téma esetén egy tájkép bemutatásával alapozzuk meg a domborzat dinamikus alakulásának feltárását.

Az okfejtő változatú szövegstruktúra két- vagy többféle jelenség, esemény stb. egymás mellé állításával kezdődhet (akár képen szemléltetve is), s a kifejtő részekben a különbség magyarázata következik. Egy biológiai témát feldolgozó szöveg esetében — például az anyagszállítást tárgyaló fejezetben — a növények és az állatok anyagszállítását bemutatva az egyezések és különbségek feltárása nyomán alakulhat ki a szövegszerkezet. Technikai tárgyú szövegben — például a szabályozás témában — a különféle esetek és megoldások szembeállításával valósulhat meg a szövegszerkesztés.

Szómagyarázat (etimológia) indíthat el egy szöveget, hogy azután a történetileg kialakult megjelölések nyomán hatoljon be valamely téma, jelenség fejtegetésébe. A magam gyakorlatából éppen a szöveg szótörténeti magyarázatából indultam ki egyik tankönyvemben mint nyelvjárási származékszóból. (Alapja ugyanis a szó 'kigondol, tervez' jelentése — pl. tervet szó —, s ez jellemző a nyelvi működésre is, amelynek eredménye a szöveg mint nyelvészeti megnevezés.)

Ami a szöveg általános tulajdonságát — a koherenciát — és a nyelvi normatívák követését illeti, mai tankönyveink elég adatot szolgáltatnak a kritikára. Tanulságos ezért a nyelvhasználatnak néhány, gyakorta előforduló jelenségét szóvá tenni. Idézendő példáimat a nyolcvanas években használt tankönyvekből vettem (a forrás pontos megjelölésétől eltekintek).

1. A szakmai és a köznyelvi szóanyag használata vegyes képet mutat. Az a szerző, akinek nincs átlagon felüli nyelvi műveltsége, tehát nyelvi öntudata, kritika nélkül fogadja be a pallérozatlanabb nyelvszokás vagy divatos használat jelenségeit. Nem ismeri vagy nem fogadja el a művelt köznyelv normarendszerét, bizonytalan nyelvérzéke miatt áldozatul esik közhelyeknek. Néhány beszédes példa.

Az elsajátításra szánt szakszókészlet a szöveg-hálózat lényegbeli tényezője. A terminus technicusok kiválasztása, mennyisége, rendszerré elgondolása a szerző alapvető feladata. Nem gondolta át ezeknek a követelményeknek a jelentőségét, aki leírta ezt a mondatot: „Az ammóniamolekula datív kötésre hajlamos nemkötő elektronpárja, illetve dipólussajátsága miatt számos fémmel amminokomplexeket képez. Ilyenek az ezüst-diamin és a réz-tetraminkomplexek.” Ráadásul még képletek is tarkítják ezt a szövegrészt egy gimnáziumi II. osztály használatára szánt kémiakönyvben. Gondosan járt el ezzel szemben az a szerző, aki az idegen eredetű szakszavakat (mint *konstitúció*, *heteroatom*, *homológ* stb.) etimológiai mélységű felvilágosítással tette megérthetővé, s ezzel a latin és görög nyelvből is valamelyes ízelítőt nyújtott. Okosan járt el az a szerző, aki a szakkifejezések kislexikonát mellékelte tankönyvéhez. De az is, aki az idegen szót mindjárt meg is magyarázza, például: „...objektíven — tehát érzelmeinktől függetlenül”.

Köznyelvi szavaknak általános jelentésétől nem szabad ok nélkül eltérni. Pedig azt tette az a szerző, aki a „közölt hőmennyiség” jelzős szerkezetet írta le többször, amikor valójában *átadott mennyiségű hőről* szólt. Szinte tudálékosságra vall — gáznemű anyagról szólva — az „egyre nagyobb *térfogatartományt* vesz igénybe” mondatdarab, amikor a térfogat is pontosan fejezte volna ki az ismertetettényt.

A tanulók egészséges stílusérzékének kialakítását akadályozza a fölösleges terjedelmesség, például: „longitudinális hullámmozgásban a közvetítő közeg részecskéinek rezgése a tovaterjedés irányában megy végbe.” (Szabatos egyszerűséggel: „...részecskéi a tovaterjedés irányában rezegnek”.) Körülírások, nyelvi sablonok, fölösleges kanyarok szeplősítik nem egy esetben a szöveget: „...a levelek felületén a jó tapadást is *biztosítja*” ehelyett: „jól *tapad*”, másutt: „hatást fejt ki” (helyesen: *hat*), „műtrágya *alkalmazásával* kell pótolni” (értsd *műtrágyával*). Stb., például: „előállítás történik”, „olvadás következik be”, „hőmérséklet-emelkedés mutatkozik”, ehelyett: *előállítanak, olvad, emelkedik a hőmérséklet*.

Szószerkezetek alkotásakor akkor is névutót használ némely szerző, amikor a rag is megteszi. Egy tankönyvben például következetesen fordul elő az *esetén* névutó (*megszakítás esetén, bekapcsolás esetén* stb.), pedig a *-kor* rag jobban is megfelelne.

2. Olyan grammatikai hibák is zavarják sokszor a megértést, mint az egyeztetlenség („olyan változásokat okoz, *melynek* — helyesen: *melyeknek* — során...”; „...tímföldet állítanak elő, majd ebből az alumíniumot” — a mondat végére már tárgyas ragozású ige kell).

Raghiány zavarhatja meg a tanulót efféle esetekben: „Vannak vegyületek, amelyek(*nek!*) poláros kötésű molekulái ionokra bomlanak fel”. — Névutótévesztés tárgyiilag is félrevezetheti az olvasót, például ebben a mondatban: „A gyémántot nemcsak ékszer *gyanánt*, hanem szerszámok készítésére is használják.” Helyesen: *ékszernek*, mert ha csak ékszer *gyanánt* használják, akkor azt jelenti, hogy az ékszer nem valódi.

3. Igen érzékenyen érinti a szöveg épségét a mondat szórendjének helytelensége. Az igeikötő helyének eltévesztése tetézi az egyeztetlenség hibáját például ebben a mondatban: „Az izzók a frekvencia ütemében felvillannak (helyesen: villannak fel), de a sorba kötött izzók) mindig később.” „A fém fogalma gyakran előfordul (helyesen fordul elő)”. Az efféle hibák azért kényesek, mivel összemoszák a nyomatékos és a nyomatéktalan mondatok közötti különbséget, tehát nyelvérzéket sértenek.

A mondatrészek indokolatlan felcserélése is lehet a zavar oka, például ebben a szövegrészletben: „A fémkohászat egyre fejlődik. Ezzel lehetővé válik a szegényebb ércekből is a fémek gazdaságos kitermelése.” Az egyenesvonalú értelemközlés az

alanyi rész előbbre helyezését kívánja meg: „...a fémek gazdaságos kitermelése a szegényebb ércekből is.”

A nyelv művelés Kosztolányi-törvénynek nevezi a szórendi jelenségnek minden olyan fajtáját, amely csak egyetlen pillanatra téveszti meg az olvasót. Márpedig gyakori vétség tanúi lehetünk olyankor, amikor egy mondat indításakor birtokos jelzőnek fogunk föl egy alanyt, például ebben az esetben: „A technika fejlődésével meggyorsította új termékek előállítását.” Helyreáll a folyamatosság, ha akár így alakul a szórend: „Fejlődésével a technika...” vagy — még ajánlatosabban: az igealak hozzáillesztésével a félreérthetőség megszüntetése végett: „...meggyorsult...” A zavaros szórend arra kényszeríti a tanulót, hogy előbb helyreigazítsa magában a szórend rendellenességét, hogy a közlés elérje értelmi célját.

4. Nagy zökkenőt idézhetnek elő a közbevetések, ha nem simulnak bele a szöveg grammatikai rendjébe, vagy ha olyan testesek, hogy széjjelfeszítik a mondat zavartalan felfogásának keretét. Enyhébb esetben pusztán a kellő ragok elmaradása okoz némi zökkenőt, például ebben az esetben: „A nyersvas előállítása főleg oxidos ércekből (hematit, magnetit, limonit) szénrel való redukcióval történik.” Miért bízza a szerző a tanulóra a ragpótlást (hematitből stb.)? Kevésbé szerencsés megoldás az, ha egy összetett mondat tagmondata nem illeszkedik bele a tartalmi folyamatosság logikus rendjébe, például ebben az esetben: „A dipólus szerkezetű vízmolekulák, amikor a kristály felületén lévő pozitív és negatív ionokkal érintkezésbe kerülnek, ellentétes pólusokkal feléjük fordulnak.” Kár volt az időhatározói mellékmondatot közbeékelni a főmondat testébe.

A közbevetés látható írásjelei általában a zárójel és a gondolatjel. Az előbbi példához hasonlóan mellékmondat ékelődik a főmondatba két gondolatjel alkalmazásával: „Működés közben — amíg az elektronok a pozitív pólus felé áramlanak — a cinklemez oldódik.” Ugyanannak a tankönyvnek a szövegéből idézhető olyan zárójeles megoldás, amely nemcsak grammatikailag szakítja meg a folyamatosságot, hanem új közléssel terheli meg a tanuló figyelmének sima útját: „A fémek egy része vagy oldatba megy pozitív ionok alakjában (ekkor a fémnek negatív töltése lesz az oldattal szemben), vagy az oldatban lévő fémionokból rakódik le bizonyos mennyiség a fém felületére...” Súlyosabb megítélés illetheti a következő szövegrészletnek a halmozott, ráadásul mindkét írásmóddal jelzett közbevető eljárását: „A rézeszköz eleinte kőeszközzel együtt fordult elő, de néhány évszázad múltán megismerték a réz ötvöztetésének lehetőségét (a réz az ónnal, antimonnal vagy arzénnal ötvözik — általában 9:1 arányban —, így keletkezik a bronz)... A rézzel végzendő eljárások nagy szakértelmet igényeltek, olyan embert igényeltek, aki képes kezelni a felszerelést (fűjtatók, olvasztókemence, agyagból készült negatívok).” Túl sok információt szprított bele a szerző ebbe a részletbe, ráadásul többféle írásjelzéssel terhelve meg a tanuló gondolati azonosulását a szövegtartalommal. Vannak, sajnos még elrettentőbb példák is a tankönyvekben. De példánk is eléggé bizonyíthatja azt a szerzői — pedagógiai — hibát, hogy sokszor túlbecsüli a tanuló absztrakciós képességének színvonalát. Ilyen esetekben a tudományosság elvének túlzó követése megsérti a pedagógiai követelmény érvényesülését.

S bár a közbevetések általában megnyújtják a mondatokat, nem mindig ezek a bonyolultság okai, hanem a mondat túlméretezettsége önmagában is nehezíti a gyors felfogást. De még a leghosszabb mondat is áttekinthetővé válik, ha tagolása teljesen világos. Mivel azonban rendszerint a fogalmi megterhelés is társul a hosszú mondat grammatikai bonyolultságával, efféle mondatközi vezérlő átkötések sem mindig alkal-

masak a szövegszerűség megvalósítására, mint: „de ha így van, akkor...”, „másrészt azonban...”, „igen ám, de mi történik akkor, ha...” stb., noha például bekezdések egymáshoz kapcsolásában kiváló szerepet játszhatnak. Hiszen alkalmat adhatnak annak tudatosítására, hogy a szövegekben egymásból folyó gondolatrészletek füzére adja ki a teljes gondolatmenetet.

5. Ez utóbbi megközelítés vezet a szöveg makrostruktúrájának vizsgálatához, természetesen nyelvi szempontból, hagyományos szóval: a bekezdésekre vagy ilyen szerepű szövegrészekre bontás jelöltségének kérdéséhez.

Eléggé szokásos eljárás a lapszél igénybevétele erre a célra. Itt a szövegrészek tartalmára legtöbbször kis kezdőbetűs szavak vagy szókapcsolatok utalnak. „Vezérszavak” ezek, amelyek nem kötődnek egymáshoz szövegrendszerű eszközökként. Ebben van gyengeségük is, mert ritkán tartozik hozzájuk pedagógiailag értékes, motiváló erejű beszéd-sajátság. Taxonomikus gondolkodásmódot tükröznek, s ezért a folyamatosság igényének nemigen felelnek meg: nem az egymáshoz kapcsolás vagy viszonyítás jelzései, efféle utaló „kötőanyag” ezért a margón nem is szokott feltűnni.

Más a helyzet az alcímek alkalmazása esetén. Ezek ugyanis többszavas bevezetői a soron következő témarészletnek, s felkínálják azt a megoldást is, hogy hiányos és/vagy teljes szerkesztésű mondatokban részletesebb információt közvetítsenek a következőkben kifejtendő tartalomról, sőt — s pedagógiai szempontból célravezető módon — a mondatfajta megválasztásával is motiváló hatásra törek. Még akkor is élénk hatásúak ezek a mondatok, ha egyúttal úgynevezett tételmondatok. Ezeknek ugyanis az a szerepük, hogy a bekezdés tartalmának lényegét közölgjék, hogy felkészítsék az olvasót a kifejtés befogadására, s ehhez ösztönző megfogalmazással is hozzásegítsék a tanulót.

Szokásos eljárás lapszéli piktogramok alkalmazása. Ezek haszna abban rejlik, hogy a témával kapcsolatos tevékenységet irányítják. Tehát voltaképpen felszólítások: „Írás következik”, „Oldd meg a feladatot!”, „Olvasd el hangosan...!” stb.

6. A tankönyvi szöveg stílusának legfőbb követelménye — a szakmai oldal hitelessége érdekében — a referencia (referenciális bázis) szolgálata. Pedagógiai szempontból pedig a tanulhatóság: életkorhoz, előzményekhez igazodó, érdeklődést keltő és fenntartó előadásmód. Egyfelől tehát a fogalmi logikát és felfoghatóságot egyenértékű módon megvalósító közlésmód a jó szöveg sajátága. Nincsen ellentétben ez a követelmény a tömörséggel (amely a tudnivalót célirányos takarékosággal kapcsolja össze, és nem veszélyezteti az érthetőséget). Ez a stílus a mindennapi tapasztalatot és a tapasztalat mögött érvényesülő törvényszerűséget (szabályszerűséget) egységben tudja láttatni, azaz meg tudja valósítani elmélet és gyakorlat egységét. Vezérlő stílus ez, amelynek dinamikája még továbbgondolásra is készítheti a tanulót, és példásan szolgálja a logikai relációk nyelviségben kifejeződő formáinak tudatos kialakítását, például a „ha...akkor” formula gondolkodáslelektani funkcionálását.

Nincsen ellentétben ez a fajta stílus a szemléletesség kívánalmával, mert a megjelölítés a tárgyat érzékszervi működésre is serkenti. Ezért a szövegbe illesztett ábrák, fotók, rajzok — szervesen illeszkedve bele a szövegbe — nemcsak a befogadást, hanem a tanulói közlést is serkenthetik.

A kívánatos stílusnak a közérthetőség (köznyelviség) bázisán kell nyugodnia, mert ez a biztosítéka — mint szükséges alapszintnek — a rá épülő és a korábbiakra logikusan következő közlés megértésének. Szerencsés az a szerző, aki a szöveg mögött sejteti a

lebilincselő előadó tanár alakját. Nem idegen ettől a stílusképtől a mértéktartó érzelmi elem (amikor például az „atomlovagok” okozta veszélyekről ír a szerző).

Jó példa a megjelenítésre: „Az oxidálódó anyagot először magas hőmérsékletre kell hevíteni, »meggyújtani«, hogy a reakció elkezdődjék”; „Az ammónia »feladata« az ezüst ionok oldatban tartása”; „a kénhidak közti láncdarabok »összegubancolódnak«” stb.

Olvastam kísérletet arra is, hogy humorral keveredjék a „komoly” tónus. Ilyen szándék ellentétben van a pedagógiai feladattal, mivel a humor a kedélyállapotnak deviáns kitérését indukálja, tehát másfajta viszonyulást kezdeményez a kommunikációs partnerek között. Nem ritkán fordul elő — tapasztalhatjuk, sőt olvashatjuk is a szépirodalomban —, hogy a mosolyogtató kitérés végül is eltérésbe csap át, mivel olyan asszociációkat kelt a tanulóban, amelyek fellazítják vagy éppen megszüntetik a kapcsolatot a témával és a kellő komolyság állapotával.

Letisztult, homogén stílus és áttekinthetően világos szerkesztésmód az egyéni tanulás sikerének nyelvi feltétele. Megjelenítő és élménykeltő szándék nincs ellentétben ezzel a stíluseszménnyel.

Az elmondottaknak van egy — már többször is hangoztatott — javaslattévő következménye, pontosabban: következtetése: a tankönyvek kéziratát nyelvi-stilisztikai ellenőrzés alá kell vonni.

GONDOLATOK A KÖLTŐI SZÖVEGRŐL MINT A SZÖVEG SAJÁTOS VÁLFAJÁRÓL, VALAMINT ANNAK INTERPRETÁCIÓELMÉLETI VONATKOZÁSÁIRÓL

SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER

1. A szöveg „irodalmisságának” kérdése, a költői szöveg sajátos jegyei, a szépirodalmi szöveg interpretációelméleti vonatkozásai (az 1. és 2. szempontra vonatkozóan)

A szövegek a nyelvhasználat (nem a nyelvi rendszer) elemei, a szöveg nem valamiről szól, hanem az olvasó segítségével felépít, létrehoz valamit. A befogadó tudatában konstruál egy lehetséges világot, mely világ struktúráján keresztül kapcsolódik a „valós világhoz”. (Vö. PETŐFI: 1990.)

A nyelvileg képzett világ rendeltetése, hogy maga is egyfajta — sajátos üzenetet hordozó — nyelvvé, jelrendszeré váljék. A műbeli világ eme nyelvszerűségének titkát a legtágabban értelmezett szemiotikai—strukturális összefüggésekben keressük, kimutatván, hogy a sajátos jelkulcs nélkül, amelyet maga a mű teremt és kínál befogadójának, az esztétikai élmény sem lenne elérhető (Cs. GYÖMESI: 1983. 6). A szöveg tehát anyagi (grafikai) mivoltában csupán az érték- és jelentéslehetőségek halmaza, amelyek a befogadóban teljesednek ki.

A költői szövegmű az irodalmi szövegművek rendkívül szabályos vagy akár rendkívül szabálytalan módon, tartalmában pedig az átlagos irodalminál is több dimenziós megoldásformákkal megalkotott válfaja (vö. DEME: 1979.).

Az irodalmi (költői) mű sokrétegű képződmény, eltérő jellegű alkotóelemekből, rétegekből áll. Az egyes rétegek felépítése, valamint a rétegek közötti szerves kapcsolat adja a mű strukturális egységét.

A művészi struktúrában minden az egész függvénye, e kapcsolat sajátos értéket biztosít az egyes egyedi elemeknek. A hierarchikusan felépülő rész-egész viszonyoknak bonyolult példája maga a nyelvi kód szerkezete is. A szöveg makroszerkezete a szöveg minimális és kötelező egységét jelentő szabad mondatokon — mint a legkisebb mikroszerkezeti egységen — kezdve, hierarchikusan épül fel további mikroszerkezeti egységekből (HANGAY: 1985. 401). A szabad mondatokra épülő egységek a mondat-tömbök. A további „szerveződés” folyamata már inkább műfajokra jellemző, ezen nagyobb egységek nem univerzális jellegűek. Így a költeményekben ez a tovább-szerveződött egység a versszak.

A jelek, jelkapcsolódások gazdag összefüggésrendszere, „többszörös funkcionáltsága” és „sokszoros strukturáltsága” (HANKISS: 1985. 691) teszi lehetővé, hogy a rövid költemények is képesek a hatáskiváltáshoz szükséges információk sokaságát sűríteni.

Az irodalom jelrendszere bonyolultabb, mint a hétköznapi beszédé vagy akár a tudományé. Ez azért lehet így, mert a költő (alkotó) mondanivalóját az érzéki megjelenítés törvényeinek megfelelően, élményszerűen fejezi ki, tehát nem konkrét fogalmi pontossággal. A nyelv költői (poétikai) funkciója a verbális művészetnek nem egyetlen, hanem uralkodó, meghatározó funkciója, más nyelvi tevékenységekben járulékos viszony, másodlagos alkotóelem. Míg a többi kommunikációs forma jelrendszereinek elsajátítása mindenkorra biztosítja a megértés lehetőségét, a művészi

alkotások jelrendszerei bizonyos mértékig minden egyes műben meg is újulnak. A hétköznapi, de akár a tudományos üzenetek megértésénél a jelentéstartalom pusztán tudomásulvételéről van szó. A költői szövegművek befogadása összetett folyamat, érzelmi reagálás, mely a közönségréteg különböző befogadóképességének, s az azt meghatározó külsőknek a függvénye. Továbbá a művészi struktúra a benne rejlő információnak nem csupán egyszeri átadására szolgál. Ismétlésekor előidézhetheti az olvasó számára az egyes elemek strukturális „aktivitásának” változását. Előfordulhat az is, hogy többszöri felidézés sem képes felfedni az olvasónak azt, ami a műben van.

A vers dinamikusan bomlik ki a költő első szavától a vers végéig, de a befogadás oldaláról nézve nyitott. A befogadás az élmény pillanatában zárul az olvasó tudatában, de ez nem jelenti azt, hogy a műalkotás csak a befogadás folyamatában létezik, s amit az olvasó nem észlel belőle, az nincs is. Mindig vannak olyan tényezők a szépirodalmi szövegben, amelyek rejtve maradnak az aktuális befogadó előtt.

Az értelmezés tehát mindig csak a szöveg jelentéslehetőségeinek egy részét tekintheti ki. Az értelmezés a megértésből következik. A szöveg megértése során a szöveghez jelentést rendelhetünk hozzá, ehhez meghatározott szabályrendszer „működtetése” szükséges. A struktúra a szöveg feltételezett belső organizáltsága, tehát a szövegnek nem inherens tulajdonsága (PETŐFI: 1990. 64).

Az interpretációs szabályrendszer nem általánosítható.

A mű érték- és jelentéslehetőségeinek nyitottságában kell hogy megjelenjék, ennek eredménye nem a fogalmi megértés, hanem az élményszerűen konstituált esztétikai tárgy (vö. Cs. GYÍMESI: 1983.).

A részek értelmét keresvén, az interpretátornak egy nagyobb egészre vonatkozó felismeréssel, elvárással kell élnie. A szövegjelentés hordozóinak leírása nem mindig jelent lényeges mozzanatot külön-külön is.

Az értelmező interpretáció felfejtheti azt, ami ténylegesen megvan a szövegben, s azt, ami kikövetkeztethető belőle. Ennek fontos mozzanata a kötőszóhasználat kérdése.

2. Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében. A szövegtani aspektusú költői interpretáció lehetőségéről, elméleti vonatkozásairól (3., 4., 5. szempontokra vonatkozóan)

A verselemzések többsége általában irodalmi, esztétikai indíttatású, melyekben — az utóbbi időben — egyre gyakrabban a nyelvi eszközök és azok funkciójának vizsgálata kerül előtérbe. Az irodalmi szöveg értelmezésének alapja a szövegszerkezet leírása. Ezt az ezzel a jelenséggel foglalkozó interdiszciplináris tudományterület, a szövegtan tette lehetővé.

A szövegtani aspektusú költői interpretáció során a modern nyelvtudomány, a szövegtan, a kommunikációelmélet kikristályosodott eredményeire építkeztek. Az irodalomtudományt a műalkotás esztétikai tartalmának a szöveg alkotóelemein keresztül is kibontani képes módszereivel gazdagította a kutatás. A szövegszerveződés grammatikai és jelentéstani szabályait az esztétikai kód meghatározó részének tekintem, hiszen a vers nyelvi, ritmikai megformáltsága is a költői szándék, élmény gondolat függvénye. (Fontosnak tartom az ún. kiemelt versalkotó elemek: az ismétlés, a ritmus, rím (alliteráció), az enjambement szövegszervező szerepét is.)

Az általam alkalmazott megközelítési mód klasszikus nyelvészeti alapállást képvisel, olyan látásmódot, felfogást, amely DEME LÁSZLÓ, BÉKESI IMRE, TÖRÖK

GÁBOR, SZABÓ ZOLTÁN publikált művei nyomán bontakozik ki. Mind a négy szerző — forrásmunkaként megjelölt műveiben: DEME: 1971., BÉKÉSI: 1982., 1986., TÖRÖK: 1968., 1974a., 1974b., 1976., 1983., SZABÓ: 1977., 1988. — az explicit jelentéseket tekinti meghatározónak, amely a szövegmű globális jelentését vizsgálja, vagyis a globális jelentéseket az explicit jelentésekből alkotja meg. Közös vonásuk továbbá, hogy a ki nem tett kötőszók kitehetősége mindegyikük közös eszköze. A kitett kötőszóval reprezentálnak egy implicit relációt.

A legújabb szemiotikai műelemzés domináns jegye, hogy a globális jelentés implicit komponenseivel komolyan számolnak. Ehhez valamiképpen reprezentálniuk kell a globális jelentés implicit komponenseit. PETŐFI S. JÁNOS munkásságának egyik meghatározó törekvése ez. Ennek a megközelítési módnak központi kategóriája a hypertextus, vagyis egy meghatározható műfajú költői szövegtípus elméleti konstrukciója. Bár ezzel a kérdéskörrel elemzéseim során mélyebben még nem foglalkoztam, de általa a költői szöveg értelmező elemzése további lehetőségekkel gazdagodhat.

Egy költemény értelmezése mindig a megértés explicit formája (vö. Cs. GYÍMESI: 1983.). Az interpretáció változatos lehetőségei révén egy műalkotás megközelítésének végtelen lehetősége van, teljes leírása pedig lehetetlen.

Egyik elemzési módszer sem abszolútizálható, de az, amelyik megfelel az általános tudományelméleti követelményeknek, és képes — a korábbiakhoz viszonyítva más módon — felfedni a költői szöveg sajátosságait, elfogadható szempont lehet. Elemzési módszerem a szövegtan elméleti eredményeire, eddig feltárt elemzési vonatkozásaira épül, s azok gyakorlati alkalmazhatóságát kívánja igazolni, vagyis azt, hogy a szövegtan illetékes a műelemzésben.

A szövegnyelvészet területeinek — a szöveggrammatika, -szemantika, -pragmatika — alkalmazása a költői szövegek vizsgálatában sem mellőzhető. Azzal a megszorítással érvényes ez a megállapítás, hogy egy-egy tudomány, így a szövegnyelvészet is a költői alkotásnak csak sajátos részletét tudja megragadni, tehát a műelemzésbe más területek bevonása is indokolt.

A költői szövegművek szövegnyelvészeti leírása nem a műelemzést helyettesítő, hanem annak eljárásait, megoldásait, eredményeit — más szempontokkal — kiegészítő elemzési módszer. Amiben eltér a korábbi műelemzési gyakorlattól, az az elemzés intuitív ötleteinek elhagyása.

Indokolja a költői szöveg vizsgálatát annak sajátos tárgya, a mondatfelettség, a szöveg. A szövegnyelvészet a szövegvizsgálat tudománya, tehát „bármely szöveg elvileg bármilyen nyelvészeti eszközökkel, módszerrel való tanulmányozása lehetséges” (SZABÓ: 1988. 6—7). A költői szöveg megközelítésének sokféle útja van, ezek közül az egyik a szövegnyelvészeti dominanciájú elemzés, amely önmaga sem lehet teljes, az elemzés a szöveg valamelyik szintjén bármikor kiegészíthető, továbbvihető (irodalmi, stilisztikai, kommunikatív, megértéslélektani stb. vonatkozásokkal).

„A gondolat modellálásának, s egyáltalán a szövegalkotásnak több és többféle domináns módja van, amely kortól, műfajtól, témától, szerzőtől stb. függően más és más módon pontos és hatásos” (BÉKÉSI: 1986. 26).

Minden szövegnek — beleértve a lírai szöveget is —, bármennyire egyéni alkotás, szükségképpen rendelkeznie kell bizonyos tipikus vonásokkal, amelynek alapján a szövegfajták valamelyikébe besorolható. Minden egyes szövegfajtának megvan a maga struktúrája. A versstruktúrák ilyen értelemben formális jellegűek, de egy-egy költői alkotás esetében egyedi tartalommal telítődnek, s az adott forma a funkció szolgálatában áll.

A mű tartalmára vonatkozóan is érvényesek bizonyos követelmények, mivel azok a mondanivaló logikai felépítését írják elő, a tétel—bizonyítás—konklúzió egységeinek megfelelően.

A költeményt alkotó jelek sokszorosan több relációban állnak egymással: grammatikai—szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, poétikai, stilisztikai, ritmikai stb. relációkban. „A vers organikus egység” (LÁSZLÓ: 1972. 9–10), tehát amikor valamely elemét vizsgálat alá vetjük, ezt a vers egészének szemszögéből kell elvégeznünk. Mindez fordítva is igaz, mert az adott versépítő elemet (nyelvi eszközt) vizsgálva azt a funkciót keressük, amit az a vers egészében tölt be.

Az elemzés fő iránya a kohézió megragadása = a szövegszerveződés folyamatának a leírása. A vizsgálat tárgya — a költői szövegmű — komplex alakulat. A részek maguk is további részekből épülnek fel, meg kell tehát határozni a minimális szövegszerkezeti egységet, amelyre a vizsgált szöveg széttagolható. Ez az egység a mondategész (DEME: 1971.), más megnevezéssel szövegmondat (KÁROLY: 1981.) vagy első fokú kompozíciós egység (PETŐFI: 1984.). A szöveg szintaktikai struktúrájának feltárása a mondat szerkezeti sajátosságok tisztázására épül, amely magában foglalja a mondategésszel építő mondategységek, mondat szerkezeti egységek elemzését is.

A mondat szerkezeti és szövegszerkezeti egységek elemzésének alapja a „beszerkesztettség függvényében álló megszerkesztettség” (DEME: 1971.). A szöveg felépítéshez nem formálisan közelítünk, hanem a kifejezendő gondolat, tartalom felől, a mondat egységek és -egészek tartalmi, logikai kapcsolásformáját szövegszervező szerepében dominánsnak tekintem (vö. BÉKÉSI: 1986.). A költői szöveg grammatikai vetületének és a kifejtett gondolatnak az „egymásra utaltsága” a szövegszerveződés alaptényezője.

A költői szöveget a többszörös strukturáltság és elemeinek (jelentéssel bíró egységeinek) többszörös funkcionálizáltsága jellemzi. A mű jelentéshordozói között kiemelt szerepet kap a jelek elhelyezkedése, sajátos kapcsolódási rendje, egymásra következtetése a költői kompozícióban. A kontextusba ágyazottság a költemény szemantikai síkjának vizsgálatát is meghatározza.

A mű jelentését elsősorban nem a nyelvi anyag denotációinak, hanem konnotációinak szintjén értelmezhetjük. Hatásának legfőbb forrásaként a valóságban egymással összeférhetetlen, disszonáns mozzanatok harmonikus egysége szolgál.

Mivel a költemény nem közvetlenül szól az olvasóhoz, a lírai üzenet az irodalmi kommunikáció sajátosságainak függvényében vizsgálható. A szöveg „világa”, jelentése csak a lehetőségek halmaza, az olvasóra vár, hogy a mű létét kiteljesítse, megértse azt (vö. GYÍMESI: 1983. 13).

A fentiekben a költői szöveg vizsgálatának néhány átfogó szintaktikai és szemantikai szempontját emeltem ki, s utaltam a kommunikatív sajátosságaira. Az egyes költemények elemzése a szövegszerveződés folyamatának egyedi megoldását, módozatát tükrözi.

3. Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében: a kutatási területhez kapcsolódó publikációs jegyzékem (nem teljes felsorolás, a 3. kérdéshez kapcsolódva)

Ein kurzer Überblick der ungarischen Sprachgeschichte von Anfang bis heute (benne: A szövegtani kutatások eredményei napjainkban). Az *Auerbach-i Wilhelm Pieck Tanítóképző Főiskola Közleményei*, 1985.; A számítógép alkalmazásának lehetőségeiről az anyanyelvi oktatásban. *Módszertani Közlemények*, 1986. 3.; A rím nyelvi szerepéről. Bölcsészdoktori értekezés, KLTE Nyelvtudományi Intézet, 1986.; A nyelvtani eszközök szerepe, információértéke Weöres Sándor gyermekverseiben. *Módszertani Közlemények*, 1989. 2.; *Magyar nyelvi gyakorlókönyv* (társszerző). Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.; A költői szövegművet építő nyelvi eszközök nyelvtani elemzése. *Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei* VI. Budapest, 1989.; Nyelvészeti Indíttatású verselemzések. A *Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 12/A. Nyíregyháza, 1990.; A szövegjelentés vizsgálata Weöres Sándornak A tündér című költeményében. *Módszertani Közlemények*, 1990. 5., *Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében* (kézirat). Kandidátusi értekezés, Nyíregyháza, 1991.; *Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében: az explicit jelentések vizsgálata*. A *Bessenyei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, Nyíregyháza, 1992.

Irodalomjegyzék

- BÉKÉSI: 1982. = Békési Imre: *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
BÉKÉSI: 1986. = Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondszerkezeti elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
DEME: 1971. = Deme László: *Mondszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
CS. GYÍMESI: 1983. = Cs. Gyimesi Éva: *Teremtett világ*. Kriterion, Bukarest.
HANGAY: 1985. = Hangay Zoltán: *Szövegtan*. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
HANKISS: 1985. = Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Magvető, Budapest.
KÁROLY: 1981. = Károly Sándor: *Mondat és megnyilatkozás* (Sentence und utterance). *Népr. és Nytud.* XXIV–XXV. 49–64.
LÁSZLÓ: 1972. = László Zsigmond: *A rím varázsa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
PETŐFI: 1984. = Petőfi S. János: *Szövegkompozíció makro- és mikroszinten*. *HÍD*, 48. 6. 856–874.
PETŐFI: 1990. = Petőfi S. János: *Szöveg, szövegtan, műelemzés* (Textológiai tanulmányok). Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
SZABÓ: 1977. = Szabó Zoltán: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia Kiadó, Kolozsvár.
SZABÓ: 1988. = Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
TÖRÖK: 1968. = Török Gábor: *A líra: logika*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
TÖRÖK: 1974a. = Török Gábor: *Költői rébusok*. Magvető, Budapest.
TÖRÖK: 1974b. = Török Gábor: *Az ige-függvények stilisztikájához*. *Nytud Ért.* 83. 630–634.
TÖRÖK: 1976. = Török Gábor: *József Attila-kommentárok*. Gondolat, Budapest.
TÖRÖK: 1983. = Török Gábor: *A pecsétek feltörése*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

KRITIKUSAN, SOK OLDALRÓL SZEMBESÜLNI A SZÖVEGGEL

TÖRÖK GÁBOR

1. A nyelvi anyagú (a verbális) szöveg ismérveit kellene vázolni? Meggyőződéseim szerint minden ilyen kérdés arról is faggat, hogy az egyedieket átfogó általánosnak mi a létmódja: valóban az egyediek bennfoglalt objektív meghatározója-e, vagy csak az egyéni, illetve közösségi tudat vontatja el az egyediségükben objektív hasonlók-ból, tehát valami elvonatkoztatás, absztrakció?

A polgári tudományban ma nem divat állást foglalni a középkori univerzálialitásban, annál inkább divat az objektív általános helyett ennek „fogalmáról” értekezni, elvonatkoztatásként szólni róla. A marxista klasszikusok is tévesen fedezték föl vélt őseiket a nominalizmusban (lásd TÖRÖK GÁBOR: *MNy.* 86. 148). Az általánosnak nominalista felfogása a mi nyelvészeink közt is dúl. „A könyv tárgya nem valamelyik nyelv, hanem »a« beszéd és »a« nyelv; úgy, ahogy valójában nincs [! T. G.]; illetőleg csak [! T. G.] olyan módon létezik, ahogyan »az« ember és »a« társadalom (...)” (DEME LÁSZLÓ: *A beszéd és a nyelv.* 1976. 6). Az általános „nincs”, illetve „csak” úgy van — mint a többi általános? Sült nominalizmus ez, ingatag alap (lásd uo. még 11, 28). Valójában a modern tudományosság nem épülhet másra, mint a mérsékelt realizmusra: az általánosok tudatunktól függetlenül, objektívan benne vannak az egyediekben. Heideggeri szélhámos, aki ezt a kérdést meg akarja kerülni.

A szöveg általánosságának a tudati kategóriáját tehát nem kidolgozzuk, hanem föltárjuk, amennyire helyesen tükrözzük a valóságot.

1.1. Abban a kérdésben, hogy mik a verbális szöveg szövegszerűségének kritériumai, van egy korlátozás fölfelé azzal, hogy csakis a társadalmi rangú-értékű szövegekre kíváncsi. Ugyanis ha elvétve is, de vannak olyan nézetek is, melyek a szövegek közé sorolják a természetesen nem verbális állati kommunikáció egységeit is, a sejtek biológiai jelzéseit is, sőt akár mechanikai természeti hatássorokat, kapcsolatokat (így STENT: 1972.; idézi SZABÓ ZOLTÁN: *A szövegvizsgálat új útjai*, Bukarest, 1982. 25—26, 64; vö. még TÖRÖK GÁBOR: *MNy.* LXXXIV. 413).

A verbális, a nyelvi anyagú szövegek társadalmiak! Ennek hangsúlyozásával tagadom, hogy a társadalmiságot bármiféle világnézeti semlegesség képtelen igényével helyettesíteni lehetne — a személyiségközi jelleggel, az interperszonalitással. Nem a társadalmiság a személyiségek terméke, hanem eredendően fordítva: a személyiségek a társadalomé. A mai kölcsönhatást lehet bizonygatni, de az eredetet elkenni öncsaláshoz, világnézeti szemfényvesztéshez vezet csupán.

1.2. Arra nem sugalmaz választ a nekünk föltett kérdés, hogy a nyelvi szövegek olyan részhalmazt alkotnának, mely beletartozna a szövegség olyan halmazába, amelynek más részhalmaizai a magatartási, a viselkedési, a tánc- és sportmozgási, zenei, képi-festői, szobrászati, építészeti szövegek, s ha igen, a nyelvi anyagú szövegek részhalmaza különáll-e, diszjunkt-e a többihez képest. Nálunk még ritka az olyasféle nézet,

mint HERBERT SEIDLERÉ (Grundfragen einer Wissenschaft von der Sprachkunst, München, 1978. 30), tudniillik hogy csak látszatközösség van e különféle szöveg-halmazok stílusában, nem pedig valóságos; ha stílusuk látszatra hasonló is, akkor bennfoglaltan nyilván szövegi voltuk is ilyen. Az azonban, hogy ilyesmi körünkben nem merül föl, nem holmi magyar józanság dicséretes bizonyítéka, hanem egyszerűen onnan fakad, hogy még nyoma sincs igazán általános szövegtannak.

Az persze, hogy PETÓFI S. JÁNOS gyakran minősíti kutatási tárgyait „dominánsan verbális” szövegeknek, ezzel pedzi, hogy a szöveg üzenete, mondandója nem verbális elemekkel és csatornákon, kódokon is bővíthet. Bennfoglaltan: ezek kapcsolódhatnak a „verbálisokkal”, a közlemény e hányada sem tartozik a nyelvihez képest diszjunkt szöveg-halmazokba, hanem lehetnek e rész-halmazoknak akár közös metszeteik is. A halmazok közti hasonlóság tehát nemcsak tudati csatlódás, látszat, nyelvi csel, a heideggeri nyelvítség következménye, hanem valós.

1.2.1. Az a fölismerés, hogy a nyelvi szövegek túlnyomó többségében, emberi fontosságában „domináns”, tehát uralkodó, meghatározó, kiemelkedő jellege van a verbalitásnak, egyáltalában nem zárja ki sem azt, hogy elméletileg nincs is tisztán nyelvi beszélt szöveg, nincs írott sem, s vitatható, hogy van-e a nyomtatottak közt, hanem mindig kiegészül nem verbális elemekkel; sem azt, hogy jó néhány esetben épp a nem nyelvi, nem verbális rész hordozza a közlendő, az üzenet, a mondandó legfontosabb hányadát, sőt! A szövegnek nem nyelvi közlendői erősen módosíthatják, semlegesíthetik, elnyomhatják, ellenkező értelművé fordíthatják e nyelveket. Példákat bárki tud, aki nem szorítkozik a művészi szövegekre, s nem veti meg a hétköznapi érintkezés rövid kis gyakorlati szövegeit.

Ha szövegtanunk „dominánsan verbális” szövegekkel, ezek sajátágaival, törvényeivel kíván foglalkozni, óhatatlanul tisztázatlan terep veszi körül. Az a tény, hogy a verbális szövegek üzenettartalmát nem verbális tényezők ennyire erősen befolyásolhatják, okvetlenül ráébreszthet, hogy szövegtanunk így cs on k a! A nyelvi szövegtan csonkását nem az szüntetheti meg, hogy visszavonul a lehetőleg minél „tisztábban verbális” szövegek sáncai mögé, hanem az, ha lesz majd általános szövegtan is. Tudjuk, ilyen még nincs, de kell lennie. Nincs általános stíluselmélet sem, de lesz, mert szükség van rá (születésében magam is segédkezem). Hasonlatos ez a mai szövegtani állapot egy közeli, sőt rokon tudomány néhány évtizeddel korábbi hazai állapotához: a szemiotikára mint általános jeltanra gondolok. Már SAUSSURE tudta, hogy ilyennek kell majd lennie. Idős és tisztelt néhai mestereink viszont kételkedve nézték, amikor a nyelvi jelentéstan mellé-fölé nálunk is bekopogtatott a szemiotika. Ha a ma még élők emlékeznek erre a fogadtatásra, igazolhatják, hogy ezt a viszolygást kivételesen nem lehet a sztalinizmus számlájára írni.

Újabb feladatokat löcsölnék egy itthon még alig megszilárdult tudományágra? Vajon nem épp e szélesebb távlatból nyer olyan ösztönzéseket, amelyekre saját határain belül is szüksége van?

1.3. Kapóra jön a szemiotika. Milyen ismérvet, ismérveket meríthetünk belőle? VOIGT VILMOS szerint „szorosabb értelemben a szöveg egy olyan (bonyolult és összetett) jel vagy jelcsoport, amely »valami helyett áll« (*stat pro aliquo*)”. Nyilván nem szánja ezt kielégítő meghatározásnak, s még arra sem gondol, hogy a nyelvi anyagú szövegeket itt elkülönítse a másfélektől. Arra viszont jó, hogy fölvesse a szövegeknek, akár verbálisoknak, akár másoknak és a jeleknek, jelrendszereknek, kódoknak a kapcsolatát, e kapcsolat problémakörét. Efféle utalás legfőlőbb halvány áttétellel búvik meg DEME LÁSZLÓ némelyek számára kielégítő meghatározásában: a

szöveg „nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét keltse”.

Igaza van-e VOIGTnak, hogy mellőzi a közlési helyzet említését is? Igaza van-e DEMÉnek, hogy ezt a helyzetet alighanem csak holmi egyedi „adott” helyzetre korlátozza? Menthető-e, hogy egyikük sem említi a kontextus szükségességét? VOIGT tán elfeledi, hogy a messzibb beszédhelyzet is szituáció. DEME nyilván védi a szöveg zárt teljességét, s ezért kénytelen kizárni a kontextusból a távoli, igen távoli szövegelőzményeket.

A valóságos szövegnek mindig van közlési helyzete (szituációja) is, kontextusa: legalább távoli szövegelőzménye is. Ezt két fontos kritériumának is tekinthetjük.

Nem lehet összeolvasztanunk e kettőt nyugat-európai tudományos divat módjára úgy, hogy a szituációt beolvasztjuk a kontextusba. Ez ugyanis mindig csak megközelítőleg nyelviesséhető (TÖRÖK GÁBOR: *Költői rébusok*, 1974. 12–13). Ésszerűbb volna épp a közeli-távoli kontextust is sajátos közlési helyzetként fogni föl, de ez az egybemosás sem volna termékeny a szövegtan számára.

Szövegismérveink elemzését elmélyíti, ha külön vizsgáljuk a szövegösszefüggést, szövegelőzményt, ezen úton jutva el a kódok létéig is, a csatorna nyitottságáig is (ez nem azonos a z a j meglétével és fokával!), vagyis egyik vagy másik kód érvényesüléséig. Szintén külön érdemes mérlegelnünk a közlési helyzetet, megkülönböztetve a közvetlen, egyedi szituációját a szövegeknek a közlési helyzetfajtáktól, kommunikációbeli szituációtípusoktól. Ez az egyre általánosabb közlőhelyzet-vizsgálat juttat el a rendeltetés szerinti szövegfajták különféle halmazaiig, másként: az azonos-hasonló funkciójú szövegfajták halmazaiig, s még tovább lépve a szövegi műfaj- és műnemtanig (egyáltalán nem szorítkozva csak szépirodalmi műnemekre, műfajokra).

1.3.1. A fentiek is magukban foglalják, hogy a szövegeknek az autonómiája mindig csak viszonylagos, lezártságuk szintén, s viszonylagosan érzik/minősítik lezárt-nak őket mind a leadók, mind a vevők (befogadók), illetve a kommunikációfolyamat e termékének külső tanúi, észlelői, köztük a kutatók. (A tisztességesen gondolkodók tudják, mégis kimondom: az ilyen „viszonylagos”-ok nem kibúvók a szabatosság, pontosság igénye alól, hanem itt és most nem teljesített, de kijelölt, elvégzendő feladatok: kikhez, mikhez képest minősül valami relatívnak.)

Egy adott X nyelvű szöveg határai közismerten bizonytalanok, elmosódottak azért is, mert egyrészt az egyszemélyes beszélő előtte is, utána is szólhatott még — esetleg nem is túl nagy szünetet tartva, netán ugyanahhoz a beszéd társhoz, hasonló témáról; de fordulhatott eleve többekhez, illetve változó számú hallgatósághoz stb. Bár mindezt tudják a nemzetközi szövegtan művelői, itthon megfigyelnek róla némelyek. Az is ismeretes, hogy a beszélő és a hallgató viszonya, szerepe megcserélődhet, tehát egy, megszabott közlő léte sem biztos szövegzáró eszköz. DEME „egyéni pszichikai tartalma” korántsem egyetlen személyiségé mindig! KIEFER FERENC például a kérdés és a válasz együttesét tekinti legkisebb szövegtani alapegységnek (lásd *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, 1983.). HUSZÁR ÁGNES a drámában (akár a közlés valóságát másoló dokumentumdrámában is! T. G.) a dialógust, a nem okvetlenül csak kétszemélyest tartja ilyen egységnek (uo.). Említhetnénk még azonos szöveget mondó közösségeket is. Tömegtüntetések azonos jelszavai, közös

imák, eskük aligha bomlanak annyi szövegre, ahány beszélő vesz részt megszólaltatásukban. Ezzel sem mondtam újat, csak ismétlem a feledni nem illőt.

A fentieket mérlegelve, az X szöveg előtt elhangzó minden azonos nyelvű más tag szövegelőzménynek vesszünk. Ezekben a kódoknak mind a jelrendszerei, mind a kapcsolódás-rendszerei része, oldala, nemcsak úgy van benne, hogy a társadalmi tudat másodlagosan tükrözi, elvonatkoztatja, s így csak másodlagos tudatban léteznének. Ezt csak DEME véli, nominalistaként. (A nyelvre nézve: *A beszéd és a nyelv* 15, 33–35.) Valójában benne rejlik tárgyiasultan az egyes szövegekben a közös lényegi általánosokként. Bizonyos nyelvi alkódok csak századunkban tudatosodtak, tükröződtek egészen: ilyenek a jelölő értékű gyakorisági többletek vagy hiányok, s ezek dekódolása (GUIRAUD, FÓNAGY); nem lehet kizárni a verbális szövegek vizsgálatából a tartalom-elemzést (*content analysis*) akkor sem, ha eddig önálló tudományágként kezelték (lásd ANTAL LÁSZLÓ: *A tartalomelemzés alapjai*, 1976.).

A nem nominalista, hanem mérsékelt realista felfogásúak számára vitathatatlan, hogy a szöveg nem csupán a jelölőkből áll, hanem a jelölők és jelöltek egységéből. A meghatározásukban a jelölőkomplexusra szorítókozó nominalisták nemcsak szövegtani csonkítók, hanem téves a filozófiai alapjuk is.

Az időben hátrafele önkényesen, mesterségesen le nem zárt határtalan szövegelőzmény szab gátat a történetiség mellőzésének, vezet vissza korábbi formájú kódokhoz, érteti meg változékonyságukat. Ez eszméltet rá, hogy a kód nem lehet teljesen közös, azonos értékű sem jeleiben, sem kapcsolódási módjaiban s ezek értékeiben az adója és a vevője számára.

E visszavezető távlat világítja meg, hogyan és miért van a nyelvi szövegeknek a hagyományos-egyezményes jelrendszerein kívül és mellett ősbib, biológiai alapú természeti kódja (FÓNAGY), de azt is, hogy kétféle típusú, de számtalan másodlagos képi kódja is (lehetőséggént). Egyik típusuk eredetileg nyelven kívüli tárgyi hasonlósági és/vagy érintkezési jelképrendszer, másikuk eredendően a nyelvben, szövegek sorában létrejött jelképek rendszere.

Minél tágabb kontextusba vonjuk egyedi szövegünket, annál világosabb, hogy lehetőség szerint többféle kódja, jelrendszere az egyik szövegkorpuszban érvényesül, működik, a másikban nem. Hogy milyen szövegtípusban nyílik meg a csatorna valamely kód számára, azt a közlési helyzet (erről a következőkben!) határozza meg közvetlenül. Itt is utalok azonban rá, hogy a vevőcsoportok tudati, lélektani sajátosságait, érzékenységet sem különböztethetjük ki a számításból: a kontextuális és a szituatív árnyalatok iránti megkülönböztető („distingváló”) képességüket.

Ahogy a stílus zérófokúságától való eltérést is megszabja meggyőződése szerint (lásd *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*, 1990. 46–57), úgy okvetlenül van, lennie kell olyan szövegérzékelési skálának, amelynek kritikus pontján, sávján túl már veszi az ez alatt még néma kódot a vevő, a befogadó, címzett, és nyilván van a szövegnek még lezáratlan, illetve már lezárt voltát érzékelő-minősítő küszöbsáv is. E sávok a személyes érzékenységtől is függnék — mind állandóbb jellemzőként, mind alkalmi érdekelttség következményeképpen —, de vannak, lehetnek társadalmilag, csoportonként jellemző „küszöbsávok” is.

Ha a szöveg ismérvei közé tartozik, hogy teljesnek, zártnak minősül-e akár egyénileg, akár társadalmilag, akkor nyilván ismérv az is, hogy hogyan, mikor nyílnak meg vételre a bennfoglalt, lehetséges kódjai a közlési csatornákon; s akkor az ismérvek közt helye van e kétféle vételi küszöbnek is.

1.3.2. Kontextus, szövegelőzmény nélkül sincs szöveg, legfőbb mesterséges, álszöveg (idegen szavak imádoinak: pszeudotextus); de nincs közvetlen-egyedi közlési helyzet, illetve közlési helyzetfajta nélkül (=partikuláris szituáció és/vagy szituáció-típus nélkül).

A közlési helyzet egyediségében (partikularitásában) sok a közlendő számára lényegtelen (irreleváns) hányad, mégis magában foglalja a mérsékelt realizmus szemlélete szerint a lényegi, a releváns, az értelmezésmeghatározó szituációtípust akár valósan, akár lehetőségként.

A lényegi közlési helyzetfajták, szituációtípusok határolják körül a szöveg-összefüggési, szövegelőzmény-típusokkal egyesülve, hogy milyen rendeltetési szövegrészhalmazba (milyen funkcionális szövegrészhalmazba) tartozik az egyedi szöveg. Ezek a rendeltetési szövegfajták ezen általános minőségükben is történelmi termékek. Nemcsak vannak, hanem létrejöttek valahogy, elválnak, szétágaznak egymástól, átcsapnak egymásba, kezdetleges szinten pedig még együtt vannak (őskor). Szétágazásuk mögött a társadalom fejlődése áll.

A különféle rendeltetésű szövegfajták mibenléte, belső nyelvi sajátágaikkal és közlőhelyzeti jellemzőikkel együtt, váltoásaikkal okvetlenül tárgya a szövegtannak. Jelentésük, értelmük is, értelmezési módjuk is eltér a különféle olvasati (akár vizuális, akár auditív!) módjaik miatt. Bonyolítja a helyzetet: verbálisan nagy átfedési sáv húzódik a funkcionális szöveghalmazok közt; egy szövegnek egy időben több olvasási utasítása is érvényes lehet. Csakis a szűkebb és tágabb közlési helyzet dönt a szövegelőzményekkel együtt, hogy merre vezessen az értelmezés, a dekódolás.

Olyan rendeltetési (funkcionális) szövegek, mint a vallásiak vagy a szépirodalmiak többértelműek egészükben is (erre: *Pontok és kérdőjelek*... 1990. 103–141; elméletemet már korábban is kifejtettem). Ennek a többértelműségnek elsősorban a valódi egyedi közlési helyzetnek és egyedi szövegösszefüggésnek a hiánya nyit utat. A vallási és a művészi szövegek közlési egyedisége szituációjukban és kontextusukban csak látszat: a lényegi közléshez ez a partikularitás nem ad többletet hozzá.

Egy viszonylag lezárt bibliai szöveget felolvashat prédikációja bevezetéséül bármely pap, bármely templomban, lehet e szöveg a szertartásnak másféle része is, idézheti a templomon kívül bárki, olvashatjuk magunk a Bibliából, ha elfogadjuk a társadalmilag kialakult vételi-értelmezési utasítást (mely nem azonos azzal, amit valamelyik vallás teológiája elrendelt!), akkor a szöveg eleve többértelmű. Ugyanúgy: mondhatja színész vagy előadó a verset a tévében, a rádióban, idézheti a tanár az iskolai osztályban, szónok az ünnepi beszédében, olvashatjuk különféle verskötetekben, műalkotásként továbbra is érvényes a többértelműsége.

Ezt a többértelműséget a denotatív és a konnotatív tényezők „szerves” egyesítésére, összegzésére, integrálódására leszűkíteni az én meggyőződésem szerint együgyűség, illetve szegényesen részleges tudatosítása, föl nem ismerése a több évszázada, évezrede kialakult vételi-értelmezési utasításnak.

Hangsúlyozom: nemcsak egy „másodlagos”, „átvitt” jelentése van vagy lehet az egyedi szövegösszefüggés és közlési helyzet nélküli szövegeknek, hanem több is: miféle gátja lehetne a színekdochészterű és/vagy érintkezési és/vagy hasonlósági szövegátértelmezéseknek? A társadalmi olvasási-értelmezési utasítás csak azt szabja meg, hogy egy bizonyos rendeltetési szövegcsoporthoz milyen irányokba vezetnek a további értelmezések. Hogy aztán hányat találunk meg, az egyrészt magától a szövegtől, másrészt a befogadó értelmezési képességeitől függ.

Az értelmezési utasítások társadalmi eredete és léte cáfolja, hogy a vallási szövegek többértelműségéről egy-egy illetékes vallás teológiai tekintélyi álláspontját elfogadhatnánk tudományos szövegtani döntésnek. Elvégre ez esetben más-más számú értelmezést kellene találni ugyanabban az ószövetségi kisszövegben a különféle vallások szerint, melyek ezt szentnek tisztelik. A jelenlegi római katolikusban maximum négyet szabad föltárnunk, de korai elődjében csak kettő volt, Aurelius Augustinus viszont nem szabott határt a hiteles értelmezések számának (ezt ma röstelkedve hallgatja el a római katolikus teológia). A protestánsoknak többnyire csak kettőt engedélyez Luther. Ismét más a helyzet az izraelita hittudósok szerint. Az iszlám híveinek hét jelentést kellene fölismerniük a Koránban. Más tehát a bennfoglalt társadalmi értelmezési utasítást („olvasd ezt a szöveget vallási értelemben!”) elfogadni, és egészen más engedelmesskedni valamilyen pillanatnyi teológiai követelménynek.

Itt nem adhatunk teret a vallási érzékenykedésnek a szövegtanban! Ezt én mondhatom ki tán legjogosabban, hisz a Biblia négyértelműségének a középkori nyugati kereszténységben kiteljesedő elméletét igyekeztem racionális magvában alkalmazni a szépirodalmi szövegek értelmezésére is (*Pontok és kérdőjelek...* 117–129, 132–140).

Elég legyen itt annyi, hogy mivel a szövegtől elválaszthatatlan a jelöltje, jelöltjeinek rendszere, a szöveg ismérvei közt is lennie kell olyannak, amely kitér erre. Ezzel pedig ismét ki fogunk törni a nyelvi kritériumok keretéből, hisz az értelmezési-vételi utasítás egyáltalán nem csupán a szöveg belső nyelvi sajátágaiban rejlik. A rendeltetési (funkcionális) szövegfajtákat nem sikerülhet strukturális elemzéssel, holmi struktúratipológiával nyelvileg meghatározni. Gyakorta van/lehet egy szövegnek többféle érvényesíthető értelmezési utasítása és értelme is.

Annak idején nem céltalanul bajlódtam a pop art, a nyelvi pop art tanulságaival. Azóta számos újabb példát gyűjtöttem össze. Pl. társadalmi útmutatás nyomán olvassa a legtöbb ember csakis filozófiai szövegnek Hérakleitosz töredékeit. De bizonyos mai kontextusuk alapján is, bizonyos belső nyelvi sajátágaikat is kiaknázva, szintén társadalmi útmutatás nyomán merem én művészetként, egysoros versekként olvasni, értelmezni ezeket a mondatokat a filozófiainál sokkal gazdagabb jelentésben.

1.3.3. Már leszögeztem (1.3.1.), hogy a kódok érvényesülése nemcsak a csatornától, zajtól függ, hanem attól is, hogy miféle távoli kontextusban, pontosabban miféle rendeltetés szerinti (funkcionális) szövegfajtában jelennek meg. Ezt a függés-fajtát olyan fontos ismérvnek tartom, amely okvetlenül beletartozik a szöveg általános meghatározásába.

Nem csökkenti FÓNAGY IVÁN nagy érdemeit, ha kimondom: nem elég, hogy föltárja a beszéd kettős kódolását (*ÁNyT.* IV. 1966. 69–76; *Mathematik und Dichtung.* München, 1965/67. 243–274 stb.); nem elég kifejtteni, hogy az archaikus, természeti kód jelenségei mit közölnek. FÓNAGY izgalmas kutatási irányain kívül ki kell terjedni figyelmünknek arra is, hogy egyformán érvényesek-e megállapításai a rendeltetés szerinti szövegcsoporthoz, műnemek, műfajok, alműfajok mindegyikére. Józan eszünkre hallgatva, eleve föltehetjük, hogy nem! Ez azonban csak föltevés, és bármennyire valószínűnek látszik, a jövőben szabatosan, módszeresen bizonyítania kell a szövegtani kutatóknak.

A természetes-archaikus kód hangzsrétegét persze már a föltevéseinkhez is fölbontjuk összevetőre, egyrészt mindig a használt nyelv általános gyakorisági viszonyaira vonatkoztatva, másrészt az e nyelven belül megalkotott átfogó rendeltetési szövegtestéhez képest észlelhető jelzés értékű (szignifikáns) gyakorisági többleteire. Itt még részben FÓNAGY nyomán járunk: külön értékeljük a beszédhangok, hangkapcsolá-

tok gyakorisági többleteit a maguk funkcionális szövegeihez mérve, külön a szöveg-elemek fölötti (szupraszegmentális) hangzássajátságoknak (hangszín, hanglejtés, hangmagasság, hangerő, beszédsebesség stb.) jelzés értékű, váratlan eltéréseit.

A természetes-archaikus kód hatóköre nem egyetemes egy nyelv teljes egyidejű szövegtestében (korpuszában). Üzenethordozó sajátosságainak jó része csakis a beszélt gyakorlati rendeltetésű, köznapi és bizalmas szövegekben, némileg már más módon a szónoklatokban érvényesül (tehát a beszélt publicisztikában). E szövegek frásos formájúvá „fordításával” megsemmisülnek a természetes kód üzenetrészének csaknem teljes tartományai, rengeteg elvész az elhangzó szónoklat, beszéd, prédikáció hírtartalmából is az adott formában. Kutatandó, mi igen, mi marad mégis.

FÓNAGY szerint a természetes-archaikus kód hatékony marad az elhangzó, sőt az írott-nyomtatott értekező, elméleti szövegekben is. Ebben én határozottan kételkedem. Okvetlenül csökken ez a hatékonyság; hogy mi marad meg belőle, ismét feltárára vár.

Sajátos szöveg-halmaz a gyakorlati életben a hirdetési, emlékeztetőgöztő stb. rendeltetésűeké. Ha versesek, egyébként nem hatékony kódrészeket is hatékonyítanak; másrészt a rímelésről köztudomású, hogy inkább zavarja, mint gazdagítja a másféle köznapi szövegek szövegét. Az erős ritmusossággal egyetemben szinte zajként működik. (Emlékezzünk arra is, hogy a hirdetések mekkora hányadában kérdéses: valóban „domináns”-e a „verbális” forma a nem nyelvi képi mellett!) A nyomtatott változatú nem művészi verses szövegekből viszont kivesznek a természetes-archaikus kódoknak a beszédben még hatásos üzenetrészei.

A művészi (irodalmi) verses szövegekben elkülönülnek a ma is hangzó alakú dal-, népdalszövegek, és másrészt a szűkebb műköltészet beszédművei (líra, verses regény). Ez utóbbiakat ma is úgy fogadjuk be legtöbbször, hogy még olvasás közben is hangoztatjuk, fízelgetjük magunkban némán. Ezzel ugyan továbbra is elvész a természetes kód lehetőségeinek tekintélyes része, de még fontosabbá válik a dallam, a beszédhang-gyakoriság, a ritmus és a rím hordozta értelmi többlet.

Bár FÓNAGY IVÁN tanítványának vallom magam, megkockáztatom, el kellene különítenünk az archaikus-természetes kódtól a hagyományos-egyezményes kód alá süllyedt eredeti jelentéseit a ma már átvitt értelemben használatos jeleknek. Ezzel korántsem tagadom, hogy efféléknek kellő, jelölő értékű (szignifikáns) gyakorisági többletet lehet is, kell is értelmeznünk. Ismétlem viszont, hogy ezek az eredeti — még át nem vitt — jelentések sem élednek föl egyforma erővel, gyorsasággal a különféle rendeltetésű nagy szövegfajtákban.

A szöveg kritériumai közé is iktatandók, de más kódolási-dekódolási kérdéseket vetnek föl a másodlagos kódok. Térben és időben változékonyak a szín- és alakszimbolika nyelviesült formái. Történelmi-társadalmi okokból meggyengülhet a kódismeret, jelképismeret (pl. az antik, görög-latin mitológiáé). Az egészen korai gyökerű mágikus szemléletnek a halványulása is, a mainál sokkal gazdagabb zsidó-keresztény régi jelképrendszer is jelent valamit a szöveg-tanban: a befogadóknak csak egy része, olykor csak töredéke érti meg a teljes közlendőt. A megértéshez nem elegendők a nyelvészeti eszközei, szükség van — nemcsak a szépirodalomban! — az ikonográfia, ikonológia, szellemi néprajz feltárára is, kivált meghatározott szűkebb szövegfajták, kisebb almfajok esetében.

Hadd említsek egy viszonylag egészen szűk szöveggöröt, -halmazt: szerelmi népdalainkét! A természeti valóságról „tájékoztató” részleteiknek gyakran van vagy lehet szexuális jelképes utalásuk, mondandójuk. Ezt a szimbolikát azonban egyre kevesebbek, s egyre részlegesebben ismerik csak. Az eredeti mondandó gyakran csak a

sajátos vizsgálatokban tárul föl, a szűk műfajhoz kötött jelrendszer már keveseknek érthető (vö. BERNÁTH BÉLA: *A szerelem titkos nyelvén*, Budapest, 1986.; kritikája: HORVÁTH LÁSZLÓ: *MNy.* LXXXIV. 1988. 2. 235–237; továbbá *Erősz a folklórban*, Budapest, 1987. szerk. HOPPÁL MIHÁLY—SZEPES ERIKA). Aki egyáltalán elismeri e régi szexuális jelképrendszer létét, ne indokolja gyengülését népünk állítólagos szemérmességével! Hallgassa csak meg népi lakodalmi gajdjainknak, rímes csujjogató-sainknak korántsem szemérmes, hanem nyílt trágárságát!

A még ugyanazon a „verbális” csatomán áramló — nem is csak kettős, hanem gyakran — többszörös kódok ütköznek a szövegben. Erősíthetik, módosíthatják, gazdagíthatják, gyöngsíthetik, semlegesíthetik egymást; s megosztják a befogadókat is aszerint, hogy a kódokból hányat és mennyire ismernek. Nem zárhatjuk ki a szöveg általános ismervei közül, hogy többkódúsága miatt is, szűkebb funkciója szerint is részleges és/vagy többféle az értelmezése.

1.3.4. Mindig történelmi-társadalmi s ezen belül többnyire személyes igényeket elégítenek ki a kódok. Ezek az anyagi és szellemi gyakorlatnak mindig korlátozott voltából sarjadnak, és szövegbeli megjelenésükben a szövegek szűkebb-tágabb rendeltetése, funkciója is határok közé szorítja őket.

Deduktívan is világos, hogy adó és vevő közt nincs és nem is lehetséges tökéletes, teljes kódazonosság. Nincs ilyen mértékű azonosság a beszédszándék és a megvalósított szöveg közt sem, nincs ilyen a szöveg valósága és átvett, megfejtett tartalma között sem. Ha Husserl óta közhely is ez, szövegtani alaptétel és ismerv marad.

Mennyire „nyelvi” ez az ismerv? Nem az! De bármennyire is „dominánsan verbális” szövegtant vázolunk föl, ezzel még nem szoríthatjuk ki a nem nyelvi ismerveket!

1.3.5. Hiába viszolygna a szaktudós polgári módon a filozófiától, az objektív-szubjektív viszonylat vizsgálatától Heidegger módjára. Mivel a szöveg általában ábrázol, tájékoztat, referál, a szövegtan sem kerülheti meg a kérdést, hogy ez mennyire vonatkozhat a különféle rendeltetés szerinti szövegfajtákban a tényleges valóságra.

A társadalmi megismerés köztudomásúlag kölcsönviszony. Amit megismerünk, eredetileg a gyakorlatban, ezt értékelő módon, magunkhoz, lehetőségeinkhez-szükségleteinkhez-képességeinkhez mérve, érzelmileg is értékelve, színezve emberiesítjük a tükrözésben.

Az elméleti, a tudományos szövegek rendeltetése elkülöníteni ettől a gazdag emberiesített tartalomtól az elvonatkoztatott valóságot, az objektívat, a ténylegeset. A művészi szövegekben szerencsére nincs szükség erre a nehéz szétválasztásra, a vallási-ban is csak csekély mértékben. A köznapi gyakorlatban meg az adott igények, társadalmi és/vagy személyes feladatok szabják meg, hogy mennyire kell lepárolnunk tükrözött valóságanyagunkat. Kielégítheti olykor az igényeket, az alkalmazkodási feltételeket „a jelrendszer által egyezményesen konstituált valóság” is, sőt szükség is lehet rá? Maga a szövegmeghatározás teljességéből nem maradhat ki, hogy a tájékoztatás, ábrázolás mennyire összeszövi sokszor az objektívat a szubjektívval, az abszolút objektívat a csak társadalmilag objektívval.

Tisztázni kellene az elsődleges leadók, közlők és az eredeti befogadók objektivitását és szubjektivitását, az utóbbiakat élesen megkülönböztetve a nem eredeti vevőktől, címzettektől, a szövegnek akár egykorú, akár későbbi „tanúitól”. Szükség volna tehát arra is, hogy kimondja a meghatározásunk: a szövegnek van utóélete, ilyen történetisége is.

A szöveg nem marad változatlan: megszabott viszonyok hálózatában jött létre, s ezeket később csakis bizonyos mértékig állíthatja helyre a szövegtannak — főképp

irodalmilag széplelkű — „muzeológusa”. Másként helyreállíthatatlanok a gyakorlat, a hétköznapi szövegek, másként az elméleti-tudományosak, másként a vallásiak, a művésziek. De eredeti értékrendjükben, közlendőjükben rekonstruálhatatlanok. Nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba? Alighanem a szöveget sem olvashatjuk kétszer ugyanúgy. Ám szídják a „receptióesztétikát”, az ehhez csapódó modern hermeneutikai irányzatokat a legkülönbözőbb oldalról! A szövegtan akaratlanul is ezeknek az irányzatoknak a pártjára fog állani.

1.4. Fölsorakoztatnom kellett a szöveg ismérveit, nem pedig következetes leírásává rendszereznem. Lesznek, akik szerint nem ide tartozó dolgokat is befotam a körbe. Fölkészültem ilyen kifogások kivédésére.

A szöveg egészét jellemzi-e, amit az alája soroltak megosztásáról, különféle fajiról mondtam? Ha valamely megosztásra eddig ügyet sem vetettek, bizony, igen!

A megosztások közül nem emeltem ki az írásban nyomtatásban rögzített és a beszélt szövegek szembenállását. Erről ugyanis megegyezik a véleményem másokéval. Hangsúlyoztam azokat az ismérveket, amelyeket mások elhanyagolnak véleményem szerint. Hangsúlyoztam akkor is, ha végül nem a szövegtan tárgyaivá válnak, hanem a szövegtan társ- és segédtudományaiévá.

2. Nyilván ez az ésszerű többségi vélemény is, az enyém is, amit a kötet ideiglenes címe sugalmaz: „a verbális szöveg” valóban „multidiszciplináris kutatási objektum”. Nyilván nem is lehet más, hiszen a szöveg nyelvi volta legfőlegbő uralkodó, túlsúlyos, de még nyomtatásban sem kizárólagos.

2.1. A saját keretében máris megosztott a nyelvi szövegtan szövegszerkezet-tanra és szövegjelentés-tanra. Máris egyesíti őket — mint az erdélyi kutatók hangsúlyozzák — a szövegstilisztika vagy stilisztikai szövegtan. Ennél azonban alighanem bővebb a teljes nyelvi stilisztika, és viszont: a szövegtan is tágabb a szövegstilisztikánál.

Alighanem a szövegtan ágaként válik termékenyebbé a nyelvgyakorisági stilisztika, egyesítve a többi nyelvi gyakorisági vizsgálatokkal is, az eddig előkelően kívülről tartalomelemzéssel is (*content analysis*). E tudományágak összehangolása gyarapítani fogja az egész nyelvi szövegtant: gyarapítva ismereteinket a „dominánsan verbális” szövegeknek nyelvin belüli többkódúságáról, újabb érvekkel cáfolva, hogy a nyelvi szöveg vételi módja egyértelműen lineáris.

Bár a nyelvészociológiát és nyelvlelektant egészében nem gyömöszölném bele a szövegtanba, jelentős hányaduk gazdagítja már most vagy a jövőben a szövegtant (az általam korábban is, itt is pedzett stílus-, szövegteljesség-, kódészlelési k ü s z ö b ö k kérdéskörét csakis tudományágak közötti együttműködéssel lehet tisztázni majd).

Valamelyest inkább a szövegjelentés-tan szövetségese vagy alárendeltje lesz az aprólékosan kidolgozandó rendeltetésük szerinti, azaz funkcionális szövegfajok és -fajták tana, melyet nevezhetnénk legtágabb értelemben vett műfajtának is, ha nem félnénk jogosan attól, hogy összevegyül a szépirodalmisággal.

A funkcionális szövegfajok és -fajták tana nem a stilisztika korábbi eredményeire szorítkozik majd. Az új nyelvi diszciplínák közül nemcsak hasznosítja, hanem be is kebelezi a beszédaktusok elméletét — legalább részlegesen. (A performatív kisszövegek sajátos funkcionális szövegfajták, szövegjelentéstípusok.)

2.2. Az egészséges szövegtannak összhangba kell kerülnie a nála szélesebb tárgykörű, általánosabb tudományokkal, tudományágakkal. Adjon is az általános nyelvészettnek, nyelvfilozófiának, kapjon is tőlük, legyen ilyen cserekereskedelemben az álta-

lános jeltannal (szemiotikával) és a jövőbe tekintve, a majdani általános szövegtannal, általános szövegelmélettel!

Ugyanez érvényes a magatartás- és viselkedéslélektanra, a magatartás- és viselkedésszociológiára, társadalomlélektanra nézve is. A nyelvi szövegjelentésnek külön is számos más szűkebb-tágabb tudományággal kell összehangolódnia, tapasztalat-cserét folytatnia, egymást ellenőriznie, gazdagítania. Ha csupán a nyelvi szövegekben „másodlagos” jelrendszereket nézzük is, felsorolnunk is nehéz a szintén illetékeseket. Ilyenek az ikonográfia, a szellemi néprajz, az exegetika a különféle hittudományokban. A megértés, értelmezés körében ilyen a hermeneutika minden régibb és újabb válfaja, az ikonológia, műkritika stb.

Előbb-utóbb kiderül, mennyire szükségünk van a ma még kezdetleges nyelvi normaelméletre is, a még zavarosabb és kezdetlegesebb állapotú általános norma-elméletre is. Kár elzárkóznunk a nyelv műveléstől, nyelvhelyességtől, úgy vélvén, hogy ezek csakis gyakorlati területek. Helyette inkább segítenünk kell a szerkesztéstan közvetítésével a szövegtani kritika, a szövegnyelv művelés kibontakozását.

Fenyegető veszély, hogy a szövegtan a művészi, a szépirodalmi szövegek tanára szűkül le. Ennek ellenére kapcsolódnunk kell mind az irodalomelmülethez, mind az esztétikához. Éberén figyeljük, hogy az irodalomelmélet, az esztétika, a filozófia művelői viszont foglalkoznak a hétköznapiassággal, mindennapiassággal. Eredményeiket kiaknázhathatjuk, ha bíráljuk is.

Nem felhőtlen a viszonya a szemiotikának, szövegtannak a matematikai háttérű információelmélettel. Világosan ki kell mondanunk, hogy az emberi-társadalmi szövegek összemérhetetlenül bonyolultabbak, mint a mechanikus-fizikai jellegűek. Az utóbbiakra érvényes alaptételek nem érvényesek mind a „verbális” szövegekre. Már az egyezményes-hagyományos kód sem csak megszabott hírmennyiségeket közvetít, az érvényesülő többi kódokkal együtt egy szöveg pontos hírtartalmát mennyiségileg sem ma, sem a távoli jövőben nem lehet pontosan meghatározni, legfőlőbb megközelíteni. Nem kérünk olyan információelmélet segítségéből, amely süket és vak, a kifejező és képi tartalmakkal találkozva, amely dölyfös belátni önnön határait.

2.2.1. Külön dolog a szövegtan és a filozófia viszonya. Kérdősködni tőlem is mai szövegtanunk hiányosságairól? Hiányolom, hogy taktikus, pragmatikus-pozitivistá sáncjai közt elzárkózik a bölcséleti állásfoglalástól! Igaz, összecsapásokba torkollik az ilyen állásfoglalás, de sok mindent tisztázni is fog.

Az, hogy csak a jelölők rendszere, struktúrája-e a szöveg, vagy a jelölőké s jelölteké egységben: vitathatatlanul filozófiai kérdés is! A rég lezártnak vélt középkori univerzálialvita nominalistái szorítkozhatnak csak a jelölőkre; a mérsékelt realizmus nem kételkedik a jelöltek általánosságának objektivitásában.

És az objektivitás kapcsán: el lehet játszani a „való világgal”, „szövegvilággal”, „lehetséges világgal” az objektív valóság elismerése nélkül is, de enélkül „idem per idem” meghatározások szellemi légtornászmutatványai maradnak Martin Heideggernek saját szövegei is, pedig ő sokkal ravaszabb a szövegtanászoknál!

A „szövegvilág”-félék kapcsán persze tudatosíthatjuk, hogy a megismert világ eleve emberiesített világ is. Azonban épp a különféle tudományok dolga — többek között a szövegtané is! —, hogy „dezanthropomorfizálja” tárgyát, és a művelet sikerével megközelítőleg mégis föltárja az objektív valóságot is, az ennél korlátozottabb társadalmi objektivitást is. (Nem állítom, hogy a legmodernabb dialektikus materializmus, az új marxizmus megtette volna már ezt a saját körében, sőt! Mivel azonban ez az

irányzat ismeri föl legvilágosabban, hogy nem végezte el a feladatát, rá vár, hogy pótolja.)

A leírási teljesség igénye a szövegtanban is arról árulkodik, hogy ismeretelméleti alapja téves. Nem ismeri el vagy föl a valóságnak és részeinek belső és külső kimeríthetetlenségét. Gyermeki hit — még ha marxista vallja is —, hogy van teljes kódazonosság adó és vevő közt, hogy van végső és változatlan értelme valamely szövegműnek; semmibe veszi többek között a személyes és közösségi anyagi-szellemi gyakorlat mindenkori és mindig változó korlátait.

2.3. Kézenfekvő, elcsépeelt igazság, hogy dialektikusan átfödik egymást a csak részben felsorolt illetékes tudományok, tudományágak a szövegkutatásban? Jó ez: több oldalról ellenőrzik az eredményeket, föltevéseket. Minél jobban meg kell ismernünk egymást, hogy a szövegtan a tudományok testvériségének példájává fejlődjék!

Függelék

A verbális szöveg mint multidiszciplináris kutatási objektum kutatásáról

1. (Mellékelt külön tanulmányban.)

2. (Túlnyomórészt uo.) Néhány fő feladatunk:

- (a) a funkcionális szövegfajok és -fajták tudományágának tisztázása;
- (b) a szövegek többkódúságának, kölcsönhatásainak tisztázása szoros kapcsolatban a szöveg funkciók fajaival, fajtáival;
- (c) a közlési helyzetfajok és -fajták, a szövegösszefüggések, szövegelözmények fajainak és fajtáinak rendszerezése, különös tekintettel a szövegek viszonylagos függetlenségének különböző fokaira;
- (d) a nyelvészetben belüli és rajta kívüli illetékes tudományágak közösen megoldandó kérdéseinek fölvezetése, rendszerezése;
- (e) a szövegtani felfogások háttérében álló eltérő filozófiai álláspontok tisztázása, az ezekből származó következmények értékelése.

A nyelvi szövegtannal összemérve lesznek nála szűkebb tárgykörű tudományágak; lesznek vele nagyjából hasonló mértékben különös-általánosak, és lesznek nála általánosabbak, átfogóbbak. Ezt fölismerve kell összehangolni eredményeiket — korántsem tulajdonítva mindig vezető szerepet a szövegtannak.

Mindnyájan tudjuk, hogy a legeredményesebb tudományközi együttműködésnek országunkban anyagi korlátai vannak. Ezekről meg nem feledkezve javasolhatok efféleket.

- (f) Az azonos tárgyat (is) kutató nyelvészeti és nyelvészetben kívüli kutatók meghívása szövegtani kiadványok, folyóiratok szerzői közé (tulajdonképpen már az is ilyen mozzanat, hogy engem, stíluskutatót invitáltak véleményem közlésére). Másrészt tervszerűen jelentkezniük kell a szövegtani kutatóknak is a rokon tárgyú tudományok, tudományágak orgánumaiban, értekezletein, szimpóziумain a maguk tanulmányaival, hogy a határterületeken élénkebbé váljék a tapasztalatcsere, az egyeztetés.
- (g) A műszó- és műkifejezés-készlet egységesítését vagy egyértelműsítését megkezdte a *Szemiotikai szövegtan* (VASS LÁSZLÓ). Ezt azonban nemcsak bővíteni lehet, hanem alkalom nyílik a közölt műszóértelmezésekből a vitatható bennfoglalt háttér kifejtésére és megvitatására.

- (h) Erősíteni fogja az együttműködést, ha a szövegtan kitör a gyakorlat számos területére, ha bizonyíthatóan hasznosítja magát. Pl. a tartalomelemzést is bekebelezve a honvédelmet, a kód sajátos fajait integrálva a bűnüldözési szövegnyelvészetet; a jogi szövegek hermeneutikájával szövetkezve a jogszabályok hiteles értelmezését; a szépirodalmi szövegtanban az ismeretlen szerzőjű szövegművek alkotóinak jellemzését; a szellemi néprajzban a romlott szövegek eredetiinek helyreállítását szolgálja — a pillanatnyi divatokkal olykor szembeszállva is. Stb.

3. Stilisztikai-poétikai tevékenységemben foglalkoztam a lírai szövegek belső logikai és képi kapcsolataival, a szöveg által kialakított belső közlési helyzettel (a „vershelyzet”, „versmagatartás” az én műszavam, bár átvette pl. HANKISS ELEMÉR is); az eredeti alkotói körülményeknek a versben lírává átvértékelődő valóságdarabjaival (*Medáliák, Klárisok* elemzése); a funkcionális szövegfajtáknak társadalmi olvasási-értelmezési utasításaival, a normaelmélettel, mely magában foglalja a nyelvi normákat is, az átfogóbb és a funkcionális szövegnormákat is.

Saját szövegtani vonatkozású írásaim könyvészetét röviden közli a *Szemiotikai szövegtan* 1. Szeged, 1990. 126. Ezt legfőljebb kiegészíthetem.

- a) Egy jövőendő általános stíluselmélet távlatai. *MNy.* LXXXIV, 411—419.
- b) *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
- c) Régebbiről: *József Attila-kommentárok.* Gondolat. Budapest, 1976. 7—27; 41—58; 77—113; 147—259; 282—293.
- d) (Sajtó alatt:) normaelméleti tanulmányom. MTA Nyelvtudományi Intézet kiadványaiban várható, a normaelméleti kötetben.

4. Az előzőekben már válaszoltam rá részben. Bíráltam a teljes leírás bármilyen ábrándját. Kidolgoztam, és finomítom azóta is a különféle rendeltetésű szövegfajok, fajták társadalmi értelmezési utasításának elveit, elméletét. Föltárom a lírai szövegek imitált gyakorlati közlési magatartásait. Alighanem újat mondtam az idéző mondat, idézés mód számtalan modalitását leltározva, minősítve — nemzetközileg is. (Az, hogy nem ismerik külföldön, az ő bajuk, az ő provincializmusuk!)

5. Erről nincs különösebb mondanivalóm.

6. A kérdés itt rossz helyen van, hisz ismétli a 2. pontot. A mai szövegtanunk hiányaira rámutatok külön mellékelt tanulmányomban is, az itteni korábbi pontokban is.

7. Sapiienti sat!

SZÖVEG ÉS (ADEKVÁT) INTERPRETÁCIÓ

(Szövegműfaj, szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás)

WACHA IMRE

Vázlat

1. A szövegtan, a szövegfonetika és a Kazinczy-versenyek kapcsolatáról
- 1.1. A Kazinczy-versenyek céljáról
- 1.2. A Kazinczy-versenyek problematikája a hivatásos beszélők gyakorlatában
2. A kommunikációs szituáció, az interpretálási szándék és a hangzásforma kapcsolata
3. Az interpretálás stílusgondjai
4. A szöveg, szövegforma, (-szerkezet), nyelvi forma és a hangzásforma összefüggései
5. A megszólaltatás alapkérdései
6. A szöveg meghatározásának gondjai
7. Az akusztikus stílusideál, a pódiumstílus kérdése. A Kazinczy-versenyek hangvétele
8. A szöveg(mondatok) hangzásának (intonálásának) szerepéről
- 8.1. A szöveg és a szupraszegmentális eszközök kapcsolata a szöveg megszólaltatásakor
- 8.2. A megszólaltatás egyik alapkérdéséről: tagolás és kapcsolás a szövegben
9. A kommunikáció feltételeinek és a szövegnek a kapcsolata
10. A kommunikációs „mező”, a szöveg és a hangzás kapcsolata
11. Gyakorlati példák helyett
12. Összegzés

1. A szövegtan, a szövegfonetika és Kazinczy-versenyek kapcsolatáról

A szövegnek, mely a tudattartalom (egy bizonyos részének) visszatükröződése és ennek kivetítése, realizációja a közlőben és a közlő által, majd pedig felidézője a címzettben, két megjelenési alapformájával számolhatunk. Az írott és a hallható (vulgo: beszélt) szöveggel. Az írott szöveg hallhatóvá tétele: adekvát megszólaltatása régóta nagy gondja az előadóművészeteknek: azt a gondolatot szólaltatja-e meg az előadóművész vagy felolvasó, mely az írott sorokban rejlik, s úgy szólaltatja-e meg őket, hogy azzal a szerző mondanivalóját és szándékát tolmácsolja. Más gondok és szándékok mellett ez a gond hívta létre a Kazinczy-versenyeket, s volt egyik elindítója a szövegfonetikai kutatásoknak. E versenyeken, melyeknek zsűritagjai többségükben nyelvészek voltak, a produkciók hallatán óhatatlanul felmerültek olyan kérdések is: miért mondható könnyen és hatásosan az egyik szöveg, s miért nem a másik. A kutatók figyelme így fordult az akusztikumot meghatározó tényezők keresése, majd az alap: a

szövegnek, szerkezetének, szövegségi jegyeinek, a szövegmondatok (belső) szerkezetének, összefüggéseinek vizsgálata felé. A Kazinczy-versenyek (és az előadó-, valamint az interpretáló művészetek) tehát a szövegvizsgálatnak egy sajátos ágát kezdeményezik. Ebből a problémakörből kiindulva mutatok be néhány gondolatot a szöveg vizsgálói számára.

1.1. A Kazinczy-versenyek céljáról

„A Kazinczy-versenyeket általában úgy szokás emlegetni, mint a szép magyar kiejtés versenyeit. A szép magyar kiejtésnek azonban kettős értelmezése van. Szűkebb értelemben a tiszta hangképzést, a precíz, az igényes magyar hangképzés szabályainak megfelelő hangszor, hangfolyam létrehozását értjük rajta. Van azonban egy bővebb, igazabb értelmezése is: az imént említetttel együtt, azt is beleértve, *a szövegnek, a szövegben rejlő gondolatnak és mondanivalónak értő—értető megszólaltatása: tolmácsolása.*” A Kazinczy-versenyek egyik célja tehát, hogy megtanítsa megkeresni, kialakítani azt az akusztikus formát, azt a hangzási-hangoztatási formát, amely adekvát módon felel meg egyrészt a szöveg hordozta gondolatoknak, azaz a szöveg mondanivalójának, céljának, az ezt hordozó szöveg- vagy nyelvi formának, másrészt az adott beszédhelyzetnek, harmadrészt a megszólaltató személyiségének. „S amint ezt tartjuk a Kazinczy-versenyek fő és fontosabb céljának, úgy érezhetjük, hogy valamiképpen még messze vagyunk ettől a céltól.” (WACHA: 1991. 87.)

Állításom bizonyítását és a továbbhaladás egy irányának a felvázolását — mivel a Kazinczy-versenyek eszme- és szempontrendszere, a versenyekkel kapcsolatos elvi és gyakorlati elképzelések is több forrásból táplálkoznak — kissé távolabbról és több irányból közelítem meg.

1.2. Kazinczy-versenyek problematikája a hivatásos beszélők gyakorlatában

1964-ben új alapokra helyezték a rádióbemondók képzését. Az ő beszédstílusuknak, hangvételüknek a megváltoztatásától várták a rádió hangjának, stílusának a megváltozását. Abban az időben ugyanis „a” rádió hangját — s bizonyos felfogás szerint a nemzeti beszédmintát is — a bemondók, főleg a hírolvasó bemondók testesítették meg. Az addig neutrális, informatív bemondói, hírolvasói stílust kellett volna közvetlenebbé, értelmezőbbé: „közlővé” átalakítani, hogy a „felolvasó” rádió helyébe egy kommunikatívabb, „beszélő” rádió léphessen. 1970—71 táján már kiderült, hogy a feladat — ahogy elképzelték — megoldhatatlan. Ennek csak egyik okát kereshettük a bemondók személyiségében és azokban a körülményekben, melyek között ők megszólaltatják a szövegeket. A merev felolvasást még akkor is csak alig sikerült feloldani, amikor a stúdióban kellő szövegelemzés után próbáltuk meg „beszélve”, oldottan megszólaltatni a hírszövegeket.

A hírek — és bizonyos más szövegek — egy határon túl „ellenálltak” az oldott megszólaltatásnak. Az ok, az „alapháttalomban”, mint ezt később DEME LÁSZLÓ megfogalmazta (s a rádiós beszéd vizsgálatára felkért más nyelvészeink is igazolták ezt az állítást), az *írott szöveg* nem kommunikatív *nyelvi formája* (a mondatszerkezetek belső szintaktikai struktúrája) volt: a szövegformában (a nyelvezetben, pl. a balra bővítő, alászerkesztett, hosszú szószerkezetekben is) rejlő belső, *latens zene* ellenállt a

feladatnak. (Vö. DEME: 1973., SZATHMÁRI: 1973., WACHA: 1973.) Más oldalról is igazolást kaptak ezek a tapasztalataink: egy színikritika szerint Németh László egyik drámája, a *Bodnárné*, azért bukott meg, mert a színészek nem tudtak megbírkózni a nehezen mondható szöveggel. Éppen ezek és a hozzájuk hasonló tapasztalatok is vezethették el DEME LÁSZLÓT s másokat a különféle műfajú szövegek mondatszerkezeti sajátosságainak és ezek gyakoriságának, valamint a (szöveg)mondatok szintaktikai szerkezete és a dallamforma közötti összefüggéseknek a vizsgálatához. S természetesen a szövegalkotás, szövegszerkesztés, a megszólaltatásra való fogalmazás kérdéseinek kutatásához, gyakorlati ismeretek, tudnivalók közléséhez. (Vö. a már idézett munkákon kívül pl. DEME: 1970a., 1971a–b., 1972., 1973., 1974., 1976., 1978a–b., 1978., 1979.; DEZSÉRY—TERESTYÉNI: 1976.; WACHA: 1985., 1989b., 1990., 1991.)

Hogy a Rádió hangja időközben mégis feloldódott, s a rádiós beszéd mégiscsak eljutott a felolvasó rádiótól a beszélő rádióig — bár nem biztos, hogy mindig jó irányban haladva, s jó megoldásokat találva —, az a rádiós struktúraváltáson kívül sok egyéb ok megváltozásának is köszönhető. Annak is, hogy a szerzők egy része saját kárán rájött, hogy másképpen, más szintaktikai rendszer szerint kell megfogalmazni az *elmondásra*, a hallgatónak szánt szöveget, mint amit olvasónak, *elolvasásra* szánunk. Következésképpen „megváltoztatták” korábbi fogalmazási szokásaikat is: oldottabb, könnyebben mondható — tehát a hallás útján befogadó számára kommunikatívabb — szintaktikai szerkezetekkel fogalmazták meg (hír)mondataikat, (hír- és kommentár-, valamint egyéb) szövegeiket.

2. A kommunikációs szituáció, az interpretálási szándék és a hangzásforma kapcsolata

Természetesen az írásos szöveg előszószerű megfogalmazására és megszólaltatására mindez csak bizonyos határok között érvényes, hiszen — az írásos és a közvetlen előszóbeli kommunikáció során a kommunikációs szituációknak, a partnerviszonyoknak stb. mássága következtében, a szöveg létrehozójában és megszólaltatójában lezajló külső és belső kommunikációs folyamatoknak eltérő volta miatt — nem azonosak az írásos fogalmazásnak és a spontán előszóbeli szövegalkotásnak a folyamatai és ennek eredménye: a szöveg. A kettőt csak közelíteni lehet egymáshoz. Éppen ebből adódik az úgynevezett „hangosítás”, valamint az értelmező és adekvát felolvasás, az interpretálás nem egy gondja. (Lásd erre többek között az eddig is idézett munkákat.)

Kísérletek igazolják, hogy még a kifejezetten beszédre írott és fogalmazott szöveget, sőt még azokat a szövegeket, amelyeket teljesen spontán fogalmazásból tettünk át írásba, sem lehet *valóban előszóval*: a spontán, természetes beszéd akusztikumával, természetes dallam- és ritmusvilágával megszólaltatni, újrainterpretálni. Akusztikumukban valami árulkodik arról, hogy nem spontán, nem szinkrón és szimultán szövegalkotású és hangoztatású közlemény szólal meg. A hangzásforma elárulja, hogy a megszólaltató nem itt és most hozza létre a beszédet, hanem egy korábbi nyelvi produktumot reprodukál vagy interpretál. Érvényes ez annak ellenére, hogy vannak olyan szövegek, melyeket kellő feldolgozás, kellő előkészület után egészen jól elő lehet adni *előszószerűen*. Ilyen szöveg pl. Bernsteinnek *Hangverseny fiataloknak* című könyvéből egy részlet Juhász Előd fordításában (Bernstein: 1974.). Ez eredetileg Kálmán György emlékezetes tévés tolmácsolásában

hangzott el. Ennek a szövegnek különféle interpretálásai éppen a szövegfonetika tekintetéből nyújthatnak érdekes elemzési lehetőségeket; pl. arra, hogy mi a különbség a sima, iskolás és az értő—értető felolvasás, majd az élőszószerű megszólaltatás között, s hogy az eltérő alkatú tolmácsolók produkcióiban mi az, ami közös, ami a szövegre jellemző.

Vannak olyan, különben nagyon jól, művészien megfogalmazott szövegek — s ezek vannak többségben —, melyek bizonyos határon túl „ellenállnak” az „erőszaknak”. Már tudniillik annak, hogy „szövegidegen” módon s tegyük hozzá: személyiség-, szituáció- és műfajidegen módon szólaltattassanak meg. (Sütő Andrásnak egyik — nagyon szép magyar nyelven írott — esszéje, részlet az *Anyám könnyű álmot ígér* című kötetből, csak irodalmi hangvétellel, irodalmi nyelvi dallamvilággal engedte mondatni magát.) S ha az interpretáló a „szöveg ellenére” dolgozik, azaz „szövegeellenes” vagy „mondanivalóellenes” akusztikus megoldásokkal szólaltatja meg a szöveget, akkor az eredmény kétféle lehet. Az egyik: vagy torzul, értelmetlenné, antikommunikatívává, bizonyos értelemben iskolás felolvasássá válik a beszéd, s megszűnik vagy csökken a kommunikációs hatása: értelmileg torzul, érzelmileg pedig elszűrke. — A másik eredmény: ha a kontraszt olyan erős, az akusztikus formák annyira „ellentettek” vagy „rendhagyóak”, a tartalom és a forma olyannyira ellene mond egymásnak, akkor a szöveg interpretátora a szöveg hangzásvilága által sajátos stílushatást ér el: a hangzásvilág segítségével groteszket, karikatúrát, paródiát hoz létre. Ennek mi főleg írásos változatait ismerjük. Ezeknek persze mindnek megvan a maguk adekvát — olykor több változatban is helyes, jó — akusztikus formájuk is. (A műfajnak, a tartalomnak és a mondanivalónak antiadekvát megszólaltatásából adódó paródiahatásra egyetlen példát idézek csak, az *Egy gondolat bánt engemet...* című Petőfi-versnek Antal Imre-féle „kifordítását”. Persze a „kifordításban”, az eredeti mondanivaló visszájára fordításában, itt az akusztikum mellett szerepet kap a látvány is.)

3. Az interpretálás stílusgondjai

Az eddig elmondottaknak nem mond ellene az a tény sem, hogy amint az irodalomban vannak korstílusok és stílusirányzatok, ugyanúgy az akusztikumot, az interpretálást illető felfogást tekintve szintén beszélhetünk korstílusokról, stílusirányzatokról, stílusfelfogásokról, és az előadói egyéniségeknek megfelelő, rájuk jellemző előadói stílusokról. Ezekről jó képet kaphat bárki, ha meghallgatja és összeveti pl. a *Varietas delectat* gyűjtőcímmel közreadott verses hanglemezek anyagát. Ezekben a hanglemezekben ugyanaz a vers több különböző alkatú és más korban élt előadóművész tolmácsolásában szólal meg. (Az ilyen összehasonlításra lásd MOLNÁR—SURÁNYI: 1981.)

Ugyancsak nem mond ellene a korábban felvázoltaknak az sem, hogy a színjátszásban, a drámai művek előadásában is megfigyelhetünk korstílusokat, sőt színházakhoz, rendezői, színészi egyéniségekhez is köthető stíluskülönbségeket. (Kiolvasható ez az idevonatkozó magyar színháztörténeti szakirodalomból, és főleg kihallható abból a hangfelvételtől, mely színháztörténeti visszapiantásként, összefoglalóként *Az ember tragédiájának* hat változatát mutatja be 1937-től 1985-ig, a Bozó László rendezte kvadrfon változat elkészültéig. (Vö. erről WACHA: 1990b.))

4. A szöveg, a szövegforma, (-szerkezet), nyelvi forma és a hangzásforma összefüggései

Az elmondottak azért sincsenek ellentmondásban az eddigiekkel — hogy ti. a szöveg a legfőbb determináns (s ezen természetesen a szöveg tartalmát, mondanivalóját, célját, s az ezt hordozó, kifejező nyelvi formát értem) —, mert különbségeik ellenére e szövegeknek akusztikus változataiban erőteljes(ebb)ek azok az azonosságok, melyek a tartalom és (írásos) forma kapcsolatából, a szövegszerkezetből és a mondatok láncában, láncolatában megvalósuló és magában a szövegben is benne rejlő kommunikációs szituációból adódnak. Pl. abból, hogy korlátozott kódú, azaz írásos-e, vagy totális, teljes kódú, azaz közvetlen élőszóbeli-e a kommunikáció — és természetesen adódnak az (anya)nyelvi ismeretekből, az anyanyelvnek (mint ismeret- és tudáshordozónak, a gondolkodást segítő rendszernek) a tudásából, a közös nyelvűségből, a tárgyra vonatkozó előismeretekből és előzményekből, a kommunikációs és partnerviszonyokból, s magából a konkrét szituációból is. Ezek ugyanis a relativitás határai között bizonyos (szövegszerkesztési, mondatszerkesztési) megoldásokra is szinte *rákényszerítik* a megszólaltatott vagy a megszólaltatót. S mindezek akusztikus következményekkel is járnak. (Vö. pl. DEME: 1974., 1976., 1980.; DEZSÉRY—TERESTYÉNI: 1976.; LÁSZLÓ: 1961.; WACHA: 1985., 1987.)

A középiskolás és a pedagógusjelölti Kazinczy-versenyeken érdekes apróság figyelmeztetett bennünket a nyelvi szerkezetből (is) adódó akusztikus következményekre. A bíráló bizottság tagjainak többször is feltűnt, hogy a versenyzők *többsége* némely kötelező szövegnek ugyanazon a helyén „rosszul” értelmezi, hibásan hangsúlyozza a szöveget, ott bakizik stb. Csak aránylag kevés versenyző veszi hibátlanul ezeket a „buktatókat”. A zsűri tagjai közül többünkben felmerült a gondolat, hogy a „hibázók” valóban hibáznak-e. Nem arról van-e szó inkább, hogy ezek a versenyzők „engedelmeskednek” annak a dallamnak, tagolási módnak stb., melyet a nem éppen kommunikatív megfogalmazású, nem elmondásra írt vagy túl tömören megfogalmazott szöveg latens dallama vagy a hagyományos felolvasási gyakorlat (egyfajta mechanikus felolvasásmód) „kényszerít” rájuk, s ezért lesz szövegmondásuk értelemtorzító vagy értelemcsúszató.

Csak néhány — lehetőleg rövid — példát idézek. Előbb a „hibás” értelmezésű, mechanikus megoldást közlöm, majd a helyes értelmezésűt, természetesen úgy, ahogy a tipográfia lehetővé teszi: a hangsúlyokat, a kiemelés fokozatait a gyengébb felől az erősebb irányába haladva dőlt szedéssel s többféle aláhúzással, az átlagos szüneteket | jellel, a rövidebbeket ' jellel próbálom érzékeltetni; a kapcsolást (együttmondást) nem jelölöm: *Michelangelo próféta ' freskóira kell gondolnom, míg...* és: *Michelangelo ' próféta-freskóira kell gondolnom, míg...* (Bálint György: *Jónás példája*); vagy: „*Mi az, amire azt kell mondani: | »itt ' és ma«.* | Az a legfontosabb, | azt kell tenni.” helyesen: „*Mi az, amire azt kell mondani, | »itt és ma« az a legfontosabb, | azt kell tenni*” (Veres Péter: *Itt és ma*); vagy: „*Égigérő fán | a versfordítás ezüstbaltájával vágva magam | följebb és följebb, | ismerkedtem az antik költészettel.*”, helyesen: „*Égigérő fán a versfordítás ezüstbaltájával vágva magam följebb és följebb, ' ismerkedtem az antik költészettel*” (Devecseri Gábor: *Kalauz Homéroszhoz*); „*Álljunk csak meg, hogy egy ' igen közönséges és költői példát említsek. | Álljunk csak meg | egy izgalomtól remegő, ' indulásra kész | hatalmas mozdony előtt...*” helyesen: „*Álljunk csak meg | — hogy egy igen közönséges és költői példát említsek — | álljunk csak meg | egy izgalomtól remegő, ' indulásra kész, ' hatalmas mozdony előtt...*”

(Szabó Lőrinc: *Technika és költészet*); vagy: „Az *enyhén*-lejtős *főutca* közepén | végehosszatlanul húzódó *bokrokból* | a *delelő* *tyúk* ' *hazaiszkol*”, helyesen, a szövegösszefüggésnek megfelelően: „Az *enyhén*-lejtős *főutca* közepén végehosszatlanul húzódó *bokrokból* | a *delelő* *tyúk* ' *hazaiszkol*” (Illyés Gyula: *Gyermekkorom zivatarai*); vagy: [a műfordító] „*arra* törekszik, | hogy ... az *élmény* felől közelítse meg a *nyelvet*, | s *így* próbálja ' *megéreztetni* ezt az ' *egész világot* | az *eddiginél* *tágabb* | és *emberibb* karolással ' *szívére ölelő* ' *új líraiságot*”, helyesen: „...*így* próbálja *megéreztetni* | ezt az *egész világot* az *eddiginél tágabb* és *emberibb* karolással *szívére ölelő* ' *új líraiságot*” (Muraközy Gyula: *Janus Pannonius* fordításához). Poentírozva, eltűzve azt mondhatnánk, hogy azok a versenyzők, akik jól értelmezték a szöveget ezeken a helyeken, tulajdonképpen csak „ráhibáztak” a helyes akusztikai megoldásra, a helyes logikumra, s így — megint csak DEME LÁSZLÓ szavával élve — hanggal gyógykozmetikázták a nem éppen jól vagy nem kifogástalanul, nem elmondásra megfogalmazott szöveget.

5. A megszólaltatás alapkérdései

Bármelyik irányból indulunk is el, a hangzás, a megszólaltatás szempontjából több kérdés bukkan fel.

1. Az egyik: mi is az a „szöveg”, amelynek vagy amelyhez meg kell keresni a saját, az adekvát hangzási formáját, amelynek tehát elvben latens hangzásformája van.

2. A második kérdés: ha ennyire erős a szövegnek determináns, a hangzást meghatározó szerepe, érdemes-e, sőt szabad-e a szöveg helyes tolmácsolásának kérdéseit firtatni. Van-e értelme a szövegelemzésnek, „lehet-e egyáltalán hibázni egy-egy kötött szöveg megszólaltatásakor”?

3. A harmadik kérdés: vannak-e olyan — egyéb — meghatározók, melyek valamilyen módon „megszabják”, hogy miként kell valamely szöveget helyesen, adekvát módon, a „szöveg természetének” megfelelően megszólaltatni? S ha vannak ilyen fogódzók — melyek alapján kimondhatjuk, hogy a szövegnek van adekvát hangzásformája —, miről és hogyan ismerhetjük fel őket. Ez rejtve azt a kérdést feszegeti, van-e egyáltalán szövegfonetika, tényleg rejlenek-e a szövegben — esetleg a szöveg felett vagy a szövegen kívül — olyan determináns tényezők, melyek megszabják, vagy legalábbis korlátozzák, irányíták a helyes megszólaltatás módját.

Próbáljunk választ keresni ezekre a kérdésekre!

6. A szöveg meghatározásának gondjai

Ne bonyolódjunk bele annak a kérdésnek a boncolgatásába, hogy mi is a szöveg, hiszen a szövegtan szakemberei sem tudtak eddig egyértelmű, minden igényt kielégítő meghatározást adni. (Körülbelül úgy állhatunk vele, mint a mondat meghatározásával.) Két, esetleg három, többé-kevésbé szélső(séges) nézettel azonban mindenképpen számolnunk kell.

6.1. Az egyik: a szöveg információt, közleményt tartalmazó — írásban rögzített (rögzíthető) és olvasható, vagy akusztikus formában elhangzó, füllel hallható (s hangrögzítő eszközzel vagy írásban is rögzíthető/rögzített) — nyelvi produktum, parole jelenség. Létrejöhét (aa) közvetlen, totális — azaz verbális és nonverbális —

kommunikáció eredményeként spontán szövegalkotással (beszédmű), azután (ab) (bizonyos értelemben) korlátozott kódú — azaz csak írásos — szövegalkotás eredményeként (írásmű), illetőleg (ac) írásos/írott alapról induló, de nem kötött szövegalkotású kommunikáció eredményeként. Megjelenhet, betöltheti kommunikációs funkcióját (ba) írott formában (írásmű) és (bb) akusztikus (hallható) formában (beszédmű). Ez utóbbiban lehet (ca) spontán előszó, (cb) reprodukció (felolvasás) és (cc) interpretáció (előszószzerű, átélt előadás). Olyan produktum, parole jelenség tehát, amely — akár megszerkesztett, akár megszerkesztetlen, akár írott, akár hangzó formában — gondolatokat, érzelmeket, szándékokat: információt közvetít. Kifejez valamit, tájékoztat valamiről és célja is van mindezzel. (Vö. DEME: 1980.; WACHA: 1985.)

Eszerint szövegnek tekintendő az írásmű és a beszédmű akkor is, ha kerek, megszerkesztett, jól megfogalmazott gondolati—nyelvi egység és egész, de szöveg akkor is, ha nem ilyen. Szöveg így is, legfeljebb *nem jó szöveg* (azaz nyelvileg és kommunikatívve rossz szöveg), mert nem felel meg a szövegség fogalmának és kritériumainak.

6.2. A másik, szűkebb értelmű meghatározás szerint a szöveg olyan nyelvi produktum, ami lezárt, kerek, egységes — vagy annak tekinthető — nyelvi, logikai egész, és valamilyen (összeszedett, rendszeres és rendszerezett) előgondolkodási folyamatnak eredményeként jön létre és megfelel a szövegalkotás szabályainak, a szövegség követelményeinek, kritériumainak. Körülbelül abban a felfogásban és megfogalmazásban, értelmezésben, amelyben azt DEME LÁSZLÓ és BOLLA KÁLMÁN megfogalmazta. (Vö. DEME: 1988.; BOLLA: 1988., 1989.; PETŐFI: 1990.; BALÁZS: 1985.) — Az ilyen szöveg rendszerint írott formában, írásműként jelenik meg, s hangzó változata többnyire reprodukció vagy interpretáció eredménye. (Ilyen szöveg a Kazinczy-versenyek szövegmondásának alapja is.)

Mereven és kellőképpen torzítva, ilyen értelemben tehát a szöveg csak valami szerkesztmény, valami írott vagy írott alapra épülő, esetleg ezt hangosított kerek és lezárt egész, általában igényesebb (szépirodalmi) mű lehetne.

6.3. Természetesen a szövegnek van egy harmadik, általánosabb értelmezése is. Eszerint szövegnek tekinthető minden irodalmi, képzőművészeti, zenei stb. alkotás (szobor, festmény, épület, népdal, szimfónia, sőt lakás, balett, néptánc stb.) is. Ettől az értelmezéstől azonban most tekintsünk el!!

7. Az akusztikus stílusideál, a pódiumstílus kérdése. A Kazinczy-versenyek hangvétele

Az elmondottakból két további „gond” adódik, egyrészt az írott szövegek megszólaltatásának (hangosítás vagy interpretálás?), másrészt a Kazinczy-versenyeknek a szempontjából. Az írott (megszerkesztett) szövegek, az írásművek, különösen a szépirodalom, esszé, publicisztika körébe sorolható alkotások megszólaltatásakor (és akusztikumának vizsgálatakor) szövegfonetikai és beszédstílusbeli, „hangvételt” gondok jelentkez(het)nek. Különösen a — vulgáris megnevezéssel — hangszínnak és hangszínezésnek, a dinamikának (a hangsúlyozásnak) és a ritmusnak—tempónak a szempontjából. Ugyanis minden megnyilatkozás, különösen pedig az irodalmi (jellegű) megnyilatkozások — nyelvi jegyeik és akusztikus jellemzőik alapján is — besorolhatók valamilyen (sokszor merev) műfaji, műnemi és stílus kategóriába. (Pl. szépirodalmi

stílus, társalgási stílus, rétori stílus; vagy: próza, költemény, esszé; azután karcolat stb. Be is szoktuk sorolni őket ilyenekbe.)

Ezekhez a kategóriákhoz (a hivatásos előadóművészet produkcióit figyelve látom és tapasztalom ezt) a „kollektív tudatban” valamilyen „generál-akusztikum” is tartozik, melyet — megint csak stílus- és akusztikumbeli sajátosságai alapján — így szoktunk jellemezni: szónoki, rétori, prózamondó, versmondó, pódiumstílus, kabaréstílus, azután Nemzeti Színház-i, vígszínházi stílus, majd hír-, kommentár-, műsorvezetői stílus stb. E szöveg- és akusztikumbeli „stílusjegyeknek” a maguk helyén természetesen megvan a maguk kommunikatív funkciójuk. (Vö. WACHA: 1989a.) Az esetek többségében racionális okuk van. (Pl. a prédikáció stílusjegyeinek: emeltebb hangfekvés, kiénekelte beszéddallamok, lebegő pontok, kissé lelassított beszédtempó stb. oka lehet a templom akusztikája, a szertartási prédikáció emelkedett tartalma. S ezek a stílusjegyek megjelennek majd — némileg módosulva — a pap egyéni társalgási stílusában is és bizonyos a templomon kívüli nyilvános előadásokban is. Nemegyszer a „költészet és irodalom templomában” felhangzó pódiumstílusban is.)

Gondot azért jelent ez a „generál-akusztikum”, mert az előadók egy tekintélyes része nem a szöveg természetének — és természetesen értelmének — megfelelő akusztikus jegyeket keresi és szóltatja meg (és próbálja harmóniába hozni saját egyéniségével, a megszólaltatás alkalmával és helyével), hanem a hangzásjegyeket mintegy kívülről viszi rá, s ráerőszakolja a szövegre: függetlenül annak tartalmától, szándékától, belső szerkezetétől (logikai építkezésétől, tartalmi felépítésétől, a szövegmondatok grammatikai szerkezetétől stb.), tartalmi nyelvi kohéziójától. Teszi ezt azért is, mert a versenyzők nagy része pódium, az előadóművészet felől közeledik a Kazinczy-versenyekhez: gyakran amatőr, olykor félprofi vers- és prózamondókként, színjátszókként tevékenykednek.²

A szorosabb értelemben vett szövegnek — műfaji, műnemi és stílusbeli jellemzőiből is adódó — akusztikuma ily módon keveredik egy, a szövegre rendszerint kívülről rávitt „generális” akusztikummal, és az eredmény az esetek nagy részében valamiféle hamis, modoros hangzás, valamiféle „csináltság lesz”. Ennek magyarázata lehet, hogy a műfajra, műnemre vagy a helyzetre jellemző akusztikum fölébe nőtt a szövegnek, s állandósult. Gondoljunk csak a színház világából a népszínművek hangvételére, az ún. „műkedvelői” hangvételre — stílusra. (Az persze már más lapra tartozik, hogy ennek is van — lehet tudatos funkciója, mint például a *Csikósmlyói passió* előadása esetén.)

A vers és prózamondói hangvételnek a párhuzamai megvannak a Kazinczy-versenyeken is, ahol szinte minden szöveg emelt hangvétellel, pódiumstílusban hangzik el, néha csaknem teljesen függetlenül attól, hogy az alkalom és a szöveg maga milyen hangvételt kívánna. — Az emeltebb hang, amennyiben csak a terem akusztikai viszonyainak megfelelően emelt hang; az emeltebb beszéd, amennyiben igényszintet tükröz, önmagában nem hiba, sőt inkább erény. Hibássá akkor válik, ha nem a szöveg és a mondanivaló szabja meg a hangzást, hanem a dallam öncélúvá válik, s az „emeltség” dallama kezdi el vinni a szöveget, függetlenül a szöveg értelmétől. (Ilyen például a magyar lemezlovas stílus.)

Természetesen a „műfajra” jellemző akusztikum — amelynek fő forrása a szöveg (és a szövegben: a tartalom, szándék és a nyelvi forma), de forrása a közlő (a beszélő) és a címzett (a hallgató) között feszülő viszony, a beszédhelyzet és végül maga a helyszín —, tehát az akusztikum lehet funkcionális és afunkcionális, kongruens és

inkongruens. (Műfajon azonban most már nem csak a szövegműfajt értem, hanem a megnyilatkozás jellegét is.)³

8. A szöveg(mondatok) hangzásának (intonálásának) szerepéről

A hagyományos értelemben vett szövegnek, amely megfelel a szövegség kritériumainak is, az ilyen szövegnek a szövegmondataiban vagy szövegmondatai felett — és gyakran a szöveg mögött is — ott feszül az az összetartó erő, a mondat- és szövegkohézió, mely részben a szövegnek szituációt teremtő és az előzményekre utaló megfogalmazásából, részben a témaazonosságból, részben a nyelv által is hordozott ismeretekből (előzményekből), részben pedig a megszerkesztett logikai rendből-összefüggésből s — az esetek többségében — a meg- és beszerkesztett szövegmondatok grammatikai szerkezetéből adódik, melyet a nyelvi és grammatikai eszközök (kataforikus és anaforikus elemek) is biztosítanak.

És éppen ez a tartalmi, szövegszerkezeti, grammatikai kohézió az, aminek az (akusztikus) érzékeltetése elmarad a hibás, nem kielégítő tolmácsoláskor, a mechanikus felolvasáskor. A *mondatintonáció* — amennyiben a szövegből kiragadott, *önálló* mondatról, tehát nem szöveg-, hanem rendszermondatról van szó — a *mondaton belüli*, de csak a mondat tartalmából adódó tartalmi-szerkezeti súlyviszonyokat és a mondaton belüli szintaktikai szerkezetet tükrözi. Az *önálló* (rendszer)mondat intonációjának — kevés kivételtől eltekintve — tehát nincs kommunikációt szervező szerepe és funkciója, s egyáltalán nincs *szövegszervező* funkciója. A *szövegmondatok* már nemcsak a mondaton belüli, hanem a *mondatok közötti-fölötti*, a mondatláncon, sőt a szövegen belüli tartalmi-szerkezeti összefüggéseket és súlyviszonyokat tükröznek, és — éppen a kapcsoló elemek által is — kommunikációt szervező szerepük is van. Ezeknek az érzékeltetése a funkciója a szövegfonetikai eszközöknek, pontosabban a szöveg fonetikai eszközeinek. A szövegfonetikai eszközöknek, tehát a szövegmondat intonációjának az a feladata, hogy (a) érzékeltesse a szöveg információs súlyviszonyait, (b) a mondatok közötti logikai-szerkezeti összefüggéseket. Feladata (c) az új és ismert, a fontos, kevésbé fontos vagy a magától értetődő elkülönítése és megkülönböztetése, (d) a szövegmondatok (grammatikai) szerkezetének, tartalmi és „grammatikai” kapcsolódásának kifejezése—jelzése a hallgató számára, és végül — de nem utolsósorban — (e) bizonyos kommunikációs-szervező funkció ellátása.

A kommunikációs folyamat során kommunikációs céllal létrehozott szövegnek (és mondatainak) a fonetikai szerkezete tehát annyiban különbözik az önálló — önmagukban helyes és értelmes mondatintonációval kimondott, egymás után sorolt — mondatokból összerakott mondatok soroknak akusztikai szerkezetétől, hogy a szövegben szereplő szövegmondatok intonációja (a) megadja, jelzi a szövegmondatok közötti összefüggést, kohéziót, (b) kapcsolatot teremt a mondatok között (mert „utasítást” közöl a mondatok vagy a távolra szakadt egységek „összeszerkesztésére”, „összekapcsolására”), (c) információs súlyviszonyokat ábrázol nemcsak (ca) a mondaton belülre, hanem azon (cb) túlra is mutató, azok összefüggéseinek és kapcsolódási rendszerének megfelelően. (Amennyiben ez elmarad, vagy gyengén, rosszul sikerül, annyiban romlik a szöveg „hírértéke”. Lásd erre az EFF. 1—2. és 4. számának, a Kazinczy-versenyek történetével foglalkozó kiadványoknak — Z. SZABÓ—WACHA: 1978., 1991. — a szövegelemzéseit.)

Kísérletképpen készítettünk több olyan hangfelvételt, hogy előbb mondatokra bontottuk a szöveget, a mondatokat összekevertük, s egy-egy mondatot önálló mondatként olvastattunk fel. Az így kapott mondatok hangzó anyagát azután — a felvételt tartalmazó hangszalag feldarabolásával — az eredeti, a szövegbeli sorrendbe rendeztük el. Ezután készítettünk egy újabb felvételt, most már az eredeti összefüggő szöveg alapján. Természetesen ezt a felvételt alapos szövegelemzés előzte meg. A két szöveg hangzása között lényeges a különbség!

Az ilyen „szöveg”-ben, melyet neutrálisan, de önálló mondatonként megszólaltatott (szöveg)mondatokból raktunk össze, az egymás után felhangzó mondatok sora sokszor (viszonylag) értelmesen is hangzik. Ez azonban még korántsem *igazi beszéd*, mert az egyes mondatok nem állnak össze olyan hangzású beszéddé, olyan szöveggé, mint amilyent mi a köznapi, mindennapi interszónális kommunikáció beszédhelyzeteiben természetes beszédként megszoktunk. A szöveg szétesik „hangosított” mondatok sorozatává. Elveszti szöveg mivoltát.

A *szöveg trott mondataiban* megjelenik ugyan a nyelvi szövegszervező erő: a mondatokat grammatikai és lexikai eszközök segítségével szöveggé összekötő „szövegkohézió” (természetesen a tartalmi—tematikai szövegkohézió mellett), mely által a mondatok mondatlánczá, majd szöveggé, illetőleg beszédművé rendeződnek; *akusztikus* változatukból mégis hiányzik *az a valami*, amit artikulációs és intonációs szituációteremtő, szituációt érzékelítő és szöveget összefogó, összetartó erőnek: „artikulációs és intonációs kohézió” nevezhetünk, s mely azután a címzettben talán létrehozza a percepciós kohéziót. S ez a kohézió, nem minden esetben a hangállománybeli és intonációs eszközök „korrekt”, neutrális felhasználásának—használatának az eredménye. Sőt! Az esetek többségében éppen a vélt korrektől, a *helyesnek tartott neutrálisról* való eltérése.

Ezek az eszközök egyrészt a *hangképzési folyamat jellegében* figyelhetők meg: a létrejött beszédhangnak, hangsornak normatív vagy attól eltérő hangzásában. Abban tudniillik, hogy a beszélő az interakció folyamán az *interakció egészében* (vagy egyes részeiben) milyen tipikus vagy tipizálható ejtési variánsokat (pl. emfatikus vagy milióvariánsokat) szólaltat meg (a beszédképzés folyamatának, artikulációs jellegének következményeként). (Vö. VÉRTES: 1987.; WACHA: 1989a.)

Másrészt ezek az eszközök a beszéd hangfolyamának szuprasegmentális síkján mutatkoznak meg: milyen intonációs eszközöket választ ki, milyen — tágabb értelemben vett — prozodémavariánsokat használ fel a beszélő. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS: 1967.; VARGA: 1989.; VÉRTES: 1987.; WACHA: 1973., 1985., 1990b.)

Azokra az eszközökre gondolok ez utóbbiaknál, amelyeket mondat- és szövegfonetikai eszközöknek szoktunk nevezni: (a) a beszélő hangjának a színe(zete), színezése és hangszínváltásai; (b) a beszéd hangereje, dinamikája, intenzitása, s ezen belül a hangsúlyozás és ennek jellege; (c) a beszéd hangterjedelme, ezen belül a magassági váltások (vulgo: hangfekvések) és a hanglejtés különféle dallamformái; (d) a beszéd irama, artikulációs ritmusa és a tempóváltásokból adódó lüktetés; és végül — de nem utolsósorban — (e) az elhangzó szöveg tagolása szünetekkel, junktúrával, beszéddallammal. (Vö. WACHA: 1973., 1989a.)

8.1. A szöveg és a szuprasegmentális eszközök kapcsolata a szöveg megszólaltatásakor

Az artikulációs és intonációs eszközök a beszéd- vagy közlésfolyamat egészét tekintve a mondatokban (pontosabban megnyilatkozásokban) s ezeken belül a szóelemeken jelennek meg, de értelmüket és funkciójukat csak a szövegösszefüggésben, sőt a kommunikációs mezőben nyerik el; és felhasználásukat is ez szabja meg. (L. WACHA: 1973., 1989a.)

8.2. A megszólaltatás egyik alapkérdéséről: tagolás és kapcsolás a szövegben

Az adekvát megszólaltatás szempontjából nem elegendő tehát a kisebb közlésegyeségeknek (mondatoknak, megnyilatkozásoknak, beszédrtetteknek) az elemzése. Eppen a szöveg és a szövegség érzékeltetése céljából szükséges (vagy az lenne), hogy elemezzük, tanulmányozzuk — szövegfonetikai szempontból is — a bekezdéseknek, szövegegységrészeknek, szövegegészeknek megfelelő közleményegységeket, közleményegészeket; ezek kapcsolódását, tagolódását. Sőt fontos volna a teljes beszédfolyamatoknak a vizsgálata: miként változnak meg a beszédsszituációk és beszédattitűdök, közlésszándékok a közlés- vagy közleményegészekben. (Nem lehet közömbös a beszédcselkvésnek és a közlésfolyamatoknak, a megfelelő összefüggésekre rámutató részeknek és elemeknek a figyelembevétele, s mindezek összefüggéseinek az elemzése sem.) Persze mindenkor a szövegegészre fordított figyelemmel, és a szövegegészből, sőt a beszéd- vagy közlésszituációból kiindulva kell vizsgáldni. Hiszen, ha nincs meg közöttük az összetartó, kohéziós erő, az egymás után sorakozó mondatok írott szövegben sem okvetlenül és nem minden esetben állnak össze szöveggé, értelmes gondolattá, noha önmagukban esetleg kereknek, és jól vannak megszerkesztve. Még a jól konstruált szöveget sem csak a „kitett” nyelvi elemek, eszközök tartják össze. A tartalmi, logikai összefüggések, a témaazonosság (a szövegen kívűli, a szöveg feletti kohéziós eszközök) még ilyenkor is segítik a szövegkohéziót. Különösen fontos a szerepük, ha a nyelvi eszközök csak töredékesen vagy tökéletlenül állnak a beszélő rendelkezésére.

Az akusztikumot, a hangzásformát tekintve azonban még nem válnak értelmes beszéddé az egymás után kimondott mondatok, ha — noha tökéletes fogalmazásúak is — ezeket a mondatokat pusztán önmagukban intonáljuk helyesen. Sőt még akkor sem, ha egyébként ezek a mondatok egy értelmes szövegnek a mondatai, s az írott szövegmondatok között nyelvileg kifejtve is ott feszűl az a szövegkohéziós erő, mely az egymás után következő mondatokat szöveggé kovácsolja össze. (Természetesen „tartalmi elemek” és a nyelvi—grammatikai—szintaktikai eszközök segítségével.)

9. A kommunikáció feltételeinek és a szövegnek a kapcsolata

DEME LÁSZLÓ *Az ember és a nyelv* című tanulmányában (DEME: 1980.) a kommunikáció és információ különbségeiről szólva, a kommunikáció során funkcionáló összefüggéseket és függéseket a következő ábrával mutatja be:

K Ö Z Ö S N Y E L V Ű S É G
K Ö Z Ö S E L Ő I S M E R E T E K
K Ö Z Ö S E L Ő Z M É N Y E K
B E S Z É D H E L Y Z E T
[Intertextus]
B E S Z É L Ő ----- S Z Ő V E G ----- H A L L G A T Ó
(Kontextus)

Most — a később kifejtendők érdekében — a mondat irányából induljunk el! DEME több helyütt is kifejti, hogy a mondat, ha a hang, a legkisebb nyelvi egység irányából tekintjük, a legnagyobb megszerkesztett nyelvi egység; de a legkisebb meg- és beszerkesztett egység, ha a szöveg irányából tekintjük. A jó szövegről szólva a *Szónokok, előadók kézikönyvében* a szövegmondatok láncszerű kapcsolódását és a szöveg dinamikai görbéjét mutatja be. (DEME: 1974. 112—135.)

A következőket mondja a *Szónokok, előadók kézikönyvében*: „Milyen a jó szöveg? Egységes egész, de részegységekből — mondatokból — áll. (Hagyjuk ki most a közbeeső részegységeket: a fejezetet, a bekezdést...). Ám a mondatoknak a szöveg nem pusztá összege, hanem megszerkesztett együttese. A részegységek — mondatok — önmagukban is mind önállóak és zártak, belsőleg maguk is megszerkesztettek. De ami elég ahhoz, hogy a mondat mondat legyen, még nem teszi a szöveget szöveggé. A mondatot nemcsak megszerkesztettsége jellemzi, hanem beszerkesztettsége is. Ettől lesz szöveg a szöveg. A beszerkesztettséget az önálló mondatok egymáshoz kapcsolódása biztosítja. Ez a dolog szerkezeti oldala. — Ami a mondat szerepét illeti, az kettős. Egyrészt minden mondat hozzáad valamennyit a szöveg tartalmához: nagyjából egy mondatnyi tartalomrészt. Másrészt a szövegnek egységét, egész voltát is biztosítja azáltal, hogy kapcsolódik az előzményekhez és átvezet a továbbiakba.” (DEME: 1974. 116—151., kk. 129.) — A szóhasználatból — mondat, fejezet, bekezdés — is látható, hogy DEME a jól szerkesztett, s a szövegség: a kerektség, az egység, az egészség, lezártág kritériumainak megfelelő, bizony *írásműként* is megálló szövegről beszél, ennek szerkesztési elveit mutatja be. Gondolom, mindez csak áttételesen érvényes a spontán alkotású, természetes beszédhelyzetben elhangzó szövegre, amely nem mindig, sőt gyakran nem teljesen felel meg a szövegség megszabta követelményeknek. Mert bizony a kommunikációs folyamatok eltérő volta miatt a teljesen spontán alkotású beszéd, még a monologikus sem felel meg teljesen azoknak a kritériumoknak, melyeket a szöveg iránt támasztani szoktunk, figyelve az írásosan szerkesztett szöveg követelményeire. Mindez azonban jelenlegi témánk szempontjából most teljesen mellékes!

De a mondatok meg- és beszerkesztett voltára figyelve, nem jó úgy értelmezni a szöveget, hogy a szöveg általában egyenletes, sima (mondat)lánc, amely egymás után álló s egymásba kapcsolódó, egyforma szemekből áll. A szöveg mondatokból, megnyilatkozásokból összeálló (összeszerkesztett) láncolat, melyben különböző nagyságú szemekből álló láncocskadarabok is vannak. Azaz a szöveg egyes meg- és beszerkesztett mondatai, noha időben—térben egymás után következnek, nem okvetlenül egymásutánjuk sorrendjében kapcsolódnak egymáshoz, hanem olykor kitérőkkel, különféle elágazásokkal mintegy *quipuszerű* fonadékot, hálót alkotnak. (Vö. WACHA: 1991.) A szövegszerkezet tehát nem szoros és soros egymásutániség. Ráadásul a szöveg szövegségét, a szövegmondatok kohézióját nemcsak a szöveg nyelvi

megszerkesztettsége (a mondatok meg- és beszerkesztettsége) adja, hanem a témaazonosság és a téma egysége, kerektsége és a téma haladása is. A szöveg kommunikativitása, informatív volta jelentős mértékben függ (a közös előismeretek és előzmények mellett) a közös beszédhelyzettől is. Hiszen minden szöveg és szövegmondat a közös beszédhelyzetben kapja meg valódi, igazi jelentését. (Vö. DEME: 1974., 1980.) Pl. ez a közlemény: „Éz nem az én asztalom” mást jelent egy vendéglőben, egy kutatóintézetben, egy hivatali ügyintéző irodában, egy bútorüzletben, egy asztalosműhelyben, egy talált tárgyak osztályán stb.

Ahhoz tehát, hogy egy szöveg mint szöveg és mint közlemény, amivel valamit közlünk, egy élőszóbeli beszédhelyzetben „működhessék”, nem elegendő a nyelviileg mégoly pontosan megfogalmazott nyelvi forma, a pontosan meg- és beszerkesztett mondatokból, mondatláncból, mondatok láncolatából összeálló szöveg, hanem szükséges az a többlet, amit a közös nyelvűség, (az ebből is származó és erre is épülő és a témára is vonatkozó) előismeretek, a témaelőzmény, beszédhelyzet nyújtanak. Ezek nélkül a szövegen (a szöveg nyelvi anyagán) felüli és kívüli elemek nélkül — sőt a nyelvi formában, pl. a szavakban, motívumokban rejlő és azokból felsejlő tudattartalom (kulturális, történelmi örökség, asszociációs világ), tehát szöveg „mögötti” elemek nélkül — a szöveg egymagában nem tudná betölteni a maga kommunikációs funkcióját. Még a jól megszerkesztett szöveg sem! (Ha mégis igen, akkor nem lenne két- vagy többértelmű, „másképpen is magyarázható, értelmezhető” szöveg — pl. allegória, kulcsregény —, akkor egy-egy írói vagy költői alkotást csak egyféleképpen lehetne érteni, nem lenne szükség szövegmagyarázatokra, szövegértelmezésekre. Nem lenne lehetséges az sem, hogy hiányos, kihagyásos, töredékes, sőt zavaros, teljesen megszerkesztetlen mondatokból álló kommunikátum—közlemény is — nehezen bár, de mégis — betölthesse kommunikációs funkcióját. (Ilyenekre l. DEME: 1974., 1980., 1991a—b.) Természetesen a feltételek közös volta csak bizonyos korlátozással értendő, hisz a kommunikációban a cél rendszerint a korábbi — többé-kevésbé — közös (elő)ismeretek alapján újak nyújtása.

A meg- és beszerkesztett szövegmondatok tehát nemcsak magába a szövegbe vannak beleszerkesztve, hanem a beszédhelyzetbe és a (szöveg)előzménybe is. A mondatoknak kontextuális meg- és beszerkesztettségük mellett megvan intertextuális beszerkesztettségük is. (Egyébként erre szép példákat olvashatunk DEME idézett munkájában is.) Az írott (sok esetben éppen a szövegség kritériumának megfelelő) szövegek megszólaltatásakor, interpretálásakor éppen erről az intertextuális függésről szoktunk megfedkezni egyrészt, másrészt pedig arról, hogy a szöveg nem folyamatos lánc. Harmadrészt pedig arról vagyunk hajlandók elfeledkezni, hogy a szövegkohéziót *nem csak nyelvi elemek* biztosítják (olykor még az egyes szövegmondatok között sem), hanem nyelvezen „kívüli”: tartalmi, szöveg feletti és mögötti elemek; s a szövegben lévő kataforikus és anaforikus nyelvi eszközök olykor éppen ezekre a nyelven kívüli elemekre utalnak.

10. A kommunikációs „mező”, a szöveg és a hangzás kapcsolata

Ha visszagondolunk arra, amit DEME LÁSZLÓ már említett munkájában a szövegnek az adott beszédhelyzetbe, az intertextualitásba való beillesztettségéről, kontextuális megszerkesztettségéről és a szövegmondatok beszerkesztettségéről mondott (DEME: 1974., 1980.), azonnal rájövünk: ahhoz, hogy bármely szöveg vagy

szövegnek tekintett nyelvi produktum úgy működhessek, mint szöveg és mint kommunikátum (közlemény, amivel valamit közlünk, mégpedig összetett gondolatsort), ahhoz nem elég pusztán a nyelvileg mégoly pontosan megfogalmazott szöveg sem. Kell az a többlet, mely a beszédhelyzetből, az előismeretekből stb. adódik, melyet ezek *biztosítanak*. Ezek nélkül a szövegen felüli (és gyakran szöveg mögötti) elemek nélkül a szöveg egymagában nem tudná betölteni kommunikációs funkcióját. Ezek hatnak akusztikumára is, determinálják — bizonyos mértékig — azt is. A jó szövegnek tehát — szerintem — az is az egyik fő ismérve, hogy magában hordozza vagy létrehozza (megteremti) a közös előismeretekre való ráépülést, a közös előzményekhez való kapcsolódást, és megteremti a közös beszédhelyzetet.

Az irodalomból és a képzőművészetből hozok erre egy-egy nem egészen pontos, de mégis szemléletes, igazoló példát. Teljesen más az „üzenete”, műfaja, következésképpen akusztikuma, hangvétele annak a szövegnek, amely az 50-es, 60-as években egy villamos-átszállójegy hátán volt olvasható, ha ezt a villamoson az átszállójegyrol olvassuk, s más, mikor majdnem ugyanazzal a szöveggel Örkény István egyperceseinek kötetében vagy irodalmi pódiumon találkozunk, hiszen valami többletjelentést is kapott a szöveg. (Vö. TUSKÉS 1991. 169—184.) Ugyanígy: hogy mi lesz a „mondanivalója”, „stílusértéke” egy anyát és gyermekét ábrázoló szobornak, képnek, azt néha felállítási helye (kőztér, templom, kiállítási csarnok stb.) és esetleg felirata is megszabja. (Vö. TÖRÖK: 1990. 104—113, 134. Ő egyébként extrémebb példákat is említ.)

Nos éppen ezek a szövegen kívüli, szöveg feletti, mögötti — tartalmi, logikai, előismereti, szituációs — „elemek” biztosítják, adják meg azt a kohéziós erőt, mely összetartja—összefogja, egyetlen egységbe rendezi a szöveg kisebb-nagyobb részegységeit és a szövegmondatokat (természetesen a szöveg nyelvi—grammatikai kapcsolóelemei segítségével). A kapcsoló eszközök közül a kötőszókat, rámutató funkciójú elemeket (s akusztikus megfelelőiket) a spontán beszédben automatikusan és többé-kevésbé jól, természetesen és értelemszerűen szoktuk használni és hangoztatni (kimondani is): a szokotthoz vagy a „szabályoshoz” viszonyítva valamilyen akusztikus többlettel (magnövelt hangerővel, magasabbról induló beszéd dallammal, fekvés- vagy ritmusváltással stb.) emeljük ki őket a beszéd átlagos „síkjából”. (Bár érdemes lenne alaposabban megvizsgálni funkcióikat és a funkciók hierarchiáját!) A reprodukzív—interpretatív beszédben, különösen pedig a felolvasásban ez gyakran elmarad, mert sajnos többnyire *nem a szöveg* értelmezésére, a szövegmondatok szerkezeti—logikai összefüggésére—kapcsolódására ügyelünk, hanem többnyire *csak a mondatok* helyes (mechanikusan „helyes”) intonációjára vigyázunk, és csak mechanikusan alkalmazzuk felolvasási szabályok szerint hangosítjuk a szövegmondatokat. (Pl. a vesszőnél felvisszük hangot és szünetet tartunk, pontnál leeresztjük a hangot és szünetet tartunk, minden értelmes szó első szótagja hangsúlyos stb.)

Nem is nagyon látunk túl a mondatok, sőt az írásjelek határain. Ezért többnyire nem merünk túllépni az ún. „szabályoson”. Így azután sem ezek a kataforikus, anaforikus utalóelemek nem emelkednek ki a mondatokból; sem a megnevező, illetőleg az újságoló, sem a kapcsoló funkciójú részek nem különülnek el egymástól, hogy a megnevező funkciójú — ismeretet, magától értetődőt hordozó — részek „lesüllyedjenek”, az újságolók, főhangsúlyosak pedig kiemelkedjenek a mondatból és a mondatok sorozatában. Az írott szöveg mechanikus, felolvasásos tolmácsolásakor a hallgató számára tulajdonképpen elvesznek ezek a szövegkohézió biztosítását szolgáló

akusztikus elemek, hiszen nem tudják — éppen „szordinós” vagy mechanikus hangoztatásuk miatt — betölteni előre kapcsoló vagy hátrafelé kötő, visszakapcsoló szerepüket. Különösen nem az alanyváltó mondatok távolra visszafelé kapcsolódó funkcióban, amikor a korábban 4-5 előbb elhangzott nyelvi-logikai egységekre utalnak vissza, s akkor sem, ha a szöveg és a szövegmondatok fő információs síkjának (a szöveggerincnek) az érzékeltetése lenne feladatuk. (Vö. DEME: 1958., 1959., 1973., 1979.; WACHA: 1980.)

Szépirodalmi példával próbálom illusztrálni az elmondottakat.

Shakespeare *Julius Caesar*jában olvashatjuk (a dráma előadásakor hallhatjuk) a világirodalom egyik legjobb érvelő—vitatkozó szónoki művét, Antonius gyászbeszédét Caesar holtteste felett. A szónoklat elejének frotté formája így fest.

...Temetni jöttem *Caesart*, nem dicsérni,
A rossz, amit ember tesz, túléli őt;
A jó gyakorta sírba száll vele.
Ez legyen *Caesar* sorsa is. A nemes
Brutus mondá, hogy *Caesar* nagyra vágyott:
Ha ez való, úgy súlyos bűne volt,
és *Caesar* érte súlyosan lakolt meg.
Most *Brutus* engedvén s a többiek
(S *Brutus* derék, becsületes férfiú,
S a többi is mind, mind becsületes),
Jövők beszélni holt *Caesar* fölött.
Barátom volt ő, hozzám hű s igaz.
De *Brutus* mondja, hogy nagyokra tört,
S *Brutus* derék, becsületes férfiú.
Rómába ő sok foglyokat hozott;
Váltásuk a közkincstárt gazdagította:
Ez nagyravágását jelenti-e?
Szegény ha jajdult, *Caesar* sírt vele;
A nagyravágásnak nem ily szelíd
Anyagból kéne szerkesztve lenni:
De *Brutus* mondja, hogy nagyokra tört:
S *Brutus* becses, derék egy férfiú.
Láttátok a Lupercal ünnepen,
Háromszor nyújtám a koronát neki,
S ő visszatolta. És ez a nagyravágás?
De *Brutus* mondja, hogy nagyokra tört,
S bizonynyal ő derék egy férfiú...

(William Shakespeare: *Julius Caesar*
Európa Könyvkiadó, 1984. 82—83.)

Az idézet 14—15. sorában, azután a 22—24. sorban alanyváltás van. Az egyik mondatban még *Brutusról* beszél *Antonius*, a másikban már újra *Caesarról* szól. A váltást csak akkor foghatja fel az a hallgató, aki *Antonius* személyét és *Caesar* holttestére mutató gesztusát nem látja, ha az erre utaló nyelvi elemek (valamilyen módon, pl. erősebb hangsúllyal, emeltebb dallammal) kiemelkednek a szövegből. Arról nem is szólva, hogy az idézett résznek két síkja van: *Caesar* dicsérete s a

Brutusnak szóló oldalvágások. Ezeket is el kell különíteni. S ez utóbbiakban a dicsérettől el kell jutni a negálásig. — Ugyanígy csak erőteljesebb kiemelés érzékeltetheti, hogy mire mutat rá Antonius beszédének következő részletében, melyben az utolsóként idézett *Ez* eléggé távolra, nyolc sorral korábbra köt vissza.

...Ha van könyűtök, most ontsátok el.
Ezen *palástot* mind ösméritek.
Emlékezem, hogy felvévél először,
Egy nyári este volt az, sátorában:
Aznapi vére meg a nerviusokat.
Nézzétek, *itt* járt Cassius vasa,
S mily rést csinált a fondor Casca *itt*;
Ehelyt a kedvelt Brutus *döfte* át,
S hogy elvoná az átkozott acélt,
Im, mint követte Caesar vére, mintegy
Ajtóhoz futva meggyőződni, vajjon
Brutus kopogtat-e fly barátatlan?
Mert, tudjátok, Caesarnak anygala
Volt Brutus; ó ítéljétek,
Ti istenek, miként szerette őt!
Ez mindenkézt a legfájóbb *döfés* volt;...
(I. m. 86—87. A kiemelések tőlem: W. I.)

11. Gyakorlati példák helyett

Most annak kellene következnie, hogy ilyen meggondolások alapján elemezzek néhány hosszabb-rövidebb, a szövegség kritériumának megfelelő prózai szöveget, s rámutassak arra, hogy milyen akusztikus jellemzők biztosítják e szövegek szövegségét az elhangzáskor. Arra is rá kellene mutatnom, hogy ezek az akusztikus jellemzők mint emelik be a szövegmondatokat a kontextusba és az intertextusba, s mint utalnak az előismeretekre. Az ilyen elemzés eléggé idő- és térigényes, ezért kifejtés helyett csak utalok a már publikált hasonló jellegű elemzésekre és a szöveginterpretálás kérdéseivel foglalkozó cikkekre. Ilyenek az *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 1., 2., 4. és 5. számában olvashatók (pl. egy Apáczai Csere-, Bárczi-, Csoóri-, Lotz-, Pázmány-, Pilinszky-, Sütő-, illetve egy Déry-, Marx György-szöveg). A 4. számban BOLLA KÁLMÁN egy Pázmány-szöveg akusztikai szerkezetét mutatja be (BOLLA: 1991.). Találhatók elemzések a Kazinczy-versenyek történetét tartalmazó munkákban is (Z. SZABÓ—WACHA: 1978., 1991.). A *Kazinczy-versenyek huszonöt éve* című kötet elemzései közül a Kós Károly- és a Móricz Zsigmond-szövegre hívom fel a figyelmet. A pedagógusjelöltek 1991. évi Kazinczy-versenyének szövegéről MOLNÁR ILDIKÓ adott elemzést (EFF. 5. 47—50). Ebből a szövegből, mely Cs. Szabó László *Őszi napok Patakon* című írásának részlete (l. EFF. 4. 1991. 57), mindössze néhány problematikus mondatra hívom fel a figyelmet; azokra, melyek kontextuális és intertextuális szempontból érdekesek. Ilyen a Cs. Szabó-szöveg 3. mondata, melyben az egyformán erőteljesen hangsúlyos „Európa szívében” szókapcsolattal a „holdfényes kollégiumudvar közepén” szerkezet áll szemben olyan megoldással, mely a kollégiumot emeli ki: „a holdfényes kollégiumudvar közepén”. A mondat folytatásában sem a „de

jó” a lényeges elem, hanem az „angol internátus”-sal szembenálló „itthon”. A második bekezdést — mely voltaképpen az „örök énekszó” magyarázata — hosszabb, tűnődő szünet vezetheti be, s a súlypont az „éneklő város”. A mondanivaló szempontjából a szöveg logikai folytatása: 'felolvadt hosszú hallgatás után a panasz és a megbékülés a kicsi diáktorokban'. További részletezés helyett a záró mondatokra utalok csak. Ez azért fontos, mert a mondanivalójával — saját farkába harapó kígyóként — a szöveg elejére, itt a szöveg harmadik mondatára mutat vissza, részleteiben azt ismétli, de más kontextuális és intertextuális összefüggésben. Nyomatékosítja azt, és más irányban lódtja tovább a gondolkozást. Éppen ezért itt a záró mondat szakaszában nem érvényes a két egyforma hangsúly. Vagy az „Európa szívében vagyok”, vagy az „Európa szívében vagyok” megoldás köt vissza a harmadik mondat gondolatához, s így teszi zárttá, kerekké a szöveget. Egyébként a szöveg, az értekező próza, esszé szövegségének az is az egyik jellemzője, hogy záró mondatában — legalább utalás formájában — visszatér a nyitó gondolathoz.

12. Összegezés

Az elmondottak lényegét következőkben foglalhatjuk össze.

A szöveg fonetikai eszközei ugyanolyan szupraszegmentális eszközök, mint a mondatfonetikai eszközök, csak nem a mondaton belülről utalnak — elsősorban — , hanem a mondaton túlra, a mondatláncra, a szövegegészre.

Használatukat a mondatlánc és a szövegegész tartalmi, logikai, grammatikai stb. felépítése és információs súlyviszonyai szabják, határozzák meg (elsőrendűen és a szöveg „nyelvi” szintjén), nem pedig az „önálló” mondat információs és szintaktikai relációi. (Persze a mondatláncbeli beszerkesztettség, az információs súlyviszonyokra a mondatláncból kiszakított szövegmondat is utal, éppen megszerkesztettségé (szintaktikai szerkezete, a mondatrészek sor- és szórendje) által.

A mondatfonetikai eszközök a mondat síkján töltik be szerepüket. Ez: a) az információs súlyviszonyok tükrözése a szövegmondatokban; b) az egyes szövegmondatok szintaktikai szerkezetének érzékeltetése: a szintagmák összefogása, tagolása, a mondat egységek, mondatrészek elkülönítése—kapcsolása; c) a mondat jelentésének (kijelentő, kérdő stb. voltának) érzékeltetése; d) a mondat aktuális tagolása, a felvezető, újságoló, mondat hangsúlyos részek elkülönítése, e) a szövegmondat bekapcsolása a mondatláncba (pl. a befejezetlenség, folytatás jelzése, előrejelzése a következő szerkezetnek stb.).

A szövegfonetikai eszközök funkciója többsíkú.

1. A szöveg (kontextus) síkján a mondatláncban szövegfonetikai funkcióban: a) az információs súlyviszonyok érzékeltetése a mondatláncban; b) a szövegmondatoknak kapcsolása a mondatlánc előző és következő szeméhez (előre- és visszautalás), s ha kell, eltagolása attól.

2. Kontextuális szerep a szövegegészben: a) a szövegmondatok egymáshoz viszonyított információs súlyának érzékeltetése a szövegegészben, b) a tételhangsúlyos és a szöveghangsúlyos részek kiemelése; c) a távolra szakadt részeknek (pl. tételmondatoknak stb.) akusztikus összekapcsolása, különösen, ha a nyelvi forma nem eléggé pontos; d) a szövegen belüli attitűdváltozások jelzése.

3. Intertextuális szerep: a szöveg, a szövegmondatok bekapcsolása az intertextusba.

4. *Kontextuális és intertextuális funkció:* a szöveg szerkezetének, építkezésének érzékeltetése, a szövegszerkezet tagolása, ábrázolása.

5. *A szöveg műfajának, közlésmódjának érzékeltetése.*

*

Természetesen további funkciókról is szólhatnánk még, de azok már talán a következő, a nagyobb „egység”, a (?) „beszédegész” vagy talán „közlésegész” illetékességi körébe tartoznak.

Jegyzetek

1. Szerintem szöveg mindaz, ami a verbális kommunikáció, a beszédtevékenység eredménye, akár írott szöveggel, akár írásos alapról induló, de nem kötött szövegű elhangzó beszédnek, akár spontán előszóbeli beszédtevékenységnek az eredményeként jön létre. Akár totális — azaz verbális és nem verbális — kommunikáció, akár korlátozott kódú — azaz csak verbális (írásos) — kommunikáció vagy információ formájában jön létre. Olyan produktum, parole jelenség tehát, amely — akár megszerkesztett, akár megszerkesztetlen formában — gondolatokat, érzelmeket, szándékokat: információkat közvetít. Kifejez valamit, tájékoztat valamiről és célja is van mindezzel. (Vö. DEME László: 1980., WACHA: 1985.)
2. Olykor még a legnagyobb előadóművészeknél is találkozhatunk azzal, hogy a szövegre mintegy „kívülről” viszik rá, s nem magából a szövegből keresik meg a hangzásformát. — Egy eléggé ismert előadóművészt korrepetáltam, mikor előadói estjére készült. A versek alaposabb elemzése nélkül, forradalmi, harcos—haladó versnek kijáró lelkesültséggel kezdte elzengeni a költeményt: emelt, patetikus hangon, egyenletes tempóval. Észre sem vette, hogy a műben változnak az érzelmek, s egy részlete csatajelenetet, háborút ír le, erőteljes belső ritmikai lüktetéssel (a lovak robajának, vágatásának, fegyverropogásnak érzékeltetésére). Nem hallotta a versnek változatos, feszültségkeltő rimelését sem. Mindezek elveszték az interpretáló maníros-modoros generális jellegű versmondói hangvétele miatt. — N. BÓHM Edit kutatásai kimutatták, hogy az önálló pódiumművészet, a versmondás kialakulásakor nagyon erős volt a színpad hatása: a versmondók „eljátszották” a költeményt. (Vö. N. BÓHM Edit: Doktori disszertációjának kéziratát. Ezúton mondok köszönetet a kézirat felhasználhatóságáért.)
3. Így például egy rádiós vagy tévés magazinműsorban, pl. Esti Krónikában vagy Tévéhíradóban fontos, hogy ne csak a megszövegezés módjában (a nyelvi formában), hanem hangzásában is elkülönüljön a műsorvezetői szöveg a hírtől, a tudósítástól, a kommentártól, a riporttól. Ugyanakkor azonban nem biztos, hogy helyes, ha a Petőfi Rádió vagy a Kossuth Rádió hírmondása akusztikumában megegyezik a Bartók Rádió vagy a Calipso adó és a Danubius adó hírmondásának hangvételével. Helytelen az is, ha egy-egy irodalmi est vagy Kazinczy-verseny minden szövege ugyanabban a pódiumhangvételben szólal meg. Különösen nem jó, ha különböző szerzők különböző tartalmú és stílusú szövegeinek megszólaltatását is ugyanaz a kívülről rávitt, modoros „előladók-a-gyönyörűségtől-és-a-magyar-nyelv-szépségétől”-féle, kékharisnyás pódiumhangvétel jellemzi. Eppen a műnek (és a benne rejlő tartalomnak és mondanivalónak), a mű műfajának (a műfaj és a nyelvezet által és segítségével), de a műfaji kötöttségektől is determináltan megválasztott és így az adott nyelvi formában, nyelvezetben realizálódó szövegnek (a kontextusnak), valamint a megszólaltató (interpretátor) személyiségének, és a megszólaltatás külső és belső körülményeinek (az intertextusnak), azaz a kommunikációs szituációnak a találkozása szempontjából érzem és tartom ma már teljesen elhibázottnak a pódiumműfajban a versek, költemények interpretálásakor a „szaválás vagy versmondás” szembeállítását. — Talán a mozgalom meghirdetőjének és legnagyobb, egyben legagresszívabb harcosának pályája bizonyítja legszembetűnőbben e merev és kategorikus szembeállítás tarthatatlanságát. Ha mai füllel meghallgatjuk Ascher Oszkár versmondását, bizony arra a megállapításra jutunk, hogy Ascher bizony szavalta a verseket (legalábbis az általa megszólaltatott versek többségét). S ez a megállapítás nem jelenti egyúttal azt is, hogy rosszul értelmezte, rosszul szólaltatta meg az általa interpretált költeményeket. Annnyit jelent csupán, hogy azok a versek, amelyeket ő megszólaltatott, tartalmukkal, mondanivalójukkal, szándékukkal, nyelvi formájukkal a szavallászerű, agitatív hangzást kívántak. Ezt várta el az a nyilvánosság, az a pódium is, az a kor is, melyen és melyben elhangzottak. Nota bene: Ascher Minden versek titkai című önéletrajzában az általa leírt mondatoknak sokasága egy, két, három, olykor négy felkiáltójellel végződik. Állítsuk szembe vele Ady állítólagos mondanását, hogy ő felkiáltó, felszólító versmondatainak végére azért nem tett felkiáltójellet, mert a felkiáltás, indulat ugyanis benne feszül a mondatokban. Természetesen megint csak nem szabad mereven fogalmaznunk. Hiszen minden megnyilatkozás mögött ott van a személyiség is és

- a kor is. Ilyen tekintetből érdemes lenne alaposabban összehasonlítani a nagy és ismert előadói egyéniségek akusztikus stílusát. Pl. Ascher Oszkár, Básti Lajos, Gáti József, Horváth Ferenc, Keres Emő, Latinovits Zoltán, Major Tamás, Mensáros László, Pálos György, azután Berek Kati, Csernus Mariann, Gobbi Hilda, Jancsó Adrienn, Kohut Magda, Lukács Margit, Szentpál Mónika és a nemrégiben újra megismert Szőrényi Éva versmondói stílusát. Már csak azért is érdekes feladat lenne ez, mert a külföldre szakadt Szőrényi Éva megőrizte a negyvenes–ötvenes évek kissé patetikus, színészi gesztusokkal illusztrált stílusát.
4. Bizonyos megfontolásokból, a továbbhaladás érdekében most tekintsünk el a terminológiai vitától, s attól az elvi és gyakorlati szemponttól sem közömbös kérdéstől, ami éppen a kommunikáció hatásossága szempontjából nagyon is fontos, hogy ti. a szövegnek lényeges velejárója-e, és a szöveg szöveg voltának okvetlenül feltétele-e, hogy az, amit megszólaltatunk, tartalmazza a szövegséget biztosító összes jellemzőt, hogy meglegyen benne mindaz, ami a szöveget szöveggé teszi: a kerektség, megszerkesztettség, lezártág stb. Nézetem szerint ugyanis a kommunikáció szempontjából egyáltalán nem közömbös, de az elhangzó beszéd akusztikumának jellemzői, sőt talán még a szűkebb értelemben vett szövegfonetika szempontjából is mellékes lehet már, hogy a közlemény tartalmazza-e ezeket a jegyeket. Természetesen a tartalom, a gondolat és szándék, kifejezése, az információ átadása szempontjából, a kommunikációs folyamat hatékonysága tekintetéből korántsem mellékesek a szövegség kritériumai, mert a kommunikáció hatékonysága szempontjából rossz a rossz szöveg. Információs, tájékoztató értéke ekkor is van: árulkodik a beszélőről, jellemzi őt, gondolkodásmódját, nyelvi és magatartáskultúráját stb. Sajátos dallamvilága az ilyen „szövegnek” is van.
- „Legfeljebb” nyelvi, nyelvhelyességi szempontból nem jó vagy rossz a szöveg (szerkesztmény, kommunikátum), s természetesen rossz a (latens) dallamvilága is; ezért nehéz helyesen, kommunikatív módon megszólaltatni. (Mint igazoló, kirívó példát hadd említsem például a magában–magának játszó és beszélő kisgyermek beszédét, az elmebetegek beszédét, szövegét, szövegelesét és annak sajátos dallamvilágát. (Erre l. BARTÓK János számos tanulmányát!)) Vagy az, ami az ő szájukból elhangzik, az csak beszéd? Szövegelés? De minek nevezhetjük ennek papíron is rögzíthető részét? Hiszen ha az így elhangzott „közleményt” leírjuk, s azt valakinek meg kell szólaltatnia, a megszólaltatást — mint célt — s ehhez a papíron rögzített szó- és mondatstort — mint kiindulási alapot — tekintve a szó- és mondatstort is szöveg. Legalábbis tágabb értelemben. Való igaz, ez nem jó, nem kommunikatív szöveg, mert nem felel meg a szövegség kritériumának, hiszen hiányoznak belőle azok az elemek, melyek a szöveget a kifejezés szorosabb értelmében vett szöveggé, hatékony, hatásos, kommunikatív—informatív közleménnyé teszik.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS János:
1985. *A szöveg*. Gondolat.
- BERNSTEIN, Leonard:
1974. *Hangverseny fiataloknak*. Ford.: Juhász Előd. Zenemű Kiadó.
- BOLLA Kálmán:
1988. A szöveg fonetikai szerkezetéről. *EFF* 2. 54—59.
1991. A hangzásforma akusztikus paraméterei. *EFF* 4. 111—124.
- DEME László:
1958. Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában. *Nyr.* 82. 187—195.
1959. A versolvasástól a versmondásig. In: *Iskolai nyelvművelő*. Tankönyvkiadó, 198—211.
1970. *Nyelvi és nyelvhazsználati gondjainkról*. Madách Könyvkiadó, Pozsony.
1971a. *Mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó.
1971b. A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. *Nyr.* 94. 270—280.
1971c. Kinek is fogalmazunk? *Tiszatáj*, 852—862.
1972. A rádió hangjáról. *RTV Szemle* MRT TK IV. 1. 71—101.
1973. A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről. In: *RádióBesz.* 71—101.
1974a. *Szónokok, előadók kézikönyve (= SzónKve)*. Kossuth Könyvkiadó. (Szerk.)
1974b. A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: *SzónKve*. 116—151.
1976a. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó.
1976b. A rádióban elhangzó beszédéről. *MRT TK. Tanulmányok VIII.* 4.
1978a. A rádióhírek szövegalakata és hangzásformája. *RTV Szemle* 2. 48—55.
1978b. A rádióhírek szövegezése és elmondása. *MRT TK. Tanulmányok, beszámolók, jelentések*. X. 1.
1979. Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. *MFF* 3. 7—13.
1980. Az ember és a nyelv. In: FÜLÖP Lajos (szerk.): *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában*. OPI. 9—36.
1988. A szövegmondásról — és a szövegről. *EFF* 1. 47—55.
1989. A szövegszerkezet komplex vizsgálatához. *EFF* 2. 25—26.
1991a. Anyanyelvünk a változó társadalomban. *EFF* 4. 27—41.
1991b. A hangzásforma hírtéke — a hírték hangzásformája. *EFF* 4. 75—86.

- DEZSÉRY Judit—TERESTYÉNI Tamás:
1976. *Élő szöveg — stúdiószöveg. ÁNyT. XI.* 51—77.
- FÓNAGY Iván—MAGDICS Klára:
1967. *A magyar beszéd dallama.* Akadémiai Kiadó.
- FÜLÖP Lajos (szerk.):
1980. *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában (= AnyNev).* OPI.
- GRÉTSY László (szerk.):
1985. *Nyelvészet és tömegkommunikáció I—II. (= NyelvTömkomm.)* Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- LÁSZLÓ Zsigmond:
1961. *Ritmus és dallam.* Zeneműkiadó.
- MOLNÁR Ildikó—SURÁNYI Ibolya:
1981. *Művészi versmondások összehasonlító elemzése I—II.* In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Benkő-émlékkönyv. ELTE 235—254.
- PETŐFI S. János:
1990. *Szöveg, szövegian, műelemzés.* OPI.
- SZATHMÁRI István:
1973. *A rádiós műfajok stílusáról. RádióBesz.* 9—24.
- TÖRÖK Gábor:
1990. *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben.* Tankönyvkiadó.
- TÜSKÉS Tibor:
1991. *Titokkereső. Művek és műelemzések.* Pátria könyvek.
- VARGA László:
1989. *A magyar nyelv dallamprozodémai. EFF 2.* 149—216.
- VÉRTES O. András:
1987. *Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. MNyTK.* 197.
- WACHA Imre:
1973. *A rádióbemondó beszéde. (= RádióBesz.)* MRT TK. (Szerk.)
1973a. *Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK.* LXXV. 77—103.
1973b. *A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól. RádióBesz.* 103—170.
1980. *A tételhangsúlyról. Nyr.* 104. 85—99.
1985. *Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. NyelvTömkomm.* I.
1987. *Retorika — Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből.* Kossuth Könyvkiadó. (Szerk.)
1989a. *A hangképzés kommunikatív szerepe a beszéd folyamatban, különös tekintettel a nyelvi rétegződésre és az elhangzó beszéd stíluszintjeire. EFF 2.* 121—139.
1989b. *A rádióhírek kommunikativitása. Nyr.* 113. 412—425.
1990a. *A rádióhírek szövegformája és megszólaltatási gondjai. Nyr.* 114. 129—142.
1990b. *Szemponatok a drámai nyelv akusztikumának, akusztikus stílusváltozásainak vizsgálatához. EFF 3.* 197—208.
1991. *Tartalom, szöveg, szándék és a hangzásforma harmóniája. Felkészülés egy szöveg értő-értető megszólaltatására. EFF 4.* 87—110.
- Z. SZABÓ László—WACHA Imre:
1978. *A Kazinczy-versenyek története.* Győr.
1991. *A Kazinczy-versenyek huszonöt éve. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr.*

A szövegtani kutatás a 90-es években: a kutatási terület jövője [Text 10—1/2. (1990.)]

A *Text* című folyóirat tizedik évfolyamának első (dupla) számát — mintegy jubileumi számként — a szövegkutatás aktuális kérdéseinek felmérésére szentelte. (A pontosság kedvéért szeretném megjegyezni, hogy maga a folyóirat a 'discourse analysis' terminust használja abban az értelemben, amiben én a 'szövegtani kutatás'-t, azaz alkalmazva azt mind az elhangzó, mind az írott/nyomtatott verbális kommunikáciumok megjelölésére.)

Ebben a dupla számban 25 — zömükben a folyóirat szerkesztői gárdájához, illetőleg tanácsadó testületéhez tartozó — kutató mondta el, hogy mit tart a szövegkutatás soron következő legfontosabb feladatának. (E szám repertóriumát lásd: *Szemiotikai szövegtan* 2. 1991. 213.) Huszonhatodikként a folyóirat szerkesztője, Teun A. van Dijk rendszerezte és egészítette ki az egyes kutatók véleményét egy összefoglaló tanulmányban (*The future of the field: Discourse analysis in the 1990s*. 133—156), amelynek enyhén módosított címet választottam e recenzió címéül, ezzel is kifejezésre kívánván juttatni, hogy ebből a jubileumi számból itt ezt az összefoglaló írást kívánom ismertetni.

1. Bevezetésül van Dijk először azokat a tényezőket sorolja fel, amelyek miatt nem könnyű a szóban forgó kutatási terület jövőjéről beszélni. Ezek közé számítja többek között e terület viszonylag fiatal voltát és konszolidált intézményi beágyazottságának hiányát (pl. nincsenek ennek szentelt egyetemi intézetek, curriculumok stb.). Ugyanakkor az elmúlt negyedszázad kutatási eredményeit olyanokként értékeli, amelyek lehetővé (és szükségessé is) teszik bizonyos előrejelzések megfogalmazását.

2. Az előrejelzésekhez véleménye szerint az ad szilárd bázist, ami a 60-as évek közepétől mostanáig e kutatási területnek folyamatosan jellemzője volt. Ilyen jellemzőkként említi mindenekelőtt a szakterület egyre nagyobb mértékű *diszciplináris kiterjedését*. Három diszciplinát hiányol ebből az interdiszciplináris spektrumból, ezek a jog, a történettudomány és a politikai tudomány(ok), amelyek annak ellenére hiányzanak, hogy a szöveg bennük jelentős szerepet játszik. Részben ehhez a kiterjedéshez kapcsolódik másodikként a különféle diszciplinák közötti *kooperáció és integráció*, ami úgyszintén egyre nagyobb mérvűvé válik, illetőleg egyre világosabbá válik a szükségessége és hasznossága. Végül, tekintettel e kutatási terület komplex voltára, érthető, ha párhuzamosan egy, az előzővel ellentétesnek tartható igény is érvényesül, és pedig a *differentiálódás* és *specializálódás* igénye, azaz az eddigi kutatási eredmények ismeretében (és azok felhasználásával) egy jól definiálható adott területre, adott discourse- vagy szövegtípusra való koncentráció.

3. Az előbbieken említett tényezők mellett — amelyek a szakterület belső fejlődésének dinamizmusából fakadnak — említést érdemelnek véleménye szerint azok a társadalompolitikai feltételek és alkalmazási igények is, amelyek e kutatási terület alakulására eddig is hatottak, és minden bizonnyal a jövőben is hatni fognak.

A társadalompolitikai feltételek között meghatározóak azok a kritériumok, amelyek alapján egy szakterület társadalmilag relevánsnak minősül, vagy nem. Minthogy az egyes kutatási területek anyagi feltételeinek biztosítása ezektől a relevanciakritériumoktól (illetőleg ezek meghatározóitól) függ, ezek hatása alól a szövegkutatás sem vonhatja ki magát:

Hasonlóképpen formálisan hat(hat)nak az *alkalmazás* területéről eredő igények, különösképpen pedig az, ami ezekből különféle egyetemi curriculumok számára meghatározó lehet. Az alkalmazási területek közül van Dijk a következőket tartja különösen fontosaknak.

— Az *oktatás területét*, minthogy mind az anyanyelvi oktatás, mind az oktatás általában alapvetően diszkurzív (és dialogikus) természetű; az oktatás során folytatott diszkurzusok, valamint a tankönyvek/segédkönyvek minőségének emelése mélyreható diszkurzus- és szövegelemzés nélkül elképzelhetetlen.

— A különféle *kommunikációs médiumok* területét; mind e médiumokban létrehozott szövegek alkotói, mind e szövegek befogadói számára elsőrendűen fontos annak ismerete, hogy ezeknek a szövegeknek az informatív jellege (és interpretálhatósága) hogy épül e szövegek megkomponáltságára egyfelől, és a ténylegesen meglévő vagy feltételezett előismeretekre, valamint a szöveg és a befogadó interakciójára másfelől.

— A különféle *intézmények* területét, különösképpen pedig azt, ami az ezekben elhangzó formális kommunikáció fajtáit, a konfliktusok megoldására irányuló kommunikációt stb. illeti; nem kétséges, hogy a diszkurzus- és szövegelemzés módszereinek alkalmazása ezekkel kapcsolatban is hasznos eredményeket hozhat.

— A következő terület a *számítógépek és alkalmazásai* területe. Közismert, hogy milyen gyorsasággal és milyen különböző területeken hódítanak tért a különféle szövegszerkesztő (vagy azt is alkalmazó) számítógépes programok; mind ezek létrehozása, mind ezek alkalmazása feltételez az eddigieknél mélyebbre ható szöveg(tani) ismereteket.

— Végül a *kritikai alkalmazások* területét említi van Dijk. Jóllehet nincs hathatós recept a nem kívánatos kommunikatív manipulációk elkerülésére (és világos, hogy azok az intézmények, amelyeknek a manipuláció célja, nem kevés pénzt tudnak költeni hathatós manipulatív diszkurzív stratégiák kidolgozására), a minimum, amit a diszkurzusok kutatóinak meg kell tenni, e stratégiák analitikus megismerése és funkcionálásuk minél szélesebb körű megismertetése.

4. Összefoglaló tanulmánya következő fejezetében egy, a 90-es évekre programatikusan tartható *kutatási tematikát* vázol.

Ebben a tematikában első helyen szerepel a *diszkurzus- és szövegstruktúrákra vonatkozó ismeretek* elmélyítése, egy átfogó elméleti keret kidolgozása. Különféle diszciplínák (szövegnyelvészet, beszédaktus-elmélet, klasszikus stilisztika, modern szociolingvisztika, retorika, argumentációelmélet, a narratív szövegek elmélete, konverzációanalízis stb.) különféle kategóriarendszereket hoztak létre és alkalmaztak az elemzésben, a feladat most a struktúratípusok *integratív* elméletének a kidolgozása, amely tisztázza, hogy milyen szinteken milyen egységeket lehet (célszerű) megkülönböztetni, és hogy azok leírására milyen részelméletek szolgálhatnak. Ennek az elméletnek továbbá azt is tisztázni kell, hogy az analízis különféle szintjei és dimenziói hogy kapcsolhatók explicit módon egymáshoz (hogy kapcsolódhat például egymáshoz (a) a hagyományos strukturális elemzés és a grammatikai, (b) a szintaktikai, valamint szemantikai elemzés és a beszédtevékenységre irányuló, (c) az argumentatív vagy narratív struktúrákra irányuló elemzés és a szemantikai-pragmatikai stb.).

A következő feladat a *diszkurzus és a kogníció* kapcsolatának az eddiginél kielégítőbb tisztázása. Itt lényegében a szemantikai (illetőleg a különféle logikai) elemzés funkciója és a kognitív pszichológiai elemzés funkciója összefüggésének az elemzéséről van szó. (Elsősorban arról, hogy ezek az elemzések egy elmélet keretében egyesítendők, vagy egymástól elválasztva kezelendők.) Ehhez a tematikához tartozik továbbá egy adott diszkurzus és az általunk birtokolt más ismeretek memóriabeli reprezentációja kapcsolatának a vizsgálata, valamint azé, hogy a diszkurzusok miként befolyásolják az ismeretszerzést és az értékelő 'hiedelem'-rendszerek (ideológiák) kialakulását, és hogy milyen kapcsolat áll fenn ezek között.

Az előzőhöz hasonló feladat a *diszkurzusok és a szociális interakciók* kapcsolatának vizsgálata. Közelebből annak az elemzése, hogy különféle nyelvi struktúrák milyen kapcsolatban állnak az interakció különféle struktúráival, hogy ez a kapcsolat közvetlen vagy egy kognitív 'interface'-en keresztül realizálódik stb. Nem kétséges, hogy a szociális interakciók mellett (amiket már eddig is részletesen elemeztek) mélyreható elemzést igényelnek a meggyőzés és az argumentáció interakciói is.

Végül van Dijk szükségesnek tartja a *diszkurzusok és a társadalom* összefüggésének a vizsgálatát általában, ami eddig csak meglehetősen 'felszíni terminusok' alkalmazásával történt meg (amikor megtörtént), és nem egy explicit elmélet keretében.

A fenti négy globális terület körvonalazása mellett a következő (általánosan szubsztanciálisnak nevezett) konkrét feladatokat említi:

- az *internacionális kommunikáció* elemzése, mind ami a politikai jellegű, mind ami a kulturális, tudományos stb. kommunikációt illeti;

- az *egymástól különböző etnikai csoportok közötti konfliktusok és kommunikáció* elemzése, annak valamennyi megnyilvánulási formáját illetően;

- a *szexizmus* különféle diszkurzív manifesztációinak elemzése;

- valamennyi *oktatási* forma és eszköz elemzése;

- valamennyi *kommunikációs médium* felhasználásával folyó (verbális) kommunikáció elemzése;

- a különféle *intézményeken* belül alkalmazott kommunikációs formák elemzése;

- végül: valamennyi említett területen annak előtérbe helyezett vizsgálata, hogy *mi módon jönnek létre* az egyes individuumokban és csoportokban a *különféle hiedelem- és meggyőződésrendszerek* (ideológiák).

Valamennyi feladattal kapcsolatban hangsúlyozza van Dijk azok elemzése szükségképpen *interdiszciplináris* jellegét, és ezeket a feladatokat számos részfeladat felsorolásával világítja meg közelebből.

5. A tanulmány egy konklúziórésszel zárul, amelyben a szerző tíz pontban még egyszer összefoglalja röviden a fentiekben tárgyalt feladatokat.

Ehhez a panorámához a magam részéről csupán két megjegyzést kívánok fűzni. Meg vagyok arról győződve, hogy valamennyi releváns gyakorlati feladat megoldása hosszú távon csak akkor történhet meg kielégítő módon, ha annak egy *explicit elméleti keret* képezi az alapját. Ezért messzemenően egyetértek van Dijkkal abban, hogy az ennek létrehozására irányuló törekvést helyezi kutatási tematikája élére. Furcsának tartom ugyanakkor, hogy sem az elméleti, sem a gyakorlati feladatok tárgyalásánál nem (vagy csak implicit módon) kerül szóba a diszkurzusok és szövegek (a kommunikátumok) *multimedialitása*, aminek a figyelembevétele nélkül pedig sem egy átfogó elmélet nem hozható létre, sem a gyakorlati feladatok jó része nem oldható meg.

Petőfi S. János

A szövegösszefüggőség nyelvi hordozói Halliday és Hasan szerint [Halliday, M. A. K.—R. Hasan: *Cohesion in English*, London, Longman, 1976.]

Halliday és Hasan könyve egyike azoknak a legkorábbi könyveknek, amelyek a kohézió (koherencia) vizsgálatát tűzték ki feladatukul, elemzésüket kiterjesztve a kohéziót hordozó (kohéziót teremteni képes) nyelvi elemek maximálisnak tekinthető halmozására. Roland Harweg *Pronomina und Textkonstitution* című könyve (Poetica, Beihefte 2. München, Fink, 1968.) ugyan korábbi, de ő vizsgálatait a 'helyettesítő' elemek funkciójának elemzésére korlátozza — ezeket nevezi a legáltalánosabb értelemben „pronominák”-nak.

Halliday és Hasan könyvének ismertetése helyett annak 333—339 oldalakon található összefoglaló alfejezetét közöljük az alábbiakban a szemléltető példák egyikének kíséretében. Az angol szöveghez informatív magyar fordítást csatoltunk, amely hol betű szerinti, hol értelemszerű, attól függően, hogy az adott esetben mit tartottunk célszerűnek.

(Halliday—Hasan könyvének felépítéséhez lásd itt a Repertórium 2.3. szekcióját. A kohézió (valamint a konnexitás és a koherencia) problematikájának a tárgyalásához a *Szemiotikai szövegten* egy későbbi számában még visszatérünk.)

Summary of cohesion, and coding scheme
A kohézió összefoglalása és egy kódoló séma

A) Type of cohesion
A kohézió típusa

Kód

REFERENCE
REFERENCIA

R

1. Pronominals
Névmások

1

(1) singular, masculine egyes sz. hímnemű	<i>he,</i> ő,	<i>him,</i> őt,	<i>his</i> őneki a	11
(2) singular, feminine egyes sz. nőnemű	<i>she,</i> ő,	<i>her,</i> őt,	<i>hers</i> őneki a	12
(3) singular, neuter egyes sz. semleges	<i>it,</i> ő/az,	<i>its</i> őneki a/annak a		13
(4) plural többes sz.	<i>they,</i> ők,	<i>them,</i> öket,	<i>their,</i> őneki a	14

1 (1—4) functioning as:

a következő funkciókban:

(a) non-possessive, as Head
nem birtokos mint főtag

6

he/him,
ő/őt
she/her,
they/them
ők/öket
it,
az/azt

(b) possessive, as Head
birtokos mint főtag

7

his,
övé
hers,
(its),
(azé)
theirs
övéké

(c) possessive, as Deictic
birtokos mint deiktikus elem

8

his,
övé
her,
its,
azé
their
övéké

2. Demonstratives and definite article Mutatószók és határozott névelő	2
(1) demonstrative, near mutatószó, közelre	<i>this/these, here</i> <i>ez/ezek, itt</i> 21
(2) demonstrative, far mutatószó, távolra	<i>that/those, there, then</i> <i>az/azok, ott, akkor</i> 22
(3) definite article határozott névelő	<i>the</i> <i>a (az)</i> 23
2 (1—3) functioning as: a következő funkciókban:	
(a) nominal, Deictic or Head névszói deiktikus elem vagy főtag	6
	<i>this/these, that/those, the</i> <i>ez/ezek, az/azok a (az)</i>
(b) place adverbial helyhatározó	<i>here, there</i> <i>itt, ott</i> 7
(c) time adverbial időhatározó	<i>then</i> <i>akkor</i> 8
3. Comparatives (not complete lists) Hasonlítók (nem teljes lista)	3
(1) identity azonosság	eg: <i>same, identical</i> pl.: <i>ugyanaz, azonos</i> 31
(2) similarity hasonlóság	eg: <i>similar(ly), such</i> pl.: <i>hasonló(képp), olyan (úgy)</i> 32
(3) difference (ie: non-identity and dissimilarity) különbözőség (azaz: nem azonosság és nem hasonlóság)	eg: <i>different, other, else, additional</i> pl.: <i>különböző, más</i> 33
(4) comparison, quantity hasonlítás, mennyiségi	eg: <i>more, less, as many</i> ; ordinals pl.: <i>több, kevesebb, ugyanannyi; sorszámnevek</i> 34
(5) comparison, quality hasonlítás, minőségi	eg: <i>as</i> + adjective; comparatives and superlatives pl.: olyan + melléknév; közép- és felsőfokú melléknevek 35
3 (1—5) functioning as: a következő funkciókban	
(a) Deictic deiktikus	(1—3) 6
(b) Numerative mennyiségjelzői	(4) 7
(c) Epithet minőségjelzői	(5) 8
(d) Adjunct or Submodifier (1—5) járulékos vagy módosító	9

SUBSTITUTION HELYETTESÍTÉS

S

1. Nominal substitutes Névszói helyettesítők	1
(1) for noun Head főnévi főtagé	<i>one/ones</i> ° 11
(2) for nominal Complement névszói kiegészítő	12
	<i>the same</i> <i>ugyanaz</i>

(3) for Attribute határozóé	<i>so</i> űgy	13
2. Verbal substitutes Igei helyettesítők		2
(1) for verb igée	<i>do, be, have</i> tenni, lenni, bírni	21
(2) for process folyamaté	<i>do the same/likewise</i> tenni ugyanazt/hasonlóképpen	22
(3) for proposition propozícióé	<i>do, so, be so</i> tenni úgy, lenni úgy	23
(4) verbal reference igei referenciáé	<i>do it/that, be it/that</i> tenni ezt/azt, lenni ez/az	24
3. Clausal substitutes Mondathelyettesítők		3
(1) positive pozitív	<i>so</i> űgy	31
(2) negative negatív	<i>not</i> nem	32
3 (1—2) substitute clause functioning as: mondathelyettesítő a következő funkciókban:		
(a) reported közvetített		6
(b) conditional feltételes		7
(c) modalized modalizált		8
(d) other más		9

ELLIPSIS ELLIPSZIS

E

1. Nominal ellipsis Névszói ellipszis		1
(1) Deictic as Head Deiktikus elem mint főtag		11
i. specific Deictic specifikus deiktikus		1
ii. non-specific Deictic nem spec. deiktikus		2
iii. Post-deictic posztdeiktikus		3
(2) Numerative as Head Számnév mint főtag		12
i. ordinal sorszámnév		1
ii. cardinal tőszámnév		2
iii. indefinite határozatlan		3
(3) Epithet as Head Jelző mint főtag		13
i. superlative felsőfok		1
ii. comparative középfok		2
iii. others mások		3
2. Verbal ellipsis Igei ellipszis		2
(1) lexical ellipsis ('from right') lexikai ellipszis ('jobbról')		21
i. total (all items omitted except first operator) totális (valamennyi elem el van hagyva, kivéve az első operátort)		1
ii. partial (lexical verb only omitted) parciális (csak a lexikai ige van elhagyva)		2
(2) operator ellipsis ('from left') operátor ellipszis ('balról')		22
i. total (all items omitted except lexical verb) totális (valamennyi elem el van hagyva, kivéve a lexikai igét)		1
ii. partial (first operator only omitted) parciális (csak az első operátor van elhagyva)		2

3. Clausal ellipsis	3
Mondatellipsis	
(1) propositional ellipsis	31
propozicionális ellipsis	
i. total (all Propositional element omitted)	1
totális (valamennyi propozicionális elem el van hagyva)	
ii. partial (some Complement or Adjunct present)	2
parciális (néhány kiegészítő vagy járulékos elem van jelen)	
Megjegyzés: a lexikai ellipsis propozicionális ellipszist implikál, az operátor ellipsis pedig modálist (...)	
(2) modal ellipsis	32
modális ellipsis	
i. total (all Modal element omitted)	1
totális (valamennyi modális elem el van hagyva)	
ii. partial (Subject present) [rare]	2
parciális (az alany jelen van) [ritka]	
(3) general ellipsis of the clause (all elements but one omitted)	33
a mondat általános ellipszise (egy kivételével valamennyi elem el van hagyva)	
i. WH- (only WH-element present)	1
kérdő- (vonatkozó) elem (csak a kérdő- (vonatkozó) elem van jelen)	
ii. yes/no (only item expressing polarity present)	2
igen/nem (csak a polaritást kifejezésre juttató elem van jelen)	
iii. other (other single clause element present)	3
más (más egyetlen mondatelem van jelen)	
(4) zero (entire clause omitted)	34
zéró (a teljes mondat el van hagyva)	
3 (1—4) elliptical clause functioning as:	
elliptikus mondat a következő funkciókban:	
(a) yes/no question or answer	6
igen/nem kérdés vagy felelet	
(b) WH-question or answer	7
kérdő- (vonatkozó) elemes kérdés vagy felelet	
(c) 'reported' element	8
'közvetített' elem	
(d) otherwise	9
más jellegű	

CONJUNCTION (items quoted are examples, not complete lists)

ÖSSZEKAPCSOLÁS (a megadott elemek csupán példák, listájuk nem teljes)

Note: (E) = external, (I) = internal.

Megjegyzés: (E) = külső, (I) = belső.

1. Additive	1
Kapcsoló	
(1) simple: (E/I)	11
egyszerű (E/I)	
i. additive	1
összekapcsoló	
ii. negative	2
negatív	
iii. alternative	3
alternatív	
(2) complex, emphatic: (I)	12
komplex, emfatikus: (I)	
i. additive	1
összekapcsoló	
ii. alternative	2
alternatív	

(3) complex, de-emphatic: (I)	<i>by the way, incidentally</i>	13
komplex deemfatikus	mellesleg, közbevetőleg	
(4) apposition: (I)		14
értelmező: (I)		
i. expository	<i>that is, in other words</i>	1
magyarázó	azaz, más szavakkal	
ii. exemplificatory,	<i>eg, thus</i>	2
szemléltető	például, így	
(5) comparison: (I)		15
összehasonlító: (I)		
i. similar	<i>likewise, in the same way</i>	1
hasonló	hasonlóképp, ugyanazon a módon	
ii. dissimilar	<i>on the other hand, by contrast</i>	2
nem hasonló	másrészt, ellentétképpen	
2. Adversative		2
Ellentétes		
(1) adversative 'proper': (E/I)		21
ellentétes 'sajátos': (E/I)		
i. simple	<i>yet, though, only</i>	1
egyszerű	de, bár, csak	
ii. + 'and'	<i>but</i>	2
+ 'és'	hanem	
iii. emphatic	<i>however, even so, all the same</i>	3
emfatikus	azonban, mégha... is	
(2) contrastive (avowal): (I)	<i>in (p)ont of fact, actually</i>	22
kontrasztív (beismerő): (I)	valójában, ténylegesen	
(3) contrastive: (E)		23
kontrasztív: (E)		
i. simple	<i>but, and</i>	1
egyszerű	de, és	
ii. emphatic	<i>however, conversely, on the other hand</i>	2
emfatikus	azonban, épp ellenkezőleg, másrészt	
(4) correction: (I)		24
helyesbítő: (I)		
i. of meaning	<i>instead, on the contrary, rather</i>	1
jelentést	ehelyett, ellenkezőleg, inkább	
ii. of wording	<i>at least, I mean, or rather</i>	2
kifejezést	azt akarom mondani, hogy; vagy inkább	
(5) dismissal: (I)		25
felfüggesztő: (I)		
i. closed	<i>in any/either case</i>	1
zárt	minden egyes esetben	
ii. open-ended	<i>in any case, anyhow</i>	2
nyílt-ended	mindenesetre, egyébként	
3. Causal		
Okozati		
(1) general: (E/I)		3
általános: (E/I)		31
i. simple	<i>so, then, therefore</i>	1
egyszerű	így, ekkor, ezért	
ii. emphatic	<i>consequently</i>	2
emfatikus	következésképpen	
(2) specific: (E/I)		32
specifikus: (E/I)		
i. reason	<i>on account of this</i>	1
ok	ennek alapján	
ii. result	<i>in consequence</i>	2
eredmény	következésképpen	

iii. purpose cél	<i>with this in mind</i> ennek érdekében	3
(3) reversed causal: (I) megcserélt okoló: (I)	<i>for, because</i> mert	33
(4) causal, specific: (I) okoló, specifikus: (I)		34
i. reason ok	<i>it follows</i> eredményezi	1
ii. result eredmény	<i>arising out of this</i> ebből következően	2
iii. purpose cél	<i>to this end</i> evégből	3
(5) conditional: (E/I) feltételes: (E/I)		35
i. simple egyszerű	<i>then</i> akkor	1
ii. emphatic emfatikus	<i>in that case, in such an event</i> ebben az esetben, ilyen esetben	2
iii. generalized általánosított	<i>under the circumstances</i> az adott körülmények között	3
iv. reversed polarity megcserélt polaritású	<i>otherwise, under other circumstances</i> máskülönben, más körülmények között	
(6) respective: (I) viszonylagos: (I)		36
i. direct direkt	<i>in this respect, here</i> ebből a szempontból	1
ii. reversed polarity megcserélt polaritású	<i>otherwise, apart from this, in other respected</i> másképpen, ettől eltekintve, más szempontokból	2
4. Temporal Időhatározói		4
(1) simple: (E) egyszerű		41
i. sequential rákövetkező	<i>then, next</i> azután, rákövetkezően	1
ii. simultaneous egyidejű	<i>just then</i> pont akkor	2
iii. preceding megelőző	<i>before that, hitherto</i> azt megelőzően	3
(2) conclusive: (E) konkluzív: (E)	<i>in the end</i> végül	42
(3) correlatives: (E) korrelatív: (E)		43
i. sequential sorozatszerű	<i>first ... then</i> először ... azután	1
ii. conclusive konkluzív	<i>at first/originally/formerly ... finally/now</i> elsőként/eredetileg/először ... végül/most	2
(4) complex: (E) komplex: (E)		44
i. immediate közvetlen	<i>at once</i> egyszerre	1
ii. interrupted megszakított	<i>soon</i> hamarosan	2
iii. repetitive ismétlődő	<i>next time</i> következő alkalommal	3
iv. specific specifikus	<i>next day</i> a következő napon	4
v. durative duratív	<i>meanwhile</i> ezalatt	5
vi. terminal terminális	<i>until then</i> eddig	6
		265

vii. punctiliar pontoszerű	<i>at this moment</i> ebben a pillanatban	7
(5) internal temporal: (I) belső határozói: (I)		45
i. sequential rákövetkező	<i>then, next</i> azután, rákövetkezően	1
ii. conclusive konkluzív	<i>finally, in conclusion</i> végül, végkövetkeztetésképpen	2
(6) correlatives: (I) korrelatív: (I)		46
i. sequential sorozatszerű	<i>first... next</i> először... azután	1
ii. conclusive konkluzív	<i>in the first place... to conclude with</i> elsőként, befejezőként	2
(7) here and now: (I) itt és most: (I)		47
i. past múlt	<i>up to now</i> mostanáig	1
ii. present jelen	<i>at this point</i> jelenleg	2
iii. future jövő	<i>from now on</i> °	3
(8) summary: (I) összesítő: (I)		48
i. summarizing összegez	<i>to sum up</i> összegezve	1
ii. resumptive összefoglaló	<i>to resume</i> összefoglalva	2
5. Other ('continuative') Más (folytató)	<i>now, of course, well anyway, surely, after all</i> mármost, természetesen, akárhogyis, nyilván	5
6. Intonation Hanglejtés		6
(1) tone, hang		61
(2) tonicity, tónus		62

LEXICAL LEXIKAI

L

1. Same item	Ugyanaz az egység	1
2. Synonym or near synonym (incl hyponym) Szinonim vagy közel szinonim (hiponim beleértve)		2
3. Superordinate	Fölérendelt	3
4. 'General' item	'Általános' egység	4
5. Collocation	Kollokáció	5
1—5 having reference that is:		
a következő referenciaviszonyokkal:		
(a) identical	azonos	6
(b) inclusive	befoglaló	7
(c) exclusive	kizáró	8
(d) unrelated	egymással viszonyban nem álló	9

B) Direction and distance of cohesion

A kohézió iránya és a kohezív elem távolsága

IMMEDIATE KÖZVETLEN

o

Not immediate:
Nem közvetlen:

MEDIATED [number of intervening sentences]
KÖZVETETT [a közbeeső mondatok száma]

M [n]

REMOTE NON-MEDIATED [number of intervening sentences]
TÁVOLI, NEM KÖZVETETT [a közbeeső mondatok száma]

N [n]

Cataphoric
Kataforikus

K

Halliday és Hasan szemléltető példái közül itt az V. számú szöveget választottuk rendszerük alkalmazásának illusztrálására.

Text V (dramatic dialogue)
V. szöveg (drámai dialógus)

- Mrs Birling: I think we've just about come to an end of this wretched business — (1).
Úgy gondolom, hogy épp végéhez közeledünk ennek a szerencsétlen ügynek — (1).
- Gerald: I don't think so (2). Excuse me (3).
Én nem úgy gondolom (2). Bocsásson meg (3).
[He goes out. They watch him go in silence. We hear the front door slam.]
[Kimegy. Ők csendben nézik az eltávozását. Halljuk az első ajtó becsapódását.]
- Sheila [to Inspector]: You know, you never showed him that photograph of her (4).
[az inspektorhoz]: Tudja, Ön soha nem mutatta meg neki azt a róla /nőnemű/ készült fényképet (4).
- Inspector: No (5). It wasn't necessary (6). And I thought it better not to (7).
Nem (5). Az nem volt szükséges (6). És úgy gondoltam, jobb nem (7).
- Mrs Birling: You have a photograph of this girl (8)?
Önnek van egy fényképe erről a lányról (8)?
- Inspector: Yes (9). I think you'd better look at it (10).
Igen (9). Úgy gondolom, jobb lenne, ha Ön megtekintené azt (10).
- Mrs Birling: I don't see any particular reason why I should — (11).
Nem látok semmiféle motivumot, hogy miért kellene nekem — (11).
- Inspector: Probably not (12). But you'd better look at it (13).
Talán nem (12). De jobb lenne, ha megtekintené azt (13).
- Mrs Birling: Very well (14). [He produces the photograph and she looks hard at it.]
Rendben van (14). [Ő /hímnemű/ átnyújtja a fényképet, és ő /nőnemű/ behatóan szemléli azt.]
- Inspector: [taking back the photograph]: You recognize her (15)?
[visszavéve a fényképet]: Ön felismeri őt /nőnemű/ (15)?
- Mrs Birling: No (16). Why should I (17)?
Nem (16). Miért kellene (17)?
- Inspector: Of course she might have changed lately, but I can't believe she could have changed so much (18).
Természetesen ő változhatott később, de nem tudom elhinni, hogy ő annyi sokat változott (18).
- Mrs Birling: I don't understand you, Inspector (19).
Nem értem Önt, Inspektor (19).
- Inspector: You mean you don't choose to do, Mrs Birling (20).
Úgy véli, hogy nem akarja tenni, Mrs. Birling (20).
- Mrs Birling: [angrily]: I meant what I said (21).
[dühösen]: Azt véltem, amit mondtam (21).
- Inspector: You're not telling me the truth (22).
Ön nem az igazat mondja nekem (22).

- Mrs Birling: I beg your pardon (23)!
- Hogy mondta (23)!
- Birling: [*angrily, to Inspector*]: Look here, I'm not going to have this, Inspector (24). You' ll apologize at once (25).
[*dühösen az inspektorhoz*]: Ide figyeljen, ezt nem vagyok hajlandó elfogadni, Inspektor (24). Majd egyszer még bocsánatot kér (25).
- Inspector: Apologize for what — doind my duty (26)?
Bocsánatot kérni, miért — mert teljesítem a kötelességem (26)?
- Birling: No, for being so offensive about it (27). I'm a public man — (28).
Nem, hanem azért, mert azt olyan támadólag teszi (27). Én közéleti ember vagyok — (28).
- Inspector: [*massively*]: Public men, Mr Birling, have responsibilities as well as privileges (29).
[*határozottan*]: Közéleti emberek, Mr. Birling, felelőségekkel éppúgy rendelkeznek, mint kiváltságokkal (29).
- Birling: Possibly (30). But you weren't asked to come here to talk to me about my responsibilities (31).
Meglehet (30). De Ön nem azért lett ide kértve, hogy e felelősségeimről beszéljen nekem (31).
- Sheila: Let's hope not (32). Though I'm beginning to wonder (33).
Reméljük, nem (32). Jóllehet kezdem kétségbe vonni (33).
- Mrs Birling: Does that mean anything, Sheila (34)?
Ez valamit jelent, Sheila (34)?
- Sheila: It means that we've no excuse now for putting on airs and that if we've any sense we won't try (35).
Azt jelenti, hogy semmi okunk a bocsánatkérésre, és hogyha nincs, meg sem kíséreljük (35).

(J. B. Priestley)

Sentence number Szöveg- mondatok sorszám	No. of ties Kapcsoló- elemek szám	Cohesive item Kohezív egység	Type Típus	Distance Távolság	Presupposed item Feltételezett egység
2	1	<i>so</i> úgy	S 31.6	o	(S.1)
3	0				
4	2	<i>photograph</i> fénykép	L 1.6	N.600 approx. megközelítőleg	<i>photograph</i> fénykép (preceding text) (előző szöveg)
		<i>her</i> róla	R 12.6	N.43 + —> M.20	<i>her</i> (—>...)—> övé <i>Daisy</i> (pre- ceding text) (előző szöveg)
5	1	<i>No</i> Nem	E33.2.6	o	(S.4)
6	1	<i>It</i> Az	R 13.6	N.1	(10) <i>show</i> <i>him that photograph of her</i> megmutatni neki azt a róla készült fényképet
7	2	<i>And</i> És	C 11.1		(S.6)
		<i>not to</i> nem	E 21.1; 31.1.6	N.1 + azt M.1	<i>it</i> (S.6)—> <i>show him</i> <i>that photograph of her</i> megmutatni neki azt a róla készült fényképet

8	2	<i>photograph</i> fénykép <i>this</i> erről	L 1.7 R 21.6	N.3 N.46 +—>	<i>photograph</i> fénykép <i>her</i> (—>...) övé —> <i>Daisy</i> (S.8)
9	1	<i>Yes</i> Igen	E33.26	M.21 o	
10	1	<i>it</i> azt	R 13.6	N.1	<i>a photograph</i> egy fénykép
11	1	<i>I should</i> kellene nekem	E 21.1; 31.2.8	o	<i>you'd better</i> <i>look at it</i>
12	1	<i>Probably not</i> Talán nem	S.32.8	o	jobb lenne, ha Ön megtekintené azt (S.11)
13	3	<i>But</i> de <i>it</i> azt	C 21.2 R 13.6	o	(S.12)
		<i>look at</i> megtekintené	L 1.6	N.3+ —>	it —> a azt egy <i>photograph</i> fénykép
14	1	<i>Very well</i> Rendben van	E33.3.9	M.1	<i>look at</i> megtekintené (S.13)
15	0	<i>her</i> őt	R 12.6	N.2	o
16	1	<i>No</i> Nem	E33.2.6	N.52 +—>	<i>her</i> (—>...) övé (S.15)
17	1	<i>Why should I?</i> Miért kellene?	E 21.1;	o	
18	4	<i>Of course</i> Természetesen <i>she</i> (2×) ő	C 5 R 12.6	N.1	<i>recognize</i> <i>her</i> felismeri őt (S.15) (S.17)
		<i>so much</i> annyi sokat	R 34.9	31.2.9. o	
19	0.			N.54 +—>	<i>her</i> (—>...) övé —> <i>Daisy</i> (S.16)
20	1	<i>to do</i> tenni	S21	M.23 N.1	
21	1	<i>meant</i> vélttem	L 1.6	o	<i>understand</i> <i>me</i> megérteni engem
22	1	<i>tell ... truth</i> mondja igazat	L 5	o	<i>mean</i> véli
23	0			o	<i>meant ... said</i> vélttem mondtam
24	1	<i>this</i> ezt	R 21.6	N.1	(S.22)
25	0			o	
26	2	<i>Apologize for</i> Bocsánatot kérni <i>what?</i> miért? <i>apologize</i> bocsánatot kérni	E 21.1; 32.1.7 L 1.6	o	(S.25)
27	4	<i>No</i> nem	E33.2.6	o	<i>apologize</i> bocsánatot kérni <i>apologize</i> ... for

					bocsánatot kérni, mert <i>doing my duty?</i>
		<i>for being so</i>	E33.3.7	o	teljesítem a kötelességem
		mert azt olyan			<i>apologize for</i>
		<i>offensive about it</i>			bocsánatot kérni
		támadólag teszi	R 35.8	N.4	<i>what?</i>
		<i>so</i>			miért?
		olyan	R 13.6	o	(S.22)
		<i>it</i>			<i>doing your</i>
		azt			<i>duty</i>
					teljesítem a kötelességem
28	0				
29	1	<i>Public men</i>	L 1.7	o	<i>public man</i>
		Közéleti emberek			közéleti ember
30	1	<i>Possibly</i>	E33.3.9	o	(S.29)
		Meglehet			
31	2	<i>But</i>	C21.2	o	(S.30)
		de			
		<i>responsibilities</i>	L 1.7	N.1	<i>responsibilities</i>
		felelősség(eim)			felelőségek(kel)
32	1	<i>not</i>	S 32.6	o	(S.31)
		nem			
33	2	<i>Though</i>	C 21.1	o	(S.32)
		Jóllehet			
		<i>to wonder</i>	E 34.8	N.1	(S.32)
		kétségbe vonni			
34	1	<i>that</i>	R.22.6	o	(S.33)
		ez			
35	2	<i>It</i>	R 13.6	M.1	<i>that—>(S.33)</i>
		azt			
		<i>means</i>	L 1.6	o	<i>mean</i>
		jelenti			jelenti

Jegyzetek

1. Drámai dialógusok kétféleképpen interpretálhatók: vagy olvasmányként, vagy cselekményként. Az első esetben tekintettel kell lenni a rendezői utasításokra is, és valamennyi referenciát endoforikusként kell interpretálni; a másodikban — s ezt alkalmaztuk itt — a rendezői utasításokat figyelmen kívül hagyjuk, és a szituációra vonatkozó referenciákat exoforikusként, azaz nem kohezívként kezeljük.
2. Ami a 4. szövegmondatot illeti: mind a *him* (neki), mind a *that* (azt) a „*that photograph*” („*azt a fényképet*”) kifejezésben — exoforikus itt. A *her* (róla) ezzel szemben legalább részlegesen endoforikus: Daisy ugyanis csupán a fénykép formájában van jelen a színpadon. Ugyanez vonatkoztatható a 15. szövegmondatra is.

Petőfi S. János—Vass László

Szerkeszti:

VASS LÁSZLÓ

1. BIBLIOGRÁFIÁK

1.1. BIBLIOGRÁFIÁK BIBLIOGRÁFIÁJA

1.1.1. A szövegkutatásról általában

1. DRESSLER, W. U.—S. J. SCHMIDT:

1973. Textlinguistik. Kommentierte Bibliographie (= Kritische Information 4.). München, Fink.

2. Bibliographie Linguistique de l' Année (= BL)

(1939 —). Comité International Permanent des Linguistes. The Hague — Boston — London, Nijhoff, since 1976 with section 2.3. Text linguistics (Discourse analysis) — Linguistique du texte (Analyse du discours) = Text linguistics — Linguistique du texte.

A BL szövegsekcijának az utóbbi évekre vonatkozó anyagát lásd:

1986.: *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 199—204.

1987.: *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, 1991. 215—221.

1988.: *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I)*, 1992. 177—183.

3. TANNACITO, D. J.:

1981. Discourse Studies. A Multidisciplinary Bibliography of Research on Text, Discourse, and Prose Writing, Indiana, Indiana University Press Imprint Series.

4. PETŐFI S. J.:

1990. Bibliográfiák — periodikák. *Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*, Szeged, 1990. 117—118.

1.1.2. A magyar szövegkutatásról

1. HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL Mária (szerk.):

1990. A magyar nyelvű szövegtani irodalom bibliográfiája. In: *Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*, Szeged, 1990. 119—126.

2. MÁTÉ Jakab:

1991. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete (I). In: *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 73—116.

1991. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete (II., befejező rész). In: *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 105—143.

1.1.3. A szövegösszefüggőség (konnexitás, kohézió, koherencia) kutatásáról

1. THORNDYKE, P. W.:

1978. Research on Connected Discourse: Structure, Comprehension, and Memory. A General Bibliography: 1900—1977. (Stanford, University, P—6131).

2. CHAROLLES, M.—J. S. PETÓFI—E. SÖZER (eds.):

1986. *Research in Text Connexity and Text Coherence. A Survey* (= *Papiere zur Textlinguistik*). Hamburg, Buske.

3. LOHMANN, P.:

1987. Text Connectedness. A selected bibliography, in: Text and Discourse Constitution. Empirical Aspects, Theoretical Approaches (= *Research in Text Theory* 4.). Ed. by: J. S. PETÓFI, Berlin—New York, W. de Gruyter.

1989. Connectedness of Text. A Bibliographical Survey. (Part II.) In: *Connexity and Coherence. Analysis of Text and Discourse* (= *Research in Text Theory* 12.). Ed. by: W. HEYDRICH—F. NEUBAUER—J. S. PETÓFI—E. SÖZER, Berlin—New York, W. de Gruyter, 383—399.

1.2. SPECIÁLIS BIBLIOGRÁFIÁK

1.2.1. A szöveg vs mondat problematikával kapcsolatos művek válogatott bibliográfiája

1. de BEAUGRANDE, Robert—Alain:

1980. „Text and Discourse in European Research”, in: *European Approaches to the study of Text and Discourse* (= Discourse Processes 3/4.). Norwood, N. J., Ablex, 287—300.

2. BRINKER, Klaus:

1973. „Zum Textbegriff in der heutigen Linguistik”, in: H. SITTA and K. BRINKER (ed.): *Studien zur Texttheorie und zur deutschen Grammatik: Festgabe für Hans Glinz zum 60. Geburtstag*. Düsseldorf, Schwann, 9—41.

3. HARTMANN, Peter:

1971. „Texte als linguistisches Objekt”, in: *Beiträge zur Textlinguistik*. München, Fink, 9—29.

1972. „Text, Texte, Klassen von Texten”, in: W. A. KOCH (ed.): *Strukturelle Textanalyse — Analyse du récit — Discourse analysis*. Hildesheim: Olms: 3—22 (1st ed. in *Bogawus* 2. 1964. 15—25).

4. HEGER, Klaus:

1976. *Monem, Wort, Satz und Text*. Tübingen, Niemeyer.

5. HLAVSA, Zdenek:

1976. „Towards a Definition of a Text”, in: F. DANEŠ and D. VIEHWEGER (eds.): *Probleme der Textgrammatik* (= *Studia grammatica* XI.). Berlin, Akademie-Verlag, 41—45.

6. ISENBERG, Horst:
  1970. *Der Begriff „Text“ in der Sprachtheorie* (Deutsche Akademie der Wissenschaften, Berlin, Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik, ASG-Bericht No. 8.), 1–21.
  - 1977a. „Der 'Text' als kommunikative Einheit“, in: F. DANEŠ and D. VIEHWEGER (eds.): *Probleme der semantischen Analyse* (= *Studia grammatica* XV.). Berlin, Akademie-Verlag, 358–377.
  - 1977b. „'Text' vs. 'Satz'“, in: F. DANEŠ and D. VIEHWEGER (eds.): *Probleme der Textgrammatik II.* (= *Studia grammatica* XVIII.). Berlin, Akademie-Verlag, 119–146.
7. KOCH, Walter A.:
  1979. „Zur linguistischen Analyse von Texten“, in B. FABIAN (ed.): *Ein anglistischer Grundkurs zur Einführung in das Studium der Literaturwissenschaft*. Frankfurt am Main, Athenäum, 175–194.
8. PETŐFI, János S. (ed.):
  1979. *Text vs. Sentence: Basic Questions of Textlinguistics* (= *Papers in Textlinguistics*, 20.). Hamburg, Buske. — Repertóriumát lásd: *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 232–233.
  1981. *Text vs. Sentence Continued* (= *Papers in Textlinguistics*, 29.). Hamburg, Buske. — Repertóriumát lásd: *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 238.
9. PIKE, Kenneth L.:
  1964. „Beyond the Sentence“, *College Composition and Communication* 15. 129–135.
10. SCHMIDT, Siegfried J.:
  1971. „'Text' und 'Geschichte' als Fundierungskategorien“, in: W.—D. STEMPEL (ed.): *Beiträge zur Textlinguistik*. München, Fink, 31–52.
11. SEGRE, Cesare:
  1979. „Discorso“, in: *Enciclopedia*, vol. IV. Torino, Einaudi, 1056–1084.
  1981. „Testo“, in: *Enciclopedia*, vol. XIV. Torino, Einaudi, 269–291.
12. TUTESCU, Mariana:
  1980. „Proposition vs. Phrase vs. Text“, *Revue Roumaine de Linguistique* 25. 413–421.
13. VITACOLONNA, Luciano:
  1988. 'Text'/'Discourse' Definitions, in: PETŐFI, J. S. (ed.): *Text and Discourse Constitution. Empirical Aspects, Theoretical Approaches*, Berlin—New York, W. de Gruyter, 421–439.

1.2.2. A szövegösszefüggőség (konnexitás, kohézió, koherencia) problematikájával kapcsolatos művek válogatott bibliográfiája

1. CONTE, Maria—Elisabeth (Hg.):
  1989. *Kontinuität und Diskontinuität in Texten und Sachverhaltkonfigurationen*. Hamburg, Buske.

2. CONTE, Maria—Elisabeth—János S. PETŐFI—Emel SÖZER (eds.):
1989. *Text and Discourse Connectedness. Proceedings of the Conference on Connexity and Coherence, Urbino, July, 16–21, 1984.* Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins.
3. HEYDRICH, Wolfgang—Fritz NEUBAUER—János S. PETŐFI—Emel SÖZER (eds.):
1989. *Connexity and Coherence. Analysis of Text and Discourse.* Berlin—New York, Walter de Gruyter.
4. HEYDRICH, Wolfgang—János S. PETŐFI (Hg.):
1986. *Aspekte der Konnexität und Kohärenz von Texten.* Hamburg, Buske.
5. NEUBAUER, Fritz (eds.):
1983. *Coherence in Natural-language Texts.* Jens IHVE, János S. PETŐFI, Hannes RIESER (Hg.): *Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics* (= pt 38). Hamburg, Buske.
6. PETŐFI J. S.—SÖZER, Emel (eds.):
1983. *Micro and Macro Connexity of Texts.* Jens IHVE, János S. PETŐFI, Hannes RIESER (Hg.): *Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics* (= pt 45). Hamburg, Buske.
7. János S. PETŐFI (ed.):
1986. *Text Connectedness from Psychological Point of View.* Jens IHVE, János S. PETŐFI, Hannes RIESER (Hg.): *Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics* (= pt 55). Hamburg, Buske.

2. SPECIÁLIS REPERTÓRIUMOK

2.1. HANDBOOK OF DISCOURSE ANALYSIS

Edited by: TEUN A. VAN DIJK
Academic Press
(Harcourt Brace Jovanovich, Publishers)
London—Orlando—San Diego—New York
Toronto—Montreal—Sydney—Tokyo
1985.

VOLUME 1.

Disciplines of Discourse

- Contributors* (ix). *Preface to the Four Volumes* (xi). *Preface to volume 1.* (xiii).
1. Teun A van DIJK: Introduction: Discourse Analysis as a New Cross-Discipline (1).
  2. Charles J. FILLMORE: Linguistics as a Tool for Discourse Analysis (11).
  3. Robert de BEAUGRANDE: Text Linguistics in Discourse Studies (41).
  4. Gordon H. BOWER and Randolph K. CIRILO: Cognitive Psychology and Text Processing (71).
  5. W. P. ROBINSON: Social Psychology and Discourse (107).
  6. Roger SCHANK and Mark BURSTEIN: Artificial Intelligence: Modeling Memory for Language Understanding (145).
  7. William a CORSARO: Sociological Approaches to Discourse Analysis (167).
  8. Alessandro DURANTI: Sociocultural Dimension of Discourse (193).
  9. Asa KASHER:

Philosophy and Discourse Analysis (231). 10. Nancy S. STRUEVER: Historical Discourse (249). 11. Brenda DANET: Legal Discourse (273). *Bibliographical Notes* (293). *Index* (297).

VOLUME 2.

Dimensions of Discourse

Contributors (ix). Preface to the Four Volumes (xi). Preface to Volume 2 (xiii).

1. Teun A. van DIJK: Introduction: Levels and Dimensions of Discourse Analysis (1).
2. J. McH. SINCLAIR: On the Integration of Linguistic Description (13).
3. M. A. K. HALLIDAY: Dimensions of Discourse Analysis: Grammar (29).
4. David BRAZIL: Phonology: Intonation in Discourse (57).
5. Wolfgang U. DRESSLER: Morphology (77).
6. János S. PETŐFI: Lexikon (87).
7. Teun A. van DIJK: Semantic Discourse Analysis (103).
8. Alessandro FERRARA: Pragmatics (137).
9. Josep KOPPERSCHMIDT: An Analysis of Argumentation (159).
10. Elisabeth GÜLICH and Uta M. QUASTHOFF: Narrative Analysis (169).
11. Klaus R. SCHERER and Harald G. WALLBOTT: Analysis of Nonverbal Behavior (199).
12. Walter KINTSCH: Text processing: A psychological Model (231).
13. Nancy S. JOHNSON: Extracting the Proof from the Pudding: Coding and Analyzing Experimental Protocols (245).
14. K. Anders ERICSSON and Herbert A. SIMON: Protocol Analysis (259). *Biographical Notes* (269). *Index* (275).

VOLUME 3.

Discourse and Dialogue

Contributors (xi). Preface to the Four Volumes (xiii). Preface to Volume 3 (xv).

1. Teun A. van DIJK: Introduction: Dialogue as Discourse and Interaction (1).
2. Harvey SACKS: The Inference-Making Machine: Notes on Observability (13).
3. Gail JEFFERSON: An Exercise in the Transcription and Analysis of Laughter (25).
4. Deborah SCHIFFRIN: Everyday Argument: The Organization of Diversity in Talk (35).
5. John DORE: Children's Conversations (47).
6. Susan ERVIN-TRIPP and Amy STRAGE: Parent-Child Discourse (67).
7. Judith R. JOHNSTON: The Discourse Symptoms of Developmental Disorders (79).
8. John HERITAGE: Analyzing News Interviews: Aspects of the Production of Talk for an Overhearing Audience (95).
9. Hugh MEHAN: The Structure of Classroom Discourse (120).
10. Paul DREW: Analyzing the Use of Language in Courtroom Interaction (133).
11. E. C. CUFF and W. W. SHARROCK: Meetings (149).
12. J. Maxwell ATKINSON: Refusing Invited Applause: Preliminary Observations from a Case Study of Charismatic Oratory (161).
13. Livia POLANYI: Conversational Storytelling (183).
14. John H. MCDOWELL: Verbal Dueling (203).
15. Joel SHERZER: Puns and Jokes (213).
16. Gary Alan FINE: Rumors and Gossiping (223). *Biographical Notes* (239). *Index* (245).

VOLUME 4.

Discourse Analysis in Society

Contributors (ix). Preface to the Four Volumes (xi) Preface to Volume 4 (xiii). 1. Teun A. van DIJK: Introduction: The Role of Discourse Analysis in Society (1). 2. Janet Beavin BAVELAS, L. Edna ROGERS, and Frank E. MILLAR: Interpersonal Conflict (9). 3. Gunther KRESS: Ideological Structures in Discourse (27). 4. Gill SEIDEL: Political Discourse Analysis (43). 5. Roger FOWLER: Fowler (61). 6. Mary SYKES: Discrimination in Discourse (83). 7. Candace WEST and Don H. ZIMMERMAN: Gender, Language, and discourse (103). 8. Norbert DITTMAR and Christiane von STUTTERHEIM: On the Discourse of Immigrant Workers: Interethnic Communication and Communication Strategies (125). 9. Douglas W. MAYNARD: The Problem of Justice in the Courts Approached by the Analysis of Plea Bargaining Discourse (153). 10. Ruth WODAK: The Interaction between Judge and Defendant (181). 11. Aaron V. CICOUREL: Doctor-Patient Discourse (193). 12. Deborah TANNEN: Cross-Cultural Communication (203). *Biographical Notes* (217). *Index* (223).

2.2. R. R. K. HARTMANN:

CONTRASTIVE TEXTOLOGY

COMPARATIVE DISCOURSE ANALYSIS IN APPLIED LINGUISTICS

Julius Groos Verlag
Heidelberg
1980.

Preface (5). Illustrations, Text samples (8). 1. Discourse Analysis (9). 1.1. Language as discourse. 1.2. Acts of communication. 1.3. Towards textology. 2. Contrastive Analysis (22). 2.1. Comparing languages. 2.2. Contact and correspondence. 2.3. Language difference and learning difficulty. 3. Contrastive Textology (31). 3.1. Comparative discourse analysis. 3.2. The components of CT. 3.3. Parallel texts. 4. CT in Descriptive and Applied Linguistics (41). 4.1. The relevance of CT. 4.2. Community, group and individual styles. 4.3. Textographic codification. 4.4. Some practical applications. 5. Translation Processes (50). 5.1. Translation as textual equivalence. 5.2. Some models of the translation process. 5.3. Translation types. 5.4. Applied translation studies. 6. Aspects of Literary Translation (62). 6.1. Contrastive linguistics and comparative literature. 6.2. Discourse structures in poetic texts. 6.3. Literary translation and textual approximation. 7. Code-Switching and Language Learning (72). 7.1. Multiple codes. 7.2. General and LSP teaching. 7.3. Translation in language learning. 8. Bilingual Lexicography (82). 8.1. Monolingual and bilingual dictionaries. 8.2. The use of parallel texts. 8.3. Problems of German-English lexicography. Appendices A—L (91). Bibliography (113). Index of Subjects (121). Index of Names (123).

COHESION IN ENGLISH

Longman, London
1976.

Foreword (v). Preface (vii).

1. INTRODUCTION. 1.1. The concept of cohesion (1). 1.1.1. Text (1). 1.1.2. Texture (2). 1.1.3. Ties (3). 1.1.4. Cohesion (4). 1.2. Cohesion and linguistic structure (6). 1.2.1. Texture and structure (6). 1.2.2. Cohesion within the sentence? (7). 1.2.3. Cohesion and discourse structure (10). 1.2.4. Cohesion as a semantic relation (11). 1.3. Cohesion and linguistic context (14). 1.3.1. The domain of cohesive relations (14). 1.3.2. Text and situation (19). 1.3.3. Components of the context of situation, and register (21). 1.3.4. The place of cohesion in the linguistic system (26). 1.3.5. The meaning of cohesion (28).

2. REFERENCE. 2.1. Endophoric and exophoric reference (31). 2.2. Types of reference (37). 2.3. Personal reference (43). 2.3.1. Semantic distinctions in the personal system (45). 2.3.2. Speech roles and other roles (48). 2.3.3. Some special kinds of personal reference (52). 2.3.3.1. Extended reference, and text reference (52). 2.3.3.2. Generalized exophoric reference (53). 2.3.4. Personal pronouns, possessive determiners and possessive pronouns (54). 2.3.5. Cataphoric reference (56). 2.4. Demonstrative reference (57). 2.4.1. The selective nominal demonstratives: *this, these, that, those* (59). 2.4.1.1. Near and not near: *this/these* versus *that/those* (60). 2.4.1.2. Singular and plural: *this/that* versus *these/those* (62). 2.4.1.3. Head and modifier: *this*, etc., as pronoun versus *this*, etc., plus following noun (62). 2.4.1.4. Extended reference and reference to 'fact': *this* and *that* (66). 2.4.1.5. Anaphoric and cataphoric demonstratives (68). 2.4.2. *The* (70). 2.4.3. Demonstrative adverbs (74). 2.4.4. A final note on demonstratives (75). 2.5. Comparative reference (76). 2.5.1. General comparison (77). 2.5.2. Particular comparison (80). 2.5.3. A note on *so, such* and *as* (84).

3. SUBSTITUTION. 3.1. Substitution and ellipsis (88). 3.1.1. Substitute and reference (88). 3.1.2. Types of substitution (90). 3.2. Nominal substitution (91). 3.2.1. The meaning of substitute *one/ones* (92). 3.2.2. Conditions of use of the nominal substitute (95). 3.2.3. The word *one* other than as substitute (98). 3.2.3.1. Personal pronoun *one* (98). 3.2.3.2. Cardinal numeral *one* (98). 3.2.3.3. Indefinite article *one* (100). 3.2.3.4. 'Pro-noun' *one* (102). 3.2.4. Summary of uses of *one* (104). 3.2.5. Nominal substitute *same* (105). 3.2.5.1. *say the same* (107). 3.2.5.2. *do the same* (108). 3.2.5.3. *be the same* (109). 3.2.6. Difference between *the same* and *one(s)* as nominal substitutes (110). 3.3. Verbal substitution (112). 3.3.1. The meaning of the verbal substitute *do* (113). 3.3.2. Conditions of use of the verbal substitute (117). 3.3.3. The word *do* other than as substitute (123). 3.3.3.1. Lexical verb *do* (124). 3.3.3.2. General verb *do* (124). 3.3.3.3. Pro-verb *do* (125). 3.3.3.4. Verbal operator *do* (127). 3.3.4. Summary of uses of *do* (128). 3.4. Clausal substitution (130). 3.4.1. Difference between clausal and other types of substitution (130). 3.4.1.1. Substitution of reported clauses (131). 3.4.1.2. Substitution of conditional clauses (134). 3.4.1.3. Substitution of modalized clauses (134). 3.4.2. Similarity among the types of clausal substitution (135). 3.4.3. Some related patterns

(137). 3.4.3.1. Response forms (137). 3.4.3.2. Other uses of *so* and *not* (138). 3.4.4. Summary of uses of *so* (139).

4. ELLIPSIS. 4.1. Ellipsis, substitution and reference (142). 4.2. Nominal ellipsis (147). 4.2.1. Ellipsis within the nominal group (147). 4.2.2. Presupposition of nominal elements (150). 4.2.3. Types of nominal ellipsis (153). 4.2.3.1. Specific deictics (155). 4.2.3.2. Non-specific (157). 4.2.3.3. Post-deictics (159). 4.2.3.4. Numeratives (161). 4.2.3.5. Epithets (163). 4.3. Verbal ellipsis (167). 4.3.1. Ellipsis within the verbal group (167). 4.3.2. Lexical ellipsis (170). 4.3.3. Operator ellipsis (174). 4.3.4. Presupposition of verbal group systems (176). 4.3.4.1. Polarity (176). 4.3.4.2. Finiteness and modality (180). 4.3.4.3. Voice (182). 4.3.4.4. Tense (186). 4.3.5. Summary of verbal ellipsis (192). 4.3.6. Verbal ellipsis and the clause (194). 4.4. Clausal ellipsis (196). 4.4.1. Modal and propositional (196). 4.4.2. No ellipsis of single elements (202). 4.4.3. Ellipsis in question-answer and other rejoinder sequences (206). 4.4.3.1. Direct responses (1): yes/no questions (208). 4.4.3.2. Direct responses (2): WH-questions (210). 4.4.3.3. Indirect responses (212). 4.4.3.4. A note on zeugma (214). 4.4.3.5. Other rejoinders (214). 4.4.4. Ellipsis in 'reporting-reported' sequences (217). 4.4.4.1. Indirect WH-questions (217). 4.4.4.2. Indirect yes/no questions (218). 4.4.4.3. Indirect statements (219). 4.4.4.4. Ambiguity between indirect statements and indirect questions (220). 4.4.4.5. Reports and facts in relation to clausal ellipsis (221). 4.4.5. Clausal ellipsis and clause complexes (222).

5. CONJUNCTION. 5.1. Conjunction and other cohesive relations (226). 5.1.1. Structural equivalents of conjunctive relations (227). 5.1.2. Types of conjunctive expression (230). 5.2. Some common conjunctive elements (233). 5.2.1. The 'and' relation (233). 5.2.2. Coordinate *and* and conjunctive *and* (235). 5.2.3. Other conjunctive elements: *but*, *yet*, *so*, and *then* (237). 5.3. Types of conjunction (238). 5.4. Additive (244). 5.5. Adversative (250). 5.6. Causal (256). 5.7. Temporal (261). 5.8. Other conjunctive items (continuatives) (267). 5.8.1. *now* (268). 5.8.2. *of course* (269). 5.8.3. *well* (269). 5.8.4. *anyway* (270). 5.8.5. *surely* (270). 5.8.6. *after all* (270). 5.9. The cohesive function of intonation (271).

6. LEXICAL COHESION. 6.1. The class of 'general nouns' (274). 6.2. Types of reiteration (277). 6.3. Lexical relations as cohesive patterns (282). 6.4. Collocation (284). 6.5. The general concept of lexical cohesion (288).

7. THE MEANING OF COHESION. 7.1. Text (293). 7.1.1. Length of text (294). 7.1.2. Definiteness of the concept of text (294). 7.1.3. Tight and loose texture (295). 7.1.4. Imaginary texture (297). 7.2. The general meaning of cohesion (298). 7.3. The meaning of the different kinds of cohesion (303). 7.3.1. General principles behind the different types (304). 7.3.2. Reference (308). 7.3.3. Substitution and ellipsis (314). 7.3.4. Lexical cohesion: reiteration and collocation (318). 7.3.5. Conjunction (320). 7.3.6. Summary (322). Cohesion and the text (324). 7.4.1. Texture within the sentence (325). 7.4.2. The texture discourse (326). 7.4.3. The role of linguistic analysis (327).

8. THE ANALYSIS OF COHESION. 8.1. General principles (329). 8.2. Summary of cohesion, and coding scheme (333). 8.3. Sample texts (340).

Bibliography (357). *Index* (367).

TEXT AND DISCOURSE CONNECTEDNESS

PROCEEDINGS OF THE CONFERENCE ON CONNEXITY AND COHERENCE. URBINO,
JULY 16—21, 1984

John Benjamins Publishing Company
Amsterdam—Philadelphia
1989.

Acknowledgements (ix). Foreword (xi). List of Contributors (xxi).

Part I. Particular carriers of connectedness

Irena BELLERT: Anaphoric Pronouns and Noun Phrases as Text Connectors (3). Frantisek DANEŠ: „Functional Sentence Perspective” and Text Connectedness (23). Konrad EHLICH: Deictic Expressions and the Connexity of Text (33). Auli HAKULINEN: Some Notes on Thematics, Topic, and Typology (53). Roland HARWEG: Subordinate and Embedded Coreference (65). Klaus HÖLKER: Con and Co: Continuity and Marqueurs in Oral Discourse (83). Lennart LÖNNGREN: How can the Meaning of a Text be Represented? (93). Lita LUNDQUIST: Modality and Text Constitution (103). Carla MARELLO: Ellipsis between Connexity and Coherence (119). Csaba PLEH: Formal Connexity and Pragmatic Cohesion in Anaphora Interpretation (137). Burghard B. RIEGER: Relevance of Meaning, Semantic Disposition, and Text Coherence: Modelling Reader Expectations from Natural Language Discourse (153). Elisabeth RUDOLPH: The Role of Conjunctions and Particles for Text Connexity (175). Gemma RIGAU: Connexity Established by Emphatic Pronouns (191). Sorin STATI: Isotopy, Coreference, and Redundancy (207).

Part II. Text-type specific aspects of connectedness

Myrna GOPNIK: The Development of Text Competence (225). Hermann KAYSER: Schema for the Analysis of Communicative Coherence in Interaction: The Organization of Consultations (245). Lidia LONZI: On Certain Peculiarities of Narrative Cohesion (259). Michael METZELTIN: Dynamics of Cohesion in Lyrical Text (271). Herman PARRET: Paraphrase as a Coherence Principle in Conversation (281). Willie van PEER: The Concept of Cohesion: Its Empirical Status in a Definition and Typology of Texts (291). István SIKLAKI: Macro-Structure, Knowledge Base, and Coherence (309). Luciano VITACOLANNA: Literary Coherence and Related Topics (325). Heinz J. WEBER: Elements of Text-Based and Image-Based Connectedness in Comic Stories, and Some Analogies to Cinema and Written Text (337).

Part III. General theoretical and methodological questions of research in connectedness

Antal BÓKAY: Understanding, Text, and Coherence (363). Michel CHAROLLES: Text Coherence and Text Interpretation Processing (377). Sophie FISHER: Discursive

Construction: Analysis of Discursive Patterns (387). Jean-Blaise GRIZE: The Objects of Discourse: Conexity and Opposition (405). Wolfgang HEYDRICH: Relevant Objects and Situations (413). László I. KOMLÓSI: Connectedness and Discourse Structure: Perspective Semantics of Predications and Coherence of Discourse (427). Maria M. LANGLEBEN: The Grades of Reding (441). Elisabeth LEINFELLNER-RUPERTSBERGER: Connexity, Coherence, and the Semantic Net (463). Walter D. MIGNOLO: Semiosis, coherence, and universes of meaning (483). János S. PETÓFI: Constitution and Meaning: A Semiotic Text-Theoretical Approach (507). Roger G. van de VELDE: The Role of Inferences in Text Organization (543). Paul WEINGARTNER: Connectedness of Text and Relevant Consequences (563). Index of Names (577).

SOCIETY FOR TEXT AND DISCOURSE

A Society for Text and Discourse 1991-ben jött létre, és első összejövetelét 1991. augusztus 7-én tartotta a Chicagó-i Egyetemen.

Az alapítók e társaság céljáról és szükségességéről (az alapítást hírül adó körlevelükben) a következőket mondják.

A Society for Text and Discourse kutatómunkáját — mint ahogy az a nevében is kifejezésre jut — a discourse-analízisre és a szövegelemzésre összpontosítja. Pontosabban: ez a kutatási terület azokkal a folyamatokkal, struktúrákkal és reprezentációkkal foglalkozik, amelyek összefüggő diszkurzusok létrehozásának és megértésének alapjául szolgálnak. Összefüggő diszkurzusokra példák a történetek, a tudományos próza, az újságcikkek, a meggyőzés céljára szolgáló írások, a színházi előadások szövegekönyvei, általában az irodalmi szövegek és végül a társalgások szövegei.

Jelenleg a diszkurzusok kutatásának ez a tartománya számos tudomány között oszlik meg: pszichológia, mesterséges intelligencia kutatása, neveléstudomány, nyelvészet, szociológia, antropológia, kommunikációelmélet és filozófia. Jóllehet a diszkurzusok elemzése eddig is számos konferencia témái között szerepelt, nem állt egyetlen konferencia fókuszában sem. Ezen újonnan alapított társaság célja a diszkurzuskutatás megerősítése és a különböző tudományterületekhez tartozó diszkurzuskutatók közötti kommunikáció elősegítése. Meggyőződésünk, hogy ennek a kutatási területnek ez a szakmai társulás nagy hasznára lesz.

Arra a kérdésre, hogy miért van egy újabb társaságra szükség, a következőket válaszolhatjuk: a diszkurzuskutatás az elmúlt tizenöt évben nagymértékben felgyorsult. A kutatók és a kutatási projektumok száma elérte azt a határt, amelynél egy Society for Text and Discourse létrehozásának szükségességéhez nem férhet kétség. Néhányan közülünk arról is meg vagyunk győződve, hogy ezt a társaságot már egy évtizeddel korábban létre kellett volna hozni. Az is, hogy az elmúlt tizenhárom évben számos olyan új folyóirat jött létre, mint a *Discourse Processes*, a *Journal of Pragmatics* és a *Poetics*, azzal magyarázható, hogy a diszkurzuskutatás már több mint egy évtizede önálló diszciplínává nőtte ki magát.

Többben biztosak vagyunk abban, hogy a tradicionális diszciplínák céljai, elméletei és módszerei nem egybehangzóak azokkal a célokkal, elméletekkel és módszerekkel, amelyeket a diszkurzuskutatás megkíván. Ez utóbbi ideális módszerei ugyanis gyakran lényegesen különböznek a tradicionális módszerektől. Például teljesen hibás lenne a szó szűkebb értelmében vett empirikus módszereket alkalmazni e kutatási területen. Minthogy a diszkurzuskutatás több különböző diszciplínát érint, az e kutatási területen elért eredmények olykor nem keltenek olyan érdeklődést, mint amelyet megérdemelnének.

A társaság célja, hogy komolyan megalapozott interdiszciplinás projektumokat mozdítson elő. A diszkurzus kutatói normál körülmények között csupán egy vagy két szakterülettel állnak szorosabb kapcsolatban. Ennek következtében, ha például egy diszkurzuskutató egy a kísérleti pszichológiának szentelt konferencián vesz részt, a pszichológusok kutatási céljait, módszereit és elméleteit kell hogy magáévá tegye; ezeken a konferenciákon általában minimális figyelmet fordítanak a nyelvészetben, a mesterséges intelligencia kutatásában, az antropológiában stb. elért fejlődésre. Az új társaság le kell hogy bontsa a különböző tudományágak között fellelhető korlátokat. Az évenkénti megrendezésre tervezett konferenciák lehetővé tehetik a különböző tudományágak képviselői közötti eredményesebb kommunikációt.

A Society for Text and Discourse irányító testületének — a körlevél tanúsága szerint — a következő személyek a tagjai:

Richard Alterman
Assistant Professor
Brandeis University
415 South Street
Waltham, Ma 02254

Bill Brewer
University of Illinois
Department of Psychology
603 East Daniel Street
Campagne, IL 61820

Bruce Britton
Professor
University of Georgia
Athens, GA 30602

Kathleen Dahlgren
Intelligent Text Processing Inc.
1310 Montana Ave.
Santa Monica, CA 90403

Marcy Dorfman
Dept of Speech Communication
University of Illinois
244 Lincoln Hall
Unbana, IL 61801

Carl Frederikson
McGill University
Laboratory of Applied Cognitive Science
3700 McTavisch Street
Montreal, QC. H3A 1Y2 CANADA

Roy O. Freedle
Educational Testing Services
Princeton, NJ 08540

Susan Goldman
Vandervilt University
Learning Technology Center

Box 45 Peabody
Nashville, Tn 37203

Arthur C. Graesser
Department of Psychology
Memphis State University
Memphis, Tn 38152

Rosalind Horowitz
Univeristy of Texas-San Antonio
Colledge of Social & Behavioral
Sciences
SanAntonio, Texas 78285

Herre van Oostendorp
Department of Psychonomics
University of Utrecht
Heidelberglaan 2
3584 CS Utrecht
The Netherlands

Sieve Read
University of Southern California
Dept. of Psychology
Los Angeles, CA 90089

Nancy Stein
Department of Psychology
University of Chicago
Chicago, IL. 60637

Tom Trabasso
University of Chicago
Department of Psychology
5835 Kimbark Ave
Chicago IL. 60637

Elise Turner
Department of Computer Science
Kinsbury Hall
University of New Hampshire
Durham, NH 03857

Az első konferencia programja pedig a következő volt:
Introduction and Description of the New Society
Welcome and proclamation of the Society for Text and Discourse
Tom Trabasso and Nancy Stein, University of Chicago

Announcement of Discourse Processes as the official journal of the STD

Roy Freedle, Educational Testing Service

Why do we want this new society?

Art Graesser, Memphis State University

Comments from additional members of the acting governing board

Richard Alterman, Brandeis University

Bruce Britton, University of Georgia

Kathleen Dahlgren, Intelligent Text Processing Inc.

Herre van Oostendorp, University of Utrecht

Additional announcements

Bruce Britton, Nancy Stein, and Tom Trabasso

Panel 1: Expository Text and Domain-based Learning

Organizer: Nancy Stein

Panel Speakers

John Bransford, Vanderbilt University

Bruce Britton, University of Georgia

Kathleen Dahlgren, Intelligent Text Processing Inc.

Susan Goldman, Vanderbilt University

Andrea diSessa, University of California, Berkeley

James Voss, University of Pittsburgh

Panel 2: Conversation and Interaction

Organizers: Richard Alterman and Art Graesser

Panel Speakers

Richard Alterman, Brandeis University

Larry Birnbaum, Institute for the Learning Sciences

Ray Gibbs, University of California, Santa Cruz

Art Graesser, Memphis State University

Elliot Soloway, University of Michigan

Nancy Stein, University of Chicago

Panel 3: Narrative and Episodic Structure

Organizer: Tom Trabasso

Panel Speakers

Michael Bamberg, Clark University

Talmy Givon, University of Oregon

Wendy Lehnert, University of Massachusetts

Paul Thagard, Princeton University

Tom Trabasso, University of Chicago

Business Meeting (everyone invited!)

Organizers: Bruce Britton and Art Graesser.

Petőfi S. János

TÁRGYMUTATÓ

Összeállította:

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA

- ábratext, 23
- absztrakt jel, 204
- agrammatikus mondat, 31
- akusztikai manifesztáció, 20
- akusztikum, 244, 247
  - afunkcionális ~, 244
  - funkcionális ~, 244
  - generál ~, 244
  - inkongruens ~, 245
  - kongruens ~, 244
- akusztikus imago, 188
- akusztikus vehiculum, 188
- akusztikus verbális vehiculum, 188
- alakzat(ok), 103, 107
  - drámai ~, 107
  - gondolat ~, 103, 106, 107
  - hang ~, 107
  - szó ~, 107
- alapalak, 162
- általános tudományelmélet, 205
- anafóra, 29
- anaforikus összetevő, 32
- antecedens, 27–30, 33
- anyanyelv, 158
  - írott ~, 159
  - orális ~, 159
- architektonika, 180
- architektonikaleírás, 179, 180
  - közvetlen ~, 180
  - szimbolikus ~, 180
- archaizmus, 106
- arculat, 181
  - figura ~, 181
  - notatio ~, 181
- argumentációelmélet, 258
- argumentumszerkezet, 124, 126
- áthajlás, 101, 103, 106, 109
- bázis,
  - lokális ~, 192, 193
- befogadáselmélet, 130
- bekezdés, 59, 60, 185
- beszéd, 48, 56
  - belső ~, 54
- beszéddaktus(ok), 107, 130
  - egyenes ~, 130
  - függő ~, 130
  - költői ~, 130
  - elmélet, 175, 233, 258
- beszédetnográfia, 21, 23
- beszédhelyzet, 80
- beszédmód, 168
- beszédmű, 19, 243
- beszédszöveg, 51, 52, 54, 56, 57
- beszélőváltás, 10, 11, 13, 16
- beszerkesztettség, 222
- célnyelvi fordítás, 126
- célnyelvi szöveg, 57
- chiazmus, 105
- comment, 36
- conjunction, 182, 263
- dallam, 106
  - beszéd~, 100
  - ~ív, 100
  - ~kép, 100
  - ~mozgás, 100
  - ~szöveg, 100
- dekódolás, 229
- denotáció, 222
- diakronia, 206
- dialógus, 9, 129–132
- diszkurzus, 56, 183, 258
  - ~elemzés, 175, 183
- disztinktív jegy, 78
- dominánsan verbális szöveg, 179, 186, 225, 226, 232
  - a ~ tipológiája, 186
- egyedi szöveg, 229
- egyedi szövegtudomány, 204
- egység(ek), 185, 202
  - makroszerkezeti~, 185
  - mikroszerkezeti~, 185
  - mondatszerkezeti~, 222
  - szövegszerkezeti~, 222
- elem(ek), 106
  - grammatikális ~, 106
  - lexikális ~, 106
- elfogadhatóság, 203
- ellentét, 36
  - megengedő ~, 36
- ellipszis, 85, 182, 262
  - igei ~, 85
  - költői ~, 85, 86
  - mondat~, 262
  - névszói ~, 262
  - operátor ~, 262
  - rejtett ~, 91
- elméleti nyelvészet, 158, 159
- elsődleges szöveg, 52

első fokú komponens, 180
 első fokú kompozíciós egység, 222
 emic-szöveg, 204
 entitás, 180, 181
 értelmezési utasítás, 229, 230
 esztétika, 206, 234
   információelméleti -, 206
   szövegelméleti -, 206
 esztétikai kód, 220
 etnológia, 173
 etnometodológia, 9
 evokáció, 106
 explanandum, 138
 első fokú elméleti explikatív interpretáció(k),
 179–181

fatikus, 202
 felépítés, 33
   homogenikus -, 33
   metrikai-ritmikai -, 190, 191
   moduláris -, 33
   prozódiai -, 190, 191
 felépítettség, 186
   középsztintű -, 186
   makro -, 186
   mikro -, 186
 felsorolás, 79, 185
 figura, 180, 181, 187, 188
 fizikai manifestáció, 20, 177
   írott -, 20
   nyomtatott -, 20

fizikai szemiotikai arculat, 181
 fókusz, 29, 31
 folklór, 21, 23
 folklórlingvisztika, 21, 22
 fonetikai szerkezet, 245
 fonológia, 121, 189
 fordítás, 55
 forduló, 11, 14
 forma, 241
   akusztikus -, 243
   írott -, 243
   hangzás-, 241
   nyelvi -, 241
   szöveg-, 241

formatio contextualis, 180–182, 187–189, 191
 formatio sistemica, 180–182, 188, 189, 191
 formatívum, 181, 191
 forrásnyelvi szöveg, 57
 frame, 195
 funkcióeltolódás, 13
 funkcionális szövegfaj(ok), 229, 230, 233, 235
 funkcionális szövegthalmaz, 229

generatív szemlélet, 123
 gondolat, 55
   -közlés, 56
 graffiti, 21
 grammatika, 27
 grammatikai kapcsolóelem(ek), 250
 grammatikai vetület, 222
 gapping, 27–33

gyermeknyelvi kutatás(ok), 159

hallucinatorikus regresszió, 86
 hálódigram-modell, 164
 hangzásforma, 239, 249

helyettesítés, 259
   igei -, 259
   mondat -, 259
   névszói -, 259
 helyzet(ek), 81
 heurisztika, 142
   textológiai -, 142
 hiány, 27–34
 híd, 11, 14
 hiedelem- és meggyőződésrendszer(ek), 259
 hiperbaton, 105
 hiposztázis, 96
 horizontális vonzás, 80
 hypertextus, 221

idióma, 162, 163
 idiomatikus kifejezés(ek), 81
 időrendi viszony, 125
 illokucionáris tényező, 168, 169
 implicit komponens, 221
 implicit reláció, 221
 implikáció, 16, 17
 információelmélet, 173, 206, 234
 informativitás, 203
 inherens diffúzió, 93
 inherens ikonitás, 93, 103
 integratív diszciplína, 139
 intenció, 177
 interakció, 136, 138, 246, 258
 interaktív fordítási rendszer, 123
 interdiszciplinaritás, 45
 interface, 259
   kognitív -, 259
 interszonalitás, 225
 interpretáció, 28, 30, 147, 182, 221, 237, 239, 240.
   értelmező -, 220
   költői -, 220
   operáció(k), -, 180
 interpretátor, 220
 intertextualitás, 178, 203, 253
 intonáció, 27, 245
   kontrasztív -, 245
   mondat -, 249
   nem kontrasztív -, 245
   neutrális -, 243
 íránymegszorítás, 31–33
 írásjel(ek), 99, 100, 106
 írásképek, 99
 írásmű, 19, 242, 248
 irodalmi szöveg, 148, 218
 ismeret(ek), 129
   pragmatikai -, 129
   szerkezeti -, 129
 ismétlődés, 86, 110, 111, 186
 intertextuális -, 186
 intratextuális -, 186
   költői -, 86
   köznap -, 86
 iteráció, 86
 izomorfizmus, 55

jel(ek), 19, 202, 203
   -elmélet, 130
   -komplexum, 130
   nem nyelvi -, 19
   nyelvi -, 19
 jelentés, 80, 202
 denotatív -, 185

- dimenzió~, 168, 169
- explicit ~, 221
- globális ~, 221
- helyzethez kötött ~, 81
- lexikológiai ~, 185
- mondathoz kötött ~, 81
- jelentésszerkezet, 35, 36
- aszimmetrikus ~, 35
- szimmetrikus ~, 35
- jelkomplexum, 177
- kapcsolásforma, 123
- képszemantika, 200
- képszintaxis, 200
- kérdés, 178
  - formális ~, 178
  - nyitott ~, 178
  - pragmatikai ~, 178
  - szemantikai ~, 178
  - zárt ~, 178
- kérdés/válasz, 13, 14
- klisé, 83
- köznapi ~, 84
- kód(ok), 227, 232
  - archaikus-természeti ~, 228, 230, 231
  - hagyományos-egyezményes ~, 231
  - képi ~, 228
  - másodlagos ~, 231
- kódazonosság, 232
- kódoló séma, 260
- kognitív nyelvészet, 58, 175
- kognitív pszichológia, 135, 138, 173
- koherencia, 16, 20, 146—148, 165, 171, 172, 203
  - lineáris ~, 172
  - radiális ~, 172
  - stiláris ~, 175
- kohézió, 20, 146, 147, 165, 171, 172, 203, 222, 266
  - globális ~, 161, 185
  - lineáris ~, 185
  - mondat ~, 245
  - szöveg~, 245, 246
  - a ~ típusa, 260
- kohezív elem, 266
- kombinatorika, 120
- kommentár, 87
- kommunikáció, 136, 203, 247, 249, 259
  - irodalmi ~, 222
  - multimediális ~, 136
  - non-verbális ~, 246
  - verbális ~, 136, 240
  - vizuális ~, 136
- kommunikációelmélet, 130, 135, 173
- kommunikáció(s), 24
  - akció(k) ~, 24
  - egység ~, 202
  - a ~ fatikus funkciója, 202
  - funkció ~, 203
  - helyzet ~, 203
  - médium(ok) ~, 259
  - mező ~, 249
  - szándék ~, 203
  - szférá(k) ~, 173
- kommunikációs-szituáció, 20, 177, 239
  - a ~ tipológiája, 186
- kommunikatív
  - együttműködés, 129
  - feladat, 129
  - kompetencia, 129, 130
- ~ tartalom, 130, 131
- ~ téma, 129
- komponens, 120
  - illusztratív ~, 178, 186
  - nem verbális ~, 178
  - verbális ~, 178, 179
  - zenei ~, 178, 186
- kompozícióegység, 189
- konfiguráció, 190
  - ~s organizáció, 190
- konnexió, 20
- konnexitás, 20
- konnotáció, 222
- kontextuális formáció, 187, 188
  - középszintű ~, 187, 188
  - makroszintű ~, 187, 188
  - mikroszintű ~, 187, 188
- kontextualitás, 253
- kontextualizáció, 192
  - beszédevékenységszerű ~, 192
  - betűszerinti ~, 192
  - figuratív, 192
- kontextus, 10, 13, 16, 17, 27, 148, 222, 227
  - egyeti ~, 27
  - nem nyelvi ~, 27
  - nyelvi ~, 27
- kontrasztív topic, 29
- konvencionális pár(ok), 12
- konverzációanalízis, 258
- költői forma, 111
- költői homály, 108, 109
- költői szöveg, 219—222
- közlés, 53
  - ~i fajok, 235
  - ~i helyzet(ek), 59, 228, 229, 235
  - ~szándék, 203
- közlésmód, 105
- költői ~, 105
- tudományos ~, 105
- kulturális antropológia, 173
- küszöbsáv, 228
- kvantor, 31
- langage, 157, 158
- langue, 146, 157, 161, 202—204, 206
- lehetséges világ(ok), 179, 219, 234
- leírás, 122
  - empirikusan adekvát ~, 180
  - kontraintuitív ~, 180
- lélektan, 234
  - magatartás ~, 234
  - társadalom ~, 234
  - viselkedés ~, 234
- lexikai explikáció(k), 179
- lexikai összetevő, 187, 189, 190, 191, 266
- lexikológia, 121
- lineáris szöveghozzászerelés, 198
- logikai szemantika, 179
  - ~i kutatás, 179
- másodlagos elméleti explikatív interpretáció(k), 179, 180
- másodlagos struktúrák, 130
- másodlagos szöveg, 52
- meghatározottság,
  - intencionális ~, 173
  - szituatív ~, 173

- megnyilatkozás, 129, 130
 kezdeményező -, 129
 nem verbális -, 119
 válasz -, 129
 verbális -, 129
 megszólaltatás, 242
 mélységi szinteződés, 131
 metaelmélet, 140
 metafora, 79, 92, 95, 96, 99, 105, 107, 109, 112
 költői -, 93
 lexikális -, 96, 107, 109
 a ~ mozgásformája, 93
 nyelvtani -, 107, 109
 nyitott -, 94
 metainterpretáció, 182
 metakommunikációs eszköz(ök), 212
 metanyelv, 77
 metaszöveg, 78
 metatudományos modellálás, 142
 metatudományos reflexió, 141, 142
 metrikai-ritmikai struktúra, 188
 modell, 123
 relatumspecifikus -, 180
 szimbolikus logikai -, 127
 szituációs -, 127
 szituációs szemantikai -, 126
 vehiculumspecifikus -, 180
 modifikáció, 28
 tartalmi -, 28
 moduláris textológia, 137–139
 moduláris tudományelmélet, 140–142
 modularitás, 135, 136, 139, 140, 193
 modul(ok), 135–141
 mondat, 178, 203
 agrammatikus -, 178
 grammatikus -, 178
 mondategész, 60, 197, 222, 253
 mondategység, 59, 60, 197
 mondatfonetikai eszköz(ök), 185, 253
 mondatgrammatika, 203
 mondatlánc, 253
 mondatmodell, 127
 formális -, 127
 mondatstruktúrális sajátság(ok), 61, 62
 mondatösszeállítás, 219
 mondattranszformáció, 97
 morféma, 187
 morfológia, 121, 189
 agglutinatív -, 124
 multimedialitás, 259
 mutató, 198
 bonyolultsági -, 198
 mélységi -, 62, 198
 művészi szöveg, 232
 narratív grammatika, 199
 narratív szövegek elmélete, 258
 nem irodalmi szöveg, 148
 nem verbális szöveg, 119, 200
 neostrukturalizmus, 146, 150
 neurolingvisztika, 58, 158, 159
 nominalizmus, 229
 normaelmélet, 234
 általános -, 234
 nyelvi -, 234
 notatio, 180, 181, 187–189
 nyelv, 96
 kanonikus -, 189
 költői -, 96, 105, 111, 112
 köznapi -, 96
 a nyelv dinamikus aspektusai, 183
 nyelvészeti antropológia, 22, 23
 nyelvészeti pragmatika, 11, 172, 173
 nyelvészeti stilsztika, 173, 175
 nyelvészeti szisztematika, 172, 173, 175
 nyelvgyakorlati stilsztika, 233
 nyelvhasználat, 233
 költői -, 78, 88, 92
 köznapi -, 78, 88, 92
 tudományos -, 88
 nyelvi cselekvés, 173
 nyelvi kód, 219
 a nyelvi kommunikáció nyelvészete, 202
 nyelvi realizáció, 204
 a nyelvi rendszer nyelvészete, 202
 nyelvi reprezentáció, 27
 nyelvi struktúra, 204
 nyelvi szemiotikai arculat, 189
 a nyelv költői funkciója, 112
 nyelvlélektan, 233
 nyelvészeti szisztematika, 233
 nyelvtipológia, 186
 operáció(k), 182, 192
 nyelvészeti -, 177
 sor -, 182
 szemiotikai textológiai -, 177
 operátorpozíció, 28, 30, 33
 összekapcsolás, 263
 paradoxon, 98, 99
 parametrizációs viszony, 136–138
 parole, 161, 202–204, 206
 partikularis szituáció, 229
 percepció, 187
 akusztikus -, 187, 188
 vizuális -, 187, 188
 pluralisztikus tudományelmélet, 142
 poétika, 204
 történeti -, 206
 poétikai funkció, 219
 pragmatika, 120, 138, 146, 202
 -i tényezők, 185
 preferenciáirányulási elv, 15
 preszuppozíció(k), 130
 explicit -, 130
 implicit -, 130
 primer akusztikus imago, 188
 primer vizuális imago, 188
 procedúra, 35
 pronomina, 260
 propozicionális reprezentáció, 27
 prozodikus hangtulajdonság(ok), 105
 pszeudotextus, 229
 pszicholingvisztika, 130, 157–159
 pszichológia, 9
 recepcióesztétika, 146
 reddíció, 104, 105
 redundancia, 78
 referencia, 182, 260

- endoforikus ~, 270
- exoforikus ~, 270
- referenciális bázis, 216
- reláció(k), 222
  - extratextuális ~, 183
  - grammatikai-szintaktikai ~, 222
  - intertextuális ~, 183
  - intratextuális ~, 183
  - organizáció ~, 190
  - poétikai ~, 222
  - pragmatikai ~, 222
  - ritmikai ~, 222
  - stilisztikai ~, 222
  - szemantikai ~, 222
  - szintaktikai ~, 188
- relatív pluralizmus, 140, 141
- relatum, 180, 181, 192
- relatum-imago, 180—182
- remotiválás, 83
- rendszer(ek),
  - diszpozíció ~, 180
  - hipotézis ~, 180
  - preferencia ~, 180
  - tudás ~, 180
- rendszermondatt, 184
- reprezentáció(k), 138, 190
  - kanonikus ~, 179
  - kváziformális ~, 179
  - logikai ~, 179
- részszöveg, 20
- retorika, 206, 258
- történeti ~, 206
- rím, 109
- scenario, 175
- sensus, 191, 192
- sensus contextualis, 180—182,
- sensus sistemicus, 180—182, 192
- significans, 177, 180
- significatum, 177, 180
- stilisztika, 205, 206, 258
- történeti ~, 206
- stílus, 108
  - egyéni ~, 108
  - lexikális ~, 108
  - próza-mondó ~, 108
  - szépirodalmi ~, 108
  - szónoki ~, 108
  - társalgási ~, 108
  - versmondó ~, 108
- stílus-típus, 205
- stílustörténet, 206
- struktúra, 35, 37, 130, 220
  - globális ~, 203
  - lehetséges ~, 40
  - lineárisan folytonos ~, 37
  - lineárisan nem folytonos ~, 39, 40
  - strukturális aktivitás, 220
  - strukturálisizmus, 146
  - strukturális-típusok integratív elmélete, 258
  - substitution, 182
- szabály(ok), 33
  - másolási ~, 33
  - visszaütalási ~, 33
- számítógépes fordítás, 121
- számítógépes nyelvészeti, 57, 121
- szekunder akusztikus imago, 188
- szekvencia, 55
- szemantika(i), 202
  - szituációs ~, 124
  - ~ aspektus, 163
  - ~ dimenzió, 167—169
  - ~ disszonancia, 79, 91
  - ~ összefüggőség, 192
  - ~ sík, 222
  - ~ tévesztés, 94
- szemiotika, 158, 177, 199, 200—202, 226, 234
  - általános ~, 200
  - irodalom ~, 200
  - művészet ~, 200
  - szöveg ~, 200
  - zoo ~, 200
- szemiotikai arculat, 177
- szemiotikai objektum, 177
  - dominánsan verbális ~, 177
- szemiotikai szöveg-tani kutatás, 178
- szemiotikai textológia, 20, 22, 177—179, 186, 189—193
- szemiotikai textológiai modell, 182
- szervezeti hiányosság, 60
- szervezettség mutató, 61
- szervezetttag(ok), 59, 60
- szillepszis, 83, 84, 87
- szillogisztikus következtetés(ek), 37, 41
  - általános implikáció, 37, 39
  - egyedi conditio, 37, 39
  - egyedi implikátum, 37, 39
- szintagma, 61
- szintaktika(i)
  - ~ dimenzió, 167, 168
  - ~ fő összetevő, 167, 168
  - ~ komponens, 168
  - ~ párhuzamosság, 169
  - ~ pozíció, 166
  - ~ reláció(k), 179
  - ~ struktúra, 169, 222
- szintaxis, 59, 189, 202
- szintaxismodell, 189
  - generatív ~, 189
- szint(ek),
  - pragmatikai ~, 171
  - szemantikai ~, 171
  - szintaktikai ~, 171
- szintmélység, 61
  - a szintagmák ~e, 61, 62
- szintnépesség, 62
- szituáció,
  - ~ típusok, 225, 229
- szituatív variancia, 173
- szociális interakció(k), 258
- szociálpszichológia, 175
- szociológia, 138, 173
  - magatartás ~, 173
  - viselkedés ~, 173
- szociolingvisztika, 9, 22, 158, 159, 258
- szomszédsági pár, 11
- szoros pár(ok), 11, 13
- szórend, 31, 103, 105
  - figuratív ~, 103
  - költői ~, 103
- szöveg, 121, 123, 126—129, 139, 145—150, 157, 167, 171—179, 187, 197, 200, 203, 205, 207, 219, 220, 224, 226, 232, 234, 237, 239, 240, 242, 243, 247, 248, 249

- alkotás, 56, 120
- egész, 187
- egység(ek), 52
- elem(ek), 20
- elemzés, 51, 52, 145
- elmélet, 184, 206
- előzmény, 126, 228, 229, 235
- szövegépítés, 213
  - deduktív -, 213
  - i modell, 124
  - induktív -, 213
  - okfejtő -, 214
- szövegértelmezés, 237
- szövegértés, 120
- szövegfajták, 184
  - beszéli -, 119, 161, 162, 165, 168, 169, 171, 177, 184, 199, 225, 233, 242
  - deduktív -, 213
  - induktív -, 213
  - írott -, 119, 237, 238
  - rendeltetés szerinti -, 227, 229, 230
- szövegfogalom, 19, 197, 206
  - cselekvéseméleti -, 19
  - empirikus -, 19
  - funkcionális -, 19
  - generatív -, 19
  - kommunikációelméleti -, 19
  - leíró -, 19
  - szemiotikai -, 19
- szövegfonetika, 232, 245
- szövegfonetikai eszköz(ök), 245, 246, 253
- szövegforma, 237, 240
- szövegfunkciók fajtái, 238
- szöveggeneráló modell, 125, 126
- a szöveg genezise, 206
- szöveggrammatika, 20, 184, 203, 221
- szövegthalmaz, 228, 229
  - diszjunktív -, 226
- szöveginterpretáció, 179
- szövegjelenség(ek), 45
- szövegjelentés, 168, 179, 220
- szövegjelentés, 184, 233
- szövegkód, 203
- szövegkoherencia, 197, 198
- szövegkohézió, 182, 247, 249
- szövegkompetencia, 203
- szövegkomplexum, 185
- szövegkörnyezet, 56
- szövegleírás, 205
- a szöveg makroszerkezete, 219
- a szöveg manifesztációja, 157—158
  - írott -, 157, 158
  - orális -, 157, 158
- szövegminőség, 203
- szövegminták, 203
- szövegmondat(ok), 59, 179, 184, 187, 222, 245, 249, 253
- szövegmondás, 237
- szövegmű, 148, 219, 221
  - irodalmi -, 219
- szövegműfaj, 10, 22, 237
- szövegnyelvészet, 51, 52, 56, 57, 121—123, 126, 127, 145—147, 158, 159, 177, 178, 183, 185, 187, 219, 258
  - i elemzés, 219
- szövegnyelvművelés, 234
- szövegszereplés, 229, 235, 260
- egyedi -, 229
- szövegpragmatika, 20, 184, 201, 221
- szövegrestauráció, 20
- szövegrészthalmaz, 229
  - rendeltetési -, 229
- szövegstilisztika, 184, 185, 205, 233
- szövegstruktúra, 130, 184, 185, 204
- szövegszabály(ok), 185
  - grammatikai -, 185
  - pragmatikai -, 185
  - szemantikai -, 185
- szövegszemantika, 20, 161, 201, 221
  - i adekvátság, 179
  - i tényezők, 185
- szövegszemiotika, 20, 199—201, 204, 205, 207
- szövegszerkezet, 131
- szövegszerkezettan, 202, 233
- szövegszerűség, 47, 53, 54, 119, 136, 137, 145, 150, 151, 171, 177, 225
  - fogalom, 141, 201, 202
- szövegszerveződés, 61, 220, 222
- a szöveg szintaktikai struktúrája, 202
- szövegszintaxis, 201, 202, 203
- szövegszituáció, 169
- szöveg szó, 121
- szövegtagolás, 54
- szövegtan, 23, 49, 119, 121, 220, 232, 234, 237
  - alkalmazott -, 23
  - általános -, 184
  - i kritika, 234
  - i kutatás, 177, 179
  - különös -, 184
  - praktikus -, 184
  - szűkebb -, 184
  - tágabb -, 184
  - teoretikus -, 184
- szövegterjedelem, 55
- szövegtypológia, 20, 59, 184, 205
- szövegtypus(ok), 59, 171
  - a ~ szintaxisa, 171
- a szöveg történetisége, 206
- szövegvilág(ok), 19, 24, 222, 234
- szövegvizsgálat, 179, 200
  - extratextuális -, 181
  - intertextuális -, 181
  - intratextuális -, 181
- szubvilág(ok), 40
- szupraszegmentális eszköz(ök), 247, 253
- tagolódás,
  - kommunikációs-tematikai -, 59
- tagoltság, 62
- tankönyvi szöveg, 201
- tartalomelemzés, 35, 228, 233
- társalgás, 10—15
- társalgáselemzés, 9, 14—16, 18
- társalgási szabály(ok), 10, 18
- teljes szöveg, 179
- telítettség, 62
- tényállás-konfiguráció, 192, 203
- teoretikus interpretáció, 180
- teoretikus konstruktum, 180
- teoretikus nyelvészet, 135
- tételmondat, 185
- téttközeltség, 105
- textológia, 119, 140—142, 184
- textualitás, 145, 146, 150, 171, 172, 177, 203—206
- thesaurus, 181, 191
- typológiai bázis, 135, 186

- a ~ dominanciája, 187
- topic, 29, 36
- többkódúság, 232
- többszörös funkcionizáltság, 222
- többszörös strukturáltság, 222
- tömb, 35
  - közlemény~, 35
  - mondat~, 42
  - tagmondat~, 35
- tömbösödés, 35, 60
- transzformációs generatív (mondat)grammatika, 184
- transzfrasztikus grammatika, 148
- tudásbázis, 125, 127
  - pragmatikai ~, 125
- tudásreprezentáció, 127
- a tudományos megismerés aspektusai, 140
  - konceptuális, 140
  - szociális, 140
- univerzálisan homályos szerkezet(ek), 126
- univerzális principium(ok), 135—138
  - explanansa ~, 138
- univerzális szövegsajátosság, 185
- univerzalitás, 123
- utterance, 173
- való világ, 234
- vehiculum, 180, 181, 187, 188, 191
  - akusztikus ~, 187, 188
  - vizuális ~, 187, 188
- vehiculum-imago, 180—182, 187, 188
- verbális montázs, 172
- verbális vehiculum, 187—191
- verbalitás, 48, 226
- versstruktúra, 221
- vételi küszöb, 228
- viselkedéstudomány, 130
- viszonyfajták, 36
  - ellentétes ~, 36
- visszahelyettesítés, 28
- visszakeresés, 27
- visszakereshetőségi elv, 27
- vizuális imago, 187, 188
- vizuális szöveg, 187
- vizuális vehiculum-imago, 188
- vizualitás, 99
- zsúfoltság, 36, 62

NÉVMUTATÓ

Összeállította:

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA

- Abernathy, R., 113, 114
 Adamikné Jászó Anna, 223
 Aebli, H., 201, 207
 Albertné Herbszt Mária, 9
 Anderson, E., 205, 207
 Antal László, 24, 228
 Arrivé, M., 201, 207
 Augustinus, A., 230
 Austin, J. L., 9, 18
- Bahtyin, M. M., 173, 175, 176
 Sz. Bakró-Nagy Marianne, 194
 Balázs Béla, 113, 114
 Balázs Géza, 19, 20, 22, 23, 25
 Balázs János, 129, 132, 243, 255
 Balla Tamara, 132
 Bally, Ch., 113, 114, 173, 176
 Balogh Lajos, 155
 Bánréti Zoltán, 27, 35, 36
 Barati Antónia, 22, 25
 Bartha Csilla, 154
 Barthes, R., 81
 de Beaugrande, R., 151, 183, 194, 199, 203, 207
 Bécsy Tamás, 130-132
 Békési Imre, 34, 35, 37, 125, 127, 130, 132, 153, 166, 194, 201, 209, 220-223
 Bencze Lóránt, 24, 45
 Benkes Zsuzsa, 181, 194
 Bense, M., 206, 207
 van den Berg, M., 34
 Bernáth Béla, 232
 Berwick, R. C., 34, 142,
 Bierwisch, M., 137, 142, 143, 151
 Blonsky, M., 207-209
 Bloomfield, L., 113, 114
 Bóka László, 109, 114
 Bolinger, D., 114
 Bolla Kálmán, 243, 252, 255
 N. Böhm Edit, 254
 Börne, 114
 Brady, M., 34
 Bremond, C., 204, 207
 Brinker, K., 151, 203, 207
 Brown, J. R., 142, 143
 Bryant, W. C., 115
 Bühler, K., 105, 115, 148
- Carrol, J. B., 207
 Cassirer, P., 205, 207
 Chabrol, C., 201, 207
 Chatman, S., 208
 Chomsky, N., 123, 127
 Conte, M-E., 75
 Coquet, J-C., 201, 207
 Coseriu, E., 147, 148, 151
 Crothers, E. J., 201, 207
- Dajka B., 143
 Dawourette, J., 114, 115
 Danes, F., 24
 Dascal, M., 203, 207
 Deme László, 19, 24, 25, 35, 36, 47, 59, 61, 70, 75, 129, 132, 175-178, 190, 194, 197, 198, 219, 220, 222, 223, 225-228, 239, 241, 247-249, 251, 254-256
 Derrida, J., 150
 Dezséry Judit, 154, 239, 241, 256
 van Dijk, T. A., 24, 173, 174, 176, 183, 194, 199, 201, 203-205, 207, 208, 257-259
 Dillon, G. L., 202, 208
 Dilthey, W. E., 146
 Dorfmueller-Karpusa, K., 36, 37, 209
 Dömölki Bálint, 108, 115
 Draguns, J., 115
 Dressler, W., 24, 151, 199, 203-205, 207, 208
- Eastman, M., 113, 115
 Eco, U., 208
 Embler, W., 113, 115
 Emerson, R. W., 115
 Enkvist, N. E., 205, 206, 208
 Ervin-Tripp, S., 159, 160
- Fábián Pál, 166, 197
 Fábricz Károly, 51
 Fehér Márta, 143
 B. Fejes Katalin, 59, 64, 75
 Fenichel, O., 88, 115
 Ferenczi Sándor, 115 143
 Fillmore, Ch. J., 183, 184, 194
 Finke, P., 143
 Flavell, J. H., 115
 Fónagy Iván, 77, 93, 100, 103, 108, 113-115, 130, 132, 154, 228, 230, 231, 246, 256
 Fónagy P., 115
 Frank, M., 149
 Freedle, R. O., 207
 Freud, S., 88, 94-96, 11, 113, 115
 Frost, R., 113
 Frye, N., 115
- Gadányi K., 133
 Galperin, I. R., 206, 208
 Gál Zsuzsa, 154
 Garfield, J. L., 142, 143
 Garner, A., 16
 Garnham, A., 159, 160
 Gazdar, G., 34
 Gladvin, T., 25
 Godzich, W., 200, 208
 Goffmann, E., 18
 Gopnik, M., 75
 Graur, A., 208

- Greenberg-Ferguson, 34
Grétsy László, 256
Grewendorf, G., 142, 143
Greimas, A. J., 201, 208
Grice, P., 16, 131, 201
Grimes, J. E., 205, 208
Gunzenhauser, R., 115
Cs. Gyimesi Éva, 219-223
- Haiman, J., 35, 103, 115
Hajdú Mihály, 154
Halász László, 201, 208
Halliday, M. A. K., 35, 36, 151, 159, 182, 194, 204, 208, 260, 267
Hamm, G., 142, 143
Hámor János, 24
Hangay Zoltán, 219, 223
Hankamer, J., 34
Hankiss Elemér, 219, 223
Harris, Z. S., 151
Hartmann, P., 24, 151
Harweg, R., 204, 205, 208, 260
Hasan, R., 151, 182, 194, 204, 208, 260, 267
Hausenblas, K., 175, 176
Háy Gyula, 131
Heidegger, M., 232
Heinz, W.,
Heydrich, W., 209
Hjelmstev, L., 157, 158
Heller Agnes, 175, 176
Hocke, G., 109, 115
Hollós István, 115
Honffy Pál, 119
Hoppál Mihály, 232
Horváth László, 232
Horváthné Szélpál Mária, 285, 293
Hronszky, I., 143
Hunt, K. W., 75
Hunyadi László, 121
Husserl, E., 232
Huszár Agnes, 154, 227
Hymes, D. H., 21, 24, 25
- Ihwe, J., 151
Imre Samu, 176, 210
Imdahl, M., 200, 208
- Jakobson, R., 106, 111, 112, 114, 115
Johnson, 160
Jolivet, R., 113, 116
Cs. Jónás Erzsébet, 129
Juhász János, 152
Jung, C. G., 114, 116
- Kabdebó Lóránt, 104, 113, 116
Kamp, H., 124, 127
Kaplan, B., 117
Karaulov, J. N., 174, 176
Károly Sándor, 24, 72, 223
Kassai Ilona, 154, 155
Kázmér Miklós, 154
Kelemen József, 197
Kenesei István, 9, 18
Kertész András, 141-143
Kiefer Ferenc, 13, 14, 18, 24, 37, 115, 227
Kintsch, W., 173, 176, 201, 208
Kiss Jenő, 75, 166, 198
Knauer, K., 113, 116
- Kniezsa István, 48
Knobloch, C., 149-152
Kocsány Piroška, 24, 145
Kontra Miklós, 130, 132, 153-155, 194
Kozevniková, K., 172, 176
Körösi Eszter, 64
Krenzer, H., 116
Kuhn, Th. S., 200, 208
Kuno, S., 34
- Labov, W., 154, 155
La Charité, V., 113, 116
Lakatos Imre, 200, 208
Landsberg, M. E., 103, 115, 116
Lang, E., 143
Langer, S., 109, 116
László Zsigmond, 114, 116, 222, 223, 241, 256
Lausberg, H., 114, 116
Lengyel Zsolt, 157, 159, 160
Levin, F. M., 114, 116
Levinsohn, S., 201, 208
Levy, J., 113, 116
Longacre, R., 35, 201, 208
Lukács György, 174-176
Luther, M., 230
Lyons, J., 175
- Magdics Klára, 154, 156, 256
Makai Imre, 131
Margalit, A., 203, 207
Marosi Teréz, 22
Marr, D., 142, 143
Martin, J. R., 35
Mascaro, 34
Máté Jakab, 47
Mayenova, M. R., 172, 176
Meutsch, D., 207, 208
Mitchell-Kernan, C., 159, 160
R. Molnár Emma, 161, 194
Molnár Ildikó, 240, 252, 256,
Moravcsik, E., 34
Mucsányi János, 64
Mukarovsky, J., 111, 116
Murvai Olga, 167
Musgrave, A., 208
- Nagel, E., 200, 208
Nagy Ferenc, 19, 25, 75, 184-186, 194, 197
Nagy L. János, 64
Nassen, U., 151
Németh T. Enikő, 154
Nespor, 34
Neustupny, J. V., 176
Newton, R. P., 113, 116
Norman, Ch., 113, 115, 116
Nöth, W., 199, 201, 203, 208
- Occam, 175
Odmark, J., 210
Oliví, T., 203, 209
Oomen, U., 171, 176, 203, 208
- Palek, B., 199, 209
Pap Mária, 25, 154,
Papp Ferenc, 75
Pease, A. 18
Péter Mihály, 171-173, 176
Petőfi S. János, 20, 22, 24, 25, 35, 75, 124, 127,

- 130, 132, 142, 143, 153, 166, 177, 178, 181, 194,
201-204, 207-210, 219, 220, 222, 223, 225, 230,
243, 256, 259, 270
Petrov, V. V., 174, 176
Pléh Csaba, 9, 18, 154, 159, 160
Polanyi, L., 34
Porter, 160
Prüst, H., 34
Pylyshin, W., 142, 144
Quine, W., 175, 176
Rába György, 113, 116
Rácz Endre, 209
Rácz István, 47
Radics Katalin, 16
V. Raisz Rózsa, 197
Rastier, F., 201, 209
Réger Zita, 154
Reis, M., 143, 144
Reményi Andrea Agnes, 154, 155
Répási Györgyné, 133
Rickheit, G., 201, 209
Rieser, H., 203, 209
Ringbom, H., 207, 209
Ross, 31
Sag, I. A., 34
Sanding, B., 202, 209
Sapir, E., 106, 116
Saussure, F. de, 157, 178, 226
Scha, R., 34
Schleiermacher, F., 149
Schmidt, S. J., 204-206, 208, 209
Scinto, 158
Sebeok, Th., 24, 200, 209
Seidler, H., 225
Seiffert, H., 200, 209
Seymour, 208
Shelly, P., 116
Shannon, C. E., 113, 116
Sidner, C., 34
Sievers, E., 114, 116
Siklaci István, 183, 184, 194
Silberer, H., 114, 116
Sowinski, B., 205, 209
Sözer, E., 75, 209
Spillner, B., 205, 209
Spiró György, 131
Spitzer, L., 103, 116
Stegmüller, W., 200, 209
Stempel, W.-D., 151, 206, 209, 210
Stent, 225
Sternefeld, W., 142, 143
Stierle, K., 205, 209, 210
Sully-Prudhomme, R. F., 116
Sundberg, J., 115
Surányi Ibolya, 240, 256
Z. Szabó László, 245, 252, 256
Szabolcsi Anna, 34
Szabó Zoltán, 166, 168, 199, 206, 210, 220,
223, 225
Szathmári István, 25, 47, 132, 166, 176, 194, 197,
205, 209, 210, 239, 256
Székely Gábor, 133
Szende Aladár, 211
Szende Tamás, 108, 115, 154, 155
Szépe György, 25, 200, 210
Szepes Erika, 232
Szikoráné Kovács Eszter, 219
Szűts László, 75, 166, 176, 198, 210
Talmy, G., 34
Tannen, D., 154
Telegdi Zsigmond, 115
Terestyéni Tamás, 18, 154, 239, 156
Thompson, A. S., 33, 35
Titzmann, M., 172, 176
Török Gábor, 114, 116, 194, 220, 223, 225, 227,
250, 256
Török, M., 113, 117
Tsur, R., 93, 117
Tuskés Tibor, 250, 256
Újszászi Zsuzsa, 133
Ullmann, S., 114, 117
Várad Tamás, 154, 155
G. Varga Györgyi, 154
Varga László, 154, 155, 246, 256
Várkonyi Ildikó, 22, 25
Várkonyi Imre, 132, 194
Vass László, 177, 178, 194, 195, 203, 210, 235,
270, 271
Vértes O. András, 246, 256
Viehoff, R., 207, 208
Vitacolonna, L., 202, 210
Voigt Vilmos, 21, 24, 25, 200, 210, 226, 227
Vukovich, D. M., 114, 117
Wacha Imre, 155, 237-241, 243-248, 251, 252,
254, 256
Waugh, 106
Wartofsky, M. W., 200, 210
Wascow, T., 34
Weinberg, A. S., 142, 143
Weinrich, H., 24, 129, 130, 132
Weisler, T., 34
Weöres Sándor, 117
Werner, H., 93, 112, 117
Wierzbicka, A., 176
Wienold, G., 205, 210
Williams, E., 34
Wolosz, R., 22, 25
Wright, G. H., 37
Wunderlich, 24

A KÖTET MUNKATÁRSAI

- Albertné Herbszt Mária* Eötvös József Tanítóképző Főiskola, Baja, Szegedi u. 2. 6501
- Balázs Géza* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, Pesti Barnabás u. 1. 1052
- Bánréti Zoltán* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, Szentháromság u. 2. 1250
- Békési Imre Juhász Gyula* Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvi Tanszék, Szeged, Boldogasszony sgt. 6. 6722
- Bencze Lóránt* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Hermeneutikai és Retorikai Tanszéki Szakcsoport, Budapest, Pesti Barnabás u. 1. 1052
- Deme László* Budapest, Gazdagréti tér 5. 1118
- Fábricz Károly József Attila* Tudományegyetem, Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, Egyetem u. 2. 6722
- B. Fejes Katalin József Attila* Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, Egyetem u. 2. 6722
- Fónagy Iván* F 1 Cl. Debussy, 92 160 Antony, France
- Honffy Pál* Budapest, Üllői út 151. II/25. 1091
- Horváthné Szélpál Mária Juhász Gyula* Tanárképző Főiskola, Kiadó, Szeged, Boldogasszony sgt. 6. 6722
- Hunyadi László Kossuth Lajos* Tudományegyetem, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Debrecen, Egyetem tér 1. 4010
- Cs. Jónás Erzsébet Bessenyei György* Tanárképző Főiskola, Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék, Nyíregyháza, Sóstói út 30/A. 4400
- Kertész András Kossuth Lajos* Tudományegyetem, Német Tanszék, Debrecen, Egyetem tér 1. 4010
- Kocsány Piroska Kossuth Lajos* Tudományegyetem, Német Tanszék, Debrecen, Egyetem tér 1. 4010
- Kontra Miklós* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, Szentháromság u. 2. 1250
- Lengyel Zsolt Juhász Gyula* Tanárképző Főiskola, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged, Boldogasszony sgt. 6. 6722
- Murvai Olga* Bucuresti, Str. Zboina Neagră nr. 6. Bl. 88. Ap. 82. 77752, Románia
- Péter Mihály* Budapest, Buday László u. 7. 1024
- V. Raisz Rózsa, Eszterházy Károly* Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvi Tanszék, Eger, Eszterházy tér 1. 3301
- Petőfi S. János* Università Degli Studi di Macerata, Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Filosofia e Scienze Umane, Via Garibaldi, 20. Macerata 62100. Olaszország
- Szabó Zoltán* Cluj-Napoca, C. p. 358. 3400, Románia
- Szende Aladár* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, Szentháromság u. 2. 1250

Szikoráné Kovács Eszter Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, Sóstói út 31/B. 4401
Török Gábor Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvi Tanszék, Szeged, Boldogasszony sgt. 6. 6722
Vass László Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvi Tanszék, Szeged, Boldogasszony sgt. 6. 6722
Wacha Imre Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Fonetikai Tanszék, Budapest, Pesti Barnabás u. 1. 1052

SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

Az 1—4. számokat PETŐFI S. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE szerkesztette, a jelen kötetből kezdődően e periodika szerkesztői PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE és VASS LÁSZLÓ

Ez a periodika — a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén — azzal a céllal jött létre, hogy előmozdítsa a multi- és interdiszciplináris szövegkutatást. Ennek érdekében (a) helyet kíván adni több diszciplína aspektusait/módszereit egységbe foglalni kívánó szövegtani paradigmákat tárgyaló tanulmányoknak éppúgy, mint diszciplínaszpecifikus részkérdések elemzésével foglalkozóknak, szövegtani kutatási/oktatási tervek informatív bemutatásának éppúgy, mint bármilyen természetű szövegtani vitáknak, (b) overview-k/recenziók formájában tájékoztatni kíván a szövegtani kutatás szempontjából releváns diszciplínák keretében folyó szövegkutatás eredményeit/problémáit tárgyaló monográfiákról/tanulmányokról, végül (c) repertóriumok közzlése révén meg akarja könnyíteni a nemzetközi szövegtani irodalomban való bibliográfiai tájékozódást.

1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése (1990)

Előszó	5
Tanulmányok	7
PETŐFI S. JÁNOS: Szemiotikai textológia — Didaktika	7
BÉKÉSI IMRE: Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere	23
NAGY L. JÁNOS: A megnyilatkozás nyelvi értékéről	29
CSÚRI KÁROLY: Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés	35
VASS LÁSZLÓ: Szupertextuális kohézió és stilisztika	45
Diszkusszió: Szövegtan, interpretáció, interdiszciplinaritás. Résztvevők: BÉKÉSI IMRE, CSÚRI KÁROLY, NAGY L. JÁNOS, PETŐFI S. JÁNOS	57
VASS LÁSZLÓ: Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához)	85
Bibliográfia	117
PETŐFI S. JÁNOS: Bibliográfiák — periodikák	117
HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA: A magyar nyelvű szövegtani irodalom bibliográfiája	119
PETŐFI S. JÁNOS: Az irodalmi művek elemzésétől a multimediális kommunikáció szemiotikai elmélete felé. 25 év textológiai kutatás: visszatekintés, kitekintés	127

2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész) (1991)

Előszó	5
Tanulmányok	7
PETŐFI S. JÁNOS: A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása	7

BÉKÉSI IMRE: A kettős szillogizmus	38
VASS LÁSZLÓ: Szimbolikus kontextualizáció és intertextualitás. Nagy László: Inkarnáció ezüstben	55
KABÁN ANNAMÁRIA: Szövegsemiotikai alapkérdések	67
Áttekintések, recenziók. A magyar szövegtani kutatás irodalmából	73
MÁTÉ JAKAB: A magyar szövegtani kutatások mai helyzete (I)	73
Fónagy Iván — Magdics Klára: A magyar beszéd dallama (TÖRÖK GÁBOR)	117
Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (FEJES KATALIN)	123
Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. A szöveg megközelítései. Szerkesztette: Telegdi Zsigmond és Szépe György (ALBERT SÁNDOR)	129
Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédről! (K. FABIÁN ILONA)	135
A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerkesztette: Szathmári István és Várkonyi Imre (NAGY L. JÁNOS)	140
Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyelvészet (KESZLER BORBALA)	147
Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába (SZATHMÁRI ISTVÁN)	151
Békési Imre: Szövegyszerkezeti alapvizsgálatok (NAGY L. JÁNOS)	155
A szövegvizsgálat új útjai. Szerkesztette: Szabó Zoltán (KABÁN ANNAMÁRIA)	159
Tanulmányok, 15. füzet. Szövegelmélet. Szerkesztette: Penavin Olga, Thomka Beáta és Utasi Csaba (FÁBRICZ KÁROLY)	164
Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete (MUCSÁNYI JÁNOS)	169
Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerkesztette: Rácz Endre és Szathmári István (TÖRÖK GÁBOR)	175
Balázs János: A szöveg (BÜKY LÁSZLÓ)	180
Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai (VIDRA KLÁRA)	183
Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és stilsztika (ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA)	187
Egyetemi Fonetikai Füzetek 1. Szép szóval igazat, 2. Tiszta beszéd. Szerkesztette: Bolla Kálmán (SEBESTYÉN ÁRPAD)	193
Repertóriumok. Összeállította: VASS LÁSZLÓ	199
Bibliographie Linguistique de l'Année. Text linguistics (Discourse analysis) — Linguistique du texte (Analyse du discours) — 1986	199
Text. An Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse	205
Research in Text Theory/Untersuchungen zur Texttheorie	214
Tárgymutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	225
Névmutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	231
A kötet munkatársai	235

3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész) (1991)

Előszó	5
Tanulmányok	7
VOIGT VILMOS: Szövegsemiotika és/vagy szemiotikai szövegtan	7
BENCZE LÓRÁNT: Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete	13
BÉKÉSI IMRE: A kettős szillogizmus tipikus 'világai'	41
ZSILKA TIBOR: A dekonstruált (szöveg)struktúra	62
VASS LÁSZLÓ: Szupertextus, stíluselemzés és -tipológia	69
PETŐFI S. JÁNOS — BENKES ZSUZSA: A versorganizáció anticipatorikus megközelítése	78
Áttekintések, recenziók. A magyar szövegtani kutatás irodalmából	105
MÁTÉ JAKAB: A magyar szövegtani kutatások mai helyzete (II., befejező rész)	105
Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából (KOVACS KRISTÓF ANDRÁS)	144
Török Gábor: A líra: logika (József Attila költői nyelve) (FEJES KATALIN)	148

Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerkesztette: Hankiss Elemér (TÖRÖK GÁBOR)	152
Voigt Vilmos: A folklór alkotások elemzése (BALÁZS GÉZA)	157
Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség — Dallamfejtés (SZÉKÉR ENDRE)	162
Dienes Dóra: A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése (M. KORCHMÁROS VALÉRIA)	166
Murvai Olga: Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata (KOCSÁNY PIROSKA)	170
Ismétlődés a művészetben. Szerkesztette: Horváth Iván és Veres András (NAGY L. JÁNOS)	174
Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról (BÉKÉSI IMRE)	179
Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell (MÁTÉ ZSUZSANNA)	183
Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések (BENCZE LÓRÁNT)	189
Csúri Károly: Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből (ODORICS FERENC)	192
Szekér Endre: Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben (KABÁN ANNAMÁRIA)	197
Műelemzés — műértés. Szerkesztette: Sipos Lajos (VARGA EMÓKE)	200
Kanyó Zoltán: Szemiotika és irodalomtudomány. Válogatott tanulmányok (TARNAY LÁSZLÓ)	204
Petőfi S. János: Szöveg, szövegtan, műelemzés (Textológiai tanulmányok) (VASS LÁSZLÓ)	210
Repertóriumok. Összeállította: VASS LÁSZLÓ	215
Bibliographie Linguistique de l'Année. Text Linguistics — Linguistique du texte — 1987	215
Papier zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics	222
Written Communication Annual. An international Survey of Research and Theory	247
A külföldi szövegnyelvészeti munkákról Magyarországon idegen és magyar nyelven megjelent szemecikkek válogatott bibliográfiája. Összeállította: MÁTÉ JAKAB	250
Tárgymutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	255
Névmutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	261
A kötet munkatársai	265

4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I) (1992)

Előszó	5
Tanulmányok	7
TERESTYÉNI TAMÁS: Szövegelméleti tézisek	7
SZABÓ ZOLTÁN: A szöveg történetisége	34
KIEFER FERENC: A szöveg időszervezetéről	40
MARCELLO LA MATINA: Költői szövegek interpretálása: filológia, strukturalizmus, szemiotika	56
PETŐFI S. JÁNOS: A költészet grammatikájától a költészet szemiotikai textológiáig	83
BACSI JÁNOS: Ó! Ió! Ció! Áció! Káció! Kommunikáció!	98
ALBERT SÁNDOR: Megjegyzések az ekvivalenciáról egy metafora fordításának ürügyén	115
Áttekintések, recenziók	125
B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. (Szövegvizsgálat 3—5. osztályban.) (V. RAISZ RÓZSA)	125
Vigh Árpád: Retorika és történelem (GÁSPÁRI LÁSZLÓ)	128
Dániel Ágnes: A fordítói gondolkodás iskolája (HONFFY PÁL)	134
Helikon — Az olasz irodalomtudomány napjainkban (VARGA EMÓKE)	138
Pléh Csaba: A történet szerkezet és az emlékezeti sémák (BALOGH TIBOR)	147
Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás (Cs. JÓNÁS ERZSÉBET)	150
Szabó G. Zoltán — Szörényi László: Kis magyar retorika (DANYI MAGDOLNA)	154
Kernya Róza: A szöveg néhány sajátossága kisiskolások fogalmazásában (V. RAISZ RÓZSA)	157
Török Gábor: Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben (SZATHMÁRI ISTVÁN)	160
Hernádi Sándor: Az olvasás bűvészete (BENKES ZSUZA)	166
Kenneth Koch: Desideri, sogni, bugie. Un poeta insegna a scrivere poesia ai bambini (TERRY OLIVI) ..	168
Kaspar H. Spinner: Umgang mit Lyrik in der Sekundarstufe I. (PETŐFI S. JÁNOS)	172

Bibliográfiák, repertóriumok. Szerkeszti: VASS LÁSZLÓ	177
Bibliográfiák bibliográfiája	177
Bibliographie Linguistique de l'Année. Text Linguistics — Linguistique du Texte 1988.	177
Speciális bibliográfiák	184
Folyóiratok, periodikák, sorozatok	186
Discourse Processes. A Multidisciplinary Journal	186
Text. An Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse	197
Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics	199
Research in Text Theory/Untersuchungen zur Texttheorie	204
Advances in Discourse Processes	205
Written Communication Annual. An International Survey of Research and Theory	211
Speciális repertóriumok	216
Miscellanea	219
Rövid beszámoló a Multimediális Textológiai Műhely első konferenciájáról (FARKAS EDIT)	219
Tárgymutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	221
Névmutató. Összeállította: HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA	225
A kötet munkatársai	229

B 139193

Kiadja
a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója
Felelős kiadó: Szalay István főigazgató

92-1444 Officina Kft. Felelős vezető: Varga Ferenc ügyvezető igazgató
Készült 26,6 (A/5) ív terjedelemben, fényszedéssel, offsetnyomtatással
Példányszám: 1000

'93. X. 14. NZ

E

+ 6 vitel $\rightarrow$ oar

+ hōkles

0 000000 293082
Juhász Gyula Főiskola

